PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS—1944.
Reprint—500

శ్రీశ్శైసాఽఽస్తామ్.

శ్రీనివాసాయ నమః.

భూమికా.

భో భో అభిరూపశేఖరాః!

విదితచరమేవ హి తత్రభవతాం సఙ్ఖ్యావతామవేలరసబన్ధురప్రబన్ధనిరవధిక మాధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.— సముల్లసితకవితామహితసుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతాకుఠారేణ మధ్యమభువనావతరత్సైకరసికభారతీవిలాసినీపురుషాయితారేణ విదర్భవిషయరాజేన భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలఙ్కారగర్భశ్చమ్పూరామాయణాఖ్యః కశ్చన ప్రబన్ధస్సముబన్ధీతి.

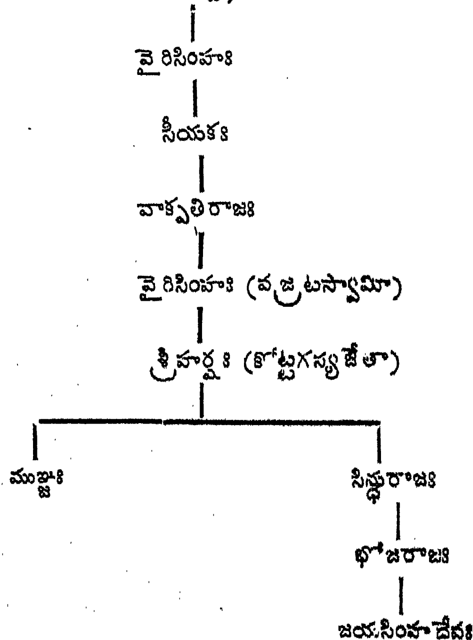
యథా కిల.— సోఽయం సముల్లాసయన్నఖిలబుధసముదయం, సమ్మోదయంశ్చాభిరూపశేఖరాన్, సముత్తేజయంశ్చ కవిజనతామనీషాం, సముద్వేజయంశ్చ కుకవికదమ్బం; సముత్పాదయంశ్చ కలార్థివిజ్ఞానం, సముపర్షయంశ్చ మధురసుధాధారాం, సముస్తేనయంశ్చ ఉపమాద్యలఙ్కారాన్, సకౌతుకమఖిలచమ్పూప్రబన్ధమహాసామ్రాజ్యే నూనమభిరూపశిఖామణిభిరభిషిచ్యమానస్సకలసహృదయహృదయాని నిర్దయమావర్జయతీత్యహో ధన్యతమ శ్రీభోజరాజసూక్తిర్భాగధేయమితి భావం భావమతితరాం విస్మయపదమధిగచ్ఛామహే.

తత్తాదృగ్వాణీవిలాసధోరణీమధిభూతలం ప్రచాలయమానోఽయం కవిసత్తమః కిందేశీయః? కో వాఽన్వవాయః పుణ్యాత్మనోఽస్య జన్మనాఽనుగృహీతః? కాభ్యాం వా పితృభ్యామీదృగ్సంతానభాగధేయలాభేన నిరతిశయానన్దస్సముపాపి? కస్మిన్వాఽనేహస్యస్యాభ్యుదయమానస్య దర్శనామృతలహరీసముద్గాన్తరాత్మానః ప్రజాః ప్రాపత్తిషత? కాః ప్రబన్ధరత్నమాలాః సుకృతినానేనైవ గ్రథితాః? ఇత్యాదికస్య చారిత్రస్య జిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్రఖ్యాపనం కమపి ప్రబన్ధమను జిఘృక్షురయం 'మహాజనో యేన గతస్స పన్థాః' ఇత్యభియుక్తోక్తిమనుసరన్నివ ప్రాక్తనానాం కాళిదాసాదీనామేవ కుంటాపథే సమవస్థాపయితీతి హన్త! మహాశయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్పథానుసరణం ప్రతిభానానాం మధ్యవర్తీనాం చాపి సుకవీనామ్. తత్కిల నిరవద్యమేతత్కవికాలస్యాప్యస్య సిద్ధిసిషవో బహవో విమర్శకాస్స్వథైవ మపర్యాప్తసామగ్రీకా ఇష్టఫలమనోరథాః ప్రయత్నాన్నివర్తన్తే ప్రవర్తన్తే చ బహుళతరనిజయశశ్చన్ద్రికాధవళితాశాన్తస్య కవిశేఖరకులీనానాం చ కేషాఞ్చిద్దానశాసనానాముపలబ్ధిస్తత్కాలాదికనుష్ఠాపయిత్రీతి. తత్పదవ్యామేవ పదమాత్మీయమస్తే వయమపర్యాప్తకారణాభియోగా అపి కించిదివ కలార్థిజనప్రబోధాయ విమృశామహే.

తథాహి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహర్షేర్వసిష్ఠస్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబలజయకాంక్షయాఽగ్నికుణ్డాత్పరమార ఇత్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాహి.—

"ఆమూతస్య కదాచన క్షితిపతేరాచ్ఛిన్దతః కౌశిక
స్యాతిథ్యోచితవస్తుజాతజననాదానన్దినీం నన్దినీమ్,
నిర్జితా కుపితేన తేన హవిషా సంవర్ధితాద్వహ్నితో
వీరః శ్రీపరమార ఇత్యనుపమస్సత్యాభిధానోఽభవత్." ఇతి.

అయమేవ నిఖిలమపి వైశ్వామిత్రం బలమజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్బుదాచలస్యాగ్నేయే చన్ద్రావతీనామ నగరీ రాజధాన్యాసీత్. అస్య వంశావళీ యథా.—

ఏతేషు రాజసు ఉపేన్ద్రరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్షనామ్నా చ ప్రసిద్ధః. శ్రీహర్షస్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నా చ ప్రథతే. ముఞ్జః వాక్పతిరాజామోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః — సిన్ధురాజస్సింధులసిన్ధలకుమారనారాయణ నవసాహసాఙ్కపదైశ్చ వ్యవహ్రియతే. ఏతేషు ముంజస్య సింధురాజాగ్రజత్వే కేచిత్సంశితిపద మధ్యయాసిషుః, తచ్చోద్యం. ఏతత్కాలీననరవర్మకారితమన్దిరప్రశస్తిరూపదానశాసనే పరమారాన్వయే సీయకపర్యంతం నిర్వర్ణ్య,

"తస్మాద్వైరివరూథినీబహువిధప్రారబ్ధయుద్ధాధ్వర
ప్రధ్వంసైకపినాకపాణిరజని శ్రీముంజరాజో నృపః,
... ...
తస్యాసీదథ పార్థివః పృథుయశాః శ్రీసింధురాజోऽనుజః" ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్ — అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వాచ్చేతి.

ఏతేషు వాక్పతిరాజాపరాభిధానేన ముఞ్జేన విక్రమ. శ.1031 (క్రీ.974) తమే కిమపి దానశాసనమకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్ (క్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామమదాదితి శాసనేనావగమ్యతే. ఏతదాత్మజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112. (క్రీ. 1055) తమే కిమపి శాసనమదీకరత్. ఏతేషాం శాసనానాముపలబ్ధ్యా క్రీస్తుశకాత్ 1018 తమాత్పరం క్రీ. 1063 తమపర్యన్తం భోజదేవో రాజ్యమశిషదితి యుక్తముత్పశ్యామః. క్రీస్తుశకాత్ 1022 పరం 1063 తమపర్యంతమధిష్ఠితరాజ్యస్త్రిలింగభాషాపోషకో రాజరాజనరేన్ద్రస్సంస్కృతభాషాపోషకో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతురితి తదా భాషాద్వయపోషకరాజన్యరత్నాలంకృతయా భరతమాత్రా కీదృశ్యా భావ్యమిత్యానన్దార్ణవతలమధిగచ్ఛామః. విస్తరమన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజాత్పూర్వేషాం రాజ్ఞాముజ్జయినీ రాజధాన్యాసీత్, అయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాఙ్కచరితకావ్యే ప్రథమసర్గే, సప్తదశశ్లోకే.

"అస్తి క్షితావుజ్జయినీతి నామ్నా పురీ విహాయస్యమరావతీవ,
బబన్ధ యస్యాం పదమిన్ద్రకల్పో మహీపతిర్వాక్పతిరాజదేవః" ఇతి.

సముద్ధృతః. భోజేన చ కియన్తం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదేశాన్తర్గతధారానగరీ రాజధానితాం నీతేతి జ్ఞాయతే. అయం కిల నితరాం దానశౌణ్డః, కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండితప్రియః, అస్య బ్రాహ్మణదైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

"ఉచ్చైర్గతిర్జగతి సిధ్యతి ధర్మతశ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చే
త్తానన్తరేణ నిపతేత్క్వ ను మత్ప్రణామః" ఇతి.

ద్వితీయశ్లోక ఏవ సహస్రధా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

"జయతి వ్యోమకేశోऽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తి తాం,
ఐన్దవీం శిరసా లేఖాం జగద్బీజాంకురాకృతిమ్" ఇతి.

ప్రథమం శివప్రార్థనాపురస్కృతత్వాత్. చమ్పూరామాయణే చ—

"లక్ష్మీం తనోతు నితరామితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్రవాళమ్,

హైరమ్బమమ్బురుహడమ్బరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః." ఇతి.

హైరమ్బ. (హే=రుద్రసమీపే, రమ్బతే ఇతి హేరమ్బః. తదీయ) చరణద్వయస్తవనాచ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామ్ప్రతమితి పశ్యామః. అస్యచ్చాయం సవితాధిరాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్నపి సుసూక్ష్మమపి గర్వలేశమస్పృశన్ పరోపకారకృతౌ పరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో పరమయోగినామపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజబాణశాసనే.

"వాతాభ్రవిభ్రమమిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,
ప్రాణాస్తృణాగ్రజలబిన్దుసమా నరాణాం
ధర్మస్సఖా పరమహో! పరలోకయానే.
భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారామిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదుస్తేషాం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలమ్.
... ...
లక్ష్మ్యాస్తటిత్సలిలబుద్బుదచఞ్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనం చ" ఇతి.

సూక్తిరత్నాని తత్తాదృక్కవేర్దానదాక్షిణ్యాదయో గుణాః కించిదివ భోజప్రశస్తిప్రస్తుతాః. కిం బహునా నైతాదృశః కవీన్ద్రో రాజచన్ద్రః కోఽపి భూమణ్డలే పరిదృశ్యత ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రయం నమోవాకం ప్రశాస్మహే. అస్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యాదీని కాని సముపలభ్యన్తే. వ్యాకరణే భైషజ్యే చ కతి చన గ్రన్థానయం ప్రాణైషీదితి పాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాన్తేవాసిసాధారణతయా ప్రతిగురునికటం పాఠ్యమానం చంపూరామాయణమేవ పరిదృశ్యత ఇత్యస్య గౌరవమూహ్యతే వేద్యమ్. ప్రబంధరత్నమిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథాశ్రితత్వేనైవ భాభాతి అపిచ గద్యపద్యయోశ్శైలీవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయోరివ రసికజనరసనాస్వాదనీయతామతితరామఞ్చతి.

ఈదృక్ప్రబంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంతమేవ కుతో వా నిరమాయీతి విచికిత్సాయాం ప్రబన్ధపూరణాదర్వాగేవ కవిర్యద్ధే శరీరం నిరస్య దివస్స్వర్గమలంక్రియాదితి విషీదన్తస్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం యుద్ధకాణ్డకృతికృతినం లక్ష్మణకవిం చ ప్రస్తుమః.

తస్మాత్తత్తత్సందర్భోచితముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థాలీపులాకన్యాయేన పతిత్రుజనావగమనాయ కించిదివ సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే క్షీరాబ్ధిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతౌ.

"నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై" ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తా.

"ఇన్ద్రనీలాచలోదఞ్చచ్చన్ద్రికాధవళస్మితః,
వాచమూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః" ఇతి.

అస్మిన్నేవ కాండే శివజటాజూటాద్గంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణధోరణీమేవానుకుర్వదివ భాభాతి. దృశ్యతామేకం పద్యం.

"అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగన్తగగనాంతరా,
శశాఙ్కశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదన్తురా."

అన్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్యమన్యాదృశం నీతిం చ ప్రబోధయతి యథా.—

"నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
స్సంగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతో క్షణమన్తరాయం
యద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే."

అయోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయీం ప్రతి రామోక్తి ర్యుక్తిసౌందర్యేణ ప్రతిభావతాం కమప్యానందం జనయతి. యథా.—

"వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయామావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః."

తత్రైవ కౌసల్యావిలాపే దయావతాం మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

"రేఖారథాఙ్గసరసీరుహశఙ్ఖచిహ్నౌ
క్షేమంకరౌ తవ కరౌ జగతాం త్రయాణామ్,
కాంతారకంటకఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాన్ ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః" ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనే చ.—

"అథావాసం శాస్త్రైరకృతసుకృతానామసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరమ్,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం విపినభువి సీతాసహచరమ్" ఇతి.
శాన్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

అరణ్యకాణ్డే దాశరథ్యోః శూర్పణఖాయాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయమిహాస్య రసముత్తరంగయతి.—

"దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్" ఇతి.

కిష్కిన్ధాకాణ్డే వసన్తవర్ణనే.—

"యత్ర కాన్తైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,
డోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ."

తతో వాలివధానంతరం తారావచనాని చ నితరాం హృదయంగమాని. యథా.—

"క్షితిపతితనయానాం హంత గర్వేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాహాత్మ్యం శౌర్యస్య జన్మసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః." (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతేశ్చింతనాసందర్భే.—

"జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసేన్నిశి శీతభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసేద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్రమేతత్" ఇతి, సూక్తిః.—

"దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః,
ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతి."

ఇతి వాల్మీకిసూక్తిమప్యతిశేతే సూర్యాచన్ద్రమసోరుదాహృతిరూప సందర్భసౌన్దర్యేణ అపిచ లంకాయాం హనూమద్విజృంభణే వీరరసాబ్ధిర్వేలామతిక్రామతి.—

"రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా
నక్షత్రాణామకాలే సరణిమరుణయన్ వీరలక్ష్మ్యా సహైకః.
రక్షశ్శూరాఖ్యశాఖాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ" ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రబద్ధేన రావణసమీపం నీతేన హనూమతా రావణం ప్రతి ప్రతిబోధ్యమానాస్సూక్తయో హృదయం హఠాదాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధాధారా మిఞ్చన్నేతాదృక్చంపూప్రబంధః— సకలగుణగణాలంకృతభోజరాజసదృశ్యాచర్యః సుకవిశ్చ న కోఽపి ధరణీతలే సముపలభ్యేత ఇత్యత్ర న కశ్చిద్ద్వాపరఇతి విస్తరభయాత్ప్రతివిషయం విమర్శితుముదాసీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపామాకాంక్షతి,

ఉత్పల వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

చమ్పూరామాయణమ్

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం తేజస్తనోతు ముఖపంకజే. విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్రవందిత, నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్పతే. ౨. *సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథక్ష్మాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరారాధితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహం హృది సదా సేవేఽర్థసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకరసుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాం చిత్రక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా, విరించినవమోహనాగమవిశారదా శారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదా సర్వదా. ౪. యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసా ప్రాక్తనత్వాన్నిజాయాః, ఆసాద్యస్మేషమారాన్నిధిమివ కవితాం ప్రాప్నువన్త్యగ్ర్యగుణార్థాం నిష్ప్రత్యూహాం ముదాస్మాన్ స సురపరనుతః పాతు హేరంబదేవః. ౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశే స జయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతా గణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణో వేదాంతాదివిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంభ్రమజృంభితా నటతి యజ్జిహ్వాంగణే భారతీ జాయంతే కవిపుంగవాస్తనుభృతో యద్వక్త్రనిర్వర్తనాత్, భోజక్షోణిభుజా[1]మునా విరచితశ్చంపూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాం తస్య కరోమి మంజులతరాం సాహిత్యమంజూషికామ్. ౭. ప్రత్యర్వంతి నిబంధగౌరవభయాన్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభిర్వ్యాఖ్యాతృజనప్రతారణపరాః కాస్తైః పునీ వా తతః, వ్యాఖ్యాతా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయన్నన్వయద్వారైవాహమితో

---

1 పురా.

లక్ష్మీం తనోతు [1]నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్రవాళమ్,

ఖిలం ప్రవివృణోమ్యుక్తిప్రబోధజృంభితమ్. లా. ఇహ ఖలు స[illegible] విచిత్రతర కవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్య[illegible] సార్వభౌమో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య [illegible] ప్రవ్యా పిణస్తత్ర భవతో భగవతశ్శ్రీరామస్య చరితానువర్ణనం [illegible] నిర్వర్ణ్య * 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.' ఇత్యాద్యాలంకారికవచన[illegible] స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్' ఇతి ని[illegible] విషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణచంపూప్రబంధం [illegible] నా చికీర్షుః. చికీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ * 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం' ఇత్యాచార్యదండి[illegible] ద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీ[illegible] షం ప్రయుంక్తే— లక్ష్మీమితి. ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగః ద్వర్ణగణాదిశుద్ధేః [illegible] చ్ఛయః, తదుక్తం. * 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాః త ఏవ శాఖినో వృక్షాః. ని. 'వృక్షో మహీరుహశ్శాఖీ' ఇత్యమరః, + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. తేషాం శిఖా [illegible] నివదః తా ఏవ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మాలయశ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా [illegible] శ్శిఖా శాఖాగ్రమాలిషు' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళః పల్లకీవంజే విద్రుమే నవపల్లవే' ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోహతీత్యంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్య చౌర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్, నిఘ్నమాయత్తం అంబురుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః. అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనేనేతిడంబరః + దము ఉపశమే ఔణాదికత్వాద్వరప్రత్యయః. పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః. సుబోధినీకారస్తు 'డంబవిక్షేపే' ఇతి చురాంతో ధాతురస్తీత్యాహ, తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ [3]సంరంభ ఇత్యమరశేషశ్చ, నిహన్యంతే ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్ర

1 సుతరా. 2 అద్య. 3 విక్షేప.

హైరంబ మంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః. ౧

త్యాహ' ఇత్యమరః. + 'ఘఞర్థే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. త ఏవాద్రయః పర్వ తాః తేషాం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వజ్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్న వినాశకమిత్యర్థః. ధూః శేష ధురా + 'ఆపం చైవ హలంతానా' మితి వచనాదాప్, తాం ధారయతీతి ధురంధరం + 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్య యః 'ఖిత్యనవ్యయ'స్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, 'ఖచి హ్రస్వ' ఇతి ధాతోర్హ్రస్వశ్చ. హేరంబస్యేదం హైరంబం వైనాయకం + 'తస్యేద' మిత్యణ్, అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయాన్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః. ఇదం క్రియావిశేషణం. యదా అంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహాకార్యాంతరమన పేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవకజనాభీప్సితదానసమర్థ మిత్యర్థః. నితరాం అతిశ యేన + 'కిమేత్తిఙవ్యయ'యేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః. నః అస్మాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషి తార్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయత్విత్యర్థః. తనోతేః + 'ఆశిషి లిఙ్లోటౌ' ఇత్యాశీరర్థే లోట్. ని. 'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్శ్రీ రితి కథ్యతే' ఇతి శాశ్వతః, అత్రాశీరలంకారః. * 'ఆశీర్నామాభిలషితవస్తున శ్శాసనం మత' మితి లక్షణాత్. అయం చోక్తోపమారూపకవిశేషాభ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృ జ్యతే. తథా నితరామితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన * ఏకద్వి ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, [1]పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యను ప్రాస ఇష్యత ఇతి. అయమేవాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి ష్వనుసంధేయః, విశేషం తు వక్ష్యామః. ఆదావ్యదేవతాకస్యాంత్యలఘోస్తగణస్య ప్రయోగాచ్ఛుభ లాభస్సూచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్యారంత్యలఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవ తాకత్వాద్ద్విజప్రచయగమనసిద్ధిః. ప్రాయేణాత్ర 'ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్స్ఫు రద్రస' ఇతిలక్షణాత్, ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంత తిలకా తభజా జగౌ గః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్. ౧. ఇదానీం తావ 'న్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంతే' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకార వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణనమస్కారరూపం

1 ఆవృత్తిర్యత్ర సందర్భే.

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతిసిద్ధ్యతి ధర్మతశ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చే
త్తానంతరేణ నిపతేత్క్వను మత్ప్రణామః ?

మంగళం నిబధ్నాతి. ఉచ్చైరితి. జగతి జగత్స్విత్యర్థః. ఉచ్చైః ఉన్నతా గతిః గమ్యో దేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థానమిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్త్యేగతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యాస్తసిల్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్యతీతిపదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిసాధనత్వజ్ఞానమితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణమిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికైరుపవర్ణితత్వాత్, కృతకేతరైః అకృత్రిమైః వచనైః 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే' తేత్యాదివేదవాక్యైః సిద్ధ్యతి చేత్ *నను 'అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద' ఇత్యాదివాక్యైః వేదానా ముత్పత్తిశ్రవణాత్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ *'అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా, ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రవృత్తయః' ఇతి స్మృతేః నిత్యత్వావగమాత్, 'ఋచస్సామానిజజ్ఞిరే' ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనిరర్థః +ఏతత్ 'శాస్త్రయోనిత్వా' దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమిత్యలమత్ర శాస్త్రవిచారేణ, తేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా పాఠతోఽర్థతశ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురైర్బ్రాహ్మణైరిత్యర్థః. ని. 'అగ్రజన్మా ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా' ఇత్యమరః. తానంతరేణ తాన్మహీసురాన్వినా +'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్ర వా, నిపతేత్ప్రవర్తేత, ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానామేవ నమస్కార్యత్వాత్తేషామేవాయం నమస్కారో విధీయత ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః * 'తస్మాద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దినేదినే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్టదేవతాశ్చ, తదుక్తం భగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * 'దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, తన్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత' మితి. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతి విశేషణత్వాదేకావల్యలంకారః. తదుక్త మేకావళ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ, భజతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథి' తేతి. ౨. ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధనస్య స్వరూప

గద్యాను[1]బన్ధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
ర్హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,
తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ[2]జుషాం సుఖాయ
చమ్పూప్రబన్ధరచనాం రసనా మదీయా. 3

వాల్మీకిగీతరఘుపుఙ్గవకీర్తిలేశై
స్తృప్తిం కరోమి కథమప్యధునా బుధానామ్,

నిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజ రసనాయాః ప్రవృత్తిమాశాస్తే.—గద్యేతి. గద్యాన్యవృత్తబద్ధాని. తదుక్తం 'అపాదః పదసన్తానో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబన్ధేనానుషఙ్గేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్ణవే. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదఙ్గాది వాద్యశిల్పేన. ని. 'కలా శిల్పే విభాగే చ' ఇతి వైజయన్తీ. కలితా మిశ్రితా గీతిః గాన మివ హృద్యా మనోజ్ఞా హి. సహృదయహృదయానన్దదినీ ఖల్విత్యర్థః. తస్మాద్గద్యప ద్యమిశ్రప్రబన్ధస్య సర్వానన్దకరత్వాద్ధేతోః. కవయన్తి రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘట నపరయా రచనయా వర్ణయన్తీతి కవయః. తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం, కవితా రసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః. సుఖాయ హృదయానురఞ్జనార్థం, మమేయం మదీయా + 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. రసనా జిహ్వా, చమ్పూప్రబన్ధరచనాం * 'గద్యపద్యా త్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చమ్పూప్రబన్ధః, తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, విశిష్టప్రబన్ధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవ ర్తతామిత్యర్థః. చమత్కారకారిణా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్ప ర్యం. అత్ర పూర్వార్ధే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలఙ్కారః. * 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా' ఇతి లక్షణాత్. సచ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే. 3. నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తౌ జాయమానత్వాత్తవ పునః కోఽయం నూతనప్రబన్ధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశఙ్క్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.—వాల్మీకీతి. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే. 'అథ ప్రవిష్టః కాలేన బ్రహ్మణో కవితాదయాః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసౌ' ఇతి + 'అతఇఞ్' ఇతీఞ్

---

1 బద్ధ. 2 విదాం.

గంగాజలైర్భువి భగీరథయత్న[1]లబ్ధైః
కిం తర్పణం న విదధాతి [2]జనః పితౄణామ్, ౪
వాచం నిశమ్య భగవాన్ [3]స తు నారదస్య

తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీర్తిలేశాః, పుమాన్ గౌరివేతి పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠార్థేషు తు పుంగవః' ఇతి వైజయన్తీ. + 'గోరతద్ధితలుకి' ఇతి సమాసాన్త ష్టచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః జానకీత్రాదిగుణసముద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాః తైః, బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయణేన కియదపి వర్ణితత్వాత్ కీర్తిలేశైరిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. అద్యాపి ఇదానీం కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణరూపేణేత్యర్థః. ని. 'కథమాదితు విపత్తావ్యయామప్యాదికథమవ్యయం, కథమపి తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయోః' ఇత్యుత్పలమాలాయామ్. బుధానాం తజ్జ్ఞానామ్. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రి సురా బుధాః' ఇత్యమర స్వామీ. తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి, అత్ర దృష్టాంతమాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన రాజ్ఞా యత్నకృప్తైః ప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చరణాదిబహుతరప్రయత్నేన వియస్మార్గాద్భువం ప్రాపితైరిత్యర్థః. భగీరథప్రయత్నలబ్ధైః కృతైః సద్భిస్తే, గంగాజలైః మందాకినీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం విధానేన సంతృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః. అతో మదుపయోగో ప్యేవం కరోమీతి భావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణే యోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి. వాచమితి. ప్రవచనాం ప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమః ఆద్యః కవిః కులగురురిత్యర్థః. సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే 'ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి. తుశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానామాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి' త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్యాపత్యమ్'

1. కృప్తైః. 2 నరః. 3 నథ.

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనామ్,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిసేవ్యాం

మిత్యర్థః. ని. 'ప్రాచేతసస్త్వాదికవిస్స్యాన్మైత్రావరుణిశ్చ సః, వాల్మీకిశ్చ' ఇతి నిఘంటుః. నరసంతే శరీరేంద్రియవిషయోపనీతతయా వివిధవేదనయేతి నరాః, జీవాః తేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోకభయాపహాం, నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనాన్నరః పరమాత్మా, తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తేనాస్య శ్రద్ధేయవచనత్వముక్తమిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచం నిశమ్య 'కో న్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన సకలలోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః. 'నిశామ్యేతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశామ్యతే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్'. నను. 'ఉత్సంగాన్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువః' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం. తథాచ. 'వాల్మీకి రభవ ద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ. చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రత' ఇతి స్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వాద్బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామాయణం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితు[1]ముద్యుక్తస్య పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణఏవ భూమౌ స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణభావస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వంచ కథముపపద్యత ఇతిచేన్న. మానుషలోకే రూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థముపయుక్తత్వాదిత్యలమతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యందినః. 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యా' దితి న్యాసకారః. 'మధ్యాహ్నో మధ్యందినశబ్ద ఏవ ఉత్సాదిషు పఠిత' ఇత్యన్యే తథాచ + 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞ్. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః. మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మా

1 ముద్యుక్తవతః.

పుణ్యా మవాప తమసాం నిహంత్రీమ్. ౫

౬. తత్ర కంచన క్రౌంచమిథునాదేకం పంచ[1]శరవిద్ధమపి వ్యాధేనానువిద్ధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేః

శ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షిలక్షణం తు, 'తపస్స్వాధ్యాయపరా దాంతాస్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితాః' ఇతి. అతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసామజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం తత్సేవ పాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః. తమసాం తన్నామకనదీం ప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః. అత్ర తమసాం తమసామితి వ్యంజనత్రితయస్యావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః. లక్షణం తూక్తం 'వాచం నిశమ్య భగవాన్' ఇతి నారాయణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠః. ఉ. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య తేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం ప్రహృతం, కామమోహితమితి యావత్. ని. 'మదనః పంచశర స్స్మర' ఇత్యమరః. పంచభిశ్శరైర్విద్ధమితి గమ్యతే. పంచశరశరవిద్ధమితి పాఠే న కాప్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవిందమశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలోత్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకాః' ఇత్యమరః. తథాభూతమపి వ్యాధేన లుబ్ధకేన, నిషాదేనేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. అను పశ్చాత్ విద్ధం-సంప్రహృతం, తాడితమిత్యర్థః. + 'వ్యధ తాడనే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణం చ, క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచీ చ క్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ. ని. 'క్రుఙ్ క్రౌంచోఽథ బకః కహ్వ' ఇత్యమరః. 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః. తయోర్మిథునాత్ - ద్వంద్వాత్, తద్యుగళాదిత్యర్థః. నిర్ధారణే పంచమీ. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వ' మిత్యమరః. కంచన ఏకం పుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. అతఏవ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా ముదితా ఉపేక్షా చేతి చతసృణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన సిద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వాదితి భావః. ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. వదనారవిందం వ్యాఖ్యాతం. వదనమరవిందమివేత్యుపమితసమాసః. న. వదనమేవారవిందమితి రూపకసమాసః. తథా సత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్. ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరాఽనుష్టు' బితి ఛాందసాః. ఛందశ్శబ్దాత్ తాద్రూప్యే మయట్, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్. కాచిదపూర్వా దివ్యం

1 శరశరాను.

ర్వదనారవిందాచ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససార సరస్వతీ. ౫

స. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,
యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్. ౬

గ. తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్ర[1]మం ప్రతి గతవతి

ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం వినైవ నిర్జగామ. ని. 'గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ' త్యమరః. నిస్పూర్వకాత్ 'సృ గతా' వితి ధాతోర్లిట్. ౬. తామేవ సరస్వతీమాహ—మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం శాశ్వతీః సమాః - అనంతసంవత్సరాన్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా ప్రాప్నుహి. ఆశ్రమేవ ప్రియస్వేత్యర్థః + గమే ర్లుఙి పుషాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః, 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽపి ఆర్షత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః. యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహితం క్రీడాతత్పరం, అవధీః - హతవానసి, + హంతేర్లుఙి హనో వధాదేశః. అయం శాపత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకేః మహర్షేరీశ్వరానుగ్రహేణ కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్నః. సంగ్రహశ్చాయం, మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామ! త్వం శాశ్వతీః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భవేత్యర్థః; యద్యతః కారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ 'క్రుంచ గతికౌటిల్యాల్పీభావయో' రితి ధాతోః క్రుంచా రాక్షసీ కేకసీ, తస్యా అపత్యం క్రౌంచో రాక్షసః రావణః 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్; తస్య పత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః, తయోర్మిథునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్రావణకర్తారం రావణమవధీః, ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూప శ్రీరామస్య గుణరూపం మంగళం కావ్యాదావవశ్యం కర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం కృతమిత్యనుసంధేయం; ఇత్యేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః. శ్లోకాఖ్యమేతదనుష్టుప్ఛందః వృత్తం 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః; గురు షష్ఠం చ సర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్య లక్షణ' మితి వచనాత్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ' ఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేదః, న విద్యతే మా యస్యేతి విగ్రహః తస్య సంబుద్ధిః హే అమ నిర్భాగ్య ఇతి నాగోజీయః. ౭. తదన్వితి. తదను 'మానిషాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధవాక్యస్ఫురణానంతరం భగవతి పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం - మధ్యాహ్నకాలోచితం. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

1 ముపగతవతి.

భగవతి వాల్మీకౌ.

౫. వాణీవిలాసమపరత్ర కృతోపలంభ
మమ్భోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్కృతిరనేకవిధప్రపంచ

మరః; కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య - కృత్వా, స్వాశ్రమం - స్వనికేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ౫. తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యత ఆహ—వాణీతి. అమ్భోజం - నారాయణనాభికమలం. తత్ర భవతీత్యంభోజభూః - బ్రహ్మా, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతారవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యత ఏష లోక' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి డ్వప్, అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం - విహితానుషంగం. తత్రోపలభ్యమానమిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద' ఇత్యాది వాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం అసహమానః అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కో వా సహేతేతి భావః; వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్తమేవార్థం పునః స్వయముపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూదితి తాత్పర్యం. ఉక్తం చ [illegible]. ఆభాతీతి. యత్కృతిః - యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ; అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాది భేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః స ఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః. యః ఇంద్రజాలవిధిః 'అదేశకాలహార్యం పరోక్షస్యాప్యవస్తునః, మంత్రౌషధాదిభిర్యోఽసావైంద్రజాలవిధిః స్మృతః' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక పింఛికేవ - నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ. ఆభాతి - ప్రకాశతే, అతఏవ తదుక్తం క్రౌంచహననం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనం తదపనోదనార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతి భావః. పింఛికేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వార్థే కప్ ప్రత్యయః. కాత్పూర్వస్యాత ఇదాదేశః. యద్యపి. సి. 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. తథాపి అబన్తోఽయం పింఛాశబ్దో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః. అథవా మహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం యథోక్తం కృష్ణకర్ణామృతస్తవే మంగళే 'నవశిఖిపింఛాలాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞానవాసిష్ఠే శాంబరికోపాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్వా పింఛికాం చైవ భ్రామయిత్వా ప్రథమం సభాం, నానావిరచనాబీజం మాయేవ పరమాత్మనా' ఇతి తత్పావళ్యాం 'పింఛికాహస్తైంద్రజాలికేనే'తి, జైనగ్రంథే చ 'ఉత్సార్య పింఛయా జీవాన్విశ్వస్య సేచ్ఛ్వరణం క్రతి'రితి. నిరంకుశాః ఖలు కవయః సార్వపథీనా ఇత్యలమతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యోర్వాచ్యప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యుత్థా

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక[1]పింఛికేవ. ౮

౯. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేఽపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేవో[2]పతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాక్రి

థా, అసహమాన ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా, ఉత్తరవాక్యే తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణాదపహ్నవాలంకారః. 'ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నుతి'రితి సర్వస్వసూత్రం. తదుజ్జీవితా చేయం పింఛికేవేత్యుపమా. సాచోత్ప్రేక్షయా పరస్పరసాపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ౯. తత ఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ పితామహోఽయమేవం భూతే మయి దయయా ఆవిరభూదహో కృతార్థతేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఊర్ధ్వరేతాస్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భవేదృషిః' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. అభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యాసనాదిభిః పూజితః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా కర్తా 'పరమే స్థః కి' దితి కిత్. అనిప్రత్యయః ఔణాదికః; 'తత్పురుషే కృతిబహుల' మితి సప్తమ్యా అలుక్; 'స్థాస్థిన్ స్థృణామి'తి షత్వం. మధ్యమలోకే - భూలోకేఽపి, లోకత్రయమధ్యేఽపి అస్య మధ్యమత్వాదితి భావః; అపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వవృత్తం- నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కిలేత్యలీకే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదేవేతి భావః. భవంతం - త్వామేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః త్వయ్యేవ యోగ్యత్వాదితి భావః. వివరోఽయం భారత్యా వా సంబధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్తమానయా అనయా భవన్ముఖాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యాశంస్యపూర్వకేవ శ్లోకైరిత్యర్థః. రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతిక్రమానతిక్రమేణైవేత్యర్థః. ని. 'యథాసాదృశ్యయోగ్యతావీప్సాస్వర్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్ణవే. వ్యాక్రియతాం వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపదిశ్య. ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః. అన్తరధాత్ - అదృశ్యోఽభూత్, అత్రేదం శ్రీరామాయణబాలకాండవచనం-'మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ, రామస్య చరితం కృత్స్నం కురు త్వమృషి

---

1 పిఛ్ఛికేవ. 2 ఉపదిష్టమానయా.

యతామితి వ్యాఖ్యాత్వాంతరథాత్. ౧౦

ప. అథ సరసిజయోనేరాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా ప్రతీచ్యా,
శుభమతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ[1]ఫణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః. ౧౧

గ. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం[2]కస్సమర్థ ఇతి చింతాముపగతవతి

సత్తమ, ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత' ఇత్యంతమ్. ౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానానంతరమ్. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయ్యః - అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయీత్యత్ర 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః. మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యే ణినిః కవీనామపి మార్గదర్శీ సకలకవికులగురురిత్యర్థః. 'దృశేర్ణ్యగతాత్తాచ్ఛీల్యే ణినిః' మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిర్ధూతపాప్మానో సాక్షాత్కృతధర్మాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితాః' ఇత్యుక్తలక్షణః ఋషిశ్రేష్ఠః వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం ప్రకటయేత్యేవం రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్యా, యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలే లుక్' కరే-హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్యమిత్యర్థః ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్చితమిత్యర్థః. ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం - వక్తౄణాం-శ్రోతౄణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదు మాధుర్యగుణతశ్చ మధురం. ని. 'త్రిష్విష్టమధురౌ స్వాదూ' ఇత్యమరః. రామస్య అయనం-స్థానం, వర్ణనీయత్వేనేత్యర్థః సంజ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి ణత్వం ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమతనుత- అకరోత్, కవయతే వర్ణయతి ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తస్య పంకజాదివద్రూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మకమేవ న తు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్. తథా చ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం చకార భగవానృషి'రిత్యంతమ్. మాలినీవృత్తం. "ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః" ఇతి లక్షణాత్. ౧౧. తదనంతరవృత్తాంతమాహ-ఏనమితి. భగవతి వాల్మీకౌ ఏనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం ప్రయోక్తుమధ్యాపయితుం పఠితుం

1 భణితీనాం. 2 లోకే.

భగవతి వాల్మీకౌ. ౧౨

ప. ఉపాగతౌ మిళితపరస్పరోపమౌ
బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,
విచక్షణౌ వివిధనరేన్ద్రలక్షణౌ
కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ. ౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య [1]స్వాం కృతిమపాఠయత్. ౧౪

కః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—ఉపాగతావితి. మిళితౌ-సంగతౌ, పరస్పరోపమౌ - అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వాత్పరస్పరతుల్యరూపావిత్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని. 'శాస్త్రశ్రవణయోశ్శ్రుత'మితి విశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యా శబ్దానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః. స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే. 'శ్రుత్యనంతరభావీ యశ్శబ్దోఽనురణనాత్మకః, రసాద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షాతే ఇతి విచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరి ల్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాది రాజచిహ్నాని యయోస్తౌ మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః. కుశో లవశ్చేతి నామనీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ గర్భక్లేదమార్జనాత్కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః. ఉక్తం చ కాళిదాసేన 'సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా, కవిః కుశలవావేవ చకార కిల నామతః' ఇతి. కుశీలవౌ గాయకౌ. కుత్సితం శీలమస్యేతి బహువ్రీహిః, కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్వా పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాలమేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయౌ కుశలవౌ సమీపం ప్రాప్తావిత్యర్థః. 'అవాప్యేప్సితం భవిష్యం తావః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమి'తి భావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తం విద్యానాథేన 'శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యత్ర సా స్యాదుదాత్తతే'తి. రుచిరావృత్తం. 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావితి. మునిర్మననశీలో వాల్మీకిః. మునిలక్షణం తు 'నిర్వృత్తస్పర్ధస్త్వక్షః కామక్రోధవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతస్తుల్యమృత్కాంచనో మునిః' ఇతి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం - స్వకీ

1 స్వకృతి.

తౌ పున రిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవనమానీయ భ్రాతృభిః [1]పరివృతో నిజం చరితం గాతు మన్వయుఙ్క్త. * తతశ్చ. ౧౮

చ. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంతేవసంతౌ ముని[2]పుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతుముపాక్రమేతామ్. ౧౯

యాం, ని. 'స్వోక్షాతాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇత్యమరః. కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాఠయదధ్యాపయామాస. పఠే ర్ణ్యంతాల్లఙ్ 'గతిబు' ద్ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. ౧౮. తావితి. ఇత స్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీరామాయణం పఠంతౌ, తౌ కుశలవౌ కర్మ. పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రామాయణ[illegible] శ్రావ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, స్వభవనం నిజమందిరమానీయ భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానేన పఠనం కర్తుం, అన్వయుఙ్క్త - అపృచ్ఛత్, ప్రబంధ మేనం పఠతమితి నియోజి తవానిత్యర్థః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః. తత ఇతి. తతః అను యోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౯. ఛందోమయీనా మితి. ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య [illegible] చనిర్మాణచాతుర్యకనికేతనస్యేత్యర్థః. ని. 'ఛందః పద్యే చ వేదే చ' ఇతి విశ్వః. ఛందశ్శబ్దాన్మయటి జీప్. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతౌ అంతేవాసినౌ శిష్యౌ, ఏతేన అనయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంతే వాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయౌ - కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోఽయమనుయోగం సముచ్చినోతి, ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయోరనయోశ్శ్రీరామస్య చాస్యాన్యం దైవవశాత్స్వయమేవోత్పన్నా ప్రీతిరితి సూచ్యతే, ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్ర ణాదుపజాతివృత్తం. 'స్యాదింద్రవజ్రాయది తౌ జగౌగః' 'ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్త తో గౌ'. 'అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతి లక్షణాత్

1 సహ. 2 సత్తమస్య.

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా
మానందసందాయిషు కోసలేషు,
ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం
రాజ్ఞామయోధ్యేతి పురీ రఘూణామ్. ౧౬
తామావసద్దశరథస్సురవందితేన
సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,
బృందారకారివిజయే సురలోకలబ్ధ
మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః. ౧౭

క్తత్వాత్. ౧౫. ఉపక్రమప్రకారమేవాహ — అస్తీతి. జనలోచనానామానంద సందాయిషు - సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్విత్యర్థః; కోసలేషూత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాన్తైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞయైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండశాసనానామిత్యర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం - ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్వాభావేన అతద్రాజత్వాద్బహుషు లుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య తద్రాజత్వాదిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగిత్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః. యోద్ధుమశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ రాజధానీ అస్తి. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లక్షణం తూక్తం. సంధాయిష్విత్యపి పాఠః. ఉదాత్తాలంకారః. ౧౬. తామితి. సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన. ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహన' ఇత్యమరః. విహితః ఆసనసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయ ఇత్యర్థః. తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి - దానవేషు విజితేషు సత్స్విత్యర్థః. సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకుసుమస్రజః తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివాసస్థానం యస్య స తథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే' ఇత్యమరః. దశరథో నామ రాజా తామయోధ్యామావసత్-అధివసతి స్మ 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి కర్మత్వం. తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సుతైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రియమనుబభూవేత్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౭. అథేతి. అథానంతరమస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా

౮. అథాస్మిన్నపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతుమశ్వమేధం విధాతుం మన్త్రిభి[1]స్సమం మన్త్రయమాణే దశరథే సుమన్త్రః ప్రహృష్టమనా మహర్షేరఙ్గదేశసఙ్గతావగ్రహనిగ్రహశౌణ్డస్య విభణ్డకసూనోరవశ్య మృశ్యశృఙ్గస్య ప్రసాదాత్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితి సనత్కుమారోదీరితం పురావృత్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస. ౯. సోఽపి సుమన్త్రవచనాచ్ఛాన్తాధిశ్శాన్తాకుటుమ్బినం సమ్బన్ధి

అపుత్రతయా. దూయమానం - పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపుత్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతిర్నాస్తీ'తి శ్రుతిస్మృతిభ్యామితి భావః. 'దూఙ్ పరితాపే' ఇతి ధాతోః కర్తరి శానచ్. ఏవమపి పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయన్త ఇతి పుత్రాస్తదర్థం పుత్రలాభార్థమిత్యర్థః. అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధాఖ్యం యాగం విధాతుం కర్తుం, మన్త్రిభి స్సహ-సచివైస్సాకం, మన్త్రయమాణే విచారయమాణే సతి-తదా సుమన్త్రః - కులక్రమాగతో మన్త్రిప్రవరః కర్తా అఙ్గదేశే అఙ్గనామ్ని దేశే, సఙ్గతః ప్రాప్తో యోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబన్ధః, 'అవే గ్రహో వర్షప్రతిబన్ధే' ఇత్యప్ ప్రత్యయః. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః. తస్య నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌణ్డస్య చతురస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్యేత్యర్థః. 'సప్తమీ శౌణ్డై' రితి సమాసః. విభణ్డకసూనోః - విభణ్డకాఖ్యమునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృఙ్గస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, ప్రభావాతిశయ సామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం 'ఋదోరప్' ఇత్యప్. భవితా భవిష్యతి, అనద్యతనే లుట్. దశరథ ఇతి శేషః. ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం - బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం పూర్వవృత్తాన్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస పూర్వమిన్ద్రస్య[illegible] బ్రహ్మసభాం గతస్సుమన్త్రస్తత్ర భూలోకరాజప్రస్తావశ్చ[illegible] పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాన్తస్య మనసి స్థితత్వా[illegible]ర్థం నివేదయామాసేత్యర్థః. ౯. స ఇతి. సః - దశరథోఽపి, సుమన్త్రస్య వచనా త్తథ్యవాక్యాద్ధేతోః శాన్తః. శమం గతః, అధిః - పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్సన్. ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా' ఇత్యమరః. శాన్తానామ అఙ్గదేశాధీశ్వ

1 సహ.

స మేనమునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ తత్ర పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమారభత. ౨౦. తదను హవిరాహరణాయ [1]ధరణ్యాం కృతావతరణాస్సర్వే, [2]గీర్వాణగణా [3]శ్శతమఖప్రముఖాశ్చతుర్ముఖాయ దశముఖ [4]ప్రతాపగ్రీష్మో[5]ష్మసంప్లోషణమావేద్య తేన

రస్య రోమపాదనామ్నస్తనయాం తనూం కుటుంబినం - కుటుంబవంతం, శాంతాజానిమిత్యర్థః. అపగ్రహనివారణానన్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితి భావః. అత ఏవ సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్దసంబంధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాదితి భావః. మునిం మననశీలం, మునిలక్షణముక్తం. ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన - నిజకులగురుణా, ఆదిష్టముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితి పాఠే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే. ని. 'కూలం రోధశ్చ తీరం చే' త్యమరః. విధాయ-విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్వశ్వమేధే. న హి కర్మణి కర్మారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాం నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనహేతుమిత్యర్థః. 'పుత్రాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదర్హమి'తి వతి ప్రత్యయః. కర్తుమారభత ఉపాక్రమత. ౨౦. తదన్వితి. తదను - ఆరంభానంతరం, హవిరాహరణాయ హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖాః ఇంద్రాదయస్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ - బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - కోశదండజం తేజః, ని. 'స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కోశదండజ' మిత్యమరః. స ఏవ గ్రీష్మోష్మా - గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపస్తేన యత్సంప్లోషణం దాహః 'ప్లుష దాహే' ఇతి ధాతోర్ల్యుట్. తదావేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ - చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః బహువ్రీహిత్వాత్, శరణం-రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ఇతి మన్వానాః - అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతేనేతిశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామనః 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వా' దితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః

1 ధరణా. 2 గీర్వాణాః. 3 శక్ర. 4 ప్రతాపానల. 5 సంశోషణ.

సహాశరణమితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః, [1]నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః క్షీరాంబురాశిమాసేదుః. తత్ర. ౧౭

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయమ్,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం

తత్కాలోచితాః స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా నానావిధం యథా తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రాన్తాః స్తుతయో యేషాం తే తథోక్తాః సన్తః క్షీరాం బురాశిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః; శ్రీమన్నారాయణస్య క్షీరాబ్ధిశాయిత్వాత్ తత్తీరం ప్రాపురిత్యర్థః. అంబురాశిశబ్దస్య యౌగికత్వేఽపరత్వార్ణవాన్తరయోగో మిష్టిపూర్వో ద్విశిష్య నీయ సీతి మీమాంసకాః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం 'షట్పదపరిణగణ్యసపావనే' ష్విత్యాది ధాతోర్లిట్. ౧౮. అథ త్రిభిః శ్లోకైర్మహావిష్ణుం వర్ణయతి - సంతాపఘ్నమిత్యాది. సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్నః తం 'హంతే' రితి సూత్రం. శార్ఙ్గమేవ చాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్ సౌదామినీ తయా లసితం లసన్తం కర్తరి క్తః 'గతిబుద్ధి'త్యాదిసూత్రే చకారాత్ వర్తమానార్థత్వాత్. అతసీనామ కుసుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అతసీ స్యాదుమా క్షుమా' ఇత్యమరః. ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' ఇత్యాహుః గుచ్ఛస్య - పుష్పస్తబకస్య సమానా ఛాయా కాంతిర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యర్థః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ' ఇతి వైజయంతీ. 'సమానస్య ఛందసి' ఇత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషు పరేషు సమానశబ్దస్య స భావః. మునయో మనశీలాః త ఏవ జనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే-రక్షణే, సాధుం శరణ్యం 'సర్వం సమాపతితమంబు న చాతకానా' మిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వాదితి భావః 'తత్ర సాధుః' ఇతి యత్ప్రత్యయః. ఆపాం సమూహః ఆపం 'తస్య సమూహః' ఇత్యణ్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్యమేవ ఆపః యస్య తం కారుణ్యాపం 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. వికుంఠ ఏవ వైకుంఠో విష్ణుః స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ. త్రిదశేత్యత్ర తిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయౌవన

1 కృతనానావిధ.

కారుణ్యాఢ్యం త్రిదశపరిషత్కాలమేఘం దదర్శ. ౨౨

క్షీరాంభోధేర్జఠరమభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః
కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం,
ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి క్షౌమగౌరే
నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨3

ప్రహ్లాదస్య వ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దంభం

కాయంరాణి జన్మసత్త్వావృద్ధయో వా యేషాం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణమేషామితి 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా డచ్. అత్రోపమారూపకయో రనుప్రాసస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తమ్. 'మందాక్రాంతా జలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూ' చేదితి లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి. పునః దేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః. క్షీరసముద్రస్య, "యాతి రోగ్యగమపహరతీ" తి న్యాయేన యోగాద్రూఢేర్బలీయస్త్వాదితి భావః. జఠరమభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతాదిత్యర్థః. సలిలమభిత ఇత్యపి పాఠః "అభితః పరిత" ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కాలే - చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పలపత్రాణి తైరద్వైత మభేదం తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః. ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరాబ్ధేస్సస్య నీలవర్ణత్వం జనయంతమిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమహావిష్ణోర్దివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యం సూచ్యతే. తదుక్తం. "క్షీరమధ్యే క్షిపేన్నీలం క్షీరం చేన్నీలతాం వ్రజేత్, స ఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకరశ్శుభః" ఇతి రత్నశాస్త్రవచనాత్. అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమపరిత్యాగే నాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః. "తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి" రితి లక్షణాత్. తథా క్షౌమవ ద్దుకూలవద్గౌరే సిత ఇత్యుపమా.ని. "గౌరోఽరుణే సితే పీత" ఇతి విశ్వామరౌ. భుజగశయనే - శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. "జగతీ విష్టపే భూమ్యా" మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానామిత్యర్థః. 'జాగరూకః' ఇత్యూకప్రత్యయః. అతఏవ కామప్యనిర్వాచ్యాం - లోకవిలక్షణత్వాదితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం ఆతన్వానమనుకుర్వాణం, తనోతే శ్శానచ్. ౨3. అ. అథ నృసింహావతారం వర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమితమపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం - సర్పదంశనసముద్రపాతనాది తత్పితృకృతవిపదం. వి. 'వ్యసనం విపది భ్రంశ" ఇత్యమరః. తథా

స్తంభం వక్షస్స్థలమపి రిపోర్యౌగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే. ౨౪

నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ

దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయావిశేషం, స్తంభమపి మయస్తంభం చ రిపోర్హిరణ్యకశిపోః వక్షస్స్థలమపి, అపిశబ్దస్సముచ్చయే. యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతు కాలక్రమేణేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా - నరశరీరేణ మిశ్రితే-మిళితే, అతఏవ, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యత్వేన సర్వైర్విశ్వజనావలోకితే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః, విశదాని - శుభ్రాణి భువనాని త్రిస్థలోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః. దయస్వేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచ శ్రీభాగవతే. "భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయ సర్వాత్మ[illegible]నాయ, స్తంభం ద్రుపచ్ఛేదళనాయ విష్ణుస్తంభాస్తు సింహాకృతిరావిరాసీత్", అత్ర క్రమికస్య - స్తంభాదివిదారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిర్భేదః. ౨౪.

నారాయణాయేతి. నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం "నారాయణః పరోఽవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం" ఇతి. యద్వా నరస్య సంబంధీని నారాణి తత్త్వాని తాని అయనం స్థానం యస్య సః నారాయణః తదుక్తం "నరాజ్జాతాని తత్త్వాని నారాణీతి విదుర్బుధాః, తస్య తాన్యయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృతః" ఇతి. అథవా నారాః అపః అయనం యస్య తథా "అప ఏవార్ణవే తస్మిన్ యత్తస్యాయనం గతాః, నారాస్తాస్సృష్టితరణాః తేన నారాయణః స్మృతః" ఇతి. "ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః, తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణస్స్మృతః" ఇత్యాదినా, నారా ఇత్యణాదిత్వాత్సిద్ధం. అర్ణో వా జేటభావః. తస్మై నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా-నామమాత్రేణ అవశేషితమవశేషవత్కృతం మహాద్ధ్యాయిష్ఠం బలివైభవం వైరోచనిసంపద్యేన తస్మై, వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః. నానా-బహుప్రకారం చరాచరం-స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. "చరాచరం స్యాజ్జగత్" ఇతి విశ్వః. తస్య విధాయకో-నిర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, నాభిపుటం-నాభిపద్మకోశం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. ౧౭

గ. ఇతి ప్రణమ్యోత్థితానేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖాన్ హరి
హయప్రముఖానఖిలాన[1] సమరానరుణారుణతామరసవిలాస
చోరై ర్లోచనమరీచిసంతానై రానందయన్భగవానరవిందలోచనః
స్ఫుటమిదమభాషత. ౧౮

ప. అపి కుశలమమర్త్యాస్స్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్శమితదనుజదంభా కిం ను దంభోలికేళిః ?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. "సతోఽస్మ్యహం త్వాఖిలహేతుభూతం నారాయణం పూరుషమాద్యమవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మాఽఽవిరాసీ ద్యత ఏష లోకః" ఇత్యుక్తత్వాత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౭. ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితాన్ ఉత్థానం ప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్తారతర స్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్రదేశా ఏవ వదనాని యేషాం తాన్ హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్. ని, 'జంభభేదీ హరిహయ' ఇత్యమరః. ఏతానపూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసురాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. తాదృగ్యత్తామరసం - పద్మం, తస్య విలాస చోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితి భావః. తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. 'పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతే చ నఖాస్తథా. తాలుజిహ్వాధరోష్ఠం చ సప్తరక్తస్సుఖీ భవే' దితి. లోచనమరీచిసంతానైః దృష్టిప్రభాపరంపరాభిః. 'మరీచిపీచియుసంచారై' రిత్యపి పాఠః. ఆనందయన్ సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోష్ణల నత్వద్యోతనార్థం. స్ఫుటం - వ్యక్తం. ఇదం - వక్ష్యమాణం, అభాషత - అవోచత్. ౧౮. అపీతి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః యుష్మాకం, కుశలమపి - క్షేమం, కిం? ని. 'కుశలం క్షేమమస్త్రియా' మిత్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ని. 'గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపి' త్యమరః. తథా వః సాంప్రతమిదానీం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావే క్తః. దంభోళికేళిర్వజ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః - కపటో

1 అమరగణానరుణతామరస.

అపి ధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే క్షమంతే? ౨౭

౯. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసనాభాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే పరస్మై విజ్ఞాపయామాస. ౨౮. దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతా కృతావలంబానామస్మాకం. కింతు. ౨౯

పాయా యయా సా తథోక్తా కిం ను? వితర్కస్త్వసంభావనాయామిత్యర్థః. ధిషణస్య బృహస్పతేర్మనీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితాః-రచితాః. ని. 'బృహస్పతిస్సురాచార్యో గీష్పతిర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రసరణయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్మణి, క్షమంతే-సమర్థా భవంతి కిం. పూర్వపదపి ప్రశ్నే. అలబ్ధలాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమమితి వివేకః. ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభస్స్యాత్ క్షేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి. యోగక్షేమకృత్స్వ ఇత్యపి పాఠః. కృత్యే నిష్పాదనాయ. మాలినీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామిత్యర్థః. 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. టిత్వాత్ ఙీప్. (కుశలానుయోగపురస్సరామితి పాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వాన్న ఙీప్). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారాసంపాతః తస్య సనాభిం తుల్యాం. ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. భగవతః 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాం భగ ఇతీరణా' ఇత్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథా-దేవానాం మనస్థితం యదు భగవతా స్తదేవ భగవానపి పృష్టవాన్. అతోఽన్యత్ కిం-ప్రార్థ్యం నాస్తి అనుమేయమితి పరిపూర్ణవాంఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః. ని. 'సుమనసః పుష్పమాలత్యో స్త్రియాం దేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిస్సంసత్' ఇత్యమరః. పరస్మై పుంసే - పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతీ. ౨౮. అ. కిమితి విజ్ఞాపయామాసేత్యత ఆహ—దేవేతి. హే దేవ - దివ్యతిమాన స్వామిన్, భవతా - మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానామిత్యర్థః; అస్మాకం అకుశలమశుభం, కథమావిర్భవేదుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవ ఇత్యర్థః. తథాపి కించిద్విజ్ఞాపనీయమస్తీత్యాహ—కింత్వితి. యద్యపి 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థమర్థినో వాక్యమలమేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణంగతా

ప. అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ. 30
మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహై-
స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ.
ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసాలాం
సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః,
హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురతోఽవస్థానమేవాస్మత్కార్యసాధకం తథాప్యార్త్యతిశయేన కించిదుచ్యత ఇతి భావః. అర్థః. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్యా - లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యేత్యర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కమితి పుంవద్భావాదువఙాదేశః, మహసాం తేజసాం, ని. 'తేజో ధామ మహో విభే'త్యమరః. ప్రరోహైరంకురైస్తేజసాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దిశే - అహ్నే, యో దీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః. ని. 'దశావర్తావవస్థాయా'మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. లంకేతినామ - లంకేతి ప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః; రజనీచరాణాం-రాక్షసానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తి. రాజానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ 'కరణాధికరణయోశ్చే'త్యధికరణార్థే ల్యుట్. ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్. ప్రశస్తః విభవః యేషాం తైరితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందిరభువా'మితి స్వాతంత్ర్యేణ వ్యాఖ్యాంతరం. 30. ఏనామితి. సాలాస్సర్జవృక్షాస్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వాత్ సుందరైః, భుజైర్వింశతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన స తథోక్తః. నిర్జితరాజరాజ ఇత్యపి పాఠః. ని. 'సాలేతు సర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాః' ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽపత్యం రావణః తస్యాపత్యమిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రవణరవణౌ' ఇతి ప్రకృతేః రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తర శ్రీరామాయణే 'యస్మాల్లోకత్రయం చైతద్రావితం భయమాగతం, తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ'తి రావేర్ణ్యంతాత్కర్తరి ల్యుట్. రావణ ఇతి నామధేయం యస్య స తథోక్తః. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయా వా, అభిభూతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యైస్తైః

రాజా చిరాదవతి రావణనామధేయః. ౩౧

యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారా
దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం [1]గ్రసంతే,
[2]తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ
నైవాస్తి కశ్చిదముమంతకమంతరేణ. ౩౨

అంభోజసంభవమముం బహుభిస్తపోభి
రారాధయ స్వరమవాప పృథగ్గీర్వాణాన్,

స్తేషాం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసయోః' ఇతి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా - చక్రవర్తీ. నగస్య పర్వతస్యేవ రీతిరాకృతిర్యస్య స తథాభూతస్సాలః ప్రాకారో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వాదతిదుర్గమామిత్యర్థః. ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఏనాం - పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం - పురాతనపురీం, చిరాచ్చిరకాలమారభ్య, విధిప్రతిపాదితమనుష్ఠాయ. అవతి - రక్షతి. అనుప్రాసః. ౩౧. అ. అథ ద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణయతి, - యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవః వింశతిసంఖ్యాకా భుజాస్త ఏవ రాహవః విధుంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారాః - ఆయుధానాం తీక్ష్ణభాగాః, 'రసనాయి' తేత్యత్ర ఆచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః. దిక్పాలానామింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, తాదృశశ్చాసౌ చంద్రమా శ్చంద్రః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యమరః. తం గ్రసంతే-గిలంతి, రాహవ ఇవాయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలానాం కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః,అనేకరాహుసమ్మర్దే కిముతస్థాంతరం వక్తవ్యమితి భావః. తద్వైరిణాం - శత్రూణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అముమేనమితి హస్తేన నిర్దేశః. అంతకమంతరేణ యమం వినా, 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. కశ్చిదపి శరణప్రదాయీ - రక్షణకర్తా ఇత్యర్థః. నాస్త్యేవ అన్యస్యాపేక్షైవాత్ర నేత్యర్థః. రణపరాయణాస్తద్వైరిణో విజిత్య యమసదనం నీయంత ఇత్యర్థః. రసనాయితేత్యత్ర లుప్త శబ్దాలోపాల్లుప్తోపమా. సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే. ౩౨. అ. ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుత ఆయాతమిత్యత ఆహ—అంభోజేతి. అస్మింశ్లోకే ద్వాదశ రత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. యః రజనీచరచక్రవర్తీ - రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైస్తపోభిః కంచాబ్జ

1 గ్రసంతి. 2 యద్వైరిణాం.

తస్మా[1]త్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య
లక్షీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ. 33

౪. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః. ౩౪. తథాహి. సోఽయం [2]కదా
చన క్రీడాధరాధర [3]మధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణా
భ్యాం [4]సంచరేత చేదాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో
భయేన భగవాన్త్సహస్రభానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సా

మర్థ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపై రుగ్రతపశ్చర్యాభిః అముమితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమ్భో
జసంభవం - బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్ సంభావయన్, పరైర్దురాపం - దుర్లభమనన్య
సాధారణమిత్యర్థః. ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. వరం సురాసురావధ్యత్వ
రూపమవాప ప్రాప. పూర్వమితి శేషః. తస్మాత్కారణాదశేషభువనం అశేషలోకానిత్యర్థః;
నిజశాసనస్య - నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి విషయీకరోతి చండశాసనోఽయం నిజ
శాసనేనైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్విః. 'అస్య చ్వౌ' ఇతి
దీర్ఘః. 33. తతః కిమిత్యత ఆహ-తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః - పరతం
త్రాః, తత్సేవకా ఇవేత్యర్థః. భవామః ఇదానీమితి శేషః; వస్తుతస్తు భవత్పర
తన్త్రా ఏవేతీవశబ్దార్థః. ని. 'పరతన్త్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపి' త్యమరః.
పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాన్తరమ్. ౩౪. అ. పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాద
యతి—తథా హీనత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మిం
శ్చిత్సమయే, అవరోధవధ్వ ఏవ జన స్తేన సహ సావరోధవధూజనః - అన్తఃపురస్త్రీ
జనసహచరస్సన్నిత్యర్థః. ని. శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేన సహేతి తుల్య
యోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం. క్రీడాధరాధరం
క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశమి త్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే 'సరితః పులినం వేలా
శాన్తారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాః కిసలయోచితా, దివా విహా
రదేశాస్స్యు'రితి. అధిరుహ్యాధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యా
మేవ సంచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమస్తృతీయాయుక్తా' దితి తఙ్. అగ
శ్చరణతలసంతాపోత్పాదనరూపోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మన్తు' శ్చే
త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమ్భవతేత్. తథా సతి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మత్వేతి
శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగే పౌనరుక్త్య' మిత్యా
లంకారికాః. అనావిష్కృతాతపః - అప్రకటీకృతజ్యోత్స్నః 'ప్రకాశో ద్యోత ఆతప'

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 అరుహ్య. 4 తతఇతస్సంచరేత్.

నూని నూనం [1]సమాశ్రయతే. 38. ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే [1]దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకపతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్ - పూజ్యః. అథవా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయత్వాదితి భావః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభానుస్సూర్యోఽపి సంకుచితభానురుపసంహృతమరీచిరేవ సన్. ని. 'భానుః కరో మరీచిస్స్త్రీపుంసయోర్దీధితిః స్త్రియా' మిత్యమరః. తస్య శ్రీదాశరథరస్య సానూని - ప్రస్థాన్ అధఃప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే. సాధ్వసవశాత్తత్ర నిలీయ వసతీత్యర్థః; లోకత్రయప్రకాశకస్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్ట మాయాతమితి భావః. నూనమితి నిశ్చయే వితర్కే వా. అత ఏవ సహస్రభానోస్సానుసమాశ్రయణాసంబాధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబాధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేఽప్యతిశయోక్త్యనుప్రాసా వూహ్యౌ (చగన్న) ఇతి బహువచనాంతపాఠస్స్యాత్, నారదీయసంహితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే 'అగస్త్యేన మునినా తేన దుఃఖమార్గసమన్వితా, అచిరేణైవ కాలేన సుషువే పుత్రముత్తమం. దశాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం, పింగశ్మశ్రుశిరస్కం తామ్రోష్ఠం తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశే సర్గే - ౮౮. 'భుజమూర్ధోరుబాహుల్యా దేకోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయస్య ప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యో వింశతిభుజశ్చతుష్పాన్మానమందిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలాయాం చ. 38. అ. ఏవం సూర్యావస్థాముక్త్వా సమ్ప్రతి చంద్రావస్థాం నిరూపయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చంద్రోఽపి, సకలలోకాహ్లాదకోఽపి దయనీయావస్థోఽభూదితి భావః. మృగయా - ఆఖేటః, ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర తయా వా ఆయాసః ఖేదస్తేన యా పరిశ్రాంతిః - స్వేదాతిరేకాదిరూపః పరిశ్రమః. స్త్రియాం క్తిన్. తస్యాః విశ్రాంత్యై విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థమిత్యర్థః. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాతః స్వేదాదిభూమికృది'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి తథా నమద్భిర్నమస్కుర్వద్భిర్జనైః పరివృతే - పరివేష్టితే, దశముఖే - రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే స్నానగృహమందిరోన్ముఖే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా తత్రత్యాః

1 సంశ్రయతే. 2 క్వచిత్ శతముఖేదశముఖే.

తనిజోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛా [1]మవిచ్ఛిన్నధారామం
బుధారాం నిజకరాభిమర్శాదాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపిశునా
నాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం [2]వింశతివిధవీక్షణానాం క్షణ
మాత్రం పాత్రం భవతి. ౩౬. తేన పులస్త్యనందనేన సంక్రంద

అవ్యయాత్త్యప్. విచిత్రతరా - అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభస్తంభాః - హిర
ణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' తపనీయం శాతకుంభ'
మిత్యమరః. తేషామగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనం యథా తథా అత్ర
ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుప్తాః - కీలితాః, యాః స్ఫటిక
శిలాసాలభంజికాపుంజాః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సం
ఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తేషాం
ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వితి విశ్వః. వికా
రార్థే మయట్. అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛప్రకారామత్యంతనిర్మలామిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణ
వచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్ఛిన్నధారామఖండి
తసంపాతాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః అంబుధారాం - సలిలధారాం,
నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపి పాఠః. ఆపాదయ
న్నుత్పాదయన్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకానాం. ని.
'కర్ణేజప స్సూచక స్స్యా త్పిశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః. 'శునః పూజాయా'మితి గణ
వ్యాఖ్యానే. అత ఏవ 'శునః పూజాయా'మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాః నాసీరాః అగ్రే
సరాః యస్య తేన శునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం-చిరకాలమారభ్య అభిల
షితానాం న తు ప్రాప్తానామితి భావః. ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే. ని. 'వృద్ధ
శ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. వింశతివిధవీక్షణానాం - వింశతిసంఖ్యాకకరుణాకటా
క్షవీక్షణానాం న తు కియతామేవేతి భావః. తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాలమేవ,
పాత్రం - యోగ్యో భవతి. ని. "మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే, యోగ్యభాజన
యోః పాత్ర" మితి చామరః. (త్రిషు పాత్రీ త్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగ
త్వేఽపి దుశ్చ్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః)
శునాసీరచిరకాంక్షితానామిత్యనేన పాకశాసనస్య కారాగృహప్రవేశేన దుఃఖం ప్రత్యా
హార్యేన తద్విమోచనం చ సూచితం భవతి. ౩౬. అథ మారుతాదస్థానం జ్ఞాపయతి.—తేనేతి

---

1 అవిచ్ఛిన్నపాతాంబుధారాం. 2 వింశతివీక్షణానాం.

దన[1]నందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవన మానీతస్య మందార ప్ర
ముఖబృందారకతరుబృందస్య బంధీకృతసురసుందరీనయనేందీవర
ద్వంద్వోత్తప్తకరారవిందకలితకనకకలశోచ్చ మందోష్ణం [2]స్యంద
మానై రంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేలిమానామపి కుసు
మానాం పతనభయమాశంకమానాః పవమానా[3]స్సంతత మపి పరిస్పం
దితు మపి ప్రభవో న భవంతి. 3 ౭. ఏ తేఽపి పావకా యస్య[4]శంకా

పులస్త్యనందనేన - విశ్రవసః పుత్రేణ, తేన రావణేన. సంక్రందనసందనవనాత్ ఇంద్రో ద్యానాత్, ఉద్ధృత్యేతి శేషః. స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహోద్యానమానీతస్య - ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపితస్యేత్యర్థః. తథా బందీకృతాః, ఉప గృహీకృతాః కారాగృహానిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ని. "ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా" మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం - దేవస్త్రీణాం నయనేందీవరద్వంద్వాశ్రు స్రోత్పలయుగళాత్ కరారవిందేషు - తాసామేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః కనకకలశో - హిరణ్మయవారిపాత్రః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి ఆలవాలసేచనం. నయ నారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసామారామకరణమూలసేచనాకారే నియోజితత్వాదితి భావః. మందోష్ణమీషదుష్ణం యథా తథా స్యందమానైః - ప్రసరద్భిరంబుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకైశ్చేత్యర్థః. కలశోదకానాం శీతలత్వే ఽపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదకమిశ్రణా న్మందోష్ణ మిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం. జం బాలవంతి కృతాని జంబాలితాని జంబాలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతి ణిచి ఇష్ట వద్భావాట్టిలోపే ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తాదృశాన్యాలవాలాని వృక్షాధారమూల వలయప్రదేశా యస్య తస్య. ని. "నిషద్వరస్తు జంబాల" ఇతి, "స్యాదాలవాలమా వాల" మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య బృందారకతరుబృందస్య-దేవతావిటపి నికరస్య, సంబంధినాం స్వయమేవ పచ్యంత ఇతి పచేలిమాని - పరిణతాన్యాసీత్యర్థః కర్మకర్తరి "కేలిమర ఉపసంఖ్యాన" మితి కేలిమర్ప్రత్యయః. తాదృశానామపి కుసు మానాం పతనభయమాశంకమానాః అధఃపాతముత్ప్రేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమా నాం పంకలేపమహాపరాధేన నిగృహీతాః స్యామేతి భావః. పవమానాః - మారుతాః - పరి స్పందితుం-చలితుమపి, కిముత యథేచ్ఛం విహర్తుమితి భావః. ప్రభవః సమర్థా న భవం తి.అథ అగ్నివ్యవస్థాం నివేదయతి. 3 ౭.ఏతఇతి. గార్హపత్యా-ప్రభృతయః ఉగ్రసహ యుతాం తే తథోక్తాః, ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్న్యాఖ్యాః

1 నందనా. 2 స్యందమానైః. 3 పతతం పరిస్పందితుం. 4 శంకాం.

వహం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గృహే గార్హపత్య[1]పురో
గాః [2]పౌరోగవధురాం [3]దధతే. ౩౭. కిం బహునా స ఏష [4]మాన
వాదవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరై రవధ్యత్వం చ
తురాననవరాల్లబ్ధ్వా సముద్ధత స్సంప్రతి సంప్రహారసమాక్రాంత
దిగంతదంతావళదంతకుంత వ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్స్థలః స్థలకమలినీం

రావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢిరశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయ ప్రసిద్ధిః. తదుక్తమాచార్యైః * "అసత్స్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిధ్యతీ"తి. తచ్ఛంకావహం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం వహంతస్సంతః పూర్వం హుతం యజమానై ర్ధ్యాయమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్వ్యాఖ్యాతామేవేదయంతీం లోకవిద్విష్టకర్మణా రావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వాద్ధవిషా మలాభేన తాదృక్ఛంకావహాం దధానా ఇత్యర్థః. తద్గృహే-రావణమందిరే. పౌరోగవధురాం మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. "సమానౌ రసవత్యాం తు పాకస్థానమహానసే, పౌరోగవ స్తదధ్యక్షః" ఇత్యమరః. ౩౭. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కిమవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయమితి నిగమయతి. కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిః కాలయాపనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశమేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ—స ఇతి. స ఏష రావణః మానవాన్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః. జాతావేకవచనం, అవమాననమవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. 'రీఢాఽవమాననాఽవజ్ఞాఽవహేళన' మిత్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతేదిత్యేవమమన్వానోఽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వాదితి భావః. తదితరైస్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వమహింస్యత్వం చతురాననవరాల్లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, అత ఏవ, సముద్ధత ఉద్రిక్తస్సన్, సంప్రతీదానీం, సంప్రహ్రియంతేఽసేనేతి సంప్రహారో యుద్ధం. ని. 'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగాః' ఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళాః - ఐరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసాస్తైర్యాని వ్రణాని క్షతాని, తైర్జాతా యే కిణాశ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః 'తృతీయా తత్కృతే' త్యాదినా సమాసః. తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్స్థలమురస్స్థలం యస్య స తథోక్తస్సన్ అత ఏవ వనవారణో వనగజః. వనగ్రహణం నిర్గలత్వద్యోతనార్థం. స్థలకమలినీం - స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాం లోకానాం సమాహార

---

1 పురస్సరాః. 2 పౌరోగవధురం. 3 దధతి. 4 మానుషాత్. 5 అవమానః.

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకీమభిభవన్ [1]భవదీయా ఇత్యస్మా
న్న జాతు కించిదపి జానాతీతి. ౩౯. అథ భగవానాకర్ణ్య
గీర్వాణగణవాణీమ్. ౪౦

ప. ఇంద్రనీలాచలోదంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః,
వాచమూచే [2]సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

౧. భవతామపరాధవిధాయినస్తస్య యాతుధానస్య నిధనమధున్నైవ

త్రిలోకీ "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే" చేతి సమాసః. "సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు" రితి ద్విగుసంజ్ఞా. "అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్యతే" ఇతి స్త్రీత్వం. "ద్విగో"రితి ఙీప్ "ద్విగురేకవచన" మితి ఏకవచనం. తాం జగత్త్రయీమభిభవన్ ఆక్రామన్పీడయన్నిత్యర్థః. అస్మాన్ భవదీయాన్ ఆశ్రితాన్, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధిన ఇత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిపాతాదేవాభిధానాన్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచిదపి, కించిదీషదపి, న జానాతి, సకలలోకకంటకేన సర్వాన్ధేన రావణేన త్వన్మాహాత్మ్యం న జ్ఞాయతే అస్మాకం తు [illegible] భావః. ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతి పూర్వేణ సమ్బంధః. ౩౯. తతః కిమత ఆహ—అథేతి. అథ విజ్ఞాపనానంతరం, భగవాన్ స్వయం, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీం వచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా. ౪౦. కిమకరోదిత్యత ఆహ—ఇంద్రనీలేతి. మధుం సూదయతీతి మధుసూదనో విష్ణుః కర్తరి ల్యుట్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదివధప్రత్యయసూచనార్థం [illegible] రావణవధ ఇతి ద్యోతయితుమిత్యవగంతవ్యం. ఇంద్రనీలాచలః ఇంద్రనీలపర్వతః. ఇంద్రనీల లక్షణముక్తం, తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ యా చంద్రికా-కౌముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితం యస్య స్మితపూర్వాభిభాషిత్వాత్ కృపామందహాసస్స [illegible] ఉదయం [illegible] నిగ్రహేచ్ఛుం పాలనేచ్ఛుం, [illegible] జ్ఞాతుం న శక్నోతీతి సావ హేళనమందహాసస్సన్నిత్యర్థః. అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలనగోపమానత్వం [illegible] చంద్రత్వేన కవిసమయసిద్ధ [illegible], సుధాధారా [illegible], తద్వన్మధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, "మధురం రసవద్వాచి స్వాదుయుక్తే మనుస్మృతి, యన మాద్యంతి విబుధాః మధునేవ మధువ్రతాః" ఇతి వచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టుభం వృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ఇత ఉత్తరంత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౪౧.
౧. వాచమేవ వివృణోతి-భవతామితి. హే దేవాః ఇత్యధ్యాహర్తవ్యం. భవతాం యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః ఉక్తరీత్యా అపకర్తుస్తస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్ష

1 భవదీయానిత్యస్మాన్. 2 సుధాధారాం. 3 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్యాస్య.

విధాతుం శక్యమ్. ౪౨. కింతు సరసిజాసనమప్యమోఘీకుర్వ న్నుర్వీతలే పుత్త్రీయతః సుత్రామమిత్త్రస్య దశరథస్య మనోరథ మపి పూరయితు మాదృతమానుషవేష స్సన్నహమేవ తం[1]హని ష్యామీతి[2] వ్యాహృత్యాంతరధాత్. ౪౩. తతస్సా పరిషదని మిషాణా మున్మిషిత[3]హర్షా హృషీకేశాదేశాత్ప్రశమిత దుర్ద శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరా న్నిర

సస్య రావణస్య. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షఃపర్యాయేష్వమరః. నిధనం-వినాశం, అధునైవ ఇదానీమేవ, విధాతుం కర్తుం, శక్యం యుక్తం (నిధనమితి ద్వితీయాంతం విధానే కర్మతయాఽన్వేతి 'స్వలోకే'త్యాదినా న షష్ఠీ - విధాతు మితి తుమర్థే భావే 'అవ్యయకృతో భావే' ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిత్యర్థః). ౪౨

అ. తర్హీదానీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ-కింతు సరసిజేతి. సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూపాజ్ఞావచనమపి. ని. 'శాసనం కింతు రాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వి'తి విశ్వః. అమోఘీకుర్వన్-బ్రహ్మవరస్యాన్యథాకరణానౌచిత్యాదితి భావః. 'అభూతతద్భావే చ్విః'. 'అస్య చ్వౌ' ఇతి దీర్ఘః. తథా ఉర్వీతలే-భూమండలే, పుత్త్రానాత్మన ఇచ్ఛతీతి పుత్త్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్య' జితి క్యచ్, 'సుపోధాత్వి' త్యాదినా సుబ్లుక్, 'క్యచిచే' తి దీర్ఘః తస్య పుత్త్రార్థిన ఇత్యర్థః. సుత్రామమిత్త్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండితవైభవాభ్యాం తత్సుహృద ఇత్యర్థః. ని. 'మిత్త్రం సుహృది మిత్త్రోఽర్కః' ఇతి వైజయంతీ. దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషో గృహీతమానవాకారస్సన్, అహమేవ తం హనిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య కస్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా అంతరధాత్ అదృశ్యోఽభూత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ౪౩

తతఇతి. తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితి పాఠే న విద్యంతే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం-విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతి ఇంద్రియస్వామీ, తస్య భగవత ఆదేశాదహమేవ తం హనిష్యామీత్యాజ్ఞావచనాదేవ, ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందా సతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాన్ నిర్దశాననాన్యరావణాని తేష్వపి సంచారసంభవాదితి భావః. అతఏవ

1 వధిష్యామి. 2 ఉక్త్వా. 3 హర్షాణాం.

గాత్. తతస్తానమరాన్ప్రాహ స్మ పితామహః. ౪౫. భవంతస్తావదవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థమప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్ల[1]గోపుచ్ఛవేషభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి. ౪౬. [2]పురైవ కిల మమ జృంభారంభే[3]సంభూతవాన్ జాంబవానితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణాః

ప్రశమితా ప్రశాంతా-దుర్దశా దురవస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగవతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వాత్ తథాఽవగమ్యేత్యర్థః. దుగ్ధసాగరాత్ - క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగాన్నిర్జగామ. ౪౪. తత ఇతి. తతః - నిర్గమనానంతరం, పితామహో బ్రహ్మా, తానమరానింద్రాదీన్, ప్రాహ స్మ బ్రూతే స్మ, ఉవాచేత్యర్థః. లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్. 'బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువ' ఇతి ణలాదేశః బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. ౪౫

భవంత ఇతి. హే దేవా ఇత్యధ్యాహారః. భవంతః - యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః - దాశరథిరూపేణోత్పత్స్యమానస్య, లక్ష్మీసహాయస్య - శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్మ కర్తుం, 'గుణవచన' ఇతి ష్యఞ్. అర్థేన సహ నిత్యసమాసః అసర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. అప్సరసః - స్వర్వేశ్యాః. ని. 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా' ఇత్యమరః. తత్ప్రభృతిషు - తదాద్యాసు, యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, 'యూనస్తి'రితి తిప్రత్యయః. వానరాః మర్కటాః, అచ్ఛభల్లాః-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః-గోలాంగూలాః, నీలముఖాః, దీర్ఘపుచ్ఛాశ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః-తద్రూపధారిణః. ని. 'మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా అథ భల్లుకే, ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకా' ఇత్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-ప్రసిద్ధసామర్థ్యాః, ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః సంతతిః, పుత్రా ఇత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే' ఇత్యమరః. 'ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయా'మితి డప్రత్యయః. ప్రజనయేయుః ఉత్పాదయేయురితి 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మత్సమానార్థత్వేఽపి శేషత్వాదితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః. మమ జృంభారంభే-జృంభణసమయే. ని. 'జృంభస్తు త్రిషు జృంభణ' మిత్యమరః. జాంబవాన్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవాన్-ఉత్పన్నః ఖలు, సోఽయమిదానీం వర్తతే సహాయకర్మ కరిష్యతీతి భావః. ఇతి ఏవ మాహ స్మేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౭

1 గోపుచ్ఛనీలముఖ. 2 పురాఖలు. 3 సంభూతః.

స్తథా కుర్వన్. ౪౮

అథ వైతానికాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్యస్స హేమపాత్రః కశ్చిదుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృతప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః—

౫౦. కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశద్భూపతిః పాయసార్థం
ప్రాదాదర్థం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై,

తత ఇతి. తతః - బ్రహ్మనివేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రాది దేవాస్తథా అకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామాసు రిత్యర్థః. ౪౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టిరితి యావత్. తత్ప్రయోజనమస్య వైతానికః. ని. 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. తస్మాద్వైశ్వానరాదగ్నేస్సకాశాత్. ని. "అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని" రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః. కశ్చిదదృష్టపూర్వః ప్రజాపతేస్సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి యావత్. 'దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉత్థాయ నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతే 'సుప ఆత్మనః క్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్యాదుత్తరపదేత్వమీ. 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యత్రాదిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానే స్పష్టం) పయసా సంస్కృతం పాయసం పరమాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్షా' ఇత్యణ్ ప్రాయచ్ఛత్ పుత్రీయమేతదితి దత్తవాన్ 'ప్రాఘ్రాధ్మ' ఇత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః.

తతః పాయసలాభానంతరం. అ. పాయసం తత్కిమకరోదిత్యత ఆహ. కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్యై కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై 'వృద్ధేత్ కోసలాజాదాత్ ఞ్య'ఙితి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః యఙశ్చాపితి చాప్ 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' త్వాచ్చతుర్థీ. ప్రథమమాద్యం పాయసస్యార్థం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంఽశక' ఇత్యమరః (బాహులకాత్పూర్వనిపాతాభావః) అదిశత్-దత్తవాన్, కేకయేంద్రస్య - కేకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయేన ప్రేమ్ణా, మధురం మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యాః

ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్య భావం
స్వార్ధాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణకామాంసుమిత్రామ్.
అవభృథేఽవసితే సరయూతటా
దథ యథాయథ ముచ్ఛ్రితే జనే,

అస్యా స్తత్ప్రేమాస్పదత్వాదితి భావః. అర్ధమనుశిష్టభాగం, ప్రాదాత్ - దత్తవతీ పశ్చా దర్ధ మితి పాఠాన్తరం. తతః కిమిత్యత్రాహ—ఏతే దేవ్యౌ-కౌసల్యాకైకేయ్యౌ, తరళ మనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశప్రదానాత్పూర్వం చలచిత్తస్య, [illegible] 'పతిస్సమానవిధి' [illegible] భావం కథం వా సుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగా భవిష్యతీత్యేవం [illegible] ప్రత్యక్షత్వాస్మృత్వా [illegible] అనుమాయేత్యర్థః, స్వయం స్వ ఏవ [illegible]. స్వార్ధాంశాభ్యాం స్వయోః స్వకీయయోః, [illegible] అర్ధ భాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం సఫలమనోరథాం [illegible] - [illegible] స్వార్ధభాగా ప్రత్యేకం [illegible] భాగ [illegible] అవశిష్టభాగా సుమిత్రాయై దదతురిత్యర్థః. అయం చ విభాగో న [illegible] తత్ర చరోరర్ధం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయ్యై శిష్టం పున స్సుమిత్రాయై ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాన్తరసంవాదాత్ ప్రవృత్తః. ఉక్తంచ నర సింహసంహితాయాం 'తే పిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై [illegible], పిండాభ్యా మల్పమల్పం తు స్వకాభ్యామేవ ప్రయచ్ఛత' ఇతి ఉక్తం చ [illegible] 'ఆహృతా తేన కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా, అనల్పంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామ్ [illegible] దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యు ర్మహీక్షితః, చరోః దర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాం ముదా' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపి సతి విరోధే పురాణాన్తరాన్సమా ధాతవ్యం. మందాక్రాంతావృత్తం లక్షణం తూక్తమ్. ౫౦

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథ ఇతి. అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః. అవసితే-సమాపితే సతి 'షోఽంతకర్మ ణీ'తి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః. అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతే జనసమూహే సరయూత టాత్ యథాయథం-యథాస్వం - స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం తు యథాయథ' మిత్యవ్యయేష్వమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనాద్ద్విర్వ చనం నపుంసకత్వం చ 'ప్రాప్తోనపుంసకే, ప్రాతిపదికస్యే' తి హ్రస్వత్వం. ఉచ్ఛ్రి తే ప్రస్థితేసతి, స్వస్వనియత దేశాన్ ప్రతి గతవతి సతీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః
పురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్. ౫౧

తతః—అపాటవాత్కేవలమఙ్గకానాం
మనోజ్ఞకాన్తే ర్నృపమహిషీజనస్య,
శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఝితభూషణాని
చకాశిరే [1]దౌహృదలక్షణాని. ౫౨

పరిపూర్ణ మనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాషస్సన్ ఉపమీయత ఇత్యుపమా 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇత్యఙ్. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం - ఇన్ద్రనగరీతుల్యాం, ('ఆభా ప్రఖ్యోపమాభిఖ్యా ప్రకారస్సన్నిభో నిభః, నీకాశాద్యాశ్చ సామ్యార్థాస్సమే స్యుశ్శబ్దతః పరే' ఇతి మేదినీకోశాత్, పురుహూతపురేణ సదృశీ పురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహో వా) పురమయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞేష్వితి పురుహూత ఇతి విగ్రహః. ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతిలక్షణాత్. ౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి—అపాటవాదితి. మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయాప్యత్యన్తమనోహరా, కాన్తిర్లావణ్యం యస్య తస్య. కృతాభిషేకా రాజపత్న్యో మహిష్యః తా ఏవ జనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణామిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పాన్యఙ్గాన్యఙ్గకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం అల్పార్థే కన్ ప్రత్యయః. అల్పత్వమత్ర కార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవాదితి భావః. కేవలమత్యన్తం అపాటవాత్ - పటుత్వాభావాద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని పరిత్యక్తాని, భూషణాని - కఙ్కణాద్యాభరణాని యేషు తాని. తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాన్తరం. దౌహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖపాణ్డిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని. శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః. ఏషాం యాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సువ్యక్తాని బభూవురిత్యర్థః. స్వహృదయేన - గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ వాగ్భటః. 'మాతృజన్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేన తు, సంబద్ధం తేన గర్భిణ్యాశ్శ్రేష్ఠం శ్రద్ధావమాననమ్' మితి. తత్సంబన్ధిత్వాద్గర్భే దౌహృదమిత్యుచ్యతే. సా చ తదోర్యుగ్భష్టా హృదినీ. తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీమాచక్షత' ఇతి. ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్. ౫౨

[1] దౌర్హృద.

మన్దమన్ద[1]మపయా[2]ద్వలిత్రయా
గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా,
కోసలేన్ద్రదుహితుశ్శనైరభూ
న్మధ్యయష్టిరపి దృష్టిగోచరా. ౫౩
న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాత
మఙ్గీచకార పునరప్యుదరం కృశాఙ్గ్యాః,

అథాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాగానన్తర్యేణ సమ్భవద్గర్భావస్థాం దౌహృదలక్షణం వర్ణయతి – మన్దమన్దమిత్యాదిభిః త్రిభిః పద్యైః కులకేన. మన్దమన్దమితి. మన్దమన్దం–మన్దప్రకారం 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవదుత్తరే ష్వితి కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. అపయత్ అపగచ్ఛత్ వలీనాం ఉదరస్థరేఖాణాం త్రయం యస్యాస్సా తథోక్తా, 'వలిర్జఠరచర్మరేఖాయాం త్వగ్జరాయా' మితి విశ్వః. గాఢతాయాః ఉత్తానత్వస్య, గాఢతా,ఉత్తానపి పాఠః. విషయః–గోచరః–నాభిగహ్వరం–నాభికుహరం యస్యాస్సా. ని. 'అథ నాభిస్తు జన్తుర్గాఢ స్యాత్' ప్రాణిత్యమరశేషః. అత్ర పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః వలిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవేణానపగమ ఇత్యవగన్తవ్యం. అత ఏవ కోసలేన్ద్రస్య దుహితుః–కౌసల్యాయాః సమ్బన్ధినీ మధ్యయష్టిర్యష్టిరివ మధ్యమపి, శనైః–కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా–చక్షుర్విషయా అభూత్. అపి శబ్దాత్ కైకేయీ సుమిత్రయోరపి మధ్యయష్టిస్సముచ్చీయతే, అఙ్గానాం వ్యఙ్గకత్వలక్షణబాహుల్య 'తనుతా గరిమా తస్యా మూర్ఛాభర్దిరరోచనం, జృమ్భః ప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన'మితి. రథోద్ధతావృత్తం. రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితిలక్షణాత్. ౫౩

న్యగ్రోధేతి. కృశాని కార్శ్యావస్థామాపన్నాని, అఙ్గాన్యవయవా యస్యా స్తస్యాః కౌసల్యాయాః 'అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యో వక్తవ్య' ఇతి ఙీష్. ఉదరం కుక్షిః. ని. 'పిచణ్డకుక్షీజఠరోదరతున్ద' మిత్యమరః. క్రమశః – దినక్రమేణ, ప్రయాతాముపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమతాం – వటపత్రసాదృశ్యం, 'వటపత్రసమం స్త్రీణాముదరం పుత్రదాయక'మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమరః. దశముఖో రావణ ఇవ, ఉరగః సర్పః; దశముఖవాక్ సర్పశ్చ ప్రతీయతే, తేన పీడితానాం దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేషః. జీవాతవే–జీవనౌషధార్థం, రావణం నిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితుమిత్యర్థః. ని. 'జీవాతుర్జీవనౌషధ' మిత్యమరః. గర్భ

1 అపయాత్. 2 వలిత్రయీ.

జీవాతవే దశముఖోరగపీడితానాం
గర్భచ్ఛలేన వసతా [1] ప్రథమేన పుంసా. ౫౪

అపిచ.—మధ్యంతనుత్వాదవిభావ్యమాన
మాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః,

చ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని. 'గర్భో౽పవరకే౽న్తస్థాగ్నౌ కుక్షిస్థార్భకేమతః. ఛలం తు స్ఖలితే వ్యాజ' ఇతి శబ్దార్ణవవిశ్వప్రకాశౌ. వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయో౽ప్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదానీమపగతే౽పి వటపత్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యం బభారేత్యర్థః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి అంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః. విష్ణోర్వటపత్రశాయిత్వం చోక్తం శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశే౽ధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే 'సత్వం ధృతో మే జఠరేణ నాథ కథం ను యస్యోదర ఏతదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటపత్ర ఏకశ్శేతే స్మ మాయాశిశురంఘ్రిపాన' ఇతి అన్యత్ర చ. 'అంభోధిశాయీ వటపత్రశాయీ శ్రీరంగశాయీ రమతాం మనో మే' ఇతి. అత్ర దశముఖోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షాద్వటపత్రశాయీతి గర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనలక్షణో౽పహ్నవభేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పునర్వటపత్రసామ్యభరణోత్ప్రేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. సా చోక్తరూపకేణ సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౪

మధ్యమితి. అసితే - ఆయతే చాక్షిణీ యస్యాస్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్', 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే'తి జీష్. మధ్యమవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యో౽స్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృశ్యమానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్. పూర్వమితి శేషః. తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితి భావః. గర్భోదయే - గర్భోత్పత్తౌ సత్యాం, ఇదానీమితి శేషః. కార్శ్యమాకాశభావనిమిత్తం సౌక్ష్మ్యం విహాయ - త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్య పదం విష్ణుపదమాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదసహేగాత్తద్వ్యాజాత్తద్వ్య

---

1 పరమేణ.

గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా-
త్కార్యం విహాయాపి విహాయసు ఏవ. ౫౫

తతః—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ
లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,

పదేశాద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీదితి సంబంధః. ని. 'వియద్విష్ణుపదం వా తు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అత్ర పూర్వార్ధే సమగ్రకార్యనాశహేతోర్భేదేఽపి తదే వాసీదిత్యభేదోక్తేర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తయా చ తదవస్థానం గమ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరార్ధే తు ఆకాశభవనవిముక్తకార్యత్వం విహాయాపి తదేవాసీదితి విరోధః. సచ విష్ణుపదేతి శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతి శయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశశబ్దార్థేపాపహ్నవోత్థాపిత ఇతి సంకరః. ౫౫

అథ శ్రీవిష్ణురావిరభూదిత్యాహ— తత ఇత్యాదినా తతః - దౌహృదలక్షణ ప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యు చ్చస్థే 'సుస్థిత' ఇతి కః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు మేషాది స్వతుంగస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః. సురగురౌ - బృహస్పతౌ, సేందౌ - చంద్రయుక్తే సతి, పూషణి - సూర్యే, 'విభాకరాః' ఇతి విగ్రహప్రభాకరాః, మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవమీనాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తిథౌ సత్యామిత్యర్థః 'తస్య పూరణే డట్ ', 'నాంత అదసంఖ్యాదేర్మట్'ఇతి డటో మడాగమః. టిత్వాత్ ఙీప్. తిథౌ—తిథిశబ్దః పుల్లింగః ప్రాయః. యథాహామరసింహః. ని. 'తిథిర్ద్వయోః స్త్రియాం ప్రతిపదా' ఇతి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశీనాముదయో లగ్నం' ఇత్యమరః. సమస్తాః, సకలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, తేషాం సమిధః - సింధూనిమిధ శ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నేరింధనత్వేన పలాశసమిధ్త్వాత్ తాన్ కిల ధారకః. దగ్ధుం, వినాశ యితుం - భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యాత్పవిత్రాత్ అగ్నేః ప్రాగ్గ్రహాః తేషాం గత్యాదిత్యర్థః, అయోధ్యైవారణిరగ్నిమంథనదారుమపి తస్యాః 'మధ్యా' దితి పాఠే అయోధ్యారణేర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః. ని. 'యథావిగ్రహో కర్ముణి దృంక్తయ దారుణిత్వరణి ర్ద్వయోః' రిత్యమరః. అభూతపూర్వమదృష్టపూర్వం వజాతీయ భేద రహితమిత్యర్థః. న విద్యతే పరం యస్మాత్ తదపరం అద్వితీయం, విజాతీయ భేదరహిత మిత్యర్థః. అభూతపూర్వ విభవ మితి పాఠాంతరం. ఏకం స్వగత భేదరహితం, అత ఏవ యత్కించిత్ త్రివిధ భేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం, మహః తేజః పరంజ్యోతిరితి యా

నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణే
రావిర్భూతమభూత[1]పూర్వమపరం యత్కించిదేకం మహః.

అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవేస్స్వరభయ న్గిరః,

సత్. బ్రహ్మేత్యర్థః. 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే'తి శ్రుతేః. తదేవ మహోఽగ్ని రితి శ్లిష్టరూపకం. ఆవిర్భూతం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః. ఏతేనాన్యవస్త్వాత్మ సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదికం గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వం ప్రాతీతిక మేవన పారమార్థికమితి భావః. ఉక్తగుణయుక్తే శుభదినే శ్రీరామాదిమూర్తిచతుష్టయ రూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావిరభూదితి ఫలితార్థః. అత్ర సమస్త వస్తువర్తిశ్లేష సంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః. అత్రేద మనుసంధేయం. 'అజవృషభ మృగాంగనాకులీరా ఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రి యాంశై స్త్రినవకవింశతిభి శ్చ తేఽస్తనీచాః', సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశమాదయోరాశత్రింశాంశాః, యథాక్రమ ముచ్చేషు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః. అత్రాంశస్త్రింశో భాగః. యథాహ నారదః 'త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న' మితి. తేఽపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగా నాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్షగేఽర్ధం సుహృద్భిః పాదం ద్విడ్భిర్వా శుభం ఖేచరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించి త్పాదా న్న్యూనం స్వత్రికోణే దదాతీ'తి, తదిత్థ మాహ—కవిరుచ్చస్థ ఇతి. యస్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయో గ్రహాస్స్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యో భవతీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే 'సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రి చతుర్భి ర్జాయంతే ఽతః పరం దివ్యా' ఇతి. తదిదమాహ గ్రహపంచక ఇతి యద్య ప్యుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పునర్మేషం గతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయ మిత్యలమతిప్రసంగేన. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౧౫.

ఏవం తావత్తారకబ్రహ్మణోఽనన్యత్వేనావిర్భావ ముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయమవతారమాహ.—అపిచేతి. కించేత్యర్థః. అథేతి. అథ మహః ప్రాదుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితానీతి హరి ర్విష్ణుః; రమంతే యోగినోఽ

---

1 పూర్వవిభవం; పూర్వమభవత్.

అలఞ్చకార కారుణ్యాద్రఘూణామన్వయం హరిః. ౫౩
త [1]మేన మన్వజాయన్త త్రయస్త్రేతాగ్నితేజసః,

త్రేతి రామః 'రమన్తే యోగినోఽనన్తే సత్యానన్దే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయతే' ఇతి శ్రుతేః కరణాధికరణయోశ్చ' ఇత్యధికరణార్థే ఘఞ్. స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవేర్వాల్మీకేర్గిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్యన్నిత్యర్థః. ని. 'సుగన్ధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభిర్వాచ్యలిఙ్గవ' దితి విశ్వః 'తత్కరోతీ'తి ణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః. సమనన్తరమేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య విషయమేవ వర్ణయిష్యమాణత్వాదితి భావః. కారుణ్యాత్ కృపాయాః హేతోః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణా' ఇత్యమరః. కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః. స్వార్థే ష్యఞ్ రఘూణామన్వయం - రఘువంశం, అలఞ్చక్రే అలఙ్కృతవాన్ భూషితవాన్, ప్రకాశితవానిత్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరఘువరాపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహేత్యర్థః. తేనైవ శ్రీరామః కౌసల్యానన్దన ఇతి ఫలితోఽర్థః. పరమకారుణికాః కిం న కుర్వన్తీతి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయమానుష్టుభం వృత్తమ్. ౫౩

అథ భరతాదిసమాగమనం ప్రస్తౌతి.—తమితి. త్రేతాగ్నితేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ఉపమాలఙ్కారః. ని. 'అగ్నిత్రయమిదం త్రేతా' ఇత్యమరః. త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిత్రయప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కపికలభకర్ణాన్తఃసంవంశకరిణీగజవదుపపద్యతే. ఏకస్యాగ్నేః త్రేతా హావనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా తదుక్తం 'ఏక ఏవాగ్నిరగ్న్యాధేయేన కర్మణా, సంస్కృతస్త్రీణి రూపాణి తతస్త్రేతేతి శబ్ద్యతే' ఇతి. అథవాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః స్త్రీత్వం లోకాత్ 'లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్యే'తి ప్రస్తుత తరాదిత్వాదస్వర్ణవ్యత్యయేన ఇకారస్థానే ఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా త్రైస్త్రైః వ్యాప్తాయాం దివ్యర్షభవః. లోకోత్తరకీర్తికృత్స్త్రైః, లోకదివ్యసాధారణైరితి యావత్. గుణైః ద్విజాదివినయాదిభిర్జ్యేష్ఠానుగామిత్వాదిభిశ్చ అగ్రజస్య అగ్రజం రామమిత్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ, అథవా సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ, భగవతో నారాయణస్యానుకారో లీలేతి వత్. అనుకుర్వాణాః అనువర్తమానాః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః. తదుక్తం దణ్డ్యాచార్యైః. 'తత్తస్యానుబధ్నాతి

1 తమేవం.

[1]అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్తైర్లోకోత్తరైః గుణైః. ౫౮
భరతస్తేషు [2]కైకేయ్యాస్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
అన్యౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ. ౫౯
ఏతే వవృధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,
[3]లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౬౦

గ. అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య

తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్య వానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః కుమారాః తమేనమను తస్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా. అజాయంత-జాతాః. ౫౮

భరత ఇతి. తేషు-త్రిషు కుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కైకేయీ 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రశ్రయేణ - విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః - వినయభూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః. తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌ భరతాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్పన్నౌ. ౫౯

ఏత ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ - బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తుం. ని. 'బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతి' రిత్యమరః. దీక్షితాః - సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రజాక్షేమాయేతి పాఠాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్. తారకాదిరాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానవయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనందకర్తా - కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్స్వభక్తముఖం అనక్తి ఆనందబాష్పైరార్ద్రీకరోతీతి ముకుందః), పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజా ఇవ వవృధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౬౦

అథ రాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదాహ-అథేతి. అథానంతరం కదాచిత్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, మాయాః, మాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యాన్మాయా శాంబరీ విద్యే' త్యమరః. తాభిర్భయానకాని - భయంకరాణి. ని. 'ఘోరం

---

1 అగ్రజం తేఽనుకుర్వన్తః. 2 కైకేయ్యాం. 3 లోకానందాముకుందస్య.

బలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః పఙ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివ సోమసుతం కుశికసుత [1]మద్రాక్షీత్. ౬౧

భీమం భయానక' మిత్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని దైత్యబలాని - దైత్యసేనాః, తేషామవస్కందాదాక్రమణాత్కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైర్దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్య పరివేష్ట్యమానో రథో యస్య స తథోక్తః. దేవానామపి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణో రథో యస్య స తథోక్తః. ఏతదాయత్తమస్మజ్జీవనమితి మత్వా తైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్యర్థః. (ప్రతిపాల్యమానేతి పాఠే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణేత్యర్థః.) ని. 'కాందిశీకో భయద్రుతః. 'అనీకినీ బలం సైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియా'మితి చామరః. పఙ్క్తిరథో-దశరథః. ని. 'పంక్తిశ్ఛందోఽపి దశమమి,త్యమరః(ని. పఙ్క్తిర్గౌరీసచ్ఛందో దశసంఖ్యావలీషు స్త్రియా'మితినిఘంటుః. పఙ్క్తిషు-దశసు దిక్షు అప్రతిహతో రథో యస్యేతి విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోఽనుష్ఠానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణామద్భుతానాం ఆయతనమాస్పదం కారణమిత్యర్థః; చర్యేత్యత్ర 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్. (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావాచీవ వాచకః, తత్త్రితయపరిమితవత్సరేషు రాజ్యకరణాత్త్రిశంకురితి) త్రిశంకుర్నామ రాజా హరిశ్చంద్రపితా తం యాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయాజినం యజతేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యే ణినిః. పద్యప్రబంధమివ శ్లోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితసర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాసశ్చ యేన తం. యథా అర్జిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'అజ్జిదస్సు' ఇతి కర్మణి విడప్పాదేశే విడప్పన్తి ఇతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీ ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః. ని. 'వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాఽక్షర' ఇత్యమరః. బుధమివ - సౌమ్యమివ, సోమసుతం - చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోతి పీడయతీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం - విశ్వామిత్రమద్రాక్షీత్ - దదర్శ దృశేర్లుఙ్. ఇరితో వేతి వికల్పాదఙభావపక్షే సిచివృద్ధిః. నదృశఖ్యాతి నిషేధాత్ కాన్నదేశో న, శ్లేషతంకీర్ణముపమాత్రయమనోజ్ఞసారసేత్యాతసంసృష్టమ్. ౬౧

1 అద్రాక్షీదప్రాక్షీచ్చ.

తదను యథావిధి[1]కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత[2] మహిమ్నా మహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ[3]మభ్యర్థితోఽభూత్. ౨

రాజ[4]న్భవతస్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ [5]శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షోదురితముత్తీర్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామీతి. ౩

త్రిశంకుయాజనకథాముత్తరత్ర వక్ష్యతి తదన్వితి. తదను దర్శనానంతరం విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినావ్యయీభావసమాసః కృత్వా-దశరథేన విరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యాద్యర్పణాదిరూపా పూజా యస్య తేన. ని. 'పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా' ఇత్యమరః. మర్యాదాతీతమహిమ్నా - అపరిమేయమాహాత్మ్యేన, మహితః-పూజితః, తేన - గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినందనేన - గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం - యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే' ఇత్యమరః. ఇత్థం - వక్ష్యమాణప్రకారేణ. 'ఇదమస్థము' రితి థముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఞాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై'రితి కేశవః. 'అర్థ పర్థయతే రర్థాదానే ఇత్యభియాచ్ఞావరోధయో'రితి వచనాత్. ౨

ప్రార్థనాప్రకారమాహ-రాజన్నితి. హేరాజ న్నితి సంబోధనం యతో రంజనాద్రాజా త్వం అతోఽస్మద్ధృదయరంజనమపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంతవ్యం, భవతస్తనయేన. పుత్రరూపేణావతీర్ణేనేత్యర్థః. వినయః - ప్రశ్రయః, తేనాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధనురేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్యర్థః. సౌమిత్రిమాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షా - యాగపరిపాలనం యస్య తథోక్తస్సన్. అహమితి శేషః, రక్షోదురితం సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణదుష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. ఉత్తీర్య - తీర్త్వా కృతావ

1 ప్రతికృత, పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాధేతర. 3 అభ్యర్థితఃపార్థివో ఽభూత్. 4 తవతనూజేన. 5 శరాసనమిత్రేణ.

¹ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషితమతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యాత్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాన్తఃకరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి న్నృపప్రకాణ్డై ర²ప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవానముష్మై

భృథో - నిర్వర్తితదీక్షాన్తః భవితుమభిలషామి [illegible]మి ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబన్ధః. ని. 'దీక్షాన్తోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః. ౬౩

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోరమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః 'ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసన్ధో భవే దృషి' రిత్యుక్తలక్షణఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీరామః ప్రేషణీయః' ఇత్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం - అనతిక్రమణీయవచనత్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యాదతివేలపుత్రస్నేహాద్ధేతోః. ని. 'అతివేలభృశాత్యర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భర' మిత్యమరః. సశల్యాన్తఃకరణః - విదీర్ణహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వమితి భావః. అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః. ౬౪

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం తస్మిన్భగవతి - విశ్వామిత్రే, నృపప్రకాణ్డైః 'అహమేవాగమిష్యామి యోద్ధుం తైః కూటయోధిభిః, రామస్యాస్య న పశ్యామి మునేఽహం యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీ'త్యాద్యుక్తానేకోపాయైరిత్యర్థః. అపరిహార్య - నివారయితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపో యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరేణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితి భావః. పురోహితేన - వసిష్ఠేనైవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

తత్ప్రకారమేవాహ— పర్యాప్తేతి. హే రాజన్నిత్యధ్యాహారః. భవాన్ పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో న కిమప్యసాధ్యమస్తీతి సూచ్యతే, అతః పూజ్యాయేతి భావః. అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం - శ్రీరామప్రదాన

1 ఏవంవిధమాకర్ణ్య. 2 అవార్య.

కుర్యాత్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామస్సహ లక్ష్మణేన. ౬౮

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశిక
సుతమనోరథమేవ పూరయామాస. ౬౯

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసామ్,
నియోగేన పితుస్సోఽయం రామః కౌశికమన్వగాత్. ౭౦
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

రూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కురుష్వ 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ న మధ్యమపురుష'ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్, అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యాస్తాం నిర్యాతుధానామరాక్షసాం. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకాలే లోట్. శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లాటానుప్రాసః. ౬౮

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా - పునస్సంస్థాపితా, ధృతి ధైర్యం యస్య స తథోక్తః. ని. 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి'ష్వితి విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాషమేవ పూరయామాస - సఫలీచకార, న త్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవ కారార్థః. ౬౯

యోగేనేతి. యః శ్రీరామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాదపేతం నివృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం తేషాం పుంసాం, వీతరాగాణాం - యోగీశ్వరాణామిత్యర్థః. యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో [1]నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతి శ్రుతేః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. సోఽయం శ్రీరామః పితుర్నియోగేన నిదేశేన - నితరాం యోగేన చేతి గమ్యతే, కౌశికమన్వగాదనుజగామ. లోకానుగ్రహదయాళవః కిం న విడంబయంతీతి భావః. 'ఇణో గా లుఙీ'తి లుఙి గాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభం ఛందః. ౭౦

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, అయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః - విశ్వస్య

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సౌమిత్రిసహితం రామం నయన్నయమవోచత. ౧౯

బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,
విద్యేతే మయి కాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే. ౨౦

గ. [1]తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య భగవానిత్థమకథయత్. ౨౧

మిత్రం విశ్వామిత్రః 'మిత్రే చ ర్షా'వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘశ్ఛాందసః. లోకే విశిష్టప్రయోగాత్సాధుః, సత్రం పరిత్రాతుం-యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్. ౧౯

తదేవాహ—బలేనేతి. కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః అత్రేత్థం పౌరాణికీ కథా. పురా కిల పురంజయో నామ సూర్యవంశోద్భవః ... రాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే ... వృషరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా ... అసురాన్నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞామలభతేతి, తస్య గోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్య సంబుద్ధిః. హే కాకుత్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం ... ద్యోతనార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నా ప్రసిద్ధే విద్యే ...) మయి విద్యేతే-వర్తేతే, తే విద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామ్యహమితి సంబంధః. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః. అత్ర బలాతిబలే ప్రకృత్య ... 'ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహిష్ణుతా, స బాధా క్షుత్పిపాసాభ్యాం యతస్సా కథితా బలా. యతః పరస్య స్థాలిత్యం దృష్ట్వా నాయకర్మణాం, స్వేప్సాయాం చాస్య మోఘత్వం భవేత్సాఽతిబలా మతా. ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞానమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణోరేతద్ద్వయం స్మృత్వా జితవాన్మధుకైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోకః. 'క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవే'తి. ౨౦

అ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ. తత ఇతి. తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాఖ్యే యేన తస్య దాశరథేర్దశరథనందనస్య - శ్రీరామస్య, 'అత' ఇతీఞ్ప్రత్యయః. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్కథయామాస. ౨౧

---

1 గృహీత, పరిగృహీత.

ప. అస్మిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
ఫాలాంతరాళనయనజ్వలనే మనోభూః,
సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం
తస్మాదముం జనపదం విదురంగసంజ్ఞమ్. ౨౨

గ. తదను మానససరఃప్రసృతాం సరయూమతిక్రమ్య వృత్రవధప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళన[1]లబ్ధమలయోర్మలదకరూశనామ్నో ర్జనపదయోస్సీమ్ని కృతపదయోర్దాశరథ్యోః పునరప్యేవమబ్రవీత్. ౨౩

అ. తదేవ వివృణోతి—అస్మిన్నితి. పురా-పూర్వకాలేఽస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూర్మన్మథః. పురభిదస్త్రిపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిము వక్తవ్యమితి భావః. పరమేశ్వరస్య - త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే - నిటలతటే, యన్నయనం - తృతీయం నేత్రం, తదేవ జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శలభత్వం - పతంగభావమ్. ని. 'సమౌ పతంగశలభౌ' విత్యమరః. ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీభూయేత్యర్థః. అంగం - శరీరమముంచత్ - త్యక్తవాన్ 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః. తస్మాత్కారణాదముం జనపదం దేశం. (జనానాం పదం జనపద ఇతి విగ్రహః. 'నాడ్యపజనోపపదానివ్రీణాంగపదా నీ'తి లింగానుశాసనాత్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి. సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానంతి, పురాణవిద ఇతి శేషః. అంగమోచనమేవాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీత్యర్థః. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మిత్యమరః. ౨౨

తదన్వితి. తదను - తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్యకాసారాదుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీమతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసురహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతో యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః-పాప్మా స ఏవ పంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్దమైనసో' రితి నిఘంటుః. తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తకిల్బిషయోః. సంక్రాంతమాలిన్యయోరితి యావత్. అత ఏవ మలదకరూశనామ్నోః మలదః. కరూశశ్చేతి నామ యయోస్తయోర్జనపదయోః దేశవిశేషయోస్సీమ్ని - పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః. పునః భూయోఽప్యేవమబ్రవీదువాచ మాలిన్యయోగాన్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యం వా తద్యోగాత్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః. ౨౩

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

ప. యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణప్రసాదా
ల్లేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యామ్,
సుందః కిలైనాం పరిణీయ తస్యాం
మారీచనీచం జనయాంబభూవ.

గ. [1]ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః [2]కుంభసంభవమభిభూయ తస్య శాపాదవాప [3]కౌణపతాం తాటకాప్య[4]భూత్పురుషాదినీ. ౨౪

సేయ [5]మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా అత్ర్యజేన సహా

యక్ష ఇతి. సుకేతుర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాధరోఽప్సరో యక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణ' ఇత్యమరః. తాటకేత్యాఖ్యా నామ యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాం పుత్రికాం లేభే - ప్రాప, జనయామాసే త్యర్థః. అథ సుందో నామ కశ్చిద్యక్షః ఏనాం తాటకాం పరిణీయ వివాహ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః. కిలేతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే'త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం-నీచం పుత్రం మారీచనామానం కంచన తనయమిత్యర్థః. జనయాంబభూవ-ఉదపాదయామాస. ౨౪

అ. తదనంతరవృత్తాన్తమాహ.—ఏకదేతి. ఏకదా - ఏకస్మిన్ సమయే, సుందే - వినిహతే సతి అగస్త్యేనేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ - పితృవధజనితరోషాత్తిరస్కృత్య తస్య కుంభసంభవస్య శాపాత్కౌణపతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాన్. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యాది'త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభక్షిణీ, రాక్షసీ భూత్. అత్రేదం రామాయణవచనం 'అగస్త్యః పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్, పురుషాదీ మహాయక్షీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం రూపమాప్నుహీ'తి. ౨౫

అ. తతః కిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ—సేతి. అబ్జాసనస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణో వరాత్సిద్ధో నిష్పన్నః సింధురాః - గజాః, తేషాం సహస్రస్య ప్రాణః పరాక్రమో యస్యాస్సా. బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః. ని. 'సింధురస్సామజః కుంభీ'తి గజపర్యాయేష్వమరశేషః. అత ఏవ అత్ర్యజేన సహా

1 ఏకదా తు సుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవమునిమభిభూయ. 3 కౌణపతాం. 4 కాభూత్పురుషా. 5 అజన్మసిద్ధ.

[1]జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి. ౨౧

రామ స్తదాకర్ణ్య స్త్రీవధశంకామకరోత్.

కించ.—వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దన[2]కృతార్దనాం, భార్గవజననీం చ ప్రదర్శ్య దాశరథేరమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా[3]ముత్సారయామాస. ౨౨

జనపదవిపదం - నిజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానా కుర్వాణా, సేయం తాటకా, త్వయా వ్యాపాదనీయా నిహంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౧

రామఇతి. రామ స్తం విశ్వామిత్రోక్తం తాటకావృత్తాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీవధస్య తాటకాహననస్య శంకాం భయమకరోత్. కృతవాన్.

అ. స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసి విద్యమానం పూర్వవృత్తాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా వసూని ధారయతీతి వసుంధరా-భూమిః 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' త్యాదినా ఖచ్ 'అరుర్ద్విషద' దిత్యాదినా ముమాగమః. తస్యా అపరాధే - ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః. ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి విగ్రహః. ప్రక్రియా తు పూర్వవత్. అతఏవ పురందరేణ - పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః. 'పూస్సర్వయోర్దారి సహోః' రితి ఖచ్. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుపధా హ్రస్వః. 'వాచంయమపురందరౌ' చేతి నిపాతనాన్ముమాగమః. తేన పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచనీం-విరోచనో నామ రాక్షస స్తస్యాపత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. విశేషణమేతత్త్రైకేయీదాసీసందేహనివృత్త్యర్థం. మంథరాం చ తథా జనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మర్దనం విదారణం యస్యా స్తాం ఛిన్నశీర్షామిత్యర్థః. భార్గవజననీం - పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయా నిర్దిశ్య,దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్పాం సున్దవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాన్. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మందా స్స్యుః, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. ౨౨

---

1 జనపదం. 2 కృతమర్దనాం, 3 ఉత్సాదయామాస.

ప. ఆశ్రుతశ్శ్రుతవృత్తేన తేన సున్దప్రియావధః,
తమేవాన్వవదత్తస్య చాపశిఞ్జారవచ్ఛలాత్. ౨౬

తత్కాలే పిశితాశనాశపిశునా సన్ధ్యేవ కాచిన్మునే
రధ్యావనం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా,
స్వాధీనే హసనే పురీం విదధతీ మృత్యోస్స్వసా[1]కృత్యాహ్వయా

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖాదాకర్ణితం వృత్తం మన్థరాదిపూర్వస్య వృత్తాన్తో యేన తేన తథోక్తేన. ని. 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢనిస్తలే' ఇత్యమరః-తేన-శ్రీరామేణ, సున్దప్రియాయాః తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతోఽఙ్గీకృతః. ని. 'సంశ్రుతమభ్యుపగతమురరీకృతమఙ్గీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత'మిత్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపశిఞ్జారవో గుణధ్వనిః స ఇతి ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్తవాన్. తాటకావధాఙ్గీకారసమనన్తరమేవ 'జ్యాఘోషం చకా'రేత్యర్థః. ని. 'మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణః' ఇత్యమరః. అత్ర ఛలశబ్దేన నాయం శిఞ్జారవః కిం త్వనువాద ఇత్యాకారస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవభేదః. 'ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ౨౬

తదా తాటకాభ్యుద్గమమేవాహ—తత్కాల ఇతి. తత్కాలే-శిఞ్జారవసమయే, పిశితం మాంసమశ్నన్తీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాం నాశస్య పిశునా సూచికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్యాః ప్రథమత్వాదితి భావః. అన్యత్ర పిశితాశనానాం అశనస్య-భోజనస్య; పిశునా, సన్ధ్యాయా అనుపభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునో దుర్జనః ఖలః' ఇత్యమరః. అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః రుధిరక్షోదేన-అసృక్కణేన, అన్యత్ర రుధిరక్షోదవత్కుఙ్కుమరజ ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రత్వేన బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః. ని. 'రుధిరం కుఙ్కుమాసృజోః' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, దారుణా - భయఙ్కరీ, ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వాదన్యత్ర పిశాచాదిసఞ్చారాచ్చేతి భావః. ని. 'దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయానక' మిత్యమరః. తథా హసనే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తే సతి,మృత్యోః పురీం యమపురీం - విపర్యయేణ-సంయమినీమితి యా

1 కృత్యాహ్వయాత్.

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. ౨౯
[1]యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః,
తదా ధనుర్గుణస్తూర్ణం [2]ప్రావిశ[3]త్తజ్జిఘాంసయా. ౩౦
తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

వత్. స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘైర్భృత్యసమూహైః సంకటం - సంకులం, 'సంప్రోదశ్చకట' ఇతి కటచ్. మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధానా. దధాతేశ్శతరి 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. ని. 'శృంగాటకచతుష్పథే' ఇత్యమరః. కాచిత్తాటకా నామ రాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహసా వా. ని. 'తరసీ బలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ - సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి నైష్ఠికానాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవాదియముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేఽన్యథాకరణే వా ప్రత్యవాయాపత్తేరితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయాః గుణః శబ్దః సింహనాద ఇతి యావత్. దాశరథేశ్శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రమావిశత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రమిత్యమరః. తదా తస్మిన్నేవ కాలే. తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా - హంతుమిచ్ఛయా హంతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యా మౌర్వీతి యావత్. తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణసమకాలమేవ శ్రీరామో మౌర్వీమాకర్ణమాచకర్షేత్యర్థః, అత ఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ఏతదాదిపద్యత్రయమానుష్టుభం ఛన్దః. ౩౦

తతఇతి. తతస్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాదిరాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాన్ - స్వకీయప్రాణవాయూన్, వీరపాణమకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం. శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధా సతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః. ని. 'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వా రణ'ఇత్య

---

1 అథ; యథా. 2 యథా; తథా. 3 అవిశత్.

¹స్వప్రాణత్రాణమబలస్య ²వీరపాణమకల్పయత్. ౮౧
ముని ³ర్భృశాశ్వోపజ్ఞాని తాటకామథనే ఽదదాత్,
అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం ⁴ప్రదేశం ప్రదర్శయన్నవోచత. ౮౩

ప. ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మనిష్ఠాభిరామై
ప్రశమితభవఖేదైస్తాపసం ⁵సేవ్యమానే,

మరః 'పాభావకరణయో'రితి వికల్ప్యపుంస్త్వం. వీరాణాం పానం వీరపానమితి విగ్రహః. నాంతోఽప్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయా[illegible]. ౮౧

మునిరితి. మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభశాసనశాసనం [illegible] జంభశాసనః ఇంద్రః కర్తరి ల్యుట్, తస్య శాసనాత్ వచనాత్ శ్రీరామాయ, [illegible] నియోగాత్ప్రేరితో భృశాశ్వో నామ కశ్చిదృషిః ఉపజ్ఞానాని [illegible] 'ఆతశ్చోపసర్గ'ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః. భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేనాద్యం జ్ఞాతానీత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మి'త్యాదినా నపుంసకత్వం. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా' [illegible] ప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిర్యేషాం తాని జృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్రమంత్రానిత్యర్థః. తాటకాం మథ్నాతి హంతీతి తాటకామథనః తస్మై శ్రీరామాయ అదా- అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః.
'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. [illegible]బహువ్రీహిః. ౮౨

తత్రేతి. తత్ర వనే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాదిశ్యత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతి విగ్రహః. తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదేశం విషయం ప్రదర్శయన్ నిదర్శయన్, అవోచత ఉక్తవాన్, భగవానితి, పాఠాభావే మునిరితి శేషః. ౮౩

అ. తదేవాహ-ప్రతిదినమితి. అవదాతైః - ప్రశస్తైః ర్విషయవైరాగ్యసంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః. అతఏవ బ్రహ్మణ్యేవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదం యేషాం తైః, అథవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠా నియమో యేషాం తైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః. అతఏవ శమితాః- శాంతిం గమితాః, భవఖేదాస్సాంసారికక్లేశా యేషాం తైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్యర్థః.

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృశాశ్వ. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్యావోచదుపచీయమానపరమహర్షి మహర్షిః. 5 సేవ్యమానః.

బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేఽస్మి-
న్బలినియమపరస్సన్బ్రహ్మచారీ చచార. ౬౪
[1]అపహృతవిబుధార్తేర్వామనవ్యాజమూర్తే-
రఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానామ్,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితి పాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః. ప్రతిదినం - నిరంతరమితి యావత్. 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావసమాసః. సాదరం సస్నేహం, సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటుర్విష్ణుః బలేర్వైరోచనేర్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః. షష్ఠీ 'హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః. తత్పరస్తదాసక్తస్సన్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపరతంత్రేణ ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి చ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలినీవృత్తమ్. ౬౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానామింద్రాదిబృందారకాణామార్తిః పీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రిత్యమరః. న జాయత ఇత్యజో విష్ణుః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తస్మార్తేః. శ్రీవిష్ణ్వవతారస్యేత్యర్థః. (వామనవ్యాజమూర్తేరితి పాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీ మూర్తిర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః - పాదత్రయపరిమిత భూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః. 'సనాశంసభిక్ష ఉః.' వామనస్యాశ్రమే - తపోవనే, యే అనోకహాః - వృక్షాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నంతీత్యనోకహా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అనోకహః కుటస్సాల' ఇత్యమరః. తేషామియం పరిదృశ్యమానా అతినీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆవృతాః దిగ్వ్యోమసీమాః - దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః. పర్యంతభువో యయా సా. ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరాళేత్యేనాతిసమున్నతేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియాముభే' ఇత్యమరః. నాంతపాఠేఽసీమన ఇతి నిషేధాన్న ఙీప్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి యోజ్యం, తతిః - శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం - త్రిభువనమిత్యర్థః. జాతావేశ

---

1 అపిచ.

తతిరియమతినీలా వ్యాప్తదిగ్వ్యోమసీమా
స్వయమపి పరిమాతుం లోకమభ్యుద్యతేవ. ౪౫

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,
గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతోర్దాశరథ్యో
స్సమకుచదివ సద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యమ్. ౪౬

౪. తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత. ౪౭

తదనన్తరమన్తరిక్షాన్తరాళే చాపలేన తాటకాసూనుః [1]భయానకం

వచనం. పరిమాతుమియత్తావధారణేన పరిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా - సమున్ముఖేవ ప్రతి భాతి పశ్యతి శేషః. 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవన్తీ'తి న్యాయేన త్రిభువనపావనస్య త్రివిక్రమస్య భగవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తస్యాస్స్వయమపి తథా [illegible] ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అతో [illegible] వ్యంజకసద్భావాదుత్ప్రేక్షా. ౪౫

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసాః ఆస్వాదా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పన్థాః శ్రుతిపథః [illegible] మధురాభిః శ్రవణానన్దకారిభిరిత్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైః [illegible]. 'కుంభకర్ణ' ఇత్యుణాదిత్యయః. గళితమపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనిత కష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా. ని. 'కష్టం కృచ్ఛ్రమాభీల' మిత్య మరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం తథావిధం, అత్యధిక మిత్యర్థః. 'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ' చేతి కఞ్ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నః' ఇత్యాత్వం. మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః. సద్యస్సమకుచదివ సంకోచమగమదివేత్యు త్ప్రేక్షా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యాద్దీర్ఘమపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః. ౪౬

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం - నిజతపోవనం - ప్రవిశ్య, సత్రమారభత - క్రతుదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః. ౪౭

తదనన్తరమితి. తదనన్తరం - సత్రప్రారంభానన్తరం, అన్తరిక్షాన్తరాళా న్నభో

---

1 భయానకంపలాశ.

తం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతల[1]గళితసమిత్కుశాః కుశికనన్దనాన్తేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయ రాఘవాయ న్యవేదయన్. ౨౨

స హృత్వాద్రేశ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్వా క్రుధా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తత ఇతస్స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః,
సిక్త్వా క్ష్మామసృజా స్రజాన్త్రకృతయా బద్ధ్వా కచాన్ ఖేచరా

వివరాదాపతన్తముపసర్పన్తం, అన్తకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం, పలాశానాం - సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం - సమూహమవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః - ప్రద్రవమాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్రస్తం, సమిత్కుశం - సమిధః కుశా దర్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ కుశం కుశో దర్భ' ఇత్యమరః 'జాతిరప్రాణినా' మితి ద్వన్ద్వైకవద్భావే బహువ్రీహిః, కుశికనన్దనాన్తేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అన్తే సమీపే వసన్తీత్యన్తేవాసినః. ని. 'ఛాత్రాన్తేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ - సమరోత్సుకాయేత్యర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం; న్యవేదయన్ - వ్యజిజ్ఞపన్. ౨౨

అ. నివేదనప్రకారమేవాహ - హృత్వేతి. అద్రేశ్శిఖరాణి - గిరిశృంగాణి హృత్వా - ఆనీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్త్వా-సమన్తాద్వికీర్య, తథా హసిత్వా-అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా - క్రోధేన. ని. 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘారుట్క్రుధౌ స్త్రియా' మిత్యమరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫాలనం, కృత్వా, తత ఇతః స్థిత్వా సమన్తాద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ముహుః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యం కృత్వా, క్ష్మాం - మేదినీమసృజా రక్తేన సిక్త్వా - ఆప్లావ్య. ని. 'క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీ, రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణిత' మితి చామరః. తథా అన్త్రకృతయా స్రజా - అన్త్రనిర్మితయా మాలయా, కచాన్ - శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా - సంగ్రథ్య, తథాగ్నేస్సదృశా - అగ్నిజ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖే చరన్తీతి ఖేచరాః - అన్తరిక్షచారిణశ్చారణాదయః 'తత్పురుషే కృతి బహుళ' మిత్యలుక్. తాన్ దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః. దివో రన్ధ్రం - నభోఽన్తరాళం, రుద్ధన్త్వావృ

1 గళితపలాశసమిత్.

ర్దగ్ధ్వాగ్నేస్సదృశాదృశాం నిశిచరాం రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౫
ఇతి.—సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
స్సంపర్కపుణ్యాదివ [1]రామభద్రః,
క్షాత్రక్రమాత్పిప్పలదండయోగ్యః

ణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః. ఇతి వివం న్యాసయన్నితి పూర్వేణ సంబంధః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౮౫

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ - సంక్రాంతేతి. 'వర్ణ వర్ణక్రియాయా' మితి ధాతోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్. గమ్యాదీనామితి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలోపేఽపి తుగాగమే చ తుదితి రూపం సిద్ధం. క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రస్యర్థః. 'సుపీ'తి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః. తస్య సంబంధి క్షాత్రః స చాసౌ క్రమశ్చ క్షత్రియకులాచారక్రమాదిత్యర్థః. పిప్పలదండయోగ్యః - అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనసమయే తథా విధివిహితత్వాదితి భావః. ని. 'పిప్పలః కుంజరాశనః, అశ్వత్థ' ఇత్యమరః. రామభద్రః - శ్రీరామః, అన్యో వర్ణః వర్ణాంతరం. ని. 'అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. సుప్సుపేతి సమాసః. సంక్రాంతం సంక్రమణేన ప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః. తస్య గాధిసూనోర్గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ సహవాసేన, యత్పుణ్యం - సుకృతం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, అస్పృహః - అసక్తః పాణిర్యస్య స తథోక్తః, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ 'తస్య చ సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతి భావః. యద్వా పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః. తేషాం దండే - శిక్షణే, అస్పృహపాణిర్వ్యగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యభావప్రకర్షసానందమేవ, రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోఽభూదిత్యర్థః. అస్పృహపాణిరిత్యత్ర యద్యపి పాణేరచేతనస్య అస్పృహత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే. తథాపి తద్వతా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయాదౌపచారిక ఇత్యవగంతవ్యం. నను తేషాం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్య బైల్వోఽపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్, అత్ర పిప్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తుం కథముపయుక్తమితి చేత్, సత్యం పాలాశబిల్వయోర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య, న్యగ్రోధపలాశయోః క్షత్రియస్య. పీలూదుంబరయోః

---

1 రామచంద్రః.

పలాశదండాద్భృతపాణిరాసీత్ ౯౦

మారీచనీచమతిరాహవమారచయ్య
క్షిప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి
ర్వేషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషమ్. ౯౧

సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్త్రిణా,
మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిః కృతః. ౯౨

ర్ద్విజ' ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇత్యలమతిప్రసంగేన; అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాద్భృతపాణిరితి సర్వతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. స చోత్ప్రేక్షానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతిరపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోద్ధుం న శక్యత, ఇతి సమ్యగుబుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వమవగంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం 'ఆజి యుద్ధ'ఇతి హ్వయతేరాజ్ పూర్వాదప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. తం అరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన - బాణవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన - క్షణమాత్రేణ, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్య హేతుత్వాద్ధేతౌ తృతీయా) క్షిప్తః ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవదిత్యర్థః. మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధేర్మధ్యే. 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహరేదితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తిర్జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జలమానుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తత్కల్పమిత్యర్థః. వేషం భూమికాం, పుపోష - పోషితవాన్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౧

సుబాహురితి. మునీనామనభిప్రేతః - అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో - యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నామ రాక్షసః. కాకుత్స్థపత్త్రిణా శ్రీరామబాణేన. ని. 'పత్త్రిణౌ శరపక్షిణా' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - ఛిన్నస్సన్. 'కృతీ ఛేదన'

వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన
రామేరితేన [1]సహసా సహసాయకేన,
[2]స్నేహార్ద్రితేన నిరగాదనురాగిణీవ
[3]ప్రాణావలీ హృదయతః పిశితాశనానామ్. ॥ 3

ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగన్తుకబంధుః, గృహ్యః, మాగితః ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి వ్యక్త్యంతపాఠేఽప్యయమేవార్థః. ॥ 2

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంఘాతేన, సత్కులప్రసూతేన చ. ని. 'వంశః పృష్ఠాస్థిదేహార్ధ్వకాష్ఠే వేణౌ కులే గణే' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదకే క్విన్. హృదయహారిఫలాన్వితేన ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయుతేన, మనోహారలాభసమృద్ధేన చ. ని. 'హృదయం మానసోరసోః, ఫలం బాణాగ్రలాభయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః. స్నేహార్ద్రితేన-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽస్త్రీ ద్రవహార్దయో'రితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అభిరామ ఇత్యుదీరితేన చ రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ; సుందరీణాం స్వామిముఖిలమణీయు నేత్యర్థః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం. ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే. పిశితాశనానాం - మాంసాశనరాక్షసానాం, ప్రాణావలిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ పంచమ్యాస్తసిః. అనురాగిణీ - అనురాగవతీ యువతిరివ, సహసా - శీఘ్రం 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. నిరగాన్నిర్జగామ; శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజురిత్యర్థః 'ఇణో గా లుఙీ'తి లుగాదేశః. అత్ర ప్రాణావలీనిర్గమనసాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయోరసహభావినో స్సహభావోక్తేః కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీ సహోక్తిరలంకారః 'సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరిహోచ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సాయకవన్నిర్జగామేత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. 'విశేషణానాం సామ్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యత'ఇతి లక్షణాత్. ఇదం చాలంకారద్వయమన్యోఽన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టం అనురాగిణీవేత్యుపమాసాంకర్యం, తత్సాపేక్షతయా సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః. వసంతతిలకావృత్తమ్. స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంతరమ్. ॥ 3

1 రఘునాయకసాయకేన. 2 స్నేహాన్వితేన. 3 ప్రాణావలిః.

అథ నిశిచర[1]మాథాద్వీతవైతానవిఘ్నో
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యా రామమాజౌ సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా. ౯౮

౧. అథమిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః[2]కౌశికః[3]కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్. ౯౯
పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్మా[4]కుశాభిధానో రాజర్షిః[5]కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యత ఇతి మాథః మథనం భావే ఘఞ్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథాత్సంహరణాద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నో నిరస్తయాగీయాంతరాయస్సన్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహరణపూర్వకత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమ్మతమిత్యర్థః. అవభృథకృత్యం- దీక్షాంతస్నానాదికర్మ. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. సమాప్య - కృత్వా, ఆజౌ - యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ'ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యా - విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే - జనకయజ్ఞే, జనితా మూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యా - సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - అబుద్ధ్యత, యాగార్థం జనకేనాహూతో భగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నేతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం. 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణోరేషానపాయినీ'తి. మాలినీవృత్తమ్. ౯౮

అ. తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ.—అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా. అకథయదితి. ౯౯

అ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దః కిలార్థకః వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనాత్కమలాసనాద్బ్రహ్మణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః 'అపర్ణ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. కుశాభిధానః - కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్త

1 మాథాచ్ఛాంత. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థరామః. 4 కుశికాభిధానో. 5 కుశనాభకుశాంబ.

ప్రముఖైశ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్యగిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం [1]కర్తృభిః పుత్త్రైర్బభూవ. ౯౬

కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశతమజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యురాసామవయవేష్వనార్జవమతనుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాంతేన [2]కుశనాభేన క్షమామేవ ప్రతిక్రియాం [3]మన్యమానేన చూలిసూనవే [4]సోమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః. కౌశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివ్రజశ్చేత్యాఖ్యా యాసాం తాసాం పురీణాం - పత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశప్రమేషైరేవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభిశ్చతుర్భిః సమగ్రైః పుత్త్రైః పుత్త్రవాన్బభూవ కుశాంబాదీన్ చతురః పుత్త్రాన్మహోత్సాహానుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః. తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా 'తేన నిర్వృత్త' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ'ఞిత్యాదినా ఙీప్. అన్యత్పురత్రయమైచ్ఛికనామాంకితమిత్యనుసంధేయమ్. ౯౬

తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనాభస్తు అవధారణార్థకస్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యామప్సరసి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయామాస. ౯౭. కన్యా ఇతి. సన్నద్ధయౌవనాః సంపూర్ణతారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - వయం పిత్రధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహారాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యురుత్పన్నక్రోధస్సన్. ని. 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జవం - కౌటిల్యమతనుత. వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణే. 'తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః. ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ప్రభు'రితి. ౯౮

అథేతి. అథానంతరం, విదితో - విజ్ఞాపితో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగవైకల్యపాదనరూపో యేన తేన, తథా, క్షమాం-శాంతిమేవ, న తు క్రోధమిత్యవధారణార్థః. ని. 'క్షితిక్షాంత్యోః క్షమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన క్షమైవాత్రోచితా న తు క్రోధ ఇతి తూష్ణీం భూతేనేత్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూలిసూనవే - చూలినా

---

1 కర్తృభిశ్చతుర్భిః. 2 కుశనాభేన తేన. 3 మన్వానేన. 4 సోమదేయాయ.

దత్తాయ[1] ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః. ౯౯

పునరపి కుశనాభ స్తు పుత్త్రీయన్ పితుః ప్రసాదాదగాధసత్త్వాన్ గాధిసంజ్ఞానస్మత్తాతపాదానుదపాదయత్. ౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీయామానుబన్ధో బన్ధూక [2]స్తబకబన్ధురేణ సన్ధ్యారాగేణ ప్రా[3]చీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం [4]దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్త్రాయ, సోమదేయాయ-సోమదాఖ్యగన్ధర్వాఙ్గనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయాముత్పాదితాయేత్యర్థః. 'స్త్రీభ్యో ఢ'గితి ఢక్. బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనామ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితాస్సత్యః, తాః కన్యాః, ప్రకృతిస్థాః - తత్ప్రభావాద్యథాపూర్వరూపాః బభూవుః. ౯౯

పునరితి. కుశనాభస్తు పునర్భూయోఽపి పుత్త్రీయన్ - పుత్త్రమాత్మన ఇచ్ఛన్, అనృణ్యార్థమితి భావః. సుప ఆత్మనః క్యచ్. పితుః - కుశస్య రాజ్ఞః, ప్రసాదాదనుగ్రహాత్ అగాధసత్త్వానధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితరమిత్యర్థః. ఉదపాదయదుత్పాదితవాన్. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్యమరః. తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదానితి వత్. ౧౦౦

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః విశ్వామిత్త్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబన్ధః - ప్రహరానువృత్తిర్యస్య స తథోక్తః. కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యాత్సఙ్కుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' విత్యమరః. తథా బన్ధూకస్తబకవత్ - బన్ధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బన్ధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బన్ధూకో బన్ధుజీవక' ఇత్యమరః. తేన సన్ధ్యారాగేణ ప్రాతస్సన్ధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వదిగ్భాగే శోణీకృతే-అనురఞ్జితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్విః. అస్య చ్వావితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి దధాతేః కర్తరి శానచ్. నదే - ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః. ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః. నర్మదాం వినేత్యాహుః. ని. 'శోణ

---

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబన్ధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన నదేన.

ర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనతీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తరళపాదపే, నదేఽఙ్గాన్నా రక్తసరాగే 'రాగ' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూష కృత్యః-విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాది నిత్యకర్మతంత్రస్సన్, కృతనియమేన - విరచితానుష్ఠానేన, మునినా సహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం. ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాప కమార్గేణేత్యర్థః. 'ఉపాద్దేవపూజా'దేత్యాదినా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, 'సమవప్రవిభ్యస్స్థః' ఇత్యాత్మనేపదం. పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావతీతి వత్' తత్రాపి పథః కరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవ తృతీయేతి భావ్యకారః. ఉపమాలంకారః. 'దక్షిణేన ప్రవృత్తా' ఇతి. బంధూకస్తబకబంధురే ణేత్యత్ర ఉపమా, శోణీకృతే ఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణస్స్వ గుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, తీరం - వరం యస్యాస్తాం 'శుద్ధం భాగవతస్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనాదితి భావః. ఆజానశబ్దః స్వభావే రూఢః. ని. 'సహజం నిజమాజాన'మితి కోశాత్. అథవా జనానాం సమూహో జానం 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. ఆసమంతాద్వ్యాహారభ్యంతరే చేత్యర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రీకరోతీతి ఆజాన పావనం, తీరం యస్యాస్తాం తథోక్తాం. ని. 'తీరం స్యాన్నీరసుగ్ధయో'రితిరత్నమాలా. వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మైర్య ఆనందః తం విదధాతీతి వృషానందవిధాయినీం తీర్థవిశేష స్నాననియమాదికర్మణాం నిశ్శ్రేయసహేతుత్వేన శాస్త్రప్రసిద్ధేః బ్రహ్మానన్దకరీమిత్యర్థః. యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసం విదధాతీతి తథోక్తాం, ధర్మాభివృద్ధికరీ మిత్యర్థః. అథవావృషాన్ ఆనందం చ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణ ద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీమిత్యర్థః. ని. 'వృషస్స్యాద్వాసకే ధర్మే సౌరభేయే చ శుక్లజే, పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయో రపీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభేవృష' ఇత్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యామి త్యర్థః. సితాసితే సరితే యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయమాపగామాప గామివ. ౧౦౨

ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చే'తి యాదవః అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీమిత్యర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీ'తి విశ్వః. అపాం సమూహః ఆపం సహాయార్థేఽణ్. తేన గచ్ఛతీత్యాపగా 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః. తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమిత్యర్థః ఆప - ప్రాప, కథమివ స్థితాం గాం ధేనుమివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం అజ్ఞానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య వృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిసఖీం, తత్తుల్యామిత్యర్థః. 'చత్వారి శృంగా, ఇతి శ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితి భావః. తథా గాం కామధేనుమివ స్థితాం కీదృశీం కామధేనుం అజ్ఞానపావనక్షీరామితి సమానం, వృష్ణశ్శక్రస్య. ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః.విష్ణోర్వా ఆనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితి తథోక్తాం.శ్రుతిప్రణయినీం 'స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ'త్యాదిశ్రుతిభిరుదాహరణీయామిత్యర్థః. తథా గాం భువమివ స్థితాం కీదృశీం భువం అజ్ఞానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతామిత్యర్థః. యద్వా అజ్ఞానపావనాని స్వతఃపవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతివస్తూని యస్యాస్తాం 'తాః క్షీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురాణాత్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే 'దుగ్ధా పునర్దివ్యైర్వసుంధరా, మహౌషధీశ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధాని చ, వత్సశ్చ హిమవానాసీద్దోగ్ధా మేరుర్మహాగిరి'రితి రత్నౌషధిప్రభృతీనామజ్ఞానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. కామవర్షిత్వాద్వృషో విష్ణుః 'తేజో వృషోద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాం వర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తామ్ 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ'మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం 'మేదినీ దేవీ వసుంధ' రేత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యామిత్యర్థః. తథా గాం భారతీమివ స్థితాం కీదృశీం భారతీం అజన్మశుద్ధత్వాదజ్ఞానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా 'అగ్నిర్మాణవక' ఇత్యాదివద్గౌణోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్యమస్యా అస్తీతి క్షీరా అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః. అజ్ఞానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా అజ్ఞానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః. సురశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్వరూపత్వాద్వా వృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తాం 'విరిం

గ. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా[1]నిద మభాషత. ౧౦౩

ప. పురా[2]మనోరమా నామ సుమేరోరభవత్సుతా,
గృహమేధీ తయైవాసీచ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪

విపత్తి కమలావస్థితా సరస్వతీ స్వస్యాస్య వాచి 'మే స' ఇత్యాదివచనాదితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామిత్యర్థః. ని. 'గౌర్బ్రాహ్మ్యాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపీ'తి కేశవః, తదేవమునయాంజ్ఞాపనమేవ చ అర్థపంచకవచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యవిషయశ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమా ప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్వోక్తోపమాయా నిర్విషయత్వప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపితేయముపమైవేత్యన్యే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణయితుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మై 'తుం కామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. శ్రీరామాయ భగవాన్ 'ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా'నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్ర ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభాషత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశత్శ్లోకైరానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తిప్రకారం వర్ణయితుమారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమా నామ. మనోరమేతి ప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా - మేరుకన్యకాఽభవత్. ని. 'మేరుస్సుమేరుర్హేమాద్రీ రత్నసానుస్సురాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్, గృహమేధీ - గృహస్థః, ఆసీత్. తాముపయేమ ఇత్యర్థః. 'మేధృ సంగమే' ఇతి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే ణినిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత తయో మేధయా లభ్యతే ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ'మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో యాగవచనః. యథా త్వమేవ పితృమేధ ఇతి వత్. ని. 'దారేష్వపి గృహాః'

1 ఇత్థం. 2 తు మేనకా నామ.

కన్యాద్వయమముష్యాసీదేకా మందాకినీ తయోః,
అన్యా భగవతీ సాక్షాచ్చంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫
తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోకమనీనయన్,
తపస్యంతీం గిరిర్గౌరీం దేవాయ మహతే దదౌ. ౧౦౬
శివయోర్యుంజతోర్వీర్యం ¹దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైః దారైః సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదినా కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయ ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీత్. ద్వే కన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయోర్మధ్యే ఏకా - ఆద్యా కన్యా. మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సాక్షాద్భగవతీ - ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీదిత్యర్థః. ని. భవిష్యదీశ్వరపరిగ్రహాభిప్రాయేణేత్థం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగాత్ప్రాప్య నాకలోకం - స్వర్గలోకం. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః. అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః. అతఏవ స్వర్ణదీతి ప్రసిద్ధిః నయతేః ణౌ చ ఙిఉప ధాహ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. నీవహ్యోర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా. తథా గిరిర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతి భావః. 'కర్మణో రోమంథ తపోభ్యాం వర్తిచరో'రితి క్యఙ్ప్రత్యయః. తపసః పరస్మైపదం చ. గౌరీం - పార్వతీం, మహతే దేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్. 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ౧౦౬

అ. ఏవం కన్యయోర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వాన్మందాకినీవృత్తాంతస్య ఆదౌ తముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావదాహ—శివయోరిత్యాదిభిః పంచభిః. శివా చ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః. యుంజతోర్మిథునకర్మరతయోస్సతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం - నిక్షిప్తం శివేనైవేతి శేషః. పార్వతీగర్భసముత్పన్నస్యమానమహాభూతప్రభీతైర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వా

1 ధృత్వా ధాత్ర్యామ్.

పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతై [1]రనునాథితః. ౧౦౭

అనపత్యానథామర్త్యాన్బహూన్భార్యాం చ మేదినీమ్,
అకరోదంబికా[2]క్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮

అథ సేనాన్యమిచ్ఛద్భిస్సక్తస్సబ్రహ్మభిస్సురైః,
వహ్నిరహ్నాయ జాహ్నవ్యాం న్యషించదైశ్వరం మహః,
సాఽపి సప్తార్చిషా క్షిప్తం తేజస్త [3]ద్బోఢుమక్షమా. ౧౦౯

దితి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతైరింద్రాదిభిర్దేవైరనునాథితః త్వమేవ తద్గృహాణేతి యాచితస్సన్ 'నాథృ యాచ్ఞాయా'మితి ధాతోః కర్మణి క్తః. పావకోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ - స్వీకృతవాన్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథానంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః. పుత్రాప్రాప్తిజనితః, అంబికాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్-దేవాన్, అనపత్యాన్ - అపుత్రకాన్, తథా మేదినీం-భువం, బహూనాం, రాజ్ఞాం, భార్యాం చాకరోత్. [illegible] త్యర్థః. తేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతుకత్వాదితి భావః. తథా రామాయణే 'అథ శైలసుతా రామ త్రిదశానిదమబ్రవీత్. అప్రియస్య కృతస్యాపి ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః. ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా. సమన్యురశపత్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా. యస్మాన్నివారితా చైవం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పాదయితుమర్హథ. అద్య ప్రభృతి యుష్మాకమప్రజాస్సంతు పత్నయః. ఏవముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీమపి. అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి. న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా. ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్రమనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్నిరగ్నిః సేనాం నయతీతి సేనానీః - సేనానాయకః. ని. 'సేనానీరగ్నిభూర్గుహ' ఇత్యమరః. నయతేః క్విప్. తం సేనాన్యమిచ్ఛద్భిః. తారకాసురసంహారార్థమితి భావః. సబ్రహ్మభిః-బ్రహ్మాదిభిస్సురైరుక్తః జాహ్నవ్యామేతన్నిక్షిపేతి వ్యాహృతస్సన్, అహ్నాయ ఝటితి. ని. 'ప్రాక్ ఝటిత్యంజసాఽహ్నాయద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః. ఐశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం తేజః. జహ్నోరపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీ మందాకినీ, తస్యాం న్యషించత్-నిక్షిప్తవాన్. ౧౦౯

సేతి. సా జాహ్నవ్యపి, సప్తార్చిషా-వహ్నినా. ని. 'సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్రః'

1 అనుమోదితః. 2 కోపః. 3 సోఢుం.

హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే శ్రాంతా శరవణే జహౌ. ౧౧౦
తత్రాభూత్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వాంతవిధ్వంసి సద్యష్షాణ్మాతురం మహః. ౧౧౧
త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరితస్త్రిదివౌకసామ్,
యథోక్తం హవ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే. ౧౧౨
పురీమయోధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. క్షిప్తం-నిక్షిప్తం, తద్దైశ్వరం, తేజః వీర్యం, వోఢుం - ధారయితుమక్షమా, అసమర్థా, అత ఏవ, శ్రాన్తా-ఖిన్నా సతీ, హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే తుహినభూధరనికటకాననే, యచ్ఛరవణం శరప్రచురవనం. తత్ర, జహౌ-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శరే' త్యాదినా వనశకారస్య ణత్వం. ౧౧౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, షణ్ణాం మాతౄణాం, ప్రీత్యై - పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః సంఖ్యాయా విధార్థే ధా, రూఢాని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని - వక్త్రకమలాని, యస్య తత్తథోక్తం, తాసామద్వైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖషట్కమిత్యర్థః. అత ఏవ షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురమ్. ని. 'షాణ్మాతురశ్శక్తిధర' ఇత్యమరః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఉకారశ్చాన్తాదేశః. తారకస్తారకాసుర ఏవ, ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వాంతవిధ్వంసి, మహస్తేజః, కుమారస్వామిత్యర్థః, అభూత్ - జాతం. ని. 'తేజో ధామమహోవిభే' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

అ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి-త్రైవిధ్యమితి. హే వత్స శ్రీరామ అదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాం తే త్రిదివౌకసః దేవాః, తేషాం సంబంధిన్యాః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం - శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదికమశ్నంత్యా దేవతాయాః ఇవ అగ్నేరివేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం - త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమానమితి శేషః. శ్రూయతామాకర్ణ్యతామ్, ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవాదితి భావః. ఉపమాలంకారః - ఏతేనాత్యంతపావనత్వాదిగుణయుక్తత్వాఖ్యాతాఽస్యాస్సూచ్యతే. ౧౧౨

అ. తదేవ వివృణోతి. పురీమితి. సావిత్రస్సవితృవంశోద్భవః, తథా కేశినీ 'సుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩
స పుత్రీయంత్సపత్నీకస్తపస్తేపే [1]సమాశ్శతమ్,
భృగుః ప్రీతమనాస్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪
[2]అసమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః,
షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ యవీయసీ. ౧౧౫
అసమంజసచారిత్రమసమంజ[3]మపోహ్యా సః,

హస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః. సగరో నామ, స్వనామ్నో రాజా, అయోధ్యాం పురీం-అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాన్. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్. ౧౧౩

సఇతి. సః సగరః పుత్రానాత్మనః ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్య'జితి క్యచ్, సహ పత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్. 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృత'శ్చేతి కప్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్ వత్సరానిత్యర్థః. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమాః' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా, తపస్తేపే - తపశ్చరణతత్పరోఽభూదిత్యర్థః. 'తపస్తపః కర్మకస్యైవ' ఇతి ఆత్మనేపదమ్. భృగుర్మహర్షిః, ప్రీతమనాః - తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మై సగరాయ, దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్, దాయం విభక్తం ద్రవ్యం ని. 'విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషిణః' ఇతి కోశః. తమత్తీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః. ని. 'దాయాదౌ సుతబాంధవౌ' విశ్వమరః. ౧౧౪

అ. పుత్రసమ్పత్తిమేవాహ.—అసమంజమితి. తయోః రాజపుత్ర్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ వైదర్భీ, 'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్, కేశినీ జ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప. స్వమనోరథానుసారేణేతి భావః. తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా, యువశబ్దాదీయసుని 'స్థూలదూరే'త్యాదినా పూర్వ గుణ యణాదిపరలోపౌ, 'ఉగిత'శ్చేతి జీప్, సుమతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం సహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రానిత్యర్థః. లేభే,పూర్వవదన్వయః. తతః, భగవతా భృగుణా, మునినా, ఏకపుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షం చ నిర్దిశ్య యువయోః కస్యాః కో వా పక్షోఽభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కేశినీ ఏకపుత్రమంగీచకార. అన్యాత్వన్యమితి శ్రీరామాయణకథాత్రానుసంధేయా. ౧౧౫

అసమంజసేతి. సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కేశినీతనయం, అపోహ్య త్యక్త్వా. గుణగృహ్య ఏక

1 హిమాలయే. 2 అసమంజసుతం. 3 అపాస్య.

ఆరబ్ధహాయ మేధస్సన్న ముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬
క్రవ్యాదవపుషా సోఽయమపాహారి హరిణా హయః,
తత స్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭
సర్వే సపర్వతాముర్వీం ఖనంతస్సంగరాత్మజాః,
చక్రుర్జర్ఝరితధ్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮
త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహాత్మానో న పక్షపాతిన ఇతి భావః. వక్ష్యతి చ. 'సిద్ధార్థో మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్, సరయూపాతితానేకప్రజామరణకారణా'దితి. ఆరబ్ధహాయమేధః ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వమముంచత-త్యక్తవాన్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః. క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః. హరిణా ఇంద్రేణ. ని. 'హరిర్వాతార్క-చంద్రేంద్రయమోపేంద్ర మరీచి' ష్వితి శాశ్వతః. అపాహారి-అపహృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితి భావః. హరతేః కర్మణి లుఙ్. 'భావకర్మణో'రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్. తత స్తదనంతరం, నష్టమపహృతం, తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః సుమతీతి సమస్తస్యాక్తిన్నన్తత్వాత్తస్మా 'త్కృదికారాదక్తిన' ఇతి ఙీషి. 'స్త్రీభ్యో ఢ' గితి ఢక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రాజ్ఞయేతి భావః. 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

సర్వ ఇతి. సర్వే - షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః. సగరాత్మజాస్సగరపుత్రాః. సపర్వతాం సశైలాముర్వీం భువం, ఖనంతః అపదారయంతస్సంతః. నఖాంశుభిః నఖకాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాంతం. విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య తత్రాశ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతాళపర్యంతం భువమపదారయామాసురిత్యర్థః. ని. 'అధో భువన-పాతాళం బలిసద్మ రసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యమరః. ౧౧౮

త ఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రతనియమోపవాసాది కర్మణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, తమస్తోమమంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానం చ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. కాపిలే కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం - శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః. కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం

అసమంజసుతం పౌత్రమంశుమంతమథాబ్రవీత్,
సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి. ౧.౨౦
సోఽపి గత్వా బిలం తత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
సాశ్రుస్తేభ్యో [1]ఞ్జలిం దిత్సు [2]శ్చరన్ లేభే తురంగమమ్. ౧.౨౧
మాతులో గరుడస్తేషామేనం తత్రైవమబ్రవీత్,
గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషా గతిః పరా. ౧.౨౨

దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరసుతాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. అథానంతరం సగరః, అసమంజస్య కేశినీతనయస్య, సుతమంశుమంత మంశుమన్నామానం, పౌత్రం ప్రతి, అబ్రవీదువాద, కిమితి? భవాన్, సప్తిమశ్వమేధీయహయం, హృత్వా ఆనీయ. ని. 'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ' ఇత్య మరః. సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభిశ్ఛందోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః. సప్తతంతవస్సంస్థా యస్యేతి వా సప్తతంతురశ్వమేధక్రతుః. ని. 'సప్తతంతుర్మఖః క్రతు' రిత్యమరః. 'సితనిగ' మిత్యాదినా ఔణాదికస్తుమున్ప్రత్యయః. తం, సమాధత్తాం - సమాపయతామిత్యర్థః. అన్యథా మహాననర్థో భవేదితి భావః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౧.౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానపి, బిలం పాతాళగుహారం, గత్వా, తత్ర బిలే, భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, అభూతతద్భావే చ్విః. 'అస్య చ్వౌ' దితి దీర్ఘః. పితౄన్ - పితృస్థానీయాన్, సామతేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః గృహీతరోదనః. తథా తేభ్యః పితృభ్యోఽంజలిం తర్పణాంజలిం, దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుస్సన్, దదాతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. 'సనిమీ' మేత్యాదినా ఇసాదేశః. అత్ర 'లోపోఽభ్యాస' స్యేత్యభ్యాసలోపః. చరన్ పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే ప్రాప, 'సాశ్రు తేభ్యో జలం దిత్సు'రితి పాఠే, సాశ్రుఇతి క్రియావిశేషణం, జలం నివాపోదకమ్. ౧.౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సామతేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా. ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే, ఏనమంశుమంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్చ, భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి. హే ఆయుష్మన్నితి త్యాదరాదామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. ఆనయ

1. జలం. 2 చిరాత్.

తత స్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,
సమాప్య సగరస్సత్రం పుత్రశోకాద్దివం గతః. ౧౨౩
అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్యస్తభూభార స్తప స్తేపే హిమాలయే. ౧౨౪
దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
[1]అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
తతో గోకర్ణమాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రాపయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాప్తికేత్యర్థః. తద్వ్యతిరేకేణ న కశ్చిత్తరణోపాయోఽస్తీతి భావః. ౧౨౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వాదితి భావః. తనయానాం వృత్తాంతం వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితి శేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సత్రమశ్వమేధయాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనితశోకాద్ధేతోః, దివం స్వర్గం. గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతరమయమంశుమాన్, రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం, పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః, చిరాయ - చిరకాలమిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా' ఇత్యమరః. విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే, తప స్తేపే, గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోఽభూదిత్యర్థః. 'నభవతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యో గృహాయే'తి. స్వకులాచార ఏవ పర్యవసితమస్య తపోన గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం 'తప స్తపః కర్మకస్యే' పేతి తఙ్. ౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గంగతే సతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః,వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంతమంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః.శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, భగీరథే గోకర్ణం - గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరతి సతి దేవప్రసాదార్థమితి భావః. 'కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం

---

1 అస్య పూర్వం, 'పితౄన్విధాతుం సుకృతీన్ విదధే మతిమాన్మతిం.'

దేవో దేవాపగాం వోఢుమన్వమంస్త దయానిధిః. ౧.౨౮
అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా,
శశాంకశంఖసంభిన్నతారమౌక్తికదంతురా. ౧.౨౯
తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసితారుణా,
ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧.౩౦
ఆవి[1]ర్శాఖాశిఖోన్నేయనందనద్రుమకర్షణా,

వర్తిచరోరితి క్యచ్, దయా నిరవధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః సముద్రః సముద్ర ఇత్యర్థః. దేవో లోకకర్తేశ్వరః, దేవాపగాం - సురనదీం, వోఢుం శిరసా ధారయితుం అన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్. అనుదాత్తేత్వాదిట్ప్రతిషేధః. ౧.౨౮

అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కులకేనాహ. అథేతి. అథానంతరం. వీచీచయైస్తరంగపరంపరాభిః. ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోఽంతరాళం చ యస్యాస్సా, శశాంకశ్చంద్ర ఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాప్తా, సంజాత ఉన్నత ఉరజిత్యురచ్. ని. 'నక్షత్రమృక్షం భం తారా' ఇత్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧.౨౯

తరంగేతి. పునస్తరంగైరాకృష్టాః అపమార్గప్రవర్తితాః యే మార్తాండతురంగాః సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునస్స్వమార్గప్రవర్తనక్లేశం ప్రాపితః, అరుణ స్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా, ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు'రిత్యమరః, తథా ఫేనై ర్డిండీరమండలైః,ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యః స్వమాతంగ ఐరావతః, తస్య, మార్గణే అన్వేషణే, వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్సా. 'డిండీరోఽబ్ధికఫః ఫేన' ఇత్యమరః. ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య, గృహీతుమశక్యత్వాదితి భావః. అత్రాపి సామా న్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే'తి లక్షణాత్. ౧.౩౦

ఆవిరితి. పునః ఆవిర్భూతాభిః - ప్రత్యక్షాభిశ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాభి రభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం, నందనద్రుమాణాం - మందారాదిపురందరోద్యాన తరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్సా, అనుమానప్రకారస్తు - ఇయం మందాకినీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవితుమర్హతి, తత్పుష్పపల్లవకలితత్వాత్. యా నైవం సా నైవం; యథా - గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ. అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభి శ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణమాకర్షణం యస్యాం

---

1 శాఖ.

ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా. ౧౩౦
ఆవర్తగర్తసభ్రాన్తవిమానాప్లవవిప్లవా,
నీలజీమూతశైవాలకృత [1]రేఖహారిత్తటా. ౧౩౧
అవలేపభరాక్రాన్తా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా [2]కాన్తారగహ్వరే. ౧౩౨

సా, బ్రహ్మాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రోత్ప్రేక్షణీయనందనద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః. తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాం సా. అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వరస్సూర్యో యస్యాస్సా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ'మితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః కేవలజలప్రాయః, యో నభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢో దివసేశ్వరో యస్యాస్సా, అథవా, ఏకోదకాః జలప్రచురాః నభోమార్గో దిశశ్చ యస్యాం సా ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢో మందరశ్మిర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యస్తసమాసో వా. ౧౩౦

ఆవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః. తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాం సా, తథోక్తా. ని. 'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమః, వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ'తి చామరః. అథవా,విమానా ఏవ ప్లవాః ఉడుపాని తేషాం విప్లవో విశిష్టప్లవనం యస్యాం సా. ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీలమేఘాః, తఏవ శైవాలాని తైః కృతాః విరచితా రేఖాః శ్రేణయో యేషాం తాని తథోక్తాని హరిత్తటాని-దిక్కూలాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలనిలయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తు శైవాలశ్శైవల' ఇత్యమరః. జీవనస్య మూతః పుటబంధో జీమూత ఇతి విగ్రహః. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామికృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపో గర్వః స ఏవ భరో భారస్తేనాక్రాన్తా అధిష్ఠితా మదీయవేగస్య కో వా సోఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః. ని. 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ - మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య ధూర్జటేః, జటా కాన్తారం-జటాగహనం, తస్య గహ్వరే-మహాకుహరే, పపాత-ప్రాపతదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్య పతనం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౩౨

[1] రేఖ. [2] మణ్డల.

అలబ్ధనిర్గమా శమ్భోః కపర్దాదమరాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమామ్. ౧౩౩

అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రౌర్యాత్పరిక్షీణమనోరథః. ౧౩౪

గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న్యపతద్ధర [1]మూర్ధని,

అలబ్ధేతి. అమరాపగా - మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్ - జటాజూటాత్. ని. 'కపర్దోఽస్య జటాజూట' ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా - అప్రాప్తబహిఃప్రసారా సతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వాదితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్నా - సంసక్తా యా, తుషారకణికా - హిమబిందుస్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం. దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పతయా అలక్ష్యేత్యర్థః. కర్తుమకర్తుమన్యథా కర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిం దుష్కరమితి భావః. ని. 'తుషారస్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్ట్వేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే, తాం, నదీం మందాకినీమదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః క్రౌర్యాత్-దైవస్య ప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గంగావతరణరూపో, యస్య స తథోక్తస్సన్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితి భావః. ౧౩౪

గంగేతి. స్తుత్యా - భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదముపగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా, గంగా, సప్త ఆకృతయస్స్వరూపాణి యస్యాస్సా తథోక్తా, జాతా సతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమవాన్న సహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీత్యర్థః. ధరేతి ధరః పర్వతః, హిమవానిత్యర్థః. పచాద్యచ్. ని. 'అహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామకకాసారవిశేషేఽపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర 'గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతో ధరణిమాశ్రితే'త్యేతావన్మాత్రస్యైవ కథనాద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాంగత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః, అతః యథాశ్రుతమేవ యుక్తమిత్యుత్పశ్యామః, విరోధపరిహారస్తు, 'శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధర''మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యలమతిప్రసక్తే

---

1 మూర్ధతః.

తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిందుసరస్యపి. ౧౩౫
తాసు ప్రాచీం గతాస్తిస్రస్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథపథానుగా. ౧౩౬
సైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్త్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తతశ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా [1]ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్,

న 'గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీ'తి పాఠే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా, అపితు. స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తా సతీ సప్తాకృతిర్జాతా. సప్త జటాయుక్తా ఆకృతిర్యస్యాస్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్యర్థః. 'సప్తోఽదంతో జటాయుక్తేనాంతస్సంఖ్యాంతరే స్మృతః' ఇతి సారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాం తు సటా జటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వితి. తాసు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం - పూర్వదిశం ప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచక్షుః ప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం - వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీమిత్యర్థః. గతాః అన్యా అనవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం - పితృతర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య, భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః. తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః. భగీరథరథానుగేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౬

సేతి. సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్త్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్ - సమంతాదావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్త్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్, శ్రోత్రేణ వర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయా జహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా, ఉత్తరిత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దేశః. తటిన్యా - గంగయా, పితౄన్ కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్, సౌమతేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాన్ పితౄన్, తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యాత్స్వర్గలోకనివాసిన

1 ప్రాపయత్; ప్రాప్యయత్.

భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః. ౧౩౮

౪. అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాం సరితం విలఙ్ఘ్య విశాలాం పురీం [1]విలోక్య కస్యేయమితి గాధినన్దనమపృచ్ఛత్. సోఽప్యేవమవోచత్. ౧౩౯

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని

శ్చ కృత్వేత్యర్థః అపాస్తైర్జ్యంతాత్ క్ష్మావల్యపి అయోనిజః. గతియుక్తిత్యాదినా ఉక్తి కర్తుః కర్మత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథస్సన్ పురీమయోధ్యాం ప్రాప్తః. ౧౩౮

అథేతి. అథానన్తరం ఆకర్ణితా - విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః - శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలఙ్ఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాం పురీం, విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజ్ఞః సంబన్ధినీత్యేవం, గాధినన్దనం గాధితనయం విశ్వామిత్రమపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్, సగాధితనయోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-అకథయత్. ౧౩౯

౫. తదేవ వివృణోతి—పురేతి. పురా ఖలు - పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయే ఖ' ల్విత్యమరః. సురాశ్చాసురాశ్చ సురాసురాః 'యేషాం చ విరోధః శాశ్వతిక' ఇతి నైకవద్భావః. ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధః. గోవ్యాఘ్రాదివన్న శాశ్వతికః న జాతికృత ఇత్యాహుః. ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురాశ్చాసురాశ్చేతి ద్వన్ద్వః. అత్ర హి 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావస్స్యాదిత్యపాస్తమ్. తేషాం సురాసురాణాం - దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం సుధాలాభార్థమిత్యర్థః 'మిథో విరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తే సతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యకూర్మాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమన్నారాయణః, విశ్వమోహినీం - జగన్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరబాధ్యాపాదనేన దైతేయానిన్ద్రేణ ఘాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ, స్వయమావిర్భూయేత్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇన్ద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థసాధనసంపన్నత్వద్యోతనార్థం శతధారపాణినేత్యుక్తం, శతధారం పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః. ప్రహ

1 విలోకయన్.

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస. ౧౪౦

[1]తేషాం జననీ దితి [2]రప్యతివేలమన్యుశ్శతమన్యుశాసనం కమపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు [3]ర్మారీచస్య వచనాత్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార. ౧౪౧

తాం కైతవేన [4]శుశ్రూషమాణశ్శతధారపాణిః పాదకలిత [5]కచ

రణాశ్రేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః. దితేః అపత్యాని పుమాంసో దైతేయాః 'కృదికారాదక్తిన' ఇతి ఙీషి స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్. తేషాం నిధనం- నాశం, కారయామాస. న చైతత్ప్రాహుణికహస్తేన సర్వమారణం, కింతు కపటనాటకసూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థం కృతవానిత్యవగన్తవ్యం. 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్మత్వవికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వమ్. ౧౪౦

అ. తతః కింజాతమిత్యత్రాహ.—తేషామితి. తేషాం - దైతేయానాం, జననీ - మాతా, దితిరపి అతివేలమన్యుః - పుత్రవినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏవ శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యుః. తం శాస్తి శిక్షయతీతి శతమన్యుశాసన మింద్రహన్తారమిత్యర్థః. కర్తరి ల్యుట్. ని. 'మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. కమప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా - ప్రాప్తుకామా సతీ 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. పత్యుర్భర్తుః 'పతిస్సమాస ఏవే'తి ఘిసంజ్ఞాభావః. మారీచస్య - మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాజ్ఞావచనాత్కుశప్లవే విశాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే. సుచిరం - బహుకాలం, తపశ్చచార. వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవేత్యర్థః. ౧౪౧

అ. తదను ఇంద్రోఽపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ.— తాం కైతవేనేతి. శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః. ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థమిత్యవగంతవ్యమ్, శతధారపాణిరింద్రః. కైతవేన సతి రంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన, తాం దితిం శుశ్రూషమాణస్తత్తత్కాలోచితైరుపచారైస్సేవమానస్సన్, పాదయోః - పాదస్థానే, కలితో నిక్షిప్తః. కచకలాపః - కేశసమూహో యయా తాం. ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేఽపి చ సంహతా' విత్యమరః. తథైవాపన్ననిద్రాం-

---

1 తేషాంతు. 2 అభ్యుపగతమన్యుః. 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణశ్శక్రః. 5 కేశకలాపా.

కలాపామాపన్ననిద్రామపవిత్రేతి నిర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితిరపి విదితతనయ[1]వృత్తాన్తా తాన్యపి సప్త ఖణ్డాన్యాఖణ్డలేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

ప. అలమ్బుసాయామిక్ష్వాకోర్జాతః కశ్చిన్మహీపతిః,

ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విప్రస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః. ఏతచ్చాశ్రస్తనిషిద్ధమితి భావః. అతఏవ తామపవిత్రా – అశుచిరితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య. ని. నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ మిత్యమరః. అలోచ్యేతి యావత్. అవగాహితతదీయజఠరః. ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిణ్డం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః సంఖ్యాయా విధార్థే ధాల్, విధా ప్రకారః. నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జఠరాదితి శేషః. అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రామితి ద్వితీయాస్తే ప్రయోక్తవ్యేఽపి నిపాతేనేతి శబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. కింతు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౪-౨

దితిరపీతి. ఇన్ద్రనిర్గమనానన్తరార్థకోఽయమపి శబ్దః విదితో విజ్ఞాతస్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాన్తో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా సతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖణ్డాని గర్భశకలాని. ఆఖణ్డలేనేన్ద్రేణ, సప్తమరుతః - వాతాభిమానినీర్దేవతాః. ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః. కారయిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని 'ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తథా, వివహాఖ్యః పరీవాహః పరావహ ఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుతస్కన్ధా మహర్షిభిరుదాహృతాః. ఆవహో వర్తయేద్వాయుః మేఘోల్కావృష్టివిద్యుతః. వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథా మార్తాణ్డమణ్డలం, సంవహో మారుతస్కన్ధస్తథా శీతాంశుమణ్డలమ్. వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్రమణ్డలమ్, పఞ్చమో వివహాఖ్యస్తు తథైవ గ్రహమణ్డలమ్. సప్తర్షిచక్రం స్వర్గం గాం షష్ఠః పరివహస్తథా, పరావహస్తథా వాయుర్వర్తయేద్ధ్రువమణ్డల' మితి. ౧౪౩

అ. అస్తు తర్హి తథా తతః కిమిత్యాశఙ్కాయాం ప్రశ్నపూర్వకముత్తరమాహ.—తత ఇతి. తతః దితేః స్వర్గప్రవేశానన్తరం అలమ్బుసాయామితి. ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థాద్రాజ్ఞః. అలమ్బుసాయాం అలమ్బుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం

---

1 కదనా.

[1]విశాలేతి స్వనామ్నాఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్స రాజపుత్రో భగవాన్విశ్వామిత్రస్తత్ర నిశీథినీం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథామిత్థమకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమద్గౌతమధర్మదారా
ననార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,

జాతః-ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలో నామ రాజా, అత్ర కుశప్లవే, స్వస్య యన్నామ విశాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంకితామితి శేషః. అతఏవ విశాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్మమే. 'వేశ్మాలచ్ఛుంకటచావి'తి శాలచ్ప్రత్యయః. విశాలనిర్మితత్వమేవ విశాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్పూజ్యో విశ్వామిత్రః తస్యాం విశాలాయాం వసతీతి తద్వాస్తవ్యః తత్ర వసన్. వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. తేన సుమతిరితి నామ యస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సన్ తత్ర విశాలాయాం, నిశీథినీం రాత్రిం. ని. 'నిశా నిశీథినీ రాత్రి' రిత్యమరః. నీత్వా గమయిత్వా, మిథిలాం విదేహనగరీం ప్రతి ప్రస్థితస్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరాశ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్యా అహల్యా తస్యామనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యానమిత్థమనేన ప్రకారేణాకథయత్ కథయామాస. ౧౪౫

అ. తదేవ వివృణోతి—అత్రేతి. అత్రాశ్రమే, మహేంద్రః, అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః. గౌతమస్య, ధర్మస్య దారాన్ ధర్మసాధికాం పత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభావేన తాదర్థ్యచతుర్థీ సమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః. ని. 'దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే'త్యభిధానాత్పుంబహుత్వం. అగమత్ గ్రామ్యధర్మేణ సంగతవాన్. గమే ర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః. సమునిర్గౌతమశ్చ క్రుధా అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన; వృషాణం మహేంద్రం. ని. 'వాసవో

1 విశాలస్స్వేననామ్నాత్ర.

[1]స చ క్రుద్ధో నిర్వృషణం వృషాణం
భార్యామదృశ్యాం చ మునిశ్చకార. ౧౪౬
వనమేతద్గతే రామే శాపాన్ముక్తా భవిష్యసి,
ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయౌ. ౧౪౭
[2]ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాం గణే తదా,
పిత్ర్యాణాం ప్రాభవాత్తేషాం మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౪౮
తదేనామేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః,
ఇతి తస్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కౌశికః. ౧౪౯

వృత్రహా వృషేత్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం. ని. ముష్కోఽండకోశో వృషణ' ఇత్యమరః. తథా భార్యామహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నామిత్యర్థః. చకార-తథా శశాప. చకారాదిత్యర్థః. ౧౪౬

అ. శాపాంతం కథయతి. వనమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వన మేతదరణ్యం. గతే ప్రాప్తే సతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తా భవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ ముచ్యమానపరిప్రాప్తాం, పాషాణభావావస్థాం, విహాయ, నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేన ప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీమహల్యాం, ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం, యయౌ ప్రాప. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాం గణే అగ్న్యాదిదేవసంఘే,విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోఽభూదితి విజ్ఞాతవృత్తాంతే సతి, తదా-తస్మిన్ సమయే. వృషా - ఇంద్రః. పిత్ర్యాణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాత్ప్రాభవాత్, మేషస్య హవిష్ట్వేన కల్పితస్య, ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం, లేభే-ప్రాప, మేషవృషణం ఛిత్త్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః. అతఏవ మేషవృషణ ఇంద్ర ఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఢ్రోరభ్రోరణోర్ణాయు మేషవృష్ణయ ఏడకే' ఇత్యమరః. ౧౪౮

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః ఏనసః - మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్. ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః. ఏనామహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు - పునః స్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ఇతిశబ్దప్రయోగః గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. ప్రయోగే వాచ్యానరుక్తత్వమిత్యాలంకారికాః. కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణ - సాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప. ౧౪౯

1 క్రుద్ధస్తతో. 2 తతో.

[1]దుఃఖే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాదృగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,
యస్మాద్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౧౫౦

౧. తస్మి[2]న్నహల్యయా గౌతమేన చ కృతమాతిథ్యం విశ్వామిత్ర

దుఃఖ ఇతి. తాదృగ్విధే-తాదృశస్వరూపే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. మహత్యనల్పే చ గౌతమధర్మపత్న్యాః అహల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వరూపప్రాప్తిజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ, ఏవకారోఽవధారణార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. తథాహి యస్మాత్కారణాత్సా గౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా - రజోగుణేనేత్యర్థః, వికృతిం గతా - పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా - చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చే'తి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః. యద్యపి పూర్వమదృశ్యాం చకారేత్యుక్తం, న తు పాషాణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే. తథా చ, పాద్మే 'సా తత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శాన్మహాత్మనః, అభూత్సురూపా వనితా శాపాక్రాంతా మహాశిలే'తి గుహేనాప్యుక్తమ్. క్షాళయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృషదోః కిమంతరమ్, మానుషీకరణచూర్ణమస్తి తే పాదయోరితి కథా ప్రథీయసీ'తి మహానాటకేప్యుక్తమ్. శిలా కంపం ధత్తే శివశివ వియు క్తే కఠినతామహో నారీచ్ఛాయామయతి వనితారూపమయతే, వదత్యేవం రామే వికసితముఖీ వల్కలమురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్వా కచభరముదస్థాదృషివధూః.' అన్యత్ర గౌతమేన చ, పదకమలరజోభిర్ముక్తపాషాణదేహామలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదే కతికతి భవితారస్తాపసా దారవంత ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేన చ, కృతమాతిథ్యం విహితమతిథిసత్కారం, సరాజపుత్రః శ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సన్, ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్య యజనభవ

1 తతో. 2 అహల్యయా కృతమాతిథ్య.

స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకణ్ఠ[1]భువి జనకయజనభవనమభజత. ౧౫౧

తదను జనకేన విధివ[2]దభ్యర్చితే [3]తస్మిన్మిథిలపురోధాశ్శతానన్దో రఘునన్దనమేవమభాషత. ౧౫౨

వ. తిష్ఠన్ క్షత్రార్హవృత్తౌ మునిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి [4]సురభేః ప్రాభవాదస్య తస్యాః,

నం-యజ్ఞశాలామభజత - ప్రావిశత్. ని. '[illegible] పురీ, ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ'మితి చామరః. ౧౫౧

తదన్వితి. తదను యజ్ఞశాలాప్రవేశానన్తరం, తస్మిన్ - విశ్వామిత్రే, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అభ్యర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహానాం [illegible], [illegible]పురోధాః-తద్వంశపారంపర్యాగతపురోహితః, పురః పురస్తాదేవ, రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురోధా ఇతి విగ్రహః. ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతానన్దో గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునన్దనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభాషత - అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తుముపచక్రమ ఇత్యర్థః. ౧౫౨

అ. తదేవ వివృణోతి.—తిష్ఠన్నితి. అసావయమితి హస్తనిర్దేశః, మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః, క్షత్రార్హవృత్తౌ-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, 'క్షాత్రార్హే'తి పాఠే క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠన్ వర్తమానస్సన్, పురేతి శేషః. బ్రహ్మసూనోర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం - తపోవనమగమత్ - ప్రాప, ఆఖేటకయాత్రాయామితి శేషః. అథ తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్మర్యాదం షడ్రసోపేతం చతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమిత్యర్థః, ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, 'అతిథయ ఇదమితి తాదర్థ్యే అతేర్ఢ్య'ఇతి ఢ్యప్రత్యయః లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, వసిష్ఠకృతమితి శేషః. తతస్సురభేః - కామధేనోః. ని. 'సురభిర్గవి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవమవేత్య - జ్ఞాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యమియం దీయతామితి వసిష్ఠముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్. తదను యాచ్ఞానన్తరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠేనాభ్యుపేతే ధేనుం దాతుమనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. క్రోశన్తీమార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం ధేనుం, చకర్ష - బలాత్కారేణ

---

1 భువిజాతం. 2 అభ్యర్థితే. 3 తస్మిన్ కుశికసుతే. 4 సురభి.

[1]సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను మునివరే నాభ్యుపేతే[2] చకర్ష
క్రోశంతీం తాం తథైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకో బభూవ.

గ. బహుశస్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం
బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే. ౧౫౪

నీతవాన్, తతః ప్రచురబలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా, ప్రచురబలసృజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః. తయా ధేన్వైవ, కాందిశీకః - భయద్రుతః, బభూవ. మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్, పలాయితోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. తథైవేత్యత్ర ఏవకారో వసిష్ఠవ్యవచ్ఛేదార్థకః. రాజా తపోబలేన న వధ్య ఇతి తేనోపేక్షితత్వాదితి భావః. తదుక్తం శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండే 'దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః. తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియంవదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతల' ఇతి. స్రగ్ధరావృత్తమ్. తదుక్తం కేదారేణ 'మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

అ. ఏవంభూతోఽపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్త ఇత్యాహ — బహుశ ఇతి. బహుశః బహువారం. 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యా'మితి శస్ప్రత్యయః. తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య. ని. 'చకితో భయసంభ్రాంత' ఇత్యభిధానాత్. తపసా తపోబలేన, అధిగతాః ప్రాప్తా, వివిధా బహుప్రకారాశ్చ, ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య అత ఏవ సురభినిమిత్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం. 'తాదర్థ్యచతుర్థ్యాః స్థానే నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః-పునరపి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః. అరుంధత్యేవ జాయా యస్య అరుంధతీజానిర్వసిష్ఠః. జాయాయా ని'ఙితి నిఙాదేశః. అవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేన స్థితవాన్, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౫౪

---

1 సోఽతేనప్రార్థితోఽభూ. 2 చకర్షన్.

తతోఽయం జాతవ్యలీకః [1]క్షాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవ మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం తపశ్చచార. ౧౫

అథ సావిత్రః క్షత్త్రియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధి[2]మభ్యర్థయమానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతస్తస్య పుత్త్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధకుపితైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత. ౧౬

అసావపి తన్మనోరథ[3]పరిపూర్తయే ప్రతిసృష్టిం [4]ప్రాక్రమత.

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః. జాతవ్యలీకః - క్షత్త్రియబలే సముత్పన్నాప్రీతిస్సన్. ని. 'అలీకం త్వప్రియేఽనృతే' ఇత్యమరః. అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః. ని. 'వ్యలీకమన్యతే దుఃఖే' ఇతి వైజయంతీ. క్షాత్రాత్-క్షత్త్రసంబంధినః. తేజసః బలాత్. ని. 'తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ బలే' ఇత్యమరః. పరమత్యంతం. బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ, మహస్తేజో, మహీయః-మహత్తరం, ప్రశస్తమితియావత్, ఇతి, నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం క్షత్త్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్. ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతరమత్యుగ్రం, తపశ్చచార ఘోరతరతపోనిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః-సవితృవంశోద్భవః, క్షత్త్రియః-క్షత్త్రకులప్రసూతః. 'క్షత్త్రాద్ఘః' ఇతి ఘప్రత్యయః. విశేషణద్వయేనాపి గృహీతాచారత్యాగిత్వం సూచ్యతే. త్రిశంకూరాజా, సశరీరః - శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం - స్వర్గలోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీరమేవాహం స్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః. వసిష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితి నిరాకృతః. తథా నిర్బంధకుపితైః. యుష్మాభిరపి వా, గురుపుత్త్రైరహం సశరీర ఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః పునర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతకోపైః. మహోదయ ఏవ ఆదిర్యేషాం తైః, తస్య వసిష్ఠస్య పుత్త్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః. చండాలో భవేతి శప్తస్సన్నిత్యర్థః. తమేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభజత; తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గం ప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోఽభూదిత్యర్థః. ౧౬

తతః కిమత ఆహ.—అసావితి. అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకోర్మనో

---

1 క్షాత్రతేజసః. 2 ప్రార్థయమానః. 3 పూర్తయే. 4 కర్తుం ప్రాక్రమత.

తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా [1]త్రిశఙ్కోరనాగతాన్వసిష్ఠపుత్త్రానయం శాపేన శ్వభక్షుకానకరోత్. ౧౫౭

[2]తతః క్రతుభుజాం వర్గే స్వర్గాదనవతీర్ణే. ౧౫౮

ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,
నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్త్యే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః. ఏకం క్రతుం, ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః. ౧౫౬

తత్రేతి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్, 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః. జాతిభ్రష్టోఽస్మత్పరిపంథినం శరణం గతశ్చండాలోఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకః తస్మాత్తత్ర గమనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః. అనాగతానసంప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్త్రాన్, అయం విశ్వామిత్రః. శాపేన, శ్వభక్షుకానకరోత్, యతోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్ష్యయా న సమాగతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్త్రాః అతః శ్వమాంసభక్షకా భవంత్వితి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౭

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, క్రతుం భుంజత ఇతి క్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయైవ అనవతరతి సతి, హవిర్భాగాన్ గృహీతుమితి శేషః. ౧౫౮

అయమితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః. తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్. త్రిశంకుం దివం - స్వర్గం, ఆరోపయామాస - ఆరోపితవాన్, రుహేర్ణ్యంతాల్లిట్. 'రుహః పోఽన్యతరస్యా'మితి పకారః. 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా అణికర్తుః ణౌ కర్మత్వం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః. ని. 'అంబరం వాససి వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః - రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం. ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో'రితి విశ్వః. అత ఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధ

---

1 త్రిశంకుయజనేఽనాగతాన్. 2 తత్ర.

వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్. ౧౬౦

అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం
సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్,
తతో౽వలమ్బ్యాస్య నియోగశంకుం
లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్. ౧౬౧

౫. తతో [1]గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహాః ప్రత్యుదభూత ఇతి పశ్చిమాయాం

రాత్రాదవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ'ఇతి చామరః. శ్లేషాలంకారః. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౬౦

అపాతయదితి. తతస్తదనంతరం, శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యురింద్రః, సంజాతమన్యుః చండాలం కిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్. ని. 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః. స్వర్గముపాశ్రయంతం - ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమపాతయత్ - పాతయామాస, తతో౽నంతరం, త్రిశంకుః పతన్నితి శేషః. అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, స్వమంత్రప్రతిష్ఠిత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం, అవలంబ్యాసృత్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే - ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో౽భూదిత్యర్థః. మహాత్మానః కింనా కర్తుం న శక్నువంతీతి భావః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః-త్రిశంకోర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం - విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ - స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ, యేన తథాతత్ర పశ్చిమాయాం దిశి,తపః ప్రత్యూహాః తపోవిఘ్నాః. ని. 'విఘ్నో౽ంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. ప్రత్యుదభూత సంజాతా ఇతి, పశ్చిమాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం - సమగ్రం, తపశ్చరంతమముం విశ్వామిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం-అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః, తదర్థం బహ్వీభిరనేకాభి శ్శతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః. 'వోతో గుణవచనా'దితి ఙీష్. గోభిర్మూల్యభూతాభిః. క్రీత్వా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం నీయమానః,

1 సర్వగీర్వాణగణ.

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశ
ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తావ
దృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశ్శేఫశ్శరణమయాచత. ౧౬.౨

అయం భగవాన్నిజతనయవినిమయేన రక్షితుమేనమున్ముఖః పరా
ఙ్ముఖేభ్యస్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాందత్త్వా

తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితి భావః. తావత్తదానీం, ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కస్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫనామా శున ఇవ శేఫో యస్యేతి నిగ్రహః 'శేఫపుచ్ఛలాంగూలేషు శున' ఇత్యలుక్. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యతృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యేభవో మధ్యమః, మధ్యాన్మ ఇతి మప్రత్యయః 'పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతాచాఽహ కనీయసమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వ మా'మితి శ్రీరామాయణే తేనైవోక్తత్వాత్. శరణమయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్ప్రాణసంరక్షణం కుర్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః, నను ఋచీకోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కథం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవాన్, కించ 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ'తి శ్రుతేః. పుత్రస్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్. సత్యం బుభుక్షితస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజేత్ క్షుధార్తా మహిళాపి పుత్రం భుఙ్క్తే క్షుధార్తా భుజగీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః కిం న కరోతి పాపం క్షీణా నరా నిష్కరుణా భవంతి.' అన్యచ్చ 'అన్యదగ్ధోదరస్యార్థే కిం న కుర్వంత్యసాంప్రత'మితి. అతస్తథా కృతవానిత్యలమతిప్రసంగేన. ౧౬.౨

అ. తతః కిం కృతవాన్మునిరిత్యత ఆహ - అయమితి. అయమితి పురోవర్తినో నిర్దేశః, భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశం చ' ఇత్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయవినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం, రక్షితుం పాలయితుమున్ముఖః 'సర్వకామసమృద్ధస్యహ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణాగతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావనిర్బంధాన్మోచయితుం కృతనిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః. పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః ఆదిర్యేషాం తేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః తేభ్యః నిజతనయేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం, దత్త్వా వసిష్ఠతనయా ఇవ శ్వమాంసభోజినో భవంత్వితి శప్త్వేత్యర్థః. ని. 'దశా వర్తావవస్థాయా' మితి విశ్వః.

గాథాద్వయప్రీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాస. ౧౬౩

తత స్తపస్యంతమేనం మేనకాసంగత స్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార.

[1]పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతో౽యముత్తరే భూభృతి కౌశికీతీరే ఘోరం తపశ్చచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలీభవే'తి శప్త్వా పూర్వవత్

గాథాద్వయప్రీతాభ్యాం - గాథయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం - సంతుష్టాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభ్యాం, అంబరీషం శునశ్శేఫం చేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషాత్పశుపూర్వగం యజ్ఞస్య సాంగత్వోపాదకేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథం చ పూరయామాసేత్యర్థః. ౧౬౩

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తపస్యంతం - తపశ్చరంతం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరసస్సంగాత్ - సంగాత్, పంచమ్యా స్తసిః. తపోభంగ స్తపోవిఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార - అనుససార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాలమయం తపస్త్యక్తవానితి భావః. తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృత్వకర్మత్వవ్యత్యాసః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన కిమేతదసదాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే ఉత్తరస్మిన్, భూభృతి-హిమవత్పర్వతే, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వే'తి వికల్పాత్ తస్మిన్నాదేశాభావః. కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే, ఘోరముగ్రం, తపశ్చచార, తథా చ శ్రీరామాయణే 'కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ, దివ్యపుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతముపాశ్రితా, లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమే'తి శ్రీరామం ప్రతి స్వేనైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం - తపోవిఘ్నార్థం ప్రేషితాం, రంభామప్సరసం. ని. 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్త

1 తతః.

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్మిన్నూష్మణా తపోగ్నే [1]రుద్విగ్నామరసఖస్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్బ్రహ్మర్షిరసి వసిష్ఠోఽప్యేవం వ్యాహరతు భవంతమిత్యభాషత. ౧౬౬

స అసౌ వసిష్ఠనిర్దేశాద్బ్రహ్మర్షిత్వమవిందత,
యథోపనయసంస్కారాద్ద్విజన్మా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭
ఇతి జనకపురోధఃశ్లాఘితో గాధిసూను
స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర నీత్వా,

షే'త్యమరః. శైలీ-శిలామయీ, మయడర్థే అణ్, శిలారూపా భవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః; పూర్వస్యాం దిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథా తథా, రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః. అముష్మిన్విశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రే సతి, తపోగ్నేస్తపోరూపవహ్నేరూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా విహ్వలాః, యే అమరా దేవాస్తేషాం సఖా తత్సఖః, భయసంభ్రాంతాఖిలగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్ట'జితి టచ్, తామరసాసనో - బ్రహ్మా, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేంద్రియత్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్ధేతోః బ్రహ్మర్షిరసీతి వ్యాహరతు వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః. తథైవ తవ మనసి విద్యత ఇతిభావః. ఇతీత్థమభాషత. ౧౬౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అసావితి. అసౌ విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశాన్నిరూపణాద్బ్రహ్మర్షిత్వం బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వే జన్మనీ ఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్య స ద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కారాద్బ్రహ్మవర్చసం యథా బ్రహ్మతేజ ఇవ, అవిందత-అలభత 'బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చస' ఇతి అచ్ప్రత్యయః. అత్ర యథాశబ్ద ఇవార్థకః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్దా'ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్ - అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా - పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ - శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞశాలాయాం, శర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా - గమయిత్వా, సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయేఽపి

1 ఉద్విగ్నమానసః.

విధివదదిశదర్ఘ్యం పుష్పసంఘాగ్రగర్భం
సరసిజదయితాయ జ్యోతిషే గాధిసూనుః. ౧౬౮

౯. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకానవరత[1]పతితేన వికచకువలయనిచయోపచీయమాన మేచక [2]మరీచిమలిమ్లుచేన [3]పౌరనారీజనలోచనరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయా[4]విదమభాషత. ౧౬౯

క్రమేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రుతిః. ''ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః, సామవేదేనాస్తమయే మహీయతే' ఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పసంఘాగ్రగర్భం - పుష్పసంఘాంతరమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితి భావః. ఉక్తం చ జ్ఞానవాసిష్ఠే, 'సతాన్వర్ఘ్యం గీర్ణసుమం ప్రణమ్యాశు ప్రదక్షిణైః, విష్ణుమాహ ద్విజో నత్వా గంధోపమిమ చాతకః' ఇతి. అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం జలాంజలిః. 'పాదార్ఘాభ్యాం చే'తి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః, షట్సు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే' ఇతి చామరః. విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అదిశత్ దత్తవాన్; అత్ర శ్రుతిః. 'తదుహ వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాస్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తా ఏతా ఆపో వజ్రీభూత్వా తాని రక్షాంసి 'మందేహారుణే ద్వీపే ప్రక్షిపంతీ'తి మాలినీవృత్తమ్. ౧౬౮

తదన్వితి. తదను అర్ఘ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః. రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః, నిరీక్షణకౌతుకాద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః. అనవరతపతితేన - నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమానా - ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచిః శ్యామలకాంతిః. ని. 'కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామల మేచకా' ఇత్యమరః. తస్యాః మలిమ్లుచేన - పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్, తద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచా' ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం - పురసుందరీణాం లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ, జనకస్య రాజ

1 పాతితేన. 2 మరీచివీచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన. 4 విత్థ.

అస్యాం ఖలు నగర్యామారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయాత్సీతానామధేయభాజనమజీజనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ. ౧౭౦

[1]అస్యాః [2]పురః కి [3]మపరం మాహాత్మ్యం [4]కుతః. ౧౭౧

ప. [5]దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః పీఠికా హాటకాద్రి
ర్హారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో'శ్చేత్యధికరణార్థే ల్యుట్ప్రత్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీదం వచనమభాషత. ౧౬౯

అ. తదేవాహ.— అస్యామితి. అస్యాం నగర్యాం మిథిలాయాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః. భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయో గర్భే యస్యాస్సా రత్నగర్భా భూః. ని. 'జగతీ రత్నగర్భా చే'త్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాన్తసవనస్య, రాజ్ఞః, హాలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయాద్భాగ్యాద్ధేతోః. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధి' రిత్యమరః. సీతాలాంగలపద్ధతిస్తజ్జన్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా. ని. 'సీతా లాంగలపద్ధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, 'నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య' ఇత్యుభయత్రాపి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం - శ్రేష్ఠాం కన్యకామిత్యర్థః. అజీజనత్ జనయామాస, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజననం యుక్తమేవేతి భావః. జనేర్ణౌ చ ఙ్యుపధాయా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ'తివిశ్వః. జాతౌ జాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యాః, పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోఽన్యన్మాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; న కించిదస్తీత్యర్థః. కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్.

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః. 'ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం - వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రిస్స్వర్ణాచలః. ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః; అల్పం పీఠం పీఠీ సైవ పీఠికా ఉపవేశనపీఠం, గౌరాదిత్వాత్ జీష్; తతః స్వార్థేకః; 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానల

1 తస్యాః. 2 పునః. 3 కిం పరం కిమపి. 4 యతః. 5 యస్యాఃపృథ్వ్యాః.

క్రీడాశైలః [1]పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యా
స్సీతామాతుర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహమాహుః. ౧౨

ప. [2]అత్ర సీతావివాహార్థమమరైరపి దుష్కరమ్,
జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౩

దగ్ధానాం స్వర్గమార్గే ఏకబన్ధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్గప్రాపకేత్యర్థః; సింధుస్సరిత్, మందాకినీతి యావత్, హారో ముక్తాకలాపః. ని. 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియా'మిత్యమరః. తథా. పరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేషశ్చ క్రీడాశైలః - విహారాచలః, సర్వత్రాభూదితి శేషః. తస్యాస్సీతామాతుస్సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి - జగత్స్వి త్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం-సూతికాగృహమాహుః - బ్రువంతి, యత ఏవమపరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యా మాహాత్మ్యం కిమస్త్యవక్తవ్యమస్తీ త్యర్థః; 'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినా ణలాదేశః. బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. అత్రోదధ్యాది ష్వుపరంజకత్వేన వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపవిష యస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః, ఉపరంజకమారోప్యమాణం తద్రూపకం మత'మితి లక్ష ణాత్. అత్ర తథాఽల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీ యస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధికప్రభేదోఽలంకారః, తదుక్తమ్, "ఆధారా ధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత" ఇతి. అయం చోక్తరూపకానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౨

అత్రేతి. అత్ర మిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే. జనకో రాజా పితా చ, ని. 'తాతస్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థమమరైరింద్రాదిభిరపి కిముతాన్యైరితి భావః. దుష్కరం కర్తుమశక్యం, 'ఈషద్దుస్సు'ష్విత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. ధనుషః హరకోదండస్య, ఆరోపణం అవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా కో వా ఇదం ధనురారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే నత్వన్యస్మా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాని త్యర్థః. ఇతి. ఇదమభాషతేతి, పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'పణో ద్యూతాదిషూత్సృష్టే భృతౌ మూల్యే ధనేఽపి చే'త్యమరః. ౧౩

---

1 ప్రథమపురుష. 2 తత్ర.

తతో మహర్షిర్జనకస్య రాజ్ఞః
సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,
తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ
[1]సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ. ౧౭౪

గ. తత్ర విధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాన్తః కౌశికః - [2](కౌశికప్రముఖై)రమరైరస్మత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతావృత్తాన్తకథనానన్తరం, మహర్షిర్విశ్వామిత్రః, ఋషిలక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః. జనకరాజస్య సభామాస్థానం, ప్రపేదే ప్రాప తథా చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ. ని. 'లోలుపో లోలుభో లోలో లమ్పటో లాలసశ్చ స' ఇతి యాదవః. కుతః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే. తేన సహేత్యాదినా బహువ్రీహిః. శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ, ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసమ్పత్తిస్సూచ్యతే. ఆపతుః ప్రాప్తవన్తౌ. ఉపజాతివృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧౭౪

తత్రేతి. తత్ర సభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కౌశికో విశ్వామిత్రః 'కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునన్దన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః, రాజ్ఞేతి శేషః. తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాన్తో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సన్. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేన్ద్రాదిభిరమరైః. ని. మహేన్ద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక'ఇత్యమరః. అస్మత్కులమహత్తరే అస్మద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం, తదారోపణస్యైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః. ని. 'శుల్కోఽస్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః. మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః ఇత్యుక్త్వా, ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అవనమనాయ, రామమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. నన్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్తమితి రామాయణాదౌ శ్రూయతే, అత్రేన్ద్రాదిభిరితి

---

1 సచాపరౌ. 2 నైతదస్తిక్వచిత్.

చాప[1]స్యారోపణాయ రామమథాదిదేశ. ౧౭౫

ప. తతః—రామే బాహుబలం విష్కృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం
మాఽభూత్కేవలమాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,
ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భఙ్గస్తస్య న కేవలం క్షితిభుజాం దోస్స్తంభదంభస్య చ. ౧౭౬

కథమేతత్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్ - సదేవేభ్యో ధనుషి నిక్షిప్తే తదానీమేతత్క్షేత్రస్సన్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం భీతైస్తస్మాదర్థేఽస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థితస్సన్ తస్య హస్తే దత్తవానితి న కోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానన్తరం, రామ ఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, విష్కృణ్వతి ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూపవేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మౌర్వీయోజనం, శౌర్యాద్యర్పణం చ, మాఽభూత్ నాఽసీత్, అత్ర మాఙో నఞర్థత్వాన్మాఙి లుఙితి లుఙర్థత్వావకాశః, కిం త్వాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే, అలఙ్కృత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వస్యావతీర్ణత్వాదితి భావః. 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్ప్రత్యయః - తారకాదిరాకృతిగణః. వైకర్తనే వికర్తనసంబన్ధిని వంశే సూర్యకులేఽపి. 'వంశో వేణౌ కులేఽపి చే'తి విశ్వః. గుణారోపణమభూదితి విరోధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూదితి పరిహారాద్విరోధాభాసః. ఇతరవంశజైః రాజభిః ధనుష్యనారోపితత్వాత్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీరామేణారోపితత్వాదితి తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదితేత్యర్థః. 'మౌర్వ్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్త్వశౌర్యసంధ్యాదికే గుణః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. కిం చ తద్ధనురేవ, నితరామతిశయేన, కృష్టం, మాఽభూత్, కిన్తు పరమత్యన్తం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనోఽప్యాకృష్టమభూత్, ధనురాకర్షణస్యైవ తన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వాదితి భావః. తథా, తస్య కేవలం ధనుష ఏవ, భఙ్గో విభేదో, మా భూత్. కిన్తు, క్షితిభుజాం రాజ్ఞాం, దోస్స్తంభదంభస్య దోర్దండకైతవస్య, బలాడంబరస్య, 'దంభస్తు కైతవే కల్కే' ఇతి విశ్వః. భఙ్గోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజభుజగర్వా బభూవురిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౭౬

---

1 ఆరోపణే.

ప. రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువా ధ్వానేన రోదోరుధా
దృప్తక్షత్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,
వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం
[1]మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
ప. [2]రవః కఠినకర్షణత్రుటితచాపజన్మా క్షణా

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నం విదళితం, యత్కార్ముకం, తస్మాద్భవతీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణోతీతి రోదోరుధా. 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్విప్, సర్వవ్యాపినేత్యర్థః. ని. 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇత్యమరః. ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా, దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్షత్రాః క్షత్రియాః అత్ర జాతివాచినా క్షత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్రియా లక్ష్యంతే. తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మిన్విషయే. ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః. 'మూతబంధనే' పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా' విత్యమరః, జీమూతనాదేన జలధరగర్జితేనేవాచరితం జీమూతనాదాయితం, తస్య తన్నివారకత్వాదితి భావః. 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ'-తతః భావే క్తః. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః, ప్రథమప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణేవాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం, పుణ్యం చ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి విశేషణసమాసః. 'రాజాస్సఖిభ్యష్ట' జితి టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేతి క్లీబత్వం, తథా మైథిల్యాస్సీతాయాః, మానసే మనసి, ప్రవర్తమానఇత్యర్థః. పరిణయే వివాహవిషయే, మాంగల్యతూర్యేణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనాయాం. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. లుప్తోపమాలంకారః, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౭ ॥

రవ ఇతి. కఠినకర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ యస్యసః తథోక్త ఇతి, వ్యధికరణబహువ్రీహిః. 'అపర్జ్యో బహువ్రీహిః వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. క్షణాదతిశైఘ్ర్యేణ, దిశాం ద్విరదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైర్హేతుభిః, స్వభయజనితైరేవేతి భావః. కృతో విహితః హరిత్పతిస్వాగ

1 సీతాయాః. 2 నవః.

ద్దిశాం ద్విరద[1]ఫీత్కృతైః కృతహరిత్పతిస్వాగతః,
జగద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా
ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్మ [2]ఘోరాధ్వని. ౧౭౮

గ. [3]తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహిత[4]నిర్ణయజనకప్రహితదూతహూతః పురోహితాభ్యుపగమాన్మిథిలా[5]మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కీర్తిస్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే
యేనాద్యః పితృమాన్సుమాన్వసుమతీ యస్యైవ రాజన్వతీ,

తో దిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమనప్రశ్నో యస్య స తథోక్తః. అనురాగేణ పృష్టం తవ వ్యాపృతీత్యర్థః. రథః ధ్వనిః, ఘోరధ్వని నపుంసకమూర్ధ్నే, అంతరితే, జగద్భ్రమణకౌతుకాత్ లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః ఉచ్చలితా ప్రవృత్తా రామస్య కీర్తిరేవాంగనేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భభేరీఘోరం, ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ, తాదృశ్యమనుమిమీతేత్యర్థః. అత్ర సముత్పంగజనితధ్వనౌ పటహధ్వనిత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, తథాఽన్యస్మిన్ఫీత్కృతేష్వన్యార్థస్వాగతత్వరూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః. పృథ్వీవృత్తం. 'జసౌ జసయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురు'రితి లక్షణాత్. ౧౭౮

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతావివాహే విహితనిర్ణయేన కృతనిశ్చయేన, ని. 'సమౌ నిర్ణయనిశ్చయౌ' ఇత్యమరః, జనకేన ప్రహితాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యాః తైరాహూతస్సన్, పురోహితాభ్యుపగమాద్వసిష్ఠాంగీకారాత్. ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయః' ఇత్యమరః. మిథిలామగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి.—యదితి. యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానశౌర్యాద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవిశేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణనయోగ్యా భవతీత్యర్థః. కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' ఇతి దీర్ఘః. ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం. ద్వితీయం చ తురీయం

1 ఫీంకృతైః. 2 ఘోరధ్వనిః; ఘోరాధ్వనిః. 3 తత్ర సీతా. 4 నియమ
5 ఉపాగమత్; ఉపాగమద్దశరథః ఇతి చ.

ఇంద్రస్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేంఖత్స్యందనకేతనాంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్. ౧౮౦
[1]జనకస్స్వకనీయాంసమాజుహావ కుశధ్వజమ్,
హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧
౯. తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథస్తత్ర

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా యేన దశరథేన, ఆద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః, పితాస్యాస్తీతి పితృమానభూదితి శేషః, శ్రీరామరూపేణాస్య తద్గర్భసంభూతత్వాదితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే, యేన దశరథేన నాన్యేనేత్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ, అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్యే' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా ప్రేంఖంత్యో వాయువశాచ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః. ని. 'వర్త్యావస్థాంశుకాంతేషు ద' శేతి రత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః. 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉపేం' ద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసంమర్దేషు. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః. దుర్దశాం దురవస్థాం విజహౌ తత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపౌరుష ఇతి భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలామగమదితి పూర్వేణ సంబంధః, 'తిలకాయిత' ఇత్యత్ర లుప్తోపమా సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౮౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజమిత్యర్థః, ని. 'జఘన్యజే స్యుః కనిష్ఠయవీయోఽవరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాల్పయోః కనన్యతరస్యా' మితి వికల్పాత్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా, సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాఖ్యపురే, సుధన్వపత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజమాజుహావ తత్పుత్రికయోరపి వివాహమహోత్సవం కర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః. ౧౮౧

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అభ్యర్చితః యథార్హం పూజిత స్సపురోహితస్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర తస్మింత్సమయే, పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాం కుమారాణాం, గోదానమేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాస,

1 తతః.—జనకః.

పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮౨

ప. జగ్రాహ జనకాత్సీతాం తాతాదేశేన రాఘవః,
ఆమ్నాయశాసనేనార్చాం యజమానాదివానలః.

గ. ఆశ్చర్యమేతత్. ౧౮౩

ప గుణమనిమిషచాపే కంచిదారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యాద్గ్రహీద్రామభద్రః,

వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః. ని. 'గోదానం ద్విత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షి భేదయోః, స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి, నృష్టిస్యోః స్వర్గవజ్రాంబురశ్మి దృగ్బాణలోమసు' ఇతి కేశవః. గావో లోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతః షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తతః' ఇతి, 'వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేత్' ఇతి.

జగ్రాహేతి. రఘోర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పితుర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాతస్తు జనకః పితే'త్యమరః, జనకాద్ధాతుః, సీతాం అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానాద్యజనశీలాద్గృహస్థాత్, యజతేః తాచ్ఛీల్యే శానచ్, 'ఆనేము' గితి ముగాగమః, అర్చాం హోమాదిసత్క్రియామివ, జగ్రాహ గృహీతవాన్, పరిణీతవానిత్యర్థః. బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః. ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతమ్. ౧౮౩

అ. కిం తదిత్యత ఆహ—గుణమితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మనిష్ఠత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం. ని. 'శ్వః శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయవాక్యాద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యచ్, తేషాం చాపే మూర్తత్వాన్నిక్షేపణార్హే ఇతి భావః. కంచిదేకం గుణం మౌర్వీం, విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య, సీతామగ్రహీత్, గృహీతవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చాజ్జన్మ యస్యాసావనుజన్మా లక్ష్మణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్తే అమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హేఽపీతి భావః. నిహితాః పరయోగం విహాయైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో మౌర్వ్యశ్చ యేన స తథోక్తస్సన్, ఊర్మిళాం జనకస్యౌరసీం, కన్యామగ్ర

తదను తదనుజన్మా మైథిలేంద్రస్య చిత్తే
నిహితబహుగుణస్సన్నూర్మిళాం లక్ష్మణోఽపి. ౧౮౪

తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజనియోగతః,
మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాం గృహమేధినౌ. ౧౮౫

౧. అథదశరథ[1]స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్త

హిత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్మణస్యోర్మిళాగ్రహణ మేవాశ్చర్యమిత్యర్థః. దురారోపహరచాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయ సీతాం వీర్యశుల్కాం దదౌ, వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణసంపన్నతయా యోగ్యతామాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఊర్మిళామితి పరమార్థః, నాత్ర వ్యుత్క్రమ వివాహదోషః. 'భిన్నోదరత్వాత్తేషాం, 'పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యపరనారీషు తేషు చ, వివాహోపనయే యజ్ఞే న భవేత్సా హి దూషణీ. ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే, స్తంభసత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదివినయాదిష్వి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానాచ్ఛ్రీరామాదుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్యప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్, సచోక్తశ్లేషానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౪

తతఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నౌ, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితా' వితి పాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యాతామితి నియుక్తౌ సంతౌ, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీర్త్యాఖ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పరిణీతవంతావిత్యర్థః. గృహైర్దారైర్మేధేతే సంగచ్ఛేతే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారేష్వపి గృహాః'ఇత్యమరః. 'జాయా చ గృహిణీ గృహా'ఇతి హలాయుధశ్చ 'మేధసంగమ'ఇతి ధాతోర్ణినిః.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్నవోఢాసంగతైరిత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ, ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప'ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యో హుతవహోఽగ్నిస్తద్వ ద్దుస్సహాస్సోఢుమశక్యో యో రోషః తేన

---

1 స్వతనయైః.

మాన[1]స్సంవర్తసమయసముజ్జృమ్భిత హేలిసహస్ర[2]దుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిర[3]ధారాపరికల్పితపితృతర్పణం దర్పవతామగ్రేసర [4]ముదగ్రప్రతాపం తప[5]స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసానమపి వాసనావశాదనతిపరిముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గమన్విష్టరామభద్రం భార్గవం [6]ముని మద్రాక్షీత్. ౧౦౬

భీషణం భయంకరం, భీషణేత్యత్ర 'భియష్షుగ్వా' ఇతి షుక్. దుర్వారో నివారయితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియసమూహస్య గర్వస్య సర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః, ని. 'ద్వయోః కుఠారస్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః' ఇత్యమరః. తదధీనా తదాయత్తా తన్నిష్పాదితేతి యావత్. యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహస్తయా. ని. 'ధారా స్యాత్ కాఽపి సేనాగ్రం పతనం చ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాన్త' ఇతి రత్నమాలా, పరికల్పితమనుష్ఠితం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రేష్టం త్రిస్సప్తకృత్వః, క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృభ్యో జలాంజలిం తృప్తవంతమిత్యర్థః. 'సర్వంకషే'త్యత్ర, 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇత్యాదినా ముమాగమః, దర్పవతాం శౌర్యాదిమతాం, తేష్వగ్రేసరమతిమహోద్ధతమిత్యర్థః. ఉదగ్రప్రతాపం అజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాపండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః. యద్యపి న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః, ఇతి కర్మధారయాన్మత్వర్థీయప్రత్యయో నోపపద్యతే తథాప్యనుద్వేగకరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్మత్వర్థీయో ఇనిర్బోధ్యః తథా తపస్సముచితం తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం, వసనం వస్త్రం, వసానమాచ్ఛాదయన్తం, 'వస ఆచ్ఛాదనే' ఇతి ధాతోశ్శానచ్, తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితా అక్షీణతామాపన్నా యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధాదరో యస్య తం, 'ఇదం బ్రాహ్మమిదం క్షాత్రం శాపాదపి శరాదపీ'తి వచనాదితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం మననశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, జామదగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః, తస్మిన్నయోగాజేః 'రాంత త్వం చ మధ్య

1 దుర్నిమిత్తదాయమానాంతరంగః సంవర్త. 2 దుస్సహరోషం. 3 ధారాకల్పిత. 4 ఉగ్రప్రతాపినం. 5 సముచితవల్కలవసానమపి. 6 మునిం రామమద్రాక్షీత్.

గ. అప్రాక్షీచ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణాదేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభి [1]స్సమం విధాయ [2]సపర్యామార్యశీల కుశలమితి. ౧౮౭

ప. అథ దశరథవాణీం తామశృణ్వన్ప్రసన్నాం
భృగుపతిరిదమూచే [3]ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,
అపజిగమిషురాసం జీర్ణచాపాత్తకీర్తే
రవిదితపరశోస్తే దోర్మదం కార్ముకేఽస్మిన్. ౧౮౮

శబ్దస్య అద్రాక్షీత్ దృష్టవాన్. దృశేర్లుఙి ఇరితో వేతి వికల్పా దఙభావపక్షే సిచి వృద్ధిః 'నదృశే'రితి క్సాదేశాభావః. ౧౮౬

అప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణాదేవ, న తు వ్యవహితకాలాదిత్యేవకారార్థః. ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానన్దోఽపి మహర్షిభిస్సహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభిస్సాకం, సపర్యాం పూజాం. ని. 'పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా' ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వాత్కాలోచితత్వాచ్చేతి భావః. హే ఆర్యశీల సత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యామామన్త్రణం, కుశలమితి కాకుః. ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్. 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబన్ధుమనామయ'మితి స్మరణాత్. దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః.

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానన్తరం, భృగుపతిర్భార్గవరామః. ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీం వచనమశృణ్వన్ అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోఽయమితి వినయప్రహ్వం, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదం వచనమూచే ఉక్తవాన్, కిం తద్వచనమత ఆహ—అపేతి. జీర్ణచాపేన శిథిలచాపారోపణేన హేతునా ఆత్తకీర్తేస్సంప్రాప్తయశస ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశోరజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియా విదారితా ఇతి భావః. తే తవ, దోర్మదం భుజదర్పమస్మిన్నైష్ణవే, కార్ముకే కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం. 'కర్మణ ఉకఞ్' ఇతి ఉకఞ్ ప్రత్యయః. తస్మిన్నపజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః. ఆసం అభవం గమేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేన భఙ్గేన వా మదీయచాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౮

1 సహ. 2 ఆర్యశీలః కుశలమన్వయుఙ్క్త. 3 ప్రస్థితమ్.

ఆదాయ తత్సగుణమాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణ[1]మవధాయ తపోధనత్వం,
[2]తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ
సంభూతఘోరసమరాద్విరరామ రామః. ౧౮౯

[3]తావుభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,

అ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ—ఆదాయేతి. మనస ఈశీ మనీషీ వివేకసంపన్నః శకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం. వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థే ఇనిః. రామః. తద్భార్గవకార్ముకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్యం, విధాయ కృత్వా. ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః. తత్ర కార్ముకే, శరం బాణం, సంధాయ యోజయిత్వా, తత్తపోధనత్వమవధార్య, అయం తపస్వీ బ్రాహ్మణః అవధ్య ఇతి నిర్ధార్యేత్యర్థః. అత ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. దయమానం తాచ్ఛీల్యేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్తస్సన్, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విరరామ విరతోఽభూత్. 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం, ఉక్తరీత్యా చాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్, న బ్రాహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యాయేన, యుద్ధం న కృతవానిత్యర్థః. న హి యుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినో నిజభుజబలమేవ పశ్యంతీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౮౯

తావితి. కించేతి చార్థః. భృగువంశో భృగుమునికులం సంభవః కారణం యయోస్తౌ, తజ్జన్యావిత్యర్థః. యద్వా భృగువంశే శైలప్రపాతజలేన భృగుమునికులే చ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తౌ. ని. 'భృగుర్దైత్యగురౌ శమ్భౌ జమదగ్నిప్రపాతయోః' రితి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్యష్టిజామదగ్న్యౌ, కేవలమత్యంతం, ప్రహ్వభావం ఆరోపణప్రయుక్తనమ్రత్వం, వినయావనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే అద్భుతః గుణః పరాక్రమః సత్త్వగుణశ్చ యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః. ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వాదన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణాచ్చేతి భావః. అత్ర చాపదండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోరేవ ప్రహ్వభావావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలంకారః.

---

1 అవధార్య. 2 తజ్జీవితాయ. 3 కించ.

ప్రహ్వభావమవలమ్బ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

ప. యుగపత్ప్రాప్తగుణయోశ్చాప[1]భార్గవరామయోః,
ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్. ౧౯౧

గ. తతస్తత్క్షణమమోఘేన రాఘవశ్శరేణ భార్గవస్య [2]స్వర్గతిం రురోధ. స్థానే హి తత్. ౧౯౨

"ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగి"తేతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే, రథోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా'వితి లక్షణాత్. ౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదేకదా, ప్రాప్తః గుణో మౌర్వీ సాధుత్వం చ యయోస్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తయోరితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జవం, వక్రతాం నమ్రత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతా కౌటిల్యమార్జవం, ప్రాప. అపూర్నే తేర్జ్యటిట్, సజ్యత్వాదృజుశ్చాపో నమ్రోఽభూత్తాదృగ్ధనుర్నమనదక్షమిమమహం కిం కర్తుం శక్నోమీత్యహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణాద్వక్రో భార్గవః ఋజురాసీదితి వాక్యార్థః. అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతావక్రతయోరితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత'మితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలీనతోక్త్యా తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ స్వతస్సిద్ధకవిప్రౌఢోక్తసిద్ధకార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహస్యం, తథా ఋజుతా వక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతి సంకరః. ౧౯౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, రాఘవస్తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే: 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అమోఘేనావ్యర్థేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య, స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బబంధేత్యర్థః. ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాకే'త్యమరః. 'దేశోపాయగమేగతి' రితి వైజయంతీ. స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే'ఇత్యమరః. ౧౯౨

1 భార్గవయోస్తయోః. 2 స్వర్గగతిం.

ప. నూనం జనేన పురతః సుమహాన్ ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణమన్తరాయం
యద్భార్గవః పరగతేర్విహతిం ప్రపేదే. ౧౯౩

గ. అథ సంక్రాన్తయా జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరామం రామమా[1]మవిరళమాలిఙ్గ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః [2]పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరన్త్యా సరయ్వా సరితాఽనువిద్ధామయోధ్యాం సదారః పౌరకాన్తానన్దరమా

తత్కథమిత్యత ఆహ—నూనమితి. జనేన, సుమహాన్ పురతః సమక్షమనుభావి విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చే'త్యమరః. పరమత్యన్తం. తస్యాగసః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి, నూనమితి వస్తువిచారత్వాన్నాయముత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. కుతః యస్మాత్కారణాత్: భార్గవః, ఉద్వహతీత్యుద్వహః రఘూణాముద్వహో రఘునన్దనః. ని. 'తస్యాస్తు తోకాపత్యం చ ప్రసవోద్వహనన్దనా' ఇత్యమరశేషః. 'నన్దిగ్రహి'త్యాదినా పచాద్యచ్. తస్య గతౌ విషయే, క్షణం క్షణమాత్రమన్తరాయం విఘ్నం, నిరోధమితి యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్లోకప్రాప్తేః, విహతిం ఘాతం, ప్రపేదే ప్రాప, ఇహాముష్మికగత్యోరన్యతరవిచ్ఛేదం కృతవాన్ స్వర్గలోకసఞ్చారలాభవత్త్వేనాముష్మికగతినిరోధమేవాఙ్గీచకార భార్గవః. అతస్తన్నిరోధ ఏవ శ్రీరామస్యాగసః ఫలం, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః. 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాన్తరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ౧౯౩

అథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిఘాతానన్తరం, దశరథః, సంక్రాన్తయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, గర్గాదిభ్యో యఞ్, తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, అవతారాదవతారాన్తరసంక్రమణనియమాత్స్వం ప్రతిపన్నవైష్ణవతేజసమితి పూర్ణమిత్యర్థః. పరిబృంహతీతి పరిబృఢః ప్రభుః, బృహేర్బృంహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ పరిబృఢ' ఇతి నకారహకారయోర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగపరిబృఢస్య భుజగేన్ద్రస్య భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యామభిరామం మనో

1 అవిరళపులకమాలిఙ్గ్య. 2 సపరిఖ యేవ.

వలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం [1]నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైస్సౌందర్యవంచిత[2]తాపింఛైః[3]పింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.

ప. [4]లజ్జావశాదవిశదస్మరవిక్రియాభిః

హారం. ని. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహేశ్చ ఫణకాయయో'రిత్యమరః. రామం శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢమాలింగ్య అశ్లిష్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపాఘ్రాయ అఘ్రాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రతీతి శాస్త్రాచారప్రసిద్ధిః. పరిఖయా పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణోపేత్యుత్ప్రేక్షా. పరిసరే పర్యంతభువి. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర'ఇత్యమరః. పరిసరంత్యా ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా సరయ్వాఖ్యయా నద్యా అనువిద్ధామావేష్టితాం. అయోధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాంత్సవధూకాన్, దారకాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్, ని. 'దారకా బాలభేదకా'విత్యమరః. సాదరం సస్నేహమాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం, సంబంధిభిస్తథా నీరంధ్రితగవాక్షైర్నిరంతరం గవాక్షమార్గైః. ని. 'వాతాయనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సౌందర్యవంచితతాపింఛైః సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమైస్తత్సదృశై రిత్యర్థః. అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛ' ఇత్యమరః. తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛమ్. 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్. ని. 'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః. కటాక్షైరపాంగావలోకనైః, యద్వా - 'యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయమాణం 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. పింఛాతపత్రశబ్దాదాచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః. 'ఆనేముగితి ముగాగమః. తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య సః తథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః. తేన చోక్తోపమానిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః. ౧౯౪

లజ్జేతి. లజ్జావశాల్లజ్జాయత్తత్వాద్ధేతోః, త్రపాపారతంత్ర్యాదిత్యర్థః. ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం స్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయో'రితి కేశవః. అవిశదాః అస్ఫుటాః స్మరవిక్రియా మన్మథచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథే'తి లక్షణాత్, తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్న

---

1 నీరంధ్రృత. 2 తా పిఞ్ఛైః. 3 పిచ్ఛాతపత్రా. 4 తత్ర—లజ్జా.

తాభిర్వధూభిరతివేలమవాప్తసౌఖ్యాన్,
ఇక్ష్వాకునాథతనయాన్ప్రథమో రసానాం
తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్సిషేవే. ౧౯౫
విద్యయేవ త్రయీదృష్ట్యా దర్భపత్రాగ్రధీస్సుధీః,

వోఢాభిః. ని. 'వధూర్జాయా నవోఢయోః' ఇతి విశ్వః. అతివేలమత్యర్థమవాప్తసౌఖ్యాన్ ప్రాప్తానందాన్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇక్ష్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయాన్ శ్రీరామాదీన్కుమారాన్, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిసమయే చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతి యావత్. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే సేవితవాన్, నవవధూకానాం తరుణానాం చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. నవరసాస్త్వలంకారశాస్త్రే ఉక్తాః. 'శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వైరుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః. 'సంభోగో విప్రలంభశ్చే'తి, తదుక్తం శృంగారతిలకే, 'సమ్భోగో విప్రలంభశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు సమ్భోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః. పూర్వానురాగమానాఖ్యః ప్రవాసకరుణాత్మనా. ప్రాగసంగతయోర్యూనోరాద్యస్స్యాదుత్తరే త్రయః. స్యుః ప్రాక్సంగతయోరేవ తత్ర పూర్వానురంజన' మితి. అత్ర చ నవ వాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నాయికానాయకయోస్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సమ్భోగశృంగారః. రతిర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః. తదుక్తమ్. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛా రతిస్స్మృతే'తి. సమ్భోగశ్చ యూనోరన్యోన్యస్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ తదుక్తమ్. భావప్రకాశే. 'కామోపచారసంభూతకామ స్త్రీపుంసయోస్సుఖం, సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచారస్తథానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనోవృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'సంపత్త్యైశ్వర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః. నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లిష్టరూపయోః. నారీపురుషయోస్తుల్యపరస్పరవిభావనా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయతే' ఇత్యలమతిప్రసంగేన వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౫

విద్యయేతి. దర్భపత్రాగ్రధీః. నిశితబుద్ధిరిత్యర్థః. సుధీః విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయమేతద్రామేఽపి యోజ్యం, త్రయీ త్రివేదీ. ని. 'ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీ'

రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్.

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యా జానక్యా, 'సుతోఽగ్ర్రాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రవద్వక్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః. ఉత్తమాం, ప్రీతిం పరమానందం, ప్రపేదే ప్రాప. ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి—ఇతీత్యాది. ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాట్ భోజః తేన విరచితే ప్రణీత, ఇతి కవిమహిమకథనమ్. 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామాస్యాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణం తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టమ్. ౧౯౭

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానన్దలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండ తపఃప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం బాలకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యాకాణ్డః.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజామసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజితస్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧
అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వతస్త్రిజగత్పతిం

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః. ని. 'బలం శక్తౌ బలోఽసురే' ఇతి శాశ్వతః. అత్ర భుజాశబ్దష్టాబంతః. ని. 'ద్వే పరా ద్వయోః. భుజబాహూ' ఇత్యమరః. 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయా యథే'తి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీమిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం. ని. నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖ' మితి పర్యాయః. గచ్ఛతా ప్రాప్నువతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితి భావః. దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేఽపి నైయత్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ శ్రీరామానుజత్వమిత్యుభయస్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వాదితి భావః. యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః. మాతులస్య మాతృభ్రాతుః. తయోరేవేతి భావః. 'పితృవ్యమాతుల మాతామహపితామహాః' ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దాద్భ్రాత్రర్థే డులచ్ప్రత్యయః. ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. నగరే కేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురే వా, స్థాపితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దౌహిత్రదిదృక్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థముపాగతవతి యుధాజితి, రాజా, తనయౌ ప్రేషితవానిత్యర్థః. శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే 'గచ్ఛతా మాతులకుల'మిత్యాద్యపద్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ'తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేతద్భోజేనాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్తమిత్యనుసంధేయం, ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదం తత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా'వితి లక్షణాత్. ౧

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథేతి. అథ భరతశత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథః. స్వతః స్వభావాదేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహారస్త్రిజగత్. 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా, ద్విగుః, తస్య,

స్వవిషయ మహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,
భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధరమాదరా
త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతుమనా ఇవ. ౨

౩. తదనంతరమసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్సహ పౌరవృద్ధాన్వృద్ధ
శ్రవః పురోధా[1]స్సమాంత్స్సమాహూయ సమాదిదేశ. 3

పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయాత్పుత్రరూపేణావతీర్ణం, రామం శ్రీరామనామాంకితం విష్ణుమిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీ భూస్తన్మాత్రే తావత్యాం, మహ్యామిత్యర్థః. ని.'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః. 'అర్థనిర్ధారణం మతి'రితి తజ్జ్ఞాః, కథంభూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకోద్వహనే, ని. 'భువనం సలిలే లోక ఇ'త్యజయ్యః. కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్ణాచలం, ని. 'కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపిచే'తి విశ్వః, ఆదరాచ్ఛ్రద్ధాయాఽయమిత్యాసక్తేః, స్వగృహపటలీ నిజగృహనివహః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరం, 'ధురో యడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌ స్తంభశ్చ తం విధాతుమనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః, శ్రీరామస్య పరిమితమహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరోర్గృహైకధారదారువిశేషత్వకరణనిర్ధారణప్రాయమివేత్యుత్ప్రేక్షార్థః. తయా చ విశిష్టమతివిధానమేరుస్తంభవిధానయోర్వాక్యార్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యలక్షణాయామసంభవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలఙ్కారధ్వనిః, న చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు 'వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథా భావ' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః, హరిణీవృత్తం, 'భవతి హరిణీన్సౌ మ్రౌ స్లౌ గోరసాంబుధివిష్టపై' రితి లక్షణాత్. ౨

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభిస్సుమంత్రప్రముఖైరమాత్యైస్సహేత్యర్థః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'వినాపి సహాశబ్దేన భవతీ'తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పురహూతపురోహితో, బృహస్పతి, స్తత్సమాన్, విద్యాబుద్ధ్యాదిభి ర్గుణై స్తత్కల్పానిత్య

1 సమాన్ పురోహితాన్.

విదితమేవ హి భవతాం శివతాతిమేవ మతిం దధానాస్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా [1]యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవభూయం గతాస్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మాదస్మాభిరపి [2]తేషామేవ మనీషామనుసరమాణైరేతావంతం

ర్థః, ఉపమాలంకారః. పురే భవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధాశ్చ తాన్పౌరవృద్ధాన్వి ప్రాంత్సమాహూయామంత్ర్య, సమావిశేశ ఉక్తవానిత్యర్థః. ౩

అ. సమాదేశప్రకారమేవ వివృణోతి—విదితమితి, శివతాతిం శివంకరీం, కల్యాణీమేవేత్యర్థః. ని. 'శివతాతి శ్శివంకర' ఇత్యమరః. మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధారయంతః, న తు కదాచిదప్యహిత దుర్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ, సంచరమాణాః ప్రవృత్తితత్పరాః, న తూత్పథవర్తినః, 'సమస్తృతీయాయుక్తా'దిత్యాత్మనేపదం. 'సుపథే'త్యత్ర 'న పూజనా'దితి నిషేధాత్సమాసాంతాభావః. తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్, తథా ప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః. నతు కఠినహృదయాః, ప్రాణినామితి 'అధీగర్థదయేశా'మితి కర్మణి షష్ఠీ, మానధనాః మానైకచిత్తాః, నతు, యథాకథంచిత్ప్రాణత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః కీర్తిసంపాదనసావధానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః. 'జాగర్తేరూక' ఇత్యూకప్రత్యయః, జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః, నిరుపాధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాపరతంత్రాః న తూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోఽస్మాకం, ఇదానీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా 'అస్మదో ద్వయో'శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః ఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవభూయం దేవత్వం, భువో భావే క్యప్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం, విదితమేవ భవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః, న తు మయా జ్ఞాపనీయం, తథాపి. వక్ష్యమాణార్థసంగత్యర్థం జ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః. మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః. 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ విశేషణానామభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాలంకారః, 'సాభిప్రాయవిశేషణం పరికర'ఇతి లక్షణాత్. ౪

తస్మాదితి. తస్మాత్కారణాత్, తేషామస్మత్పూర్వపురుషాణాం, సంబంధినీం,

1 అయశస్సంసరణిసమ్మార్జన జాగరూకాః. 2 వి తేషాంసరణిం.

కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః. ౫

ప్రమాణమత్ర పరిపాలన[1]క్రియామిమాం మదీయామనుభవంతో నను భవంత ఏవ. ౬

భవతామ[2]భ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం పదవీం న ప్రత్యేతి ఖలు లోకః తదస్తి కించిదభ్యర్థనీయమ్. ౭

ప. మమ సురనరగీతఖ్యాతిభిర్హేతిభిర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధిర్మనీషా ధిషణే'త్యమరః, సరణిమితి ఖాతే సరణిం పద్ధతిం, మార్గమిత్యర్థః, అనుసరమాణై రనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యే శానచ్, 'అవశ్యం పితురాచార' ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైన ప్రవర్తమానై రిత్యర్థః. అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం మనీషామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. అస్మాభిరపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః. 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే'త్యమరః. ౫

అ. న తు వార్తామాత్రమేవ కిం తు భవంతోఽప్యత్ర ప్రమాణమిత్యాహ, ప్రమాణమితి. అత్రాస్మిన్నర్థే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం, మదీయాం, పరిపాలన క్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసందధానాః, భవంతో యూయమేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః. నన్వి త్యామంత్రణే వా కిం ప్రమాణాంతరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః. ౬

అ. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతామితి. భవతామభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణామిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే'త్యమరః. నిగమానాం వా నీతిశాస్త్రాణామివ అత్ర వాశబ్ద ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినీం ప్రతికూలవర్తినీం పదవీం మార్గం లోకో జనః. కశ్చిదపీతి శేషః. ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. న ప్రత్యేతి నానువర్తతే ఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గమేవానుసరతీత్యర్థః. తస్మాత్కారణాత్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థనీయం యాచనీయం, ప్రష్టవ్యమితి యావత్, అస్తి. ౭

అ. కిం తదభ్యర్థనీయమిత్యత ఆహ—మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమనుష్యాభిష్టుతప్రశస్తైః, హేతిభిరాయుధైర్వా, ని. 'హేతిర్జ్వాలాంశురాయుధ' మితి

---

1 క్రియామనుభవంతః. 2 అభ్యుపగతానాం.

దివి భువి చ సమానప్రక్రమైర్విక్రమైర్యా,
నియతమపరిహార్యా యా జరా సా మదఙ్గే
వికచకమల[1]షణ్డే చన్ద్రికేవావిరాసీత్. ౮

౯. తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన [2]పటిష్ఠధారపరశ్వధభరణభీషణవేషభార్గవభఙ్గాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని సార్వజనీనభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే [3]వత్సలే వత్సేఽస్మిన్నిదానీం విశ్వంభరాభారం

వైజయన్తీ, 'హేతిశ్శస్త్రేఽపి స్త్రీ జ్వాలాయా'మితి కేశవశ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యలోకయోః, సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకారైః, లోకద్వయేఽప్యప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః. విక్రమైః పరాక్రమైర్యా, యా జరా పలితాదిరూపవయోవస్థా. ని. 'పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌ విస్రసా జరే'త్యమరః. నియతం నిశ్చితమపరిహార్యా పరిహర్తుమశక్యా, ఆయుధశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహారేత్యర్థః. సా జరా, మదఙ్గే మదీయశరీరే, వికచకమలషణ్డే ప్రఫుల్లాంబుజషణ్డే, చన్ద్రికా కౌముదీవావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్. యథా చన్ద్రికా కమలసంకోచమ్లానతాదిహేతుః తథా మదీయాఙ్గసంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాఽభూదిత్యర్థః. ని. 'మృణాలమ్బిసమబ్జాదికదంబే షణ్డమస్త్రియా'మ్, చన్ద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నే'తి చామరః. ఉపమాలఙ్కారః. మాలినీవృత్తమ్. ౮

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—తస్మాదితి. తస్మాజ్జరాభిభూతత్వాద్ధేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియనికాయస్య, గర్వపాటనేన అహంకారవిదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢతరేతి యావత్, పటుశబ్దాదిష్ఠని 'ఇష్ఠేమేయస్సు వే'తి టిలోపః. తాదృశీ ధారా యస్య స తథోక్తః. పరశ్వధః కుఠారః, తస్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య, భఙ్గేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతరమతిగంభీరం యచ్ఛౌర్యం, తేన శాలతే అభిక్ష్ణ్యేనేతి తథోక్తే, బహుళమాదయే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనం మత్సరః, తద్రహితే, అనసూయ ఇత్యర్థః. వత్సలే సర్వత్ర స్నిగ్ధే, వత్సలస్నేహః సోఽస్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, అస్మిన్ వత్సే, ఏతాదృశసకలసద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే, చిరకాలమారభ్య, ధార్యమాణ మహావ్యామానం, విశ్వం

1 ఖండే. 2 పటుధారా. 3 వత్సలేవ.

చిరకాల[1]ధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాన్తిసుఖమనుభవితుమభిలషామీతి. ౯

తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయోవాహవ్యూహస్తనిత[2]నినదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గనిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః. ౧౦

బిభర్తీతి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. విశ్వంభరాభారమశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆర్యైస్తత్రభవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాతస్సన్, విశ్రాన్తిసుఖం విశ్రమానందం, అనుభవితుమనుసంధాతుమభిలషామీచ్ఛామీత్యేవమాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః. ౯

తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రావృషేణ్యం స్యా'దిత్యమరః. 'ప్రావృషఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్య స్తనితం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషే రసితాది' చేత్యమరః-తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేన, సముదీర్ణస్సముత్పన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహమేవ యథాహ దండీ. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి. తథాభూతో, యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిరర్గళమప్రతిబంధం. యథా తథా, నిర్గళంత్యో నిర్గచ్ఛంత్యో, యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః, ఆలపంతి, తాభ్భిశ్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కే మూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'త్యమరః. కలాపినో బర్హిణః, మయూరా ఇవేత్యుపమా. జనాః శ్రోతారః, ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతః. యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః. ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరః. తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని, వాచాలీకృతానీత్యర్థః. తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః, తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం తే తథోక్తా, బభూవురితి శ్లిష్టరూపకముక్తోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజనితానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనిం చక్రురిత్యర్థః. ౧౦

---

1 ఆర్యైరమాత్యైః. 2 నాదాకర్ణన.

ప. ఆనందబాష్పవిసరో [1]నయనే ప్రజానా
మావిర్బభూవ మకరంద ఇవారవిందే,
రామస్య కాంతిమభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రక్షాళ్య చక్షురివ వీక్షితుమాదరేణ. ౧౧

గ. రాజాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్యమాణరజో రాజి[2]పాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాంగానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ

ఆనందేతి. ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః. ప్రజానాం జనానాం, నయనే నేత్రే, అరవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస ఇవేత్యుపమా, ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్. వి. 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః. కిం కర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివసే, భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షుర్నేత్రాణీత్యర్థః. ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య, ఆదరేణ ప్రేమ్ణా, వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. యథా లోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్రక్షాళయితుమివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనిరపేక్షత్వాత్సంసృష్టిః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౧

రాజాపీతి. రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవిష్యన్, యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదకశ్రీరామపట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః. ఉక్తం చ భావప్రకాశే. 'ఉత్సూతే హర్షమిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వలక్షణౌత్సుక్యసంపన్నాః. 'ప్రసితోత్సుకాభ్యాం' మిత్యాదినా తృతీయాసమాసః, యే జనాః, తేషాం, సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్యమానో, యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబపతనం, తస్య, పరిజిహీర్షయా పరిహర్తుమిచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా. 'ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారాదనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ వర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేషపరిహరణోపాయచికీర్షయేత్యుత్ప్రేక్షార్థః. పరిపూర్వాద్ధరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామ ప్రత్యయే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన రోమహర్షణవ్యాప్త్యా. వి. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని కంచుకవత్ప్రావృతాని, వర్మితానీత్యర్థః. తాన్యంగాని యేషాం తేషాం, కంచుకశబ్దా

1 వదనే. 2 వ్రాత.

ద్విగుణీకృతమానందమంతర్ని యమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్మంత్రిముఖ్యా
నేవమాచఖ్యౌ. ౧౨

ప. అస్మాననాశ్రితతపోవనభూమిభాగా
నున్ముచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాన్,
అమ్లానమౌగ్ధ్యమచిరాదవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథముదేతి జనానురాగః? ౧౩

తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం, ప్రసన్నానాం, తేషాం, జనానాం, హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః. తస్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా. ద్వౌ గుణావావృత్తీ యస్య స ద్విగుణః. ని. 'గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియామ ముఖ్యతంతు'ష్వితి వైజయంతీ. ద్విగుణీకృతః ద్విరావృత్తః. పూర్వవత్కర్మణి క్తః. తమానందమిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం, రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వాత్తదుపబృంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః. అంతర్నియమ్యాంతరంగే నిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంత్సుమంత్రాదీన్, మంత్రిముఖ్యానమాత్యప్రవరాన్నృపతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ ఉవాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోఽవసేయః. ౧౨

ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ. అస్మాదితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః. తపోవనభూమిభాగః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః. యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమానిత్యర్థః. కించ లోకానాం ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణ సంరక్షణే, జాగరూకాన్ సావధానాన్ విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధాన స్మస్మాన్ నః. బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం, ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా, అమ్లానమక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య తమనతిప్రౌఢ మిత్యర్థః. త్రిజగత్పతేః సకలకార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేఽప్యాదరాతిశయాదిత్థం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం. రామమచిరాత్. క్షిప్రమేవాలంబ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాషవిశేషః. కథం కుతో వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః. మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్రజాః న సంస్తవపరంతత్రా ఇతి భావః. ఏతచ్చ 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ'మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమతమేవేతి రహస్యం. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౪

ప. దేవ స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం
లోకస్స్వయం భజతు నామకిమత్ర చిత్రమ్, ?
చన్ద్రం వినా తదుపలంభనహేతుభూతం
క్షీరోదమాశ్రయతి కిం తృషితశ్చకోరః? ౧౫

గ. తదనన్తరం చత్వారే తత్త్వావిదాం తత్పరస్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసి

తఇతి. తే సుమన్త్రప్రముఖాస్మన్త్రిణోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః. నిజః స్వకీయః. మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణరూపః, యేన తస్మై, యద్వా, నియమితః ప్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంతోషితః. నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషః, యేన, యద్వా, నియమితః అన్తరాచ్ఛాదితః. నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషో, యేన తస్మై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయం యథా తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ.—దేవ ఇతి. దేవి-రాజ్ఞి, త్వయి. ని. 'దేవస్సురే ఘనే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః. స్థితే ప్రజాపరిపాలనదక్షతయా వర్తమానే సత్యపి, లోకో జనః. తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాం వినైవ, భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్యర్థః. నామేతి సంభావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కిం చిత్రమాశ్చర్యం, న కించిదపీత్యర్థః. కుత ఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాన్తమాహ. చన్ద్రమితి. తృషితః-పిపాసితః. చకోరః-చన్ద్రికాపాయీ పక్షివిశేషః. 'చకోరశ్చన్ద్రికాపాయీ'త్యుక్తత్వాత్. చన్ద్రం వినా-చన్ద్రం విహాయేత్యర్థః. పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా, తదుపలంభనస్య, చన్ద్రోత్పత్తేః. హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకాని, యస్య తం, క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం. 'ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్యోదాదేశః. ఆశ్రయతి-సేవతే కిం? నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః. అతఏవ తన్న చిత్రమితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాన్తాలంకారః. 'బింబానుబింబన్యాయేన నిర్దేశో ధర్మధర్మిణోః. దృష్టాన్తాలంకృతిర్జ్ఞేయా భిన్నవాక్యార్థసంశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్. వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౫

తదనన్తరమితి. తదనన్తరం - రాజమన్త్రిసంభాషణానన్తరకాలే, తత్త్వవిదాం ఆగమరహస్యవేత్తౄణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనాదాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనఛత్రచామ

ష్టస్య శాసనాదభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౮

ప. ఆహూయ రామం వినయాభిరామ
మావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే,
తవోత్తమాంగే మకుటం విధాతు
మహ్నాయ తిష్యే దివసే యతిష్యే. ౧౯

గ. అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవనముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తాన్యాహర్తుమిత్యర్థః. తత్పర ఆస క్తస్సన్. ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్యమరః. సామాత్యః-మంత్రిసహితః. పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాంచకార. ౧౮

అనంతరవృత్తాంతమాహ - ఆహూయేతి. ప్రభుర్దశరథః. పరాపేక్షయా స్వస్మి న్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన-ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాన్, తదేవాహ—అహ్నాయ ద్రుతం, తిష్యే పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః. ని. 'పుష్యే తు సిద్ధ్యతిష్యౌ' విత్యమరః. 'పుష్యస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లుబవిశేషే' ఇతి లుప్, దివసే శ్వ ఏవేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం. 'శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషించతు మే సుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే - శిరసి. ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటీరం, విధాతుం - నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నం కరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వాద్రాజానం త్వాం కరిష్యామీత్యర్థః. అత్ర కామందకః 'వినయప్రగ్రహో న్యూత్యై పరీత నృపతిస్సుతాన్, అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే. వినీతమౌ రసం పుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి, ఇత్యూచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతి వృత్తమ్. ౧౯

అథేతి. అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం కౌసల్యాయై నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య, ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవాన్పూజ్యః, వసిష్ఠః, సంజాతకౌతుకః, ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః. యతశ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామీతి సముత్పన్నహర్ష స్సన్, కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్తయా

తస్య రామస్య భగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౭

ప. ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతాలాన్,
ఉజ్జృంభితః కోఽపి గిరామభూమిరున్మస్తకః [1]పౌరజనప్రమోదః.

తత్ర—యామేవాహుర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం
యస్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

మాస-చకారేత్యర్థః. క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వాదితి భావః. ని. 'కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. ౧౭

ఆపూరయన్నితి. మంగళతూర్యఘోషైః - మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశాసు దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాలాన్-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యే'త్యమరః. ఆపూరయన్-విస్తారయన్, కోఽప్యభూతపూర్వః, అతఏవ గిరామభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్తయా ఇదం తయా వా వక్తుమశక్య ఇత్యర్థః, ఉన్మస్తకః - ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః. అథవా, ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః. పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః, ఉత్కటోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాలపూరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

తత్ర తస్మిన్ ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామేవేతి. యాం మంథరాం, ఏవకారోఽన్యవ్యచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం - రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే - వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనే వా. ని. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః - బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః. 'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినా ణలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ, తద్దురోభాభిర్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వాదితి భావః. తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం, 'ప్రకృత్యాదిభ్యస్తృతీయే'తి తృతీయాసమాసః. యస్యాః మంథరాయాః, చిత్తం, గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం

---

1 పౌరజనాతిమోదః.

అంభోజిన్యాశ్శిశిర[1]సరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః
కైకేయ్యాస్సహృదయమదయం మంథరా నిర్మమంథ. ౨౦
ప. అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషా
దశనిరివ కఠోరశ్శీతలాంభోదపఙ్క్తేః,

తథా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః. 'ఆకారసదృశ ప్రజ్ఞే'తి వచనా త్ప్రాయేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమాదితి భావః. సా, మంథరా మంథరాభిధానా, కైకేయీగృహవాసినీ, కాసరీవ-నవమహిషీవ. ని. 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా' ఇత్యమరః. 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా'దితి జీష్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయోరపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. అచ్ఛం నిర్మలం, ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభోజిన్యాః సరస్యాః. అంభ ఇవ, కైకేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథా తథా, నిర్మమంథ ఆలోడయామాస, యథా, తన్మనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్రవణం స్యాత్తథా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః. మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయాస్తస్యాః కిం కపటం నాటయితుమశక్యమితి భావః. పూర్ణోపమాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౨౦

అలఘ్వితి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వనివిశేషః. సూక్ష్మామ్బువర్షమిశ్రితో మహామారుతః. తేన, యో నిష్పేషః సంఘర్షణం, స ఏవ దోషస్తస్మాద్ధేతోః. ని. 'జంఝాధ్వనివిశేషేస్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, శీతలాంభోదపఙ్క్తేః శిశిరజలదపటలే, కఠోరస్తీక్ష్ణః అశనిః దంభోళిరివ, అపహృతం విధ్వంసితం, జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేకమహోత్సవజనితానందో, యేన తస్మాత్, మంథరాయా, భేదవాక్యాత్. 'రాజా ఇదానీం శ్రీరామమభిషేక్తుముద్యతస్తతస్త్వం శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేకఞ్చ పూర్వదత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ - అన్యథా మహాననర్థ స్స్యా'దిత్యుపజాపవచనాదిత్యర్థః. ని. 'భేదోపజాపా' విత్యమరః. భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవిఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః. భరతజనన్యామిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథా చ. తజ్జనన్యా అపి తథాత్వముపపద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం, అతస్సౌజన్యయుక్తాయామప్యస్యాం

[1] సరిత.

అపహృతజనసౌఖ్యాన్మంథరాభాషితవాక్యా
దపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్యమాసీత్. ౨౧

గ. సైషా మంథరా[1]భిధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగతవేదనా[2]పనోదనార్థమాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్. ౨౨

దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూచకోఽయమపిశబ్దః. ఏతేన మంథరాయా వచనస్య తాదృక్కల్మషోత్పాదనపాటవం సూచ్యతే, హంతేతి విషాదే. ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. అలంకారస్తు పూర్వవత్. మాలినీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతి మంథరావాక్యమ్. 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః. అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృ'దిత్యారభ్య 'తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశే'త్యంతమ్. ౨౧

అ. తతః కైకేయీ కిమకరోదిత్యాశంక్యాహ.— సైషేతి. మంథరేత్యభిధానం నామ యస్యాస్సా తథోక్తా, యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః. 'స్వార్థే కః. కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః తస్యా, ఆవేశేన ఆవాహనేన, అగ్రమనేనేతి యావత్. పరవశః. పరతంత్రః. వివేకశూన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయస్స్వకీయాంతఃకరణం యస్యాస్సా తథోక్తా, సా ప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, వనే, వైజయంతమితి యత్పురం, తద్వాస్తవ్యస్తత్ర వసన్. 'వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చే'తి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ, యశ్శంబరాసురః. శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః. తస్య, సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షతజనితక్లేశః. ని. 'ఖేదేఽపి వేదనే' త్యమరశేషః. తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః - ప్రయోజనం, యస్య తత్, తత్సంభావితమిత్యర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి' ష్విత్యమరః. ఆత్మనే - స్వస్మై, వితీర్ణం, తాదృగ్రణసంకటాజ్జనసార్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వాత్పారితోషికతయా దత్తమిత్యర్థః. వరయోః ద్వయం, ద్వౌ వరావిత్యర్థః. ని. 'దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. వరాయ భర్త్రే, దశరథాయ, 'క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. న్యవేదయత్ - విజ్ఞాప

---

1 ఆవేశనిజాశయా. 2 అపనోదనవేదనార్థం.

ప. తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్. ౨౩
తస్మిన్ క్షణే వరయుగం [1]చిరతప్తతామ్ర
నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవ జీవితమన్తరా. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః. జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయామ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగ' రేతి. ౨౨

అ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ. తయోరితి. తయోర్వరయోర్మధ్యే, ఏకస్య వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః ప్రవృత్తిరితి యావత్. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోపే' ఇతి శబ్దార్ణవః. భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః. అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః. వన్యవృత్త్యా మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః. ఉపజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరావిదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్. 'నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః. భరతో భజతామద్య యౌవరాజ్యమకంటక' మితి. ౨౩

అ. తదానీం కిం జాతమిత్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః. అతఏవ, తామ్రో-రక్తవర్ణో, యో నారాచకః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః. తస్య, వేధస్సంప్రహారస్తద్వత్పరుషం కఠోరం, దుస్సహమితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః. 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తస్మాచ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియస్యార్థగ్రాహకత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతిస్స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. హృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః. తస్య రీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటీమిత్యర్థః. అత ఏవ నిదర్శనా,

---

1 క్షణతప్త.

సత్యప్రహాణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్. ౨౪

[1]తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా
దథ దశరథచిత్తాచ్చేతనా నిర్జగామ,
దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా [2]లేహ్యమానా
ఝ్ఝడితి గహనగుల్మాదుజ్జిహానా మృగీవ. ౨౫

౭. అథ దశరథః కథమపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీమిదమభాషత. ౨౬

కామ మత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుతస్యాప్రదానే అగ్రహణే వా సత్యవిప్లవో భవేదితి శ్రుత్వా గృహీతత్వాచ్చ తత్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽన్తరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాపయామాసేత్యర్థః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్యాది చ్విడాచ'శ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౪

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాంతాకర్ణనేనైవ, సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహ ఏవ సతి కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః. దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాత్. 'ధ్రువమపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా జీవనశక్తిః. దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః. రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీరితః' ఇతి శాశ్వతః. లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్. దహ్యమానాదితి యావత్. గహనగుల్మాత్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానా నిర్గమనశీలా, 'ఓహాఙ్ గతౌ.' ఇతి ధాతోశ్శానచ్. మృగీవ కురంగీవ, 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి ఙీష్, ఝడిత్యంజసా. ని. 'ప్రాక్ఝడిత్యంజసాఽహ్నాయే' త్యమరః. నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛామగచ్ఛదిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

అథేతి. అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీం ప్రతి. ఇదం వచనమభాషత-అవోచత. ౨౬

---

1 తదను, 2 లిహ్యమానాత్.

ప. రామః కామముపాశ్రయిష్యతి వనం త్యక్త్వా ధృతం కౌతుకం
లోకస్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం [1]వక్ష్యామి వక్ష్యామి కిం
యావత్కల్పమకీర్తిరార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం

తత్ప్రకారమేవాహ. రామ ఇతి. రామః. ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తం, కౌతుకం హస్తసూత్రం, త్యక్త్వా లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం, అప్రతిబంధమిత్యర్థః. వన, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనైవ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః. తథా, లోకో జనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషేకే విషయే, చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, కౌతుకం - హర్షం, కథం - కథంచిత్, త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసృక్ష్యతీత్యర్థః. తథా, ధర్మస్యాఙ్గీకృతపరిపాలనరూపసుకృతస్య, అపాయాద్వినాశాద్యద్భయం, తేన, వత్సవిరహం - రామవియోగం, వక్ష్యామి, ధారయిష్యామి అహమితి శేషః. 'వహ ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్, కిం ప్రతివచనం వక్ష్యామ్యాలపిష్యామి, వక్తుమవకాశాభావాదితి భావః. అత్ర, 'వచ పరిభాషణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్. అథవా, వక్ష్యామి వక్ష్యామీతి వహనార్థోద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః. ధారయిష్యామీత్యర్థః. 'చాపలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః. 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపల' మితి కాశికా, అతిదుస్సహపుత్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః. కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంతపర్యంతమిత్యర్థః. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః. ఆర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేదనీతి. యావత్, ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రిత్యమరః. అకీర్తిః శ్రీరామాభిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః. జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, జనేర్లిఙి తఙ్, యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సంభావితాయాస్తవైవ మహాననర్థః. 'సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వాదితి భావః. వృత్త్యనుప్రాసః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౭

వత్సమితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అతస్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్యమితీత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తన

---

1 ద్రక్ష్యామి.

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
ధాతుర్బలాదుపయమస్త్వయి జాతపూర్వః
కైకేయి మాముపయమం నయతీతి మన్యే. ౨౭

గ. తదను నిజమనోరథైకపరి[1]పూరణకృతాదరా కైకేయీ [2]సోపహాసమవాదీత్. ౨౮

ప. సత్యవిప్లవమపత్యసంగతస్సంగతం భృశమపశ్యత స్తవ,

యం దారకం, విరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థం హేశబ్దప్రయోగః. ని. 'పృథగ్వినా నానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామ్' ఇతి వైజయన్తీ, రామం వినా రామం వినేత్యర్థః. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా. మే మమ, జీవితం జీవనం, న తిష్ఠతి ఖలు, సునిశ్చితం మరిష్యామీత్యర్థః. అతః. హే కైకేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామ గ్రహణం శాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భార్యేయం చండీతి వ్యపహార్తుం యుజ్యత ఇత్యేవ మామన్త్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్, త్వయి విషయే, పూర్వం జాతః. జాతపూర్వః. సుప్సుపేతి సమాసః. ఉపయమో వివాహః. యమసమీపం చ ధ్వన్యతే ని. 'వివాహోపయమౌ సమౌ' ఇత్యమరః. మాం యమస్యాన్తకస్య, సమీపముపయమం, 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినాఽవ్యయీభావః. నయతి ప్రాపయతీత్యేవం, మన్యే బుధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్తమితి మన్యేఽప్యేవం మరణ ముపయుజ్యత ఇత్యర్థః. లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ భవతి ఈదృగపలక్షణదుర్భగాయాస్తవ పరిణయస్తు మమ మరణాయ భవతీతి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౨౭

తదన్వితి. తదను దశరథభాషణానన్తరం, నిజమనోరథస్య, ఏకస్య భరతాభిషేచన రామప్రవ్రజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో శ్శివభాగవతవత్సమాసః. అథవా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే. ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలా' ఇత్యమరః. కృతాదరా విహితాస్థా, కైకేయీ, సోపహాసం సోల్లుంఠనమవా దీత్ ఉవాచ. ని. 'సోల్లుంఠనం తు సోత్ప్రాసం సోపహాసం సమాస్త్రయ' ఇతి హలాయుధః. ౨౮

అ. ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి. సత్యేతి. అపత్యసంగతః పుత్రమోహాద్ధేతోః. పంచమ్యాస్తసిః. సంగతం ప్రాప్తం, సత్యవిప్లవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశమత్యన్త,

---

1 పూరణే. 2 సోపహాసం.

ఆశ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చేదాశ్రితస్య రచితోఽయమంజలిః.

ప. కిం నాగతస్తే శ్రవసోస్సకాశమరిందమస్సత్యవతాం పురోగః,

మపశ్యతః అనాలోచయతః, ఈషదప్యననుసందధత ఇత్యర్థః. తవ, ఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. విఫలత్వం నైష్ఫల్యమస్తి చేత్ తత్ప్రతిశ్రుతం విఫలం భవతి యదీత్యర్థః. ఆ ఇత్యపహాసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మం చర స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతినః పరిపాలయంతీ' త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య. ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. అయమంజలిః ప్రణామః. ని. 'తౌ యుతావంజలిః పుమా' నిత్యమరః. రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యా దురధ్వప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈదృక్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తిస్స్యాత్తర్హ్యాకించిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారోమీత్యర్థః. 'తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ' విత్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథా శ్రేయ, ఇతి తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంతఃకరణతయా విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః. తథాఽపహాసాదావపి నమస్కారస్సంభవతి, తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః. 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వయకలా యేకేఽపి తేభ్యోఽంజలిః. యే తు గ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్యత్కళంకైర్గిరాముల్లాసైః కవయంతి బిల్హణకవిస్తేష్వేవ సన్నహ్యతీ' తి. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' వితి లక్షణాత్. 30

ఆ. ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి కిమిత్యాదినా. సత్యవతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రగణ్యః. అత ఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావే చ్విః, కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. శ్యేనస్య శ్యేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః. ని. 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః. యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషం భోగ్యవస్తుని' తి కేశవః. యః కపోతపోతః కపోతడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః. తస్య, జీవాతవే జీవనౌషధార్థం, తముపజీవయితుమిత్యర్థః. 'జీవాతుర్జీవనౌషధ' మిత్యమరః. 'తాదర్థ్యే చతుర్థీ' శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః. అరీన్ దమయతీత్యరిందమః. శిబిచక్రవర్తీ పరనామా త్వద్వంశ్యో మహా

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే శస్త్రనికృత్తగాత్రః.

కించ. ప. అభ్యర్చ్య కస్మైచిదుపాశ్రితాయ ౩౧
వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,
ఆపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః

రాజేః. 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి' ఇత్యాదినా ఖచ్. 'అరుర్ద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః. తే తవ, శ్రవసోస్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం స్విద్యదా న శ్రుతః కిమిత్యర్థః. శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతి భావః. పురా కిలేన్ద్రాగ్నిభ్యాం శిబిసత్యసన్ధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతత్వమాత్మనో నాటయన్ కపోతో రాగరక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోష స్మరణాత్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిణ్డదానేనైవ విమోచయితుకామస్సన్కపోతం తులాయామారోప్య స్వమాంసశకలదానేనైకైకేన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయాదశేషం శరీరం నికృత్తవానితి పౌరాణికీ కథానుసన్ధేయా. పఠన్తి చాత్రేమం శ్లోకమ్. 'కర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః, దదౌ దధీచిరస్థీని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి. వృత్తముపజాతిః. ౩౦

నను బహూనామనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి న్యాయప్రసిద్ధేరేకేన దృష్టాన్తేన కిం చరితార్థతేత్యత్రాహ.—కించేతి. నైక ఏవాయం దృష్టాన్తః కిన్తు రాజాన్తరమపి విద్యత ఇత్యర్థః. తమేవాహ, అభ్యర్చ్యేతి, ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః. ని. 'ధీరో మనీషి జ్ఞః ప్రాజ్ఞ' ఇత్యమరః. ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః. 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ' ఇతి ణప్రత్యయః. ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజ' మిత్యమరః. అలర్కసంజ్ఞో అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవేః స్త్రియా' మితి విశ్వః. ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభావేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః. కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయ, న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి, విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాఙ్గపారగాయ, 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, న త్వవజ్ఞాయేత్యర్థః. అన్యథా 'అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృత' మితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతా స్యాదితి భావః. స్వే స్వకీయే. ని. 'స్వో జ్ఞాతా

ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః. 32
అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశ స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,
అశిథిలగుణబంధాస్సత్యసంధా నరేంద్రా
జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్. 33

వాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయ' ఇత్యమరః. విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ స త్వేకమిత్యర్థః. వితీర్య దత్వా. ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయామాస, సమర్థితవానిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః. తవ తు నైవంవిధక్లేశః. తస్మాదాశ్రుతం పరిపాలనీయమితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తం పూర్వవత్. 'శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్. తథా. సంశ్రుత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః. ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతిముత్తమామ్. తథా హ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదౌ' ఇత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపి మూలమ్. 32

'అ. యద్యేవమప్యాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హాణరూపానర్థస్సమాపతేదిత్యాహ. అసురేతి. అసురసమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యాః అవసానే అంతే, సంగ్రామాదన్యత్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయోర్యుగం-యుగళం. ని. 'యుగ్మం తు యుగళం యుగ'మిత్యమరః. ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా తథా, అదిశః. దత్తవానసి, పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామీతి యాం గిరముక్తవానసీత్యర్థః. తాం గిరమశిథిలః అవిచ్ఛిన్నః. గుణబంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తిర్యేషాం తే, సద్గుణసంపాదనదృఢీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః. సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః. శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః. ని. 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః. నరేంద్రాః రాజానః. ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేఽపి చ స్మృత' ఇతి వైజయంతీ. తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షరవిన్యాసరూపేతి. ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపిర్లిబిరుభే స్త్రియా' మిత్యమరః. కామమత్యంతం, సంగిరంతామాలపంతాం, సంభావనాయాం లోట్, 'దశరథవచనం జలలిపివదప్రతిష్ఠితమితి సత్యసంధకృతం గర్హాణం సంభవిష్యతీత్యర్థః. సత్యసంధనరేంద్రవిరచితాద్వాక్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హాణాదస్యాః

సతోపాద్యాం గిరమిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్మానం భువి న సహేయ రామమాతుః,
సంస్థాస్యే విషముపభుజ్య పశ్యతస్తే
సన్నాహం త్యజసి న చేత్ప్రవర్తమానమ్. 34

గ. ఏవం వాదినీమేనాం భూయోఽపి భూపతిరవాదీత్. 35

అయి కఠినహృదయే కిం ముక్తసూక్తలోకమన్యాసయా ద

కో వాఽనర్థపదార్థోఽస్తి సర్వం విహాయామితి భావః. జలనిధిగర్భత్వేఽపి నిసర్గతో నాభిహితత్వాన్న ద్వితీయత్వముక్తం. అత్ర గిరో జలనిధిసామ్యప్రతిపాదనాదుపమాలంకారః. మాలినీవృత్తమ్. 33

కిం బహునా, మన్మనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చితమిత్యాహ. సత్యేతి. గిరం వరయుగం దాస్యామీత్యేవంరూపాం వాచం, సత్యేయం సత్యవ్రత ఇతి సతోపాద్యాం యథార్థవాచ్యాం. 'పదస్సపి శ్యాస్చే'తి పదేశ స్యాప 'ఉపపదమతి'ఙితి సమాసః. ఇహేదానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ వా, మాత మా వా మానిర్వహస్వ, సతోపాద్యాం మృషోద్యాం వా కురుష్వేత్యర్థః. నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః. కిం తు, భువి లోకే, రామమాతుః కౌసల్యాయాస్సన్మానం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం, న సహేయ న క్షమిష్యే, సోఢుం న శక్నుయామిత్యర్థః. సహేయేతి, రామసన్మానస్య సహ్యత్వేఽపి సపత్నీసన్మానస్య దౌర్న్యాపహత్వేన దుస్సహత్వాదితి భావః. అతః ప్రవర్తమానం సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, న, త్యజసి చేత్-న విసృజసి యది, తే తవ, పశ్యతస్సతః. పశ్యంతం త్వామనాదృత్యేత్యర్థః. 'షష్ఠీ చానాదరే' ఇతి షష్ఠీ, విషముపభుజ్య గరళమభ్యవహృత్య. వి. 'క్ష్వేళస్తు గరళం విష' మిత్యమరః. సంస్థాస్యే మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతి భావః. వి. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతౌ' ఇత్యమరః. 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశాదర్థాంతరం, అత్ర రామాయణశ్లోకః. 'తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చేద్దాస్యసి మే వరమ్, అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమానితే'తి, 'అహం హి విషమద్యైవ పీత్వా బహు తవాగ్రతః. పశ్యతస్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతి. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. 'మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి లక్షణాత్. 34

ఏవమితి. ఏవంవాదినీమేనాం కైకేయీం, భూయః పునరపి, భూపతిర్దశరథః. అవాదీత్ ఉవాచ. 35

తదేవాహ, అయీతి. కఠినహృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపునరనునయేఽపి మార్ద

యాపేతయా త్వయా. 3౮

ప. నైవాభవస్త్వమిహ శీలవతీషు గణ్యా
నై [1]వాభజత్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభావాద్ధృదయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉన్ముక్తా పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతిన్యాయరూపా, యయా తయా, సమతిక్రాంతకులవధూసమాచారయేత్యర్థః. దయాపేతయా దయాహీనయా, క్రూరయేతి యావత్. త్వయా, కిం కుత్సితవచనముక్తం, బహ్వనర్థమూలత్వాత్సతోఽద్యూషిత్వాదికుత్సితవచనం వక్తుమనుచితమిత్యర్థః. ని. 'కుత్సాప్రశ్నవితర్కేష్వాక్షేపే కిం శబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః. 3౮

అనర్థానేవాహ—నేతి. హేఽనార్యే దుశ్శీలే, అతఏవ త్వమిహ లోకే, శీలవతీషు సద్వృత్తిసంపన్నాసు, సాధ్వీష్విత్యర్థః. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తా' విత్యమరః. గణ్యా గణనీయా, నైవాసీః. భువో లఙ్, పరోపతాపేఽప్యాత్మనశ్శ్రేయోఽభావేన 'భక్షితేఽపి లశునే వ్యాధిర్న నివృత్తః' 'వ్రతభ్రంశేఽపి సుఖాప్రాప్తి రి'త్యాదివత్ భ్రష్టాసీత్యర్థః. తథా, స రామః. పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మధ్యే గణనాం సంఖ్యాం, నైవాభజత్ న ప్రాప్నోత్, పిశాచికయేవ త్వయా శాంతస్య మమా కించిత్కరత్వాత్. పితృకర్తృవ్యాభిషేకాదిసన్మానాసిద్ధేరితి భావః. తథాఽహమప్యాత్మజైర్యాని సుఖాని తాని, నైవాపం, వార్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువమిత్యర్థః. రామప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యం భావిత్వాదితి *భావః. సర్వత్రైవకారోఽవధారణార్థః. ఆప్నోతేర్లుఙ్, పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః. తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం. ని. 'పితృదానం నివాపస్స్యా' దిత్యమరః. తస్య సంబంధి నైవాపం, సంబంధార్థేఽణ్, అంబు ఉదకం, న ప్రదేయం న దాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వేఽప్యనార్యాయాస్తవ * దుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్. 'సద్బీజాన్యపి సస్యాని దుష్యేయుః క్షేత్రదోషతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మదౌర్ధ్వదైహికక్రియా న కర్తవ్యేత్యర్థః. భవన్మరణభయాద్రామే ప్రవ్రాజితే ఆత్మనోఽపి మరణం సునిశ్చితమేవేతి భావః. అత్ర పరేతస్య నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి న దేయమితి నిషేధితత్వాదనిష్టవిధేరిష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేన నిజమరణమాక్షిప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః. ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే. యథా చేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభా

---

1 అగమత్.

నైవాపమాత్మజసుఖాన్యహమప్యనార్యే
నైవాపమంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్. 32

కించ.—వాసస్త్వచాం భవతు కించన రౌరవీణాం
ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,
కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

సత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానతయా అభాసత్వమితి రామాభిషేకవిఘాతేఽపి పుత్రస్య రాజ్యలాభస్స్యాదితి లోభేన శీలవతీషు గణ్యత్వాభావాన్యత్వార్థాంగీకారిత్వేఽపి స్వస్య వైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాధారణానర్హత్వం చేతి త్రయాణామనిష్టానామవిరుద్ధసమర్థద్వయం స్యాదితి వా మత్వా అస్మాదభినివేశాన్నివర్తతా భవిష్యతీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషేధోపన్యాసేన నిజనిధనం సూచితమితి పరమరహస్యం, అత్ర రామాయణశ్లోకః. 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం. సపుత్రయా త్వయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియే'తి. యద్వా భరతేన నైవాపమంబు మే న ప్రదేయమితి కాకుః. ప్రదేయమేవేత్యర్థః. రామప్రవ్రజనోత్తరశీఘ్రమేవ నిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభావేన భరత ఏవ మమౌర్ధ్వదైహికక్రియాచరణతత్పరో భవిష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. 32

వక్తవ్యాంతరం వివృత ఇత్యాహ.—కించేతి. హే కైకేయి తస్య రామస్య, దివ్యాంబరధారిణ ఇతిభావః. రౌరవీణాం రురుసంబంధినీనాం, సంబంధార్థేఽణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కలాదికమిత్యర్థః. ని. 'త్వక్స్త్రీ వల్కం వల్కలమస్త్రియా' మిత్యమరః. వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః. ఛాయాప్రధానా ద్రుమా వృక్షాః ఛాయాద్రుమా న మేరుతరవః, శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ని. 'ఛాయావృక్షో నమేరుస్స్యా' దితి శబ్దార్ణవః. నీరంధ్రద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు, దివ్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః. 'వన్యా'ఇతి పాఠాంతరం 'కానన రౌరవీణాం, కానన రౌరవీణా' మితి పాఠద్వయేఽప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః. అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాత్, రురుర్మృగః. ని. 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశమ్బరరౌహిషా' ఇత్యమరః. తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం అజినానాం, కింతు, త్వచ్చేతసః తవ హృదయాదపి, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్చేతఏవాతికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి తేషాం

త్వచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని. ౩౭

ఏవం భర్త్రా భర్త్సితాప్యార్ద్రచిత్తా
[1]మాభూదేషా మంథరాక్రాంతవృత్తిః,
రాకాచంద్రే రాజమానే [2]ప్యబాధం
వీరుచ్ఛన్నా చంద్రకాంతస్థలీవ. ౩౮

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః. శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః. కథం, భవేయుః. వల్కలచ్ఛాయాద్రుమైర్యథాకథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కింతు శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యసంపన్నశరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్యాపోచితస్య కఠినతరశిలాతలాన్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః. ఏతదేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః. వృత్తం తు పూర్వవత్. ౩౭

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, భర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రా, తేన ప్రాణేశ్వరేణ దశరథేన, 'భృఞస్తాచ్ఛీల్యే తృన్' భర్త్సితా అపవాదితాపి. ని. 'భర్త్సనం త్వపవాదనమిత్యమరః. మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిహ్నుతేతి యావత్, వృత్తిస్సద్వర్తనం యస్యాస్సా. ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఏషా కైకేయీ రాకాచంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే. ని. 'పూర్ణే రాకానిశాకర' ఇత్యమరః. అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యపి, వీరుచ్ఛన్నా లతాచ్ఛాదితా, ని. 'లతా ప్రతానినీ వీరు'దిత్యమరః. చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణిభూమిరివ. 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్, ఆర్ద్రచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేకవిఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్. మాభూత్ నాసీత్, న హి దుష్టాక్రాంతాః ప్రయత్నేనాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. అత్ర మాఙో నఞర్థకత్వాన్నాశి లుఙో నాశీరర్థత్వావకాశః. అత్ర సత్యపి భర్త్సితత్వకారణే, చిత్తస్యార్ద్రీభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషోక్తిరలంకారః. 'తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంథరాక్రాంతవృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః. తథా చ చంద్రకాంతస్థలీవేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః. శాలినీవృత్తం—'శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః' రితి లక్షణాత్. ౩౮

---

1 నాభూత్. 2 నిశాయాం.

గ. తదను ముహూర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమను బుభూషుః కుమారమానయేతి దశరథస్సుమన్త్రమాదిదేశ. ౪౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం[1] ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పితరమయథాభూతముఖ[2]వికాసమారాదాలక్ష్య [3]చకితమతిః కిమిదమితి కైకేయీమన్వయుఙ్క్త. ౪౧

సాఽపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్. ౪౨

వత్స ప్రతిశ్రుతమద్య నిర్వాహణే ప్రసీదతితరాం తాతస్తే

తదన్వితి. తదను కైకేయీచిత్తస్యానర్థాభిలాషస్ఫురణానన్తరం, ముహూర్తమాత్రం, క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వయమపి వా. ఇతఃపరం శ్రీరామముఖావలోకనస్యాసంభవం భావి త్వా ఇతి భావః. ఏతేన కైకేయ్యా అనివార్యనిశ్చయత్వమనుభవస్య రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యవగన్తవ్యం. ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వయ యోఽపి చే'తి విశ్వః. రామముఖావలోకనేన యత్సుఖమానన్దస్తదనుభవితుమిచ్ఛుః అనుభవితు మిచ్ఛుః. శ్రీరామం దిదృక్షుస్సన్నిత్యర్థః. భుసస్సన్నన్తాత్ 'సనాశంసభిక్ష ఉః,' దశరథః. కుమారం రామమానయ సమీపం ప్రాపయేతి సుమన్త్రం నామ, మన్త్రిణమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౪౦

తేనేతి. తేన సుమన్త్రేణ, సత్వరమవిలమ్బితం, రాజ్ఞో విలమ్బాసహిష్ణుత్వాదితి భావః. ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణమవిలమ్బితమాశు చే'త్యర్థః. రాజభవనం దశరథగృహం, ప్రవేశితస్సన్ విశేషణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః. రామః. కృతప్రణామః కృతాభివాదనస్సన్, అయథాభూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో వక్త్రశ్రీర్యస్య తం, పితరం, దశరథమారాత్సమీపే. ని. 'ఆరాద్దూరసమీపయో'రిత్యమరః. ఆలక్ష్య దృష్ట్వా, చకితమతిః భయసంభ్రాన్తబుద్ధిస్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం, కిం కుతో వా జాతమితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీమన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ౪౧

సేతి. తతః. పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుష్టచిత్తేతి యావత్. ని. 'ఆశయ స్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః. సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావిత్యర్థః. వదేర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. ౪౨

తదేవ వివృణోతి. వత్సేతి. హేవత్స రామ, తే తవ, తాతః పితా. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే'త్యమరః. సంప్రతీదానీం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వ

---

1 ప్రవేశితస్తతః. 2 విలాస. 3 చకితః.

సంప్రతి సానుశయ స్తనయవాత్సల్యాత్సత్యవ్యత్యాసత్రాసాచ్చ గాధ మగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ౪౩

వరద్వయం తావత్తవ [1]మునివృత్త్యైవ వనే వర్తనమవనేరవనం భరతస్యేతి. ౪౪

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి[2]రేనాం ప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్. ౪౫

యం తస్య నిర్వహణే సమర్థనే, వరద్వయం సమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి, ప్రవీణో నిపుణః తస్మాదితరః. అసమర్థస్సన్నిత్యర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ణాత శిక్షితాః' ఇత్యమరః. అత ఏవ సానుశయస్సమనస్సంతాపస్సన్. ని. 'రంధ్రే శబ్దేఽథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో' రిత్యమరః. తనయే త్వయి, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్. ని. 'ప్రేమా స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః. తథా సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః, తత్త్రాసాత్తద్భయాచ్చ హేతోరగాధే గమ్భీరే, దుస్తర ఇత్యర్థః. శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాధం భృశం, అసంభావితోన్మజ్జనమిత్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛ్రయో' రిత్యమరః. మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౩

కిం తద్వరద్వయమిత్యాశంకాయామాహ.—వరేతి. వరద్వయం వరయుగళం; తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః. తవ భవతః. మునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః. వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య, అవనేరవనం భూరక్షణం చ. అవ రక్షణే' భావే ల్యుట్, తవ వనవాస ఏకో వరః. భరతస్య భూపరిపాలనమపర ఇత్యర్థః. ఇతిర్వాక్యసమాప్తౌ, అథవా, ఇతి చ ప్రత్యవాదీదితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్విత్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదితహృదయః, ధీరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్తభ్య, సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః కృపావానవికత్థనః. సువర్ణాచలవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్స సంమత, ఇతి విశేషేణ స్థైర్యముక్తమ్. 'మనసో నిర్వికారత్వం

---

1 వన్యవృత్త్యైవ. 2 రేనాం వ్యజిజ్ఞపత్.

ప. భీతో భూభరతః కిమంబ భరతః? కిం వా వనాత్పావనా

త్త్రస్తోఽహం? సగరాన్వవాయకకుదస్తాతః కుతశ్శోచతి?,

దివ్యాయాస్సరితో నివాపకరణాల్లక్ష్మీం ప్రతిజ్ఞామిమా

ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటః, విభక్తివినయవిధేయతాలక్షణమేతత్. ఏనాం కైకేయీం ప్రతి, వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస. ౪౫

తదేవాహ, భీత ఇతి. హే అంబ మాతః. ని. 'అంబా మాతాఽథ బాలాస్యా' దిత్యమరః. 'అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీ మాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యసహాయత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వాదేవమామంత్రితవానిత్యవగంతవ్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః. భూభరతః భూభారాత్, న తు వృథాభారాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. భీతః భయవిభ్రాన్తః. కిం, న భీత ఏవేత్యర్థః. తథాఽహం రామః, పావయతీతి పావనాత్పవిత్రతాహేతోః న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్ 'పూఙ్ పవనే' కర్తరి ల్యుట్ వనాత్ తపోవనాత్, పూర్వవత్పంచమీ, త్రస్తో భీతః. కిం న త్రస్త ఏవేత్యర్థః. ని. 'చతుర్దశ దరత్రాసౌ భీతిర్భీస్సాధ్వసం భయ' మిత్యమరః. అతస్సగరస్య సగరచక్రవర్తినః అన్వవాయస్య కులస్య కకుదః శ్రేష్ఠః. అథవా, సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః. ని. 'వంశోఽన్వవాయస్సంతాన' ఇత్యమరః. 'కకుద్వత్కకుదౌ శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మ' ణీతి విశ్వప్రకాశః. అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞానుల్యాకరణం కియదితి సూచనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్, అతోఽస్మత్పితా మాదృశపుత్రజనకః. దశరథః. కుతో హేతోః, శోచతి ఖిద్యతి, న కుతోఽపి శోచితవ్యమిత్యర్థః. శోకకారణయోరుభయోరప్యన్యతరస్యాభావాదితి భావః. తత్కృత ఇత్యాశంక్యాహ, దివి భవా దివ్యా, తస్యాస్సరితో వియద్గంగాయాః. నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః. లక్ష్మీమల్పాం, న తత్సమాం స తతోఽప్యధికాం చేత్యర్థః. 'వాతో గుణవచనా' దితి జీప్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయమస్మత్తాతః. ఆవాభ్యాం స చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం, సాధనభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః.

మావాభ్యా[1]మభిపూరయిష్యతి న చేత్పుత్రీ కథం స్యాదయమ్
వనభువి తనుమాత్రత్రాణమాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభారస్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయామావయోస్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః. ౪౭

'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య'మితి సర్వగ్రహణాదత్యదాదినా భరతేన సహాస్మదస్త్యదాదిత్వాదేకశేషః. 'యువావౌ ద్వివచన' ఇత్యావాదేశః. యుష్మదస్మదోరనాదేశ ఇత్యాకారోఽన్తాదేశశ్చ, నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్. కథం కుతః. పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాన్, ప్రశంసాయామినిః. స్యాత్ భవేత్, న స్యాదేవ, పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకం జననే బహుక్లేశభాగినోఽస్య రాజ్ఞోఽస్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా? కుతోఽయం వా పుత్రవాంస్స్యాత్తస్మాదావాభ్యామేతదవశ్యమఙ్గీక్రియతే తాతేనాపి న శోచితవ్యమిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౬

వనేతి. హే అంబ, మే మహ్యం, వనభువి కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య మామకదేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం రక్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః. ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మహ్యమేతత్సుకరమితి భావః. కింతు వత్సో బాలః, భారోద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్. తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః. అశేషభూభారః. గురుతరత్వాద్దుర్వహ ఇత్యర్థః. స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని. 'భువనం విష్టపే లోకే సలిలేఽపివియత్యపీ'తి విశ్వః. తత్తస్మాత్కారణాదిహ అస్మిన్ కార్యద్వయవిషయే, ఆవయోః. భరతస్య మమ చేత్యర్థః. సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాం సత్యాం గరీయాన్ గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థి రే'త్యాదినా గురోః గరాదేశః. తే తవ, పక్షపాతః ఆదరః. మయి, పతతి-ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అతస్తదేతద్గురూకరణప్రవృత్తౌ మర్కటభావన్యాయప్రాయం సుఖార్థం | చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూదిత్యర్థః. అతఏవ విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్. విరూపఘటనా సా స్యాద్విషమాలంకృతి స్త్రిధేతి లక్షణాత్. మాలినీవృత్తమ్. ౪౭

---

1 ఇహాపూరయిష్యతి.

కించ.—తాతస్య వాచా వ్యవహార్యతోऽహ్యాసన్నం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,
ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య
కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రమాసీత్ .

గ. తత్క్షణమశనిహత ఇవ పర్వతః సన్త్వోశః పరీతదవదహన ఇవ

అ. అస్తాం తావద్యుక్తిరచనాసు నిష్ఠురం పక్షవ్యాంగరసస్థితిశ్చ్యుతా - కించేతి. తత్ప్రకారమేవాహ—తాత ఇతి. తాతో దశరథస్తస్య వాచా స్వముఖోచ్చారితేన నియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషేకమహోత్సవో మమ స్వవచనేన చేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః. హృద్యం మనోహారం, వత్సస్య శిశోః కౌమారప్రాయవయసోఽపి యస్య భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేకస్స ఏవోత్సవః. ఉత్సూతే హర్షమిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇత్యుక్తలక్షణః స ఏవ మంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహార్యతో వ్యక్తీకృత్వా కథయిత్వేతి యావత్ . ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత'మిత్యమరః మయా, అర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునః. పాత్రయోగ్యః. నాసీత్కిం న జాతః కి? మితి కాకుః. అతోఽనేన భరతాభిషేకః క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కృతస్యం చేత్యర్థః. తస్య వచసస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే కస్సంకోచః ? తతో నిస్సంకోచం వదేత్వితి అభిప్రాయః. 'ఉత్సవాదిషు యద్దేయం పూర్ణపాత్రం తదుచ్యత'ఇత్యభిధానరత్నమాలా. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర'మిత్యమరః. అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్ 'అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్, సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసుందర' మితి వృత్తముపజాతిః. ౪౮

తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణసమయ ఇత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, పఙ్క్తిరథో దశరథః. ని. 'పఙ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందో దశసంఖ్యావళిషు స్త్రియా'మితి కోశః. అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ, పర్వత స్సమంతాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః. వనస్పతిర్వృక్ష ఇవ. ని. 'వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ'ఇతి విశ్వః. దివః స్వర్గస్య పతిర్దివస్పతిరింద్రః. ని. 'శతమన్యుర్దివస్పతి' రిత్యమరః. షష్ఠ్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలుక్ కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదాద్యంశేన ప్రచ్యుతో విధురః విశ్లిష్టః. ని. 'విధురః ప్రత్యపేతే స్యాద్విశ్లిష్టవిశ్లిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ నవాలుప్తో యథాలిఖితేవ,

వనస్పతిర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః. ౪౯

తతస్సా పితృ[1]నిదేశమవిచారమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ సపపః—

౫. మాతురాజ్ఞాం వహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతామవనాయ చ. ౫౦

౬. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదనమభిషేకప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధమాత్మనశ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై న్యవేదయత్. ౫౧

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత, రామవిరహాసహిష్ణుత్వాన్మూర్ఛిత్యర్థః. పురాకిల, నహుషః కతశ్చిత్పుణ్యోదయాత్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహంకారహుం కారప్రకోపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః; స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతో భువి పపాతేతి పౌరాణికీ కథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౪౯

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, సా కైకేయీ, పితుర్దశరథస్య, నిదేశమాజ్ఞాం, అవిచారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఝడితి, ఆచర, విధేహీతి రామమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౫౦

తతో రామః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ—సఇతి. యోఽయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స విషః, మాతురితి. మహాయశాః కీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కైకేయ్యాః, ఆజ్ఞాం వనవాసాయ వ్రజేత్యేవం రూపశాసనం. మాలాం పుష్పస్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహన్, శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః. వనాయ దండకావనం గంతుమిత్యర్థః. 'క్రియార్థోప పదస్యే'త్యాదినా చతుర్థీ. తథా, జగతామవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ జగామ వనం ప్రతి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం లోక నిర్వాహస్య జాయమానత్వా 'జ్జగతామవనాయ చే'త్యుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమాలంకారః. ౫౦

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం, కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, వరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధ్య భరతస్యాభి

[1] నిదేశవిచారమచిరమ్; నిదేశమవిచారం.

¹సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణయుగళేవ సహసా ²నిపత్య విలలాప. ౫౩

ప. రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణామ్,

క్షేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః. తథా, అత్ర సో వనవాసగమన ప్రణామానంతరం నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్ కథితవానిత్యర్థః. ౫౨

సైతదితి. సా కౌసల్యా, ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితి భావః. శిలీ శల్యం ముఖే యస్య శిలీముఖం విషదిగ్ధం విషభూషితం ముఖమగ్రభాగో యస్య స తథోక్తో యశ్శిలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్యాదగ్రభాగేఽపి, అలిబాణౌ శిలీముఖా' విత్యుభయత్రాప్యమరః. తేన విద్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం కర్ణయుగ్మం యస్యాస్సా, తథోక్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా. తథా చైతద్వచనస్య విషదిగ్ధబాణవదత్యంతదుస్సహత్వం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః. నిపత్య భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితి భావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౩

అ. తదేవాహ—రేఖేతి. రేఖా ఏవ రథాంగాని చక్రాణి చ సరసీరుహాణి చ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నాని యస్య తస్మిన్, సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్సువర్లోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణమేతత్; అశేషలోకానామిత్యర్థః. క్షేమం కరోతీతి క్షేమంకరే, శుభకరే, 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చ' ఇతి ఖచ్ 'అరుర్ద్విషదజంతస్య ముమ్' ఇత్యాదినా ముమాగమః. తవ, కరే హస్తే. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కందానామభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖననమవదారణం, ని. 'కాంతారం వర్త్మ దుర్గమ'మిత్యమరః. రచయ విధేహి, జీవనోపాయార్థమితి భావః. ఇతి మత్వేతి శేషః. భగవాన్ 'ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా'నితి వ్యుత్పత్తిలక్షణః, వసిష్ఠః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్ నిబద్ధవాన్, అప్రీతిభ్యాం పరస్య ముచధాతోర్బంధకార్థకత్వం. ని. 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చే'త్యమరః. నూనం, అన్య

---

1 ఏతత్ 2 భూమ్యాం నిపత్య.

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
[1]మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః. ౫౪

ర. తత్ర సౌమిత్రిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుసమానమగ్రజన్మానం ప్రత్యేవమకథయత్. ౫౫

ఆర్య [2]న కార్యమిదమ్. ౫౬

[3]లోకగర్హణార్హాయాః కైకేయ్యాః వచసా రజసా జరసా చ సమాక్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యా

థా కథమేవం భవేదితి భావః. ని. 'నా చమూ జఘనే హస్తసూత్రే ప్రతిసరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కందఖననార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షా. సా చ నూనమితి వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా 'యత్రాన్యధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపకీర్తితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్. ౫౪

ఆ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాతమసహమానో నిరూఢాభిమానో లక్ష్మణస్తావదూచ ఇత్యాహ-తత్రేతి. తత్ర కౌసల్యావిలాపసమయే, సుమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః, 'బాహ్వాదిభ్యశ్చ' తీఞ్ ప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసకథాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుసమానం భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇంద్రతుల్యమిత్యుపమా. అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్. ౫౫

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—ఆర్యేతి హే ఆర్య పూజ్య, ఇదమేతన్న కార్యం అయుక్తం, తవైతన్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. ౫౬

ఆ. కిమిదమిత్యత ఆహ. లోకేతి. లోకగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వాల్లోకనింద్యాయాః, ని. 'కుత్సా నిందా చ గర్హణ' ఇత్యమరః. కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయోరపీ'తి శాశ్వతః. జరసా వార్ధకావస్థయా చ, 'జరాయాః జరసన్యతరస్యా'మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్యస్య ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనే తు కిము వక్తవ్య

---

1 అబద్ధవాక్. 2 అకార్యం. 3 లోకగర్హణీయాయాః.

న్నిసృతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్యమటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౫౭

కింతు తుభ్యమనభ్యర్థయమానాయ ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తా నను పృథ్వీ. ౫౮

క్షత్రధర్మోఽపి [1]ధర్మాత్పథః [2]ప్రమాదాప్యపి వర్ణాశ్రమరక్షణాత్

మితి భావః. రాజ్ఞః, ప్రజ్ఞాశక్తిర్బుద్ధిమాంద్యాత్, నిసృతేన వచసా నిర్గతేనానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య విహాయ, అటవీపర్యటనమరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అగాస్త్వమితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౭

అ. నను భవతు యథా తథా వా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః, అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి - కింత్వితి. కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః. అనభ్యర్థయమానాయ అయాచమానాయ, పునఃపునరాభ్యర్థనానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయాపి దత్తం పునర్న గ్రాహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ కిము వక్తవ్యమితి భావః. 'అర్తే మర్థయతేరర్థనాయాం యాచ్ఞావరోధయో'రితి వచనాత్. తుభ్యం భవతే, 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పిత్రా, పృథ్వీ భూః దత్తా నను వితీర్ణా ఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పునర్గ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహణత్యాగదోషః. తస్యాపి న త్వయం దత్తాపహరణదోషః; తస్మాదుభయకారణత్వాత్త్వయా పునరవశ్యం పృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౫౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాఘాతహేతుత్వాదితి న మంతవ్యమ్. 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానామేవ పాలన'మితి మనువచనాత్. వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య మోక్షసాధకత్వాదిత్యాహ—క్షత్రేతి, సమీచీన స్సమర్థః. క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్వభావావధారణార్థోఽయమపిశబ్దః ధర్మాదనపేతో ధర్మ్యః 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః. తస్మాత్పథో మార్గాత్, 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. ప్రమాద్యాపి ప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానపేతో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణాత్ పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః. తస్మిన్ సకలపురు

---

1 ధర్మ్యాత్పథః. 2 ప్రమాద్యోఽపి.

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్శ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య పౌరుషమేవ [1]ధీరస్య పురుషార్థాన్ [2]సమర్థయేత్. ౬౦

ప. మాభూత్త్వత్పదపద్మయోరరుణిమా కాంతారసంచారతః

షార్థాధ్యక్షే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః. కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేఽపి స్వధర్మత్వాత్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాచ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్, స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ' ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః. ౫౯

అ. అథ దైవబలోల్లంఘనేనాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవాత్ క్షత్రధర్మనిర్వాహకః, పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకార ఏవ, ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్మణి తేజసీ'తి విశ్వః. యువాదిత్వాదణ్, అవధారణార్థోఽయమేవకారః. నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతిర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య ధైర్యశాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్విధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహస్యైవ పురుషార్థలాభః న త్వన్యస్య, అతః పురుషకారఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

అ. ఇత్థం స్వమతముపన్యస్య తస్య ఫలితమాహ—మాభూదితి. హే ఆర్య పూజ్య శౌర్యజలధే, అపారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః. త్వత్పదపద్మయోర్భవచ్చరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా ఆరుణ్యం, లౌహిత్యమితి యావత్ 'వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చే'తి చకారాదిమనిచ్. మాభూన్మాస్తు, 'మాఙి లు' ఙిత్యాశిషి లుఙ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని. 'మౌర్వీ జ్యాశింజినీగుణ' ఇత్యమరః. మే మమ, పాణౌ హస్త ఏవ, పాటలిమా రక్తిమా, ని. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటల' ఇత్యమరః. పూర్వవదిమనిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, కైకేయ్యా పరిభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితుర్వచనే విషయే, నమ్రః ప్రహ్వః, విధేయ ఇతి యావత్. మాస్మభూత్. మాభూదిత్యర్థః. స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితి భావః. 'స్మోత్తరే లఙ్చే'తి చకారాదాశిరర్థే లుఙ్ 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతి

---

1 పురుషస్య ధీరస్య. 2 అర్థయేత్.

పాణౌ పాటలిమా మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవ మే,
కైకేయీపరిభూతతాతవచనే సమ్రా భవాన్స్వాస్థ్యభూః
¹త్కించిన్మామకమార్య శౌర్యజలధే నమ్రం ధనుస్త్యజ్యతామ్.

౫. ఏవమాచక్షాణం లక్ష్మణం రామస్సాన్త్వయన్నువాచ. ౬౨

వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశ ఏవ దేశిక
స్సర్వకర్మసు. ౬౩

షేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం. కింతు, కింతనిషిద్ధార్థం మనీయం, 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి మమకాదేశః. ధనుః, నమ్రం నత్, ఉద్ధతాం, స్త్రీపర తన్త్రస్య పితుర్వచననియన్త్రితతయా రాంతారసంచారిత్వాత్ ముగ్ధస కింతు నాహం వ్యా కర్షణపూర్వకం మదీయం ధనురారోప్య బాణప్రయోగేన రాజ్యాపహారవిచారవిధురమ మిత్రభూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః. తథా చ రామాయణే 'ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా, అమిత్రభూతో నిశ్శంగం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి. తథా స్మృతిశ్చ 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతి పన్నస్య కార్యం భవతి శాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతలక్షణమనుసంధేయం. లక్షణం తు 'దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్ఛద్మస్తుత్యాత్మకత్థనః, మాయావీ చలశ్చ ధీరో ద్ధత ఉచ్యత' ఇతి. అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తయోరివ పాటలిమ్నః శ్రీరామపాదపద్మాదిష్వన్యత్ర నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేకః పరిసంఖ్యాలంకారః. తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామ నమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదపర ఇతి తయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైకదా యదా, ఏకత్ర నియమస్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. ౬౧

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, 'చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచి' త్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్. లక్ష్మణం, రామస్సాన్త్వయన్ సామవాక్యైరుపలాలయన్, ని, 'సామ సాన్త్వముభే సమే' ఇత్యమరః. ఉవాచ. ౬౨

౬. తత్ప్రకారమేవాహ - వత్సేతి. హే వత్స, లక్ష్మణేత్యాదరేణామన్త్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్మసు సకలకార్యేషు, దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతి యావత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేఽపి దేశిక' ఇత్యమరః. సూర్యవంశోద్భవాస్సర్వేఽపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరా ఇత్యర్థః. అతో నాస్మాకమిదం విరుద్ధమితి భావః. ౬౩

1 కింవా.

బహవః ఖలు పితృ[1]నిదేశగౌరవాద్గోహత్యామపి మాతృవధమపి తారుణ్యవినిమయమపి [2]కండూరైణుకేయపూరుప్రభృతయః [3]కుర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతామగ్రణ్య ఇతి గణ్యంతే. ౬౮

తస్మాదవశ్యం వశ్య ఏవ పితురవగాహే గహనమితి. ౬౯

అ. న కేవలమస్మాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామన్యేషామపీత్యాహ - బహవ ఇతి. కండుర్నామ మహర్షిః. రేణుకాయాః అపత్యం రైణుకేయో జామదగ్న్యో రామః, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' పూరుర్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణాత్సగరపుత్రాదయః, కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతిరాదిర్యేషాం తే తథోక్తాః, బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే, పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవాదాదరాతిశయాద్గోహత్యామపి, న తు యస్య కస్యచిజ్జంతోర్హత్యాం, 'హనస్తచే'తి హంతేర్భావే క్యప్. తకారశ్చాంతాదేశః. స్త్రీత్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, న తు యస్యాః కస్యాశ్చిత్స్త్రియా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో బుద్ధిపూర్వకపరివృత్తిః తమపి, న తు యస్య కస్యచిద్వయసో వినిమయం, అత్యంతాకృత్యవినియోజకోఽపి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయత్కాలవనవాసమాత్రవినియోజకస్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయార్థః, నిర్విచారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాదిమహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః. కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే శానచ్, తేనాచరణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్రముత్కర్షం నయంతి ప్రాప్నువంతీత్యగ్రణ్యః శ్రేష్ఠాః, 'సత్సూద్వి'షేత్యాదినా క్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే 'ర్ణో వక్తవ్య' ఇతి ణత్వం. ఇత్యేవం, గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖల్విత్యర్థః. పితృనిదేశం గురూకుర్వతామీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురభూత్కిముత వనవాసాదికార్యకరణమితి భావః. 'కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రగణ్యా' ఇతి పాఠః, 'నిర్విచార' మిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయః ఇతి కేచిత్. ౬౮

అ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్మాత్పితృనియోగోఽవశ్యమనుష్ఠేయస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః. అవశ్యం నిశ్చితమపి, పితుర్వశ్యో వశం గత ఏవ సన్, న తు విముఖ ఇత్యేవకారార్థః, 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహనమరణ్య,

---

1 వచన. 2 వృకండు. 3 కుర్వాణాస్తే.

తత్ర విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేన సహ గంతుమభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయమేవమభిహితా. ౬౮

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః
కార్కశ్యకందళితయా దళితస్య వాచా,
తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మపగాహే ప్రవిశామి; ఇత్యుపాసనేన పూర్వేణ సంబంధః. అత్ర రామాయణమ్, 'ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్హతా జానతా ధర్మం కండునాపి విపశ్చితా, జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్తా పరశునా రణ్యే పితుర్వచనకారణాత్, అస్మాభిస్తు కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్ వధః' ఇతి, పూరుస్తు న రామాయణే సంగృహీతః, తస్యేయం కథా మహాభారతాదౌ కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశాత్సమయసంప్రాప్త దుస్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతారుణ్యం తస్మై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి. అత్ర గోహత్యాద్యుపదిష్టక్రమేణ కండ్వాదీనాముద్దేశాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః 'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౬౭

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా సముద్భూతపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేన సహ పుత్రేణ సాకం, గంతుం, వనం ప్రతీతి శేషః. అభిలషంతీ కామయమానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ, రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. అభిహితా ఉక్తా. ౬౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. కాంతారేతి. హే మాతః, మయి, కాంతారభాజి అరణ్యం గతే సతి, కేకయరాజపుత్ర్యాః క్షత్రియతనయాయాః, కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్రం యుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రౌర్యేణ చ. 'కర్కశం కఠినం క్రూర' మిత్యమరః. కందళితయా ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్పయేత్యర్థః. దళితస్య విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః. తాతస్యాస్మత్పితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం – మద్విరహజనితశోకానలేన పీడితం, సంతప్తమితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్, క్షణమాత్రమపీత్యర్థః. నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, ఉరవధారణార్థకః. కింతు తత్తత్కాలోచితోపచారైస్సర్వదా పరితోషణీయమిత్యర్థః. వాక్శస్త్రవిదళనమేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేత్కిము వక్తవ్యం. సకృత్ప్రణోపరి ముసలాఘా

మాత స్త్వయా న తు కదాచిదుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తతస్సా తనయస్య స్వ_స్త్యయనాయ సమ_స్తదేవతాసంకీ_ర్తన పురస్సరీమాశిషమాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తామభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంతనైపథ్యా యాస్సీతాయాః ప్రాసాదమాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహసైవ కాంతాం
కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,
అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం
సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పుళిందః. ౭౦

తత్ప్రాయత్వాదితి భావః. మయ్యేకస్మైవ వనం ప్రతి గమ్యతే పతిదేవతయా త్వయా తు తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహఏవ స్థాతవ్యమితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౭

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సా కౌసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వ_స్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః. సమ_స్తదేవతాసంకీ_ర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకలదేవతా స్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సరే'రితి టప్రత్యయే 'టిడ్ఢాణ'ఇత్యాదినా జీప్. ఆశిషమాచచక్షే ఉవాచ 'యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే, వృత్ర నాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః. ౬౮

తదన్వితి. తదను ఆశీరు_క్త్యనంతరం, రామ స్తాం కౌసల్యామభివంద్య నమస్కృత్య, నిష్క్రాంతః మాతృగృహాద్వినిర్గతస్సన్, ప్రక్రాంతం సఖిభిరారబ్ధం నైపథ్యమభిషేకో చితవేషో యస్యా_స్తస్యాః, సీతాయాః, ప్రాసాదం సదనమాససాద వివేశ. ౬౯

అ. తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణవాదేన రాజ్యాభి షేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖాం, తారకాదిత్వాదితచ్. తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా అరణ్యసంచారవా_ర్తయా, విపినే అరణ్యే, అంభోధనాదేన జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యామతిశయేన రౌతీతి మయూ రీ తాం మయూరాంగనాం, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పుళిందో వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యఏవ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞా నియు క్తోఽహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః. ఉపమాలం కారః. నాత్ర నీచోపమాశంకా ధర్మిప్రాధాన్యకథనేనైవ తథాత్వోపపత్తేః. కిం త్వత్ర సంత్రాసనమాత్రఏవ కవివిశ్రాంతిః అన్యథాఽతిప్రసంగాదిత్యలం. వృత్తం పూర్వవత్.

గ. అథ ఏనా[1]మనుగన్తుముపక్రాన్తాం కాన్తామకథయత్. ౭౧

ప. ప్రియే జనకనన్దిని ప్రకృతిపేశలాం మాదృశీం
కథం గ్లపయితుం సహే తవ శిరీషమృద్వీం తనుమ్?,
గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరా
[2]క్షతక్షరితశోణితారుణమృగాదనే కాననే. ౭౨

గ. తదను నానావిధ [3]ప్రణయాత్నేనావ్యనసువ్యమనసమిథిలాస్వామి...

ఆ. అథేతి అమితఆహ—అథేనామితి. అథానన్తరం, ఏనాం సీతాం, అనుగన్తుమనుసర్తుం, ముపక్రాన్తాం కృతాదరాం, కాన్తామభిమతాం సీతాం, ప్రతి, అకథయదభాషత. ౭౧

ఆ. తదేవాహ-ప్రియఇతి. ప్రీణాతీతి ప్రియా 'ఇగుపధ'ేతి కప్రత్యయః. అకారాన్తత్వాట్టాప్. హే ప్రియే, జనకనన్దిని జనకరాజపుత్రి 'నన్ద్యాదిభ్యో ల్యుః బహుళ'మితి బహుళగ్రహణసామర్థ్యాల్ల్యుప్రత్యయః. టిత్వాన్ఙీప్. విశిష్టంచోపపదత్వయం కాంతారసంచారక్లేశానర్హత్వద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా పేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారౌ దక్షే చ పేశల' ఇత్యమరః. అతఏవ, శిరీషమృద్వీం శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, తనుమిత్థంభూతాం, సుఖోపచారోచితామిత్యర్థః. తవ, తనుం శరీరం, గృహీతం ఛన్నం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనివహపృష్ఠత్రికప్రదేశః. వృకా హి జిఘాంసయా మృగీణాం త్రికప్రదేశమేవ ప్రథమం గృహ్ణన్తీతి ప్రసిద్ధిః. ని. 'పృష్ఠవంశాధరే త్రిక'మిత్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యా నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః. ని. 'నాడీ తు ధమనీ సిరే'త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, యద్వా, తాసాం క్షతేభ్యో వ్రణేభ్యః క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణితమసృక్ తేనారుణాని మృగాణామాహారిణాం వృకాణాం ఆననాని యస్మిన్ తస్మిన్, హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః. ని. 'కోక స్త్వీహామృగో వృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్లేశయితుం, కథం సహే క్షమో వా స్యామ్, న కథంచిదపి సహే ఇత్యర్థః. ఏవమకథయదితి పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. ౭౨

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన 'హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మయైతదభిధీయతే, 'సదా సుఖం న జానామి దుఃఖమేవ సదా వనే'మిత్యాది రామాయణోక్తప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైరప్యుపాయై రిత్యర్థః. అను

---

1 మనుగంతు. 2 క్షతి. 3 ప్రయత్నశతేన.

ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేఽప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూషణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వయం [1]మాతులదత్తం మత్తహస్తినమగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ వితీర్య మహార్ఘాణి రత్నాని తదను నిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిరపాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ

న్మిషదనుదయత్ అనుజిగమిషాశైథిల్యమనుగమనేచ్ఛాదౌర్బల్యం యస్యాస్తస్యామనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యామిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమనవ్యవసాయే అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి, అనవసితేత్యత్ర 'షోఽంతకర్మణీ'తి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్సమాసః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, 'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం, కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృతౄవృ'జీత్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాతులేన దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభం చ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం, ని. 'గృహాభ్రాణి గజా నాగాః' ఇతి వైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాం చ, మహార్ఘాణ్యమూల్యాని, ని. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తూని చ, ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ'తి విశ్వః. వితీర్య, తదను, నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభావం సామర్థ్యం వా ముష్ణతః అపహరత ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః' 'వీర్యం శుక్లే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'త్యమరశాశ్వతౌ. ధనుషీ చ, నిరపాయం నిరాతంకం త్రాణకర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్మణీ కంచుకే, ని. 'తనుత్రం వర్మదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్మర్యాదా అసంఖ్యేయా యే శిలీముఖా బాణాస్తైః కృతం అనుషంగో అనుబంధో యయోస్తౌ, అక్షయసాయకావిత్యర్థః. నిషంగౌ తూణీరౌ చ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో' రిత్యమరః. నిర్వర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానం యాభ్యాం తౌ, శత్రుసంహారకావిత్యర్థః. ని. 'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణ'ఇత్యమరః. కృపాణౌ ఖడ్గౌ, చేత్యేతత్సమస్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేనే'త్యేకశేషః. జనకసదసి

---

1 అతులం మాతులదత్తం హస్తినం.

నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మే దత్తమేతత్సమస్త మాయుధజాతమాదాయ మామనుగచ్ఛేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్. ౨౩

సీతాపి నిజాభరణ [1]జాతం సుయజ్ఞపత్న్యై [2]న్యధాత్, [3]తత స్సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేన ధనేన కించిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ మతోషయత్. ౨౪

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్తమాయుధజాతమస్త్రకలాపం, ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్ అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణస్స్వయమ్, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రసన్నయు, అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ, ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, సత్కృత్య నిహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని, సత్వమాయుధమాదాయ క్షిప్రమావ్రజ లక్ష్మణే'తి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్య సమాదధుః. తత్ప్రకారస్తు నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే సత్యమేతత్ భగవతో వాల్మీకేరయం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర యో వక్తవ్యోఽర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదనువదతీతి, యథా బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే అభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్, 'స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభి'రిత్యాది సుందరకాండే ఉక్తవానితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. ౨౩

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సీతాపీతి. చార్థోఽపిశబ్దః. నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్న్యై భార్యాయై, న్యధాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్పత్న్యా స్స్వీకారాయా స్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణోఽపి, స్వాధీనేన స్వాయత్తేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. ధనేన రత్నకాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః. కంచి త్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్, స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామా

---

1 గణం. 2 విదధే. 3 సౌమిత్రిరపి స్వధనేన.

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ [1]కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతిర్విత్తాని వివిధాని వితతార. ౭౫

తతస్తే పౌరనారీణాం [2]నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా[3]మస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్త్వా

సేత్యర్థః. ఏతేన సౌమిత్రేస్స్వజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే. ౭౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః, సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్మై, శమధనాయ శాన్తాయ, కస్మైచిద్ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్తః దండపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యతే తావద్భూతలపరిమితం గోధనమవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థముదీరిత శ్రీరామవచనవశాత్ప్రేరితో యో దండః తస్య పతనం పాతః తదధికరణం యో దేశః సవివావధిర్మర్యాదా యస్య తథోక్తం తావద్దేశస్థమిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజం చ. ని. 'గోకులం తు గోధనం స్యాద్గవాం వ్రజ'ఇత్యమరః. తథా, కపింజలో నామ బ్రాహ్మణ ఆదిర్యేషాం తే తథోక్తాస్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కఠకలాపదండమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ వివిధాని నానారూపాణి విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయ' మిత్యమరః. వితతార విశ్రాణితవాన్. ని. 'విశ్రాణనం వితరణ' మిత్యమరః. ౭౫

తతఇతి. తతః విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, నిశ్వాసైరేవ జంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి చలమానాని అధరకిసలయాన్యోష్ఠపల్లవా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాసాం, పౌరనారీణాం, వపూంషి, మనాంసి చ, అస్రసలిలాసారేణ అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహనేన చ, సిక్త్వా, ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా సంతాప్య చ, వపూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా, మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వా చేతి, యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తథోద్వేలం విషాదముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ఏకాంతికత్వాన్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటీకృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః, శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని. 'సమౌ సిద్ధాన్త

---

1 కామ్బిల్యాదిభ్యో. 2 నిశ్వాసాన్నిశ్వాసజృంభానిల. 3 అశ్రు.

దగ్ధ్వా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనకౌతూహలః ప్రకాశప్రవాససిద్ధాన్తాచ్ఛు
ద్ధాన్తాన్నిష్క్రమణం తత్ర. ౨౮

ప. సీతా పురా గగనచారిభిరప్యదృష్టా
మాభూదియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,
ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా
[1]బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్. ౨౯

తతః—రుద్ధాపి యాన్తమనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహాతి న కదాచన లక్ష్మణోఽపి,

రాద్ధాన్తాత్ 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' ఇత్యమరః. శుద్ధః ... రహితః, అన్తః సమీపః యస్య సః, ని. 'అన్తోఽస్త్రీ వసితే మృత్యౌ స్వరూపేఽపి నిశ్చయేఽన్తికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అన్తో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాన్తః. నిష్క్రమణ నిర్గమస్తస్మిన్, తత్ర నిర్గమనసమయే. ౨౮

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, కిము మానుషైరితి భావః. అదృష్టా నావలోకితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వాదితి భావః. ఇయం సీతా, సకలమానవ నేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్ మాస్తు 'మాఙి లుఙ్' ఇత్యనేన ఆశీరర్థే లుఙ్ 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. ఇత్యేవమాకలయ్య విచార్య, ... విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మా, బాష్పోదయేన అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, పిదధే ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం నిశ్చితమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, 'మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇత్యాచార్యదణ్డివచనే ఆదిపదేన నియత శబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరామప్రవాసమసహమానా మానవాస్సోద్వేగం రురుదు రిత్యర్థః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః. 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలోపః. ౨౯

తత స్తదనన్తరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారితాపి, యాన్తం వనం ప్రతిగచ్ఛన్తం, యాతే శ్శతృప్రత్యయః: మాం, అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి, తథా, వత్సోఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి, కదాచన, క్షణమాత్రమపీత్యర్థః. మాం న జహాతి నత్యజతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ మైథిలీసీతాలక్ష్మణయోరను

1 బాష్పోదకేన.

ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతిబోధ్య గన్తుం
భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః. ౭౮

౯. తస్మిన్ సుమన్త్రేణ విజ్ఞాప్య [1]ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావిష్ట ఇవ విష్టరాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కణ్ఠాం స్వయమప్యకరోత్. ౭౯

తదా సుమన్త్రః కైకేయీమబ్రవీత్. ౮౦

దేవి[2]విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహాదాగ్రహాత్. ౮౧

గతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః. గన్తుం వనం ప్రతియాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజసదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః. ౭౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమన్త్రేణ మన్త్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఇత్థం భూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వాదితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతే సతి, భూపతిః రాజా, భూతావిష్టః పిశాచాక్రాన్త ఇవ; ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. విష్టరాదాసనాత్ 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతి నిపాతితః. 'ధ్రువమపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వాన్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః. సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రచితపరిదేవనః కృతవిలాపస్సన్, సదారః కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కణ్ఠాం వనవాసౌత్సుక్యం, 'వనోత్కణ్ఠమతిం' ఇతి పాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిమకరోత్. ౭౯

తదేతి. తదా తస్మిన్ సమయే, సుమన్త్రః, కైకేయీమబ్రవీత్ అవోచత్.

౮. తత్ప్రకారమేవాహ—దేవీతి. హేదేవి కైకేయి, రామాభిషేకేణ శ్రీరామరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషితస్సముత్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, 'అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో ఽచ్ప్రత్యయః; ని. 'తద్విఘాతే వగ్రాహావగ్రహౌ సమా' విత్యమరః. ఆగ్రహాదభినివేశాత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. విరమ విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్య'ఇతి పరస్మైపదమ్. ౮౧

---

1 ప్రదర్శితేదాశరథౌ. 2 విరమవిరమ,

పురా ఖలు [1]వరప్రసాదావగతసకలప్రాణిభాషాభాషయా పర్యంకపర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తేన పితరం హాసకారణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణ[2]కారణమిత్యవేత్యాపి భూయసో నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞాఽవజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే [3]విధాం మానుకుర్వీథాః ఇతి. ౮౨

ప. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్మజా,
[4]నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజం పతిమ్. ౮౩

అ. పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మాతృవృత్తమితిహాసమాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదానాత్ కస్యచిద్యోగినః వరరూపాత్ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషాభాషయా విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే శయనసమీపే పరిసరన్తీనాం ప్రసర్పన్తీనాం పిపీలికానాం భూవివరసంచారి సూక్ష్మజంతువిశేషాణాం ఆలాపే భాషణే విషయే, కృతహాసం కిమేతే అజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతి హాసితవంతం, తేన, పితరం కేకయం, హాసకారణం హాసహేతుం, పృష్ట్వా, కేన హేతునా మామవహసితవానసీతి జిజ్ఞాసయాఽనుయుజ్యేత్యర్థః. తద్వివరణం హాసకారణకథనం, పత్యుర్మృత్యుర్మరణకారణమిత్యవేత్య జ్ఞాత్వాపి తద్వచనాదేవేతి భావః. భూయసః బహులాత్, 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' ఇతి భూరాదేశః. బహోర్లోపశ్చ, నిర్బంధాత్ప్రయాసకరణాగ్రహాత్, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవమానితాయాస్తే తవ, మాతుర్విధాం ప్రకారం. వి. 'విధా విధౌ ప్రకారే చే'త్యమరః. 'మార్గ'మితి పాఠాన్తరం, మార్గం సరణిం, మానుకుర్వీథాః నానుకురుష్వేత్యర్థః. భర్తృప్రాతికూల్యాచరణేన మాతృపద్వీగర్హణీయా మా భూరిత్యర్థః. కరోతేర్లిఙి థాస్. ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౮౨

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకార్షీదిత్యత ఆహ—కృతేతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, కృతః విహితః అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాన్తత్వే, నిర్దిశ్య, సగరవత్త్వమపి పుత్రం పరిత్యజేతి నియోజ్యేత్యర్థః. నిజం పతిం స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః. ౮౩

---

1 బ్రహ్మణోవర. 2 హేతుః. 3 మార్గం మానుకుర్వీథాః. 4 నిదర్శనేన.

తత్ర—సిద్ధార్థకో మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్,
సరయూ[1]పాతితానేకప్రజామరణకారణాత్. ౨౮

౪. అథ దశరథేన రామస్సపరిచ్ఛదఏవ గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం
ఖనిత్ర[2]పిటకౌ వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత. ౨౯

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయీవచనమసహమానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచదిత్యాహ—తత్రేతి. తత్ర కైకేయీనిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా మహామాత్య స్సుమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః, అమా సహ భవతీత్యమాత్యః, శుభాశుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యప్, సరయూపాతితానాం సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్, అసమంజసచ్ఛత్రత్వాదసమంజస్య త్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతి భావః. ౨౮

అ. ఇత్థం బహుధాపాలంభేఽప్యవార్యనిశ్చయాం తామవబుధ్య రాజా రామమేవమువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరిచ్ఛదః సపరివారస్సన్నేవ, గచ్ఛ వ్రజేత్యేవం, నిర్దిష్టో నియుక్తస్సన్, పరిచ్ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః. 'ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గ'స్యేతి హ్రస్వః, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్రమవదారణం ఖననసాధనం కుద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోలపిటకా'వితి చామరః. కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం వల్కలవస్త్రయుగ్మం చ, ప్రార్థయత అయాచత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కలఖనిత్రపిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః. ౨౯

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ విలంబాసహిష్ణుతయా ద్రుతతరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయీ, సుఖోచితానాం సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివి భవే దివ్యే శ్రేష్ఠే 'తత్ర భవ'ఇతి భవార్థే యత్ప్రత్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్మీశ్చ తే యేషాం తే తథోక్తాః

1 పతిత. 2 పిటకే.

త్రయాణామపి కైకేయీ వల్కలాని ¹వ్యధదపాహరత్. ౮౬
అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా
ద్గుణవతి పరిధానే మంగళార్హే నిరాశః,
అధికుచతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకా
దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త. ౮౭

తేషాం, సకలగుణసంపన్నానామిత్యర్థః. త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానామపి, కైకేయ్యైవ రామస్యేత్యపిశబ్దార్థః. వల్కలాని చీరాణి, ఉపాహరత్, సమర్పయదితి ప్రాదాదిత్యర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథః రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః, మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్మః' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః నియోగాదాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హే రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతుస్యూతే చ, పరిధానే అధోంశుకే, 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుకే' ఇత్యమరః. నిరాశః నిస్పృహస్సన్, కుచతటే అధికుచతటం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, తత్ర వల్గంతః ప్లవంతః యే జానకీబాష్పాః సీతానేత్రాంబూని తైస్సేకాత్, గలనతరఘనతటపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్ర సఙ్క్రమణాదితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్ణుత్వం చ సూచ్యతే. 'బాష్పో నేత్రాంబుధూమయో'రిత్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్తమార్దవం, సంధారణానుకూలమిత్యర్థః. వల్కలం, పర్యధత్త పరిధృతవాన్. అత్ర యద్యపి రాజ్ఞః కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఙ్గుళీవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే సుమిత్రామధ్యమశబ్దప్రయోగవదితి వదంతి తదేతదవిచారరమణీయం లక్షబంధప్రయోగప్రాయత్వాత్, కించిత్ప్రామాదికప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవత్వాద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కౌసల్యాసుమిత్రయోరన్యాసాం చ మాతౄణాం మధ్యేభవత్వాన్మధ్యమేయమితి యుక్తముత్పశ్యామః అమధ్యమేతి వా చ్ఛేదః, ఏతదభిప్రాయేణైవ 'న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచనే'తి అరణ్యకాండషోడశసర్గసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో భోజోఽపి

---

1 దీవ్యపాహరత్.

గ. [1]తత్రా చిత్రీయంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిక్ష్వాకు
కులాధ్యక్షమధ్యక్షయంతః తేషామేవ శోక[2]శంకుకీలితమానసానామా
ననేషు పారమ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః. ౮౮

ప. [3]కింతు—సవల్కలే దాశరథౌ విషాదా
దామీలితాక్షో యదభూద్వసిష్ఠః,

'అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా'దితి ప్రయుక్త వానిత్యలం ప్రసక్తాను
ప్రసక్త్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౮౭

తత్రేతి. తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కలధారణసమయే, సర్వే అశేషా జనాః, నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్ముఖశోభా యస్య తం శైషికః కప్ ప్రత్యయః, ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం, అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, పశ్యంతస్సంత ఇత్యర్థః, అధ్యక్షశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట శ్శత్రాదేశః, అచిత్రీయంత ఆశ్చర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్య మభజన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్త్వేఽపి వికారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః, 'నమో వరివశ్చిత్రఙః క్యఙ్' త్యత్ర 'చిత్రఙ ఆశ్చర్య' ఇతి క్యచ్ చిత్రఙో ఙిత్వాత్తఙ్. శోకఏవ శంకుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం, తేషామేవ జనా నామాననేషు ముఖేషు, 'మానసే'ష్వితి పాఠే మానసేషు హృదయేషు. ని 'చిత్తం తు చేతో హృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మనః' ఇత్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన, వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యం చ అస్ఫురత్, వల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వా సర్వే జనా వివర్ణవదనా వికలమానసాశ్చ బభూవురిత్యర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారోత్పత్తే ర్విషమాలంకారః. ౮౮

ఆ. తదానీం సర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్యుత్పన్నం వికారమన్యథా యోజ యతి—కింత్వితి. తదేవాహ—సవల్కల ఇతి. దాశరథౌ శ్రీరామే, అత ఇఞ్, సవ ల్కలే, ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణి సతీత్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, వసిష్ఠః, ఆమీలి తాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః, 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగా త్షచ్'. అభూదితి యత్, తన్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసి ష్ఠస్య, మహర్షిలక్షణముక్తమ్. కాకుత్స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామదత్తదర్శ నస్య, భావే క్తః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమీలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమర్శ

1 తత్రమే చిత్రీయంతః. 2 సంకీలిత. 3 'కింతు' ఇతి నాస్తి క్వచిత్.

తదేవ జాతం కరణం మహర్షేః
కాకుత్స్థయాథార్థ్యవిలోకనస్య. ౮౯

అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,
ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివివ్యథే. ౯౦

౧. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణమరుణదరుణసారథికులగురుః.

సంభవప్రసిద్ధేః. మహర్షేరనుష్యామీలితనయనత్వం అంతరద్రష్టుః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకారకమభూదిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్ధోన్మీలితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం. కేవలనిమీలనే నిద్రా స్యాత్ కేవలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి. అత్ర విషాదకృతనిమీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. వృత్తముపజాతిః.

అ. అత ఏవ న వ్యథితోఽభూదిత్యాహ—అస్యేతి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానే సతీత్యర్థః, అపురా - అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే అనుపలభ్యమానేత్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన నఞ్సమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా - ఉత్పన్నా కిం? న జాతైవేత్యర్థః, స్వతో నిర్వికారాణామలంకారానలంకారయోరకించిత్కరత్వాదితి భావః, ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః. ప్రత్యగ్దృశామంతర్ముఖానాం, జ్ఞానినామిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్య శ్రః' ఇతి శ్రాదేశః. వసిష్ఠః, నాతివివ్యథే అత్యంతవ్యథాం న ప్రాప, లోకానువృత్త్యా కించిద్వ్యథాం ప్రాపైవేత్యతిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృతవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వభావమనుసంధాయ న శుశోచేత్యర్థః, ఉక్తం చ జ్ఞానవాసిష్ఠే 'యో నిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్యమంతర్ముఖస్సుఖీ, నిత్యం శివానుసంధానస్స న శోకేన బాధ్యతే' ఇతి, కేచిత్తు పురా సీతాయా రావణాభిగవాక్రోశనసమయే తదవహిష్ఠోత్సృగపతత్త్వరయా పీతాంబరం విసృత్యాగమనాత్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కా విక్రియా జాతేత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౯౦

స ఇతి. సోఽయమరుణసారథికులగురుః - అరుణోఽనూరుస్సారథిర్యస్యారుణసారథిస్సూర్యః. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరుః' ఇత్యమరః. తస్య కులం - వంశః తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణమరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యాః రాజకుమార్యాః, నేదృగ్వల్కలధారణం యోగ్యమితి నివారితవానిత్యర్థః, రుధేర్లఙి 'రుధాదిభ్యః శ్నమ్' ఇతి శ్నమ్. 'శ్నసోరల్లోపః' ఇత్యకారలోపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలింగ్య ప్రస్నుత పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గదమవదత్. ౯౨

ప. ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు,
త్వాం వీక్ష్య [1]సంస్థులపదాం వనదేవతాభి
ర్నిందిష్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః. ౯౩

గ. అథ మైథిలీనాథస్సలక్ష్మణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

సంయోగాంతలోపః రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం, అత్ర లక్ష్మణవల్కలధారణాకథనేఽపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనాత్సీతాయాశ్చ తన్నిషేధాత్సోఽపి ధృతవానేవే త్యనుసంధేయమ్. ౯౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామవధూం సీతాం, ని. 'సమాస్స్నుషాజనీవధ్వ' ఇత్యమరః, ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం-సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే, ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్సా, తథోక్తా, స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః. కౌసల్యా, బాష్పైర్గద్గదం అవిస్పష్టం, వచనమవదత్ అవోచత్. ౯౨

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి - ఘర్మ ఇతి. ఘర్మే గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, నఖాన్పచంతి సంతాపయంతీతి నఖంపచాసు, 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః. కాంతారమధ్యపదవీషు గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్థులపదాం పరిస్ఖలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవతాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయనిర్నిమేషత్వం, నిందిష్యతే గర్హిష్యత ఏవ, నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరిదృశ్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్న దర్శనజనితసంతాపోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వే తు నైవం స్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణా కిమేతత్కృతమిత్యుపాలంభిష్యత ఇత్యర్థః. నియతమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౩

అథేతి. అథానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం తయా చ సహితస్సన్నితి సూచనార్థం, సలక్ష్మణః, లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం,

1 నిస్థులపదామ్.

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రో నిశ్చక్రామ. ౯౪

రథో[1]ఽపి దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ సుమన్త్రేణ ద్వారి సమానీతః.

ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతా రథమారురోహ,
ఆనీలరథ్యం రథమారురుక్షో రహ్నం ప్రభో రగ్రసరీ ప్రభేవ.

గ. దాశరథీచ తం రథమారురుహతుః. ౯౫

ప. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయ సీతా విపినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనన్యౌ మాతౄః తం చ కౌస ల్యాదిజననీశ్చేత్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రః నివారిత ద్వారస్థనివహస్సన్, అనుసరతో ద్వారపాలగణాన్నివారితవానిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జ గామ, అన్తఃపురాదితి శేషః. ని. 'ద్వారి ద్వాస్స్థే ప్రతీహారః' ఇత్యమరః. ౯౪

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ, రామప్రయా ణార్థం రథమానయేతి దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమన్త్రేణ, రథః ద్వారి ద్వార ప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాపితః, ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః. ౯౫

అ. తదానీమాత్మనోఽత్యన్తమనుకూలాం సీతామాహ—ప్రార బ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య ప్రక్రాన్తప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జిగమిషోరిత్యర్థః, రఘూద్వహస్య రఘునన్దనస్య అగ్రసరీ సతీ ఇదం చ సార్వత్రికతయా సర్వావస్థాయామనుగతత్వేన కర్త్యర్థమత్రానుసంజనీయం, అన్యథా 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమమేవ, రథమారురోహ అధిష్ఠితవతీ, కథమివ, రథం వహంతీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గ' మితి యత్ప్రత్యయః, ఆనీలాః ఈషన్నీలాః హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః. రథ్యాః రథం వోఢారః అశ్వా యస్య తం, రథం, ఆరురుక్షో రారోఢుమిచ్ఛోః, రుహేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః, అహ్నాం ప్రభోః దివాకరస్య సూర్యస్య, అగ్రే సరతీత్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. బాహు లకాదనేదంతత్వం. టిత్త్వాత్ జీప్, ప్రభా దీప్తిరివేతి ప్రాతః పూర్వసంధ్యేవ. తయా చ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౬

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ చ, తం రథమారురుహతుః ఆరోహితవంతౌ.

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, రాఘవరాజధానీమయోధ్యాం విహాయ త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్కం

1 అపీతి నాస్తిక్వచిత్,

తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాం వినా రాక్షసరాజలక్ష్మీః.

ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్ర
మేషా పురీ తదిహ మా ఖలు నిర్గుణా స్యామ్,
ఇత్యాదరాదివ ధరా బహుధా విధాయ
ధూళిచ్ఛలాన్నిజతనుం తమను ప్రతస్థే. ౯౯
నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం
దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

రితాఽభూత్, తథాతథా తేనతేన ప్రకారేణ, పూర్వవద్ద్విర్భావః. రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః రావణస్యసామ్రాజ్యశ్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్సా యాతుకామా గంతుమనాః, 'తుం కామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. అజాయత జాతా, తద్వనవాసమూలత్వాత్తదపసరణస్యేతి భావః. వృత్తముపజాతిః. ౯౮

ఆబాలేతి. ఏషా,పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చ వృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తానభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం, అభివిధావవ్యయీభావః. రామభద్రం ప్రయాంతం శ్రీరామమనుగచ్ఛతి-అనుసృత్య గచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కారణాదిహ జగతి, అహం, నిర్గుణా అననుసరణాద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు న భవేయం కిమితి కాకుః, స్యామేవేత్యర్థః. భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగథక్త్మేణ వా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితి భావః. ఇతి మత్వేతి శేషః, ధరా భూమిః, ఆదరాత్ప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళిచ్ఛలాద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః. ని. 'పశ్చాత్సాదృశ్యయోరను' రిత్యమరః 'అనుర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేఽతి ద్వితీయా, పురత ఇతి పాఠే తస్య పురస్తాత్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావాత్ సా చ ధూళిచ్ఛలాదితి ఛలశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమార్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకాద్దైవ విపర్యాసాత్, కాననాయ - వనాయ, 'క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. వ్రజంత్యాం-

అకుశలమితి మత్వా నూనమున్మృజ్య ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహార్షీత్. ౧౦౦

రామానుసార [1]రసనిర్గతపౌరవర్గా
సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా,
నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివ క్షణేన
లక్ష్మ్యా బభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ. ౧౦౧

గ. అథ దశరథస్సాంతఃపురజనః పురాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిర[2]మాలోకయన్నాలోకపథమతిక్రాంతే

గచ్ఛంత్యాం సత్యాం, ధాత్రీ వసుమతీ జననీ చ 'ధాత్రీ జననామలకీవసుమత్యుపమాతృష్వి'తి విశ్వప్రకాశః. అకుశలమమంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు స్థితో బాష్పః నేత్రాంబు, అపమృజ్య, పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృతవతీ, పరిపూర్వాద్ధరతేర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. మాలినీవృత్తమ్.

రామేతి. రామస్యానుసరణే యో రసః రాగస్తేన నిర్గతః పౌరవర్గః - పురజననివహో యస్యాస్సా. 'గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థితిమాత్రావశిష్టాః న తు తత్తదనుగుణసమృద్ధిమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః. తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవానాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః. నిర్ముక్తః త్యక్తః భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ, క్షణేన, లక్ష్మ్యా నిస్సారా, కాఽస్త్యేతి యావత్. బభూవ. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౧

అథేతి. అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్, పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యా గతిః-గత్యంతరం 'సుప్సు' పేతి సమాసః. తస్యాభావాదసంభవాత్. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామమేవ, సుచిరం బహుకాలమాలోకయన్, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, అక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్. 'రథాంగస్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః, రఘునందనే, ఆలోకపథం దర్శన

1 సహ. 2. మవ.

సుమంత్రాక్రాంత[1]స్యందనే రఘునందనే స్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదనమరోచత. ౧౦౩

[2]అథ [3]దాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదురవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

మార్గం, ని. 'ఆలోకౌ దర్శనోద్యోతా'విత్యమరః 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః అతిక్రాంతే అతీత్య గతే సతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్సన్, మోహం మూర్ఛాముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ-తత ఇతి. తతస్తదనంతరం పరిజనైస్సేవకజనైః కృతః విహితః య ఆశ్వాసమూర్ఛాపగమోచితోపచారః తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ. కౌసల్యాయాః సదనం గృహం, అరోచత నివాసార్హతయా ఇష్టమభూత్, తద్గృహం ప్రవివేశేత్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమేవ నియతనివాస ఇతి సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంతమాహ-అథేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవేదహంకార' ఇత్యమరః, అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః, తయా, అహం ప్రథమికయేత్యర్థః, సంమూర్ఛన్ సమ్మిళన్ యో మహాజనౌఘః బహుజనసంఘః తేన దురవగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మందీభవన్ స్యందనవేగో యస్య స తథోక్తస్సన్, మోహస్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః. తేన మోహాంధకారేణ, సకలజనానామశేషజనానాం వివేకః కోకనదం రక్తోత్పలమివ సత్త్వ చ కోకనదం. ని. 'రక్తోత్పలం కోకనద' మిత్యమరః. ముకుళయన్, విశేషణమేతత్సూర్యేఽపి యోజ్యం. తమసా నామ నదీ తస్యాస్తట ముపాగమత్ ప్రాప, తథా సహస్రదీధితి స్సూర్యోఽపి, చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమ దితి సంబంధః, అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయో ర్దాశరథిసహస్రదీధిత్యోర్ముకుళయన్నితి సమానధర్మే ఔపమ్యస్య గమ్య

---

1 స్యన్దమాన. 2 అథ ఇతి నాస్తిక్వచిత్. 3 దాశరథిరపి.

ముకుళయన్మోహతమసా తమసాతటముపాగమచ్చరమగిరి [1]తటమపి సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్ప్రలాపమటవీం భజతో జనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహాసహనస్య తస్య,
ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్ గృహాణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

గ. అథ నిశీథే దాశరథిస్సుమన్త్రేణ సమ్మన్త్ర్య వంచితజన

త్వాద్దీపకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే త్వేకధర్మతః, దీపకం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. తచ్చోపమయా సంకీర్యతే. ౧౦౪

ఆవిరితి. ఆవిః ప్రలాపమావిష్కృతవాన్ప్రలాపో యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణవియోగస్య న సహత ఇత్యసహనామసహిష్ణు పచాద్యచ్, తస్యాసహనస్య, తస్య, ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యా యేషు తాని, తమసాతటభూరుహాణాం తమసానదీతీరవృక్షాణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మందిరాణ్యభవన్, తేషు విశశ్రమురిత్యర్థః. ‡ యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః. తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. అథానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా'విత్యమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమ్మంత్ర్య నిర్గమనిమిత్తం పౌరాన్వంచయిత్వా గమిష్యామీత్యాలోచ్య, వంచితజనసంహతిః ప్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్ వినతానందనమతిక్రాంతోఽతివినతానందనః తేన, వైనతేయాధికజవేనేత్యర్థః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః, స్యందనేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతిశ్చ

---

1 శిఖరమ్.

‡ 'యద్యపీ'త్యాది ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధావ్యమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వే బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోఽపీత్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే 'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ'తి. యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే, 'మణిప్రదీప్తైర్హతమాంసి గోప్యః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణి' ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః,

సంహాతిరతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ [1]నిష్యందికానా
మనదీత్రయపరిష్కృతా మిక్ష్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీమతీత్య
వివిధవనగహనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా
గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం [2]శృంగిబేరపురా
లంకారమింగుదీపాదపముపాగమత్. [3]తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామమనేకజన్మరచితైర్దృశ్యం శుభైః కర్మభిః,

గోమతీ చ నిష్యందికా చేతి నామాని యస్య తత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః, 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతే ర్భూషణే సమవాయే చే'తి సుడాగమః, తథా, ఇక్ష్వాకవే రాజ్ఞే, మనునా పిత్రా వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, కోసలదేశమిత్యర్థః, అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతేనాస్య రాజ్యాఽత్స్యం తృణీకారస్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి వనాని సఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ తేషు వీరుధాం లతానాం తృణానాం చ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమానేతి యావత్, రథతురగఖురముద్రా రథాశ్వఖురన్యాసో యస్యాం తయా, పదవ్యా మార్గేణ, తృతీయా విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా'త్తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా మందాకిన్యాః తరంగై రూర్మిభిః సంగతం సంశ్లిష్టం మూలం యస్య తం, గంగాతీరరుహమిత్యర్థః, ఏతేనాత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగయా ఆకాశగంగయా ఆలింగితమాశ్లిష్టం శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యౌన్నత్యాతిశయోక్తిః, శృంగిబేరపురస్య గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం, శోభావహమిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాపసతరుముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశమాశ్రయదిత్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు' రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్ట్వేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరాస్తేషా మధిపో రాజా గుహః, అనేకజన్మరచితైః, జన్మాంతరసహస్రాచరితైరిత్యర్థః, శుభైః, కర్మభిః వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యైర్హేతుభి ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కైకేయ్యాః, వరద్వయా త్పూర్వోక్తా ద్వరయుగ్మాద్ధేతోః, ఉపనతాం ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబాధినీం వైఖానసీం, తస్యేదమిత్యణ్. టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. వృత్తిం చ, జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః,

---

1 నిష్యన్దికా. 2 శృఙ్గవేర. 3 తతః.

శ్రుత్వా మాతృవరద్వయాదుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైస్త్రిపాదాంభవ
శ్శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరళైస్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౭

స. సోఽయం [1]ప్రియసుహృద్గుహః స్వమాసాద్య కృతాంజలిరంజసా రఘునాథమనునాథితవాన్. ౧౦౮

దేవ, పితృనియోగప్రవణాంతరాత్మానమపి భవంతం [2]విజ్ఞాప

వి. 'వైఖానసో వనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాపసః' ఇత్యమరః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యాం యథాసంఖ్యమానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామవర్ణనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతి వివేకః. అతఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైస్సముపేతైః, హర్షజబాష్పస్య శీతగుణాన్వితత్వం శోకజబాష్పస్యోష్ణగుణాన్వితత్వమితి వివేకః, అవిరళైస్సాంద్రైర్బాష్పైర్నేత్రజలైః, సంపృక్తవక్త్రః మిళితవదనః, 'సంపృక్తగాత్ర' ఇతి పాఠాంతరం. అభవత్. శ్రీరామవర్ణనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్తయదిత్యర్థః. అతఏవ యుగ్మక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౭

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహస్సమాసాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలిః కృతకరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణమేతత్, 'అంజసా యాథార్థ్యేన, న తు వ్యపదేశతయేత్యర్థః, వి. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామమనునాథితవాన్ యాచితవాన్, ప్రార్థితవానిత్యర్థః, 'నాథృ యాచ్ఞాయామ్' ఇతి ధాతోః క్తవతు ప్రత్యయః. ౧౦౮

అ. తత్ప్రకారమేవ వివరివ్యన్నాదౌ తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి. దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం పిత్రాజ్ఞాపరతంత్రమన్తఃకరణం యస్య తం, తథోక్తమపి, అనివార్యనిశ్చయమపీత్యర్థః. భవంతం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం వక్తవ్యార్థం కథయితుం, అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం పామరజనానాం రీతిశ్శైలీ యస్యాస్సా, తథోక్తా, పామరసాధారణేత్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో రంతరభాషీ [3]నఖముఖమంతే

1 'ప్రియ' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 విజ్ఞాపయితుమ్. 3 రథ్ప్రకరణేన ఖముఖశబ్దేభ్య ఉపసంఖ్యానం, ఇతి, కా.

యితు[1]మజ్ఞాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అస్త్యేతదనివార్యవీరోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్తమనుషక్తభోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహమస్మదీయం రాజ్యమ్

[2]తదిదమనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించిదనుగృహ్య [3]చ పరిజన[4]యోగ్యభాగ్యభాజనమముం జనం స్వయమముంచన్నేవ

భోగ్యరో వక్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖా'విత్యమరః, * తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహారయతీత్యర్థః. అతో విజ్ఞాపయామీతి భావః. ౧౦౯

అ. సంప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయం తదాహ - అస్తీతి. అనివార్యవీరోద్భటా అనతిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా భటా వీరయోధా యస్మిన్ తథోక్తో, యో దుర్గవర్గః గిరిదుర్గాదిగుప్తిస్థాననివహః తేన యుక్తం సంగతం, దుర్గేత్యత్ర దుఃఖేన గమ్యతేఽత్రేతి విగ్రహః. 'సుదురోరధికరణే' ఇతి గమేర్డః. ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞామాశ్రయణీయత్వాదితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం, వార్క్షమేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నృపః' ఇతి. తథా అనుషక్తమనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః. తేన మంథరం నిర్భరం, పరిపూర్ణమిత్యర్థః, ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః. తథా మంథరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయతోదావహం మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి భావః. అస్మదీయమస్మత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః, ఏతద్రాజ్యమయం దేశ ఇత్యర్థః. అస్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం తత్రాహ— తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం తన్న భవతీత్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం. చిరప్రాప్త్యా అనూతనమిత్యర్థః. ప్రవృత్తమితి భావే క్తః. పూర్వం యదాకదాచిదపీక్ష్వాకురాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః. తత్పూర్వోక్తప్రకారమిదమేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిత్యర్థః, పరిజనస్య భృత్యవర్గస్య యోగ్యమర్హం యద్భాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం; కించిదీషత్, పూర్ణానుగ్రహస్యానర్హత్వాదితి వినయోక్తిః అనుగృహ్య, భృత్యత్వేన

1 అజ్ఞ. 2 తదిదమనిశం. 3 'చ' ఇతిక్వచిన్నాస్తి. 4 యోగ్యభజనమ్.

[1]తాతాదేశం దేశేఽస్మిన్ నిస్తుల[illegible]మునిబృందే మన్దాకినీ సందర్శనేన మందాయమానజననీజనవి[illegible]యోగ[illegible] దశరథ కథితాన్ సమాన్ సమాపయితుం భవానితి. ౧౧౧

౭. తస్మిన్నిత్థం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యౌ
ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతుర్వాక్యాద్వల్కలేనావృతం మే
గాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి. ౧౧౨

నియమ్యైవేత్యర్థః. తథా, తాతాదేశం మునివృత్త్యా వనవాస[illegible]రూపం పితృనియోగమిత్యర్థః. స్వయమముం వన్యవృత్త్యైవ, నిస్తులతపసి [illegible] అనుభావస్తపస్సామర్థ్యం యస్య తథాభూతం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్, గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంతరమునివసతి[illegible]ఇత్యర్థః. ఏతేన వనవాస యోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే. అస్మిన్, దేశే [illegible], మందాకినీసం దర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందీభవన్తీ జననీజనవియోగానుభవజనిత[illegible] మాతృవర్గ విశ్లేషజనితవిషాదో యస్య సః తథోక్తస్సన్ [illegible] ఇతి భావః. తేన మాతౄణామత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకాః సమాః వత్సరాన్, సమాపయితుం అతివాహయితుం, [illegible] పూర్వేణ సంబంధః. సంపూర్ణత్వాదాప్స్యతే ఇతి ప్రార్థ[illegible] [illegible] ప్రశ్నః, వి. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమాః' ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యౌ మిత్రే, తస్మిన్ గుహే, ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనః క్లేశస్స్యాదితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యౌ-ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవానిత్యర్థః. కిమితి. మాతుర్వాక్యాత్ కైకేయీనియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం, మునివేషధారిత్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, క్షాత్రప్రక్రియాం క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజభావమిత్యర్థః, గృహీతు మితి శేషః. నార్హతి, యోగ్యం న భవతీత్యర్థః. గృహీతం న పరిత్యజేదితి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః. ఇతి ప్రత్యాచఖ్యావితి పూర్వేణ సంబంధః. శాలినీవృత్తమ్. ౧౧౨

1 తాతాదేశేన

౧. తతస్తదనురోధేన రోధస్తరోరధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రితరథ్యే[1] దాశరథ్యోరాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తుమివ మందమందమరవిందబృందస్యందమానమకరందబిందుసందోహవాహిని వాహినీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితుమక్షమాయామివ క్ష్మాభృతి చరమే తిరోహితాయామహ్నామధిదేవతా

తత ఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధస్తరోర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః. అధస్తాదధఃప్రదేశే, సుమంత్రే, నియంత్రితరథ్యే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః మధుపర్కః మధుగుడాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం, ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, కర్తుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. అరవిందబృందాదబ్జషండాత్ స్యందమానం ప్రస్రవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందమందం మందప్రకారం 'ప్రకారే గుణవచన'స్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయసద్భావాత్సుపోఽలుక్. ఏతేన శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా. వాతి ప్రసరతి సతి. వాతేశ్శతృప్రత్యయః. 'వహతీ'తి పాఠే, వహతి ప్రవర్తమానే సతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవ ప్రాధాన్యాదిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనావస్థామరణ్యయాత్రాదుర్దశాం, ప్రేక్షితుం ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయా, మిత్యుత్ప్రేక్షా. అహ్నమధిదేవతాయామహఃపతౌ, చరమే క్ష్మాభృతి అస్తాచలే. ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ'దిత్యమరః. తిరోహితాయామంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తం గతే సతీత్యర్థః. రామశ్చరమాం పశ్చిమాం. సంధ్యాం, సముపాస్య. సాయంసంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే, లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పం పర్ణమయశయ్యాం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి'త్యమరః, అభజత ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః, అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. 'లోకసంగ్రహమేవాఽపి సంపశ్యన్ కర్తుమర్హసి, యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అహరహ

---

1 రథ్యయోః.

యాం సంధ్యాం చరమాం రామస్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి
లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్పమభజత. ౧౧౩

స. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ-
మంతఃపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లః,
నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి-
ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః. ౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా¹మర్యమణిమరీచిమాలాధారిణి పూర్వో-

స్సంధ్యాముపాసీతే' త్యాదిశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహ-
ధారిణః శ్రీరామస్యాయమాచారో లోకాదిశాస్త్రేయః ప్రవర్తకస్సంధ్యావందనస్య యుక్తమే-
వేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథా చ మహాభారతే, 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం
తాముత్ససర్జ హ, సా ప్రాతస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. ఏతాం
సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజశ్చ హి కురు-
నందనే'తి. ౧౧౩

రామ ఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్యా, సహేత్యర్థః, అత్ర సహార్థకా-
ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకా-
త్సహార్థకానామప్రయోగేఽపి 'సహయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ
ఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీ దౌవారికో యస్య తస్మిన్, సౌమిత్రిరక్షణవతీత్యర్థః. ని.
'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశ ఇతి సంజ్ఞా యస్య తం,
తద్రూపమిత్యర్థః. అంతఃపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టవతి సతి, నిషాదనాథో
గుహః, తం తథాభూతం భూతలశాయినం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, ని. 'నిర్వర్ణనం తు
నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితా అవి-
చ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టిః అశ్రుసంపాతో యేన సః తథోక్తస్సన్, శ్రీరామదుర్దశాదర్శనేన
రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలధియా గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య-త్యక్త్వా,
నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవానిత్యర్థః. వసంతతిలకా
వృత్తమ్. ౧౧౪

వ్యతీతాయామితి. విభావర్యాం - రజన్యాం, ని. 'విభావరీ తమస్విన్యౌ రజనీ
యామినీ తమీ' త్యమరః, వ్యతీతాయాం అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూ-

1 అర్యమ్ణి మరీచివీచిమాలాధారిణి.

ర్వ్యధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛతామ్. ౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతాస్సీతామాచష్ట. ౧౬

వ. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ[1]సంభవస్య
దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం

ర్ధ్ని ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, అర్యమ్ణస్సూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణపఙ్క్తిః తాం బిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారీ. తథాభూతే, స తీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ విరచితః విహితః జటానాం బంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంధనం యాభ్యాం తౌ. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్ఛం గంగాతీరమగచ్ఛతాం ప్రాప్తవంతౌ, ని. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధ' ఇత్యమరః.

తత్రేతి. తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణస్సన్. సీతామాచష్టావోచత్. ౧౬

అ. తదేవాహ.—మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాది శ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో యాగవచనః, యథా, 'త్వమేవ పితృమేధః' ఇతివత్, ని. 'మేధః క్రతౌ మతౌ మేధే' తి విశ్వశ్చ, తథా చ మేధే సాధుర్మేధ్యః 'తత్రసాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, అథవా మేధార్హః మేధ్యః 'తదర్హ' మితి యత్ప్రత్యయః, స చాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః. తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్త్మాన్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసాధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః. తథా తాతానుతర్పణేనాస్మత్పూర్వపితృసంతర్పణేన పచేళిమం పరిపక్వం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగితయైన జన్మసాఫల్యసంభవాదితి భావః. పచేళిమేత్యత్ర 'కర్మకర్తరి' 'కేళిమరఉపసంఖ్యాన' మితి కేళిమర్ప్రత్యయః, భగవతీం పూజ్యాం భాగీ

'తాతానువర్త' నేతి పాఠే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్య కర్మణః అనువర్తనేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్మకానుసరణేన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్నయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః. ౧౧౩

౫. తదనంతరం రామస్సాంత్వవచనవారితసుమంత్రస్ససౌమిత్రి ర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం నావమారురోహ. ౧౧౪

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతేరనుగమనమపి తూర్ణమేవ [1]ని స్తీర్ణసురసరిత్పూరసంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృతపద

రథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతో భగీరథేన తపసా ప్రార్థితా భగీరథీ సేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపానల దగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే. తస్మాదస్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః. స్పష్టోఽత్ర రూపకాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వవచనైః ప్రియవాక్యై భిరేవ వారితః త్వం పురగమనాయాయోధ్యాం ప్రతి యాహీతి నివర్తితః సుమంత్రో యేన సః తథోక్తః. అత్ర సాంత్వగ్రహణం తస్య వనగమనాభావే సాంత్వమిత్యవగంతవ్యమ్. ససౌమిత్రి స్సలక్ష్మణస్సన్, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షితః' ఇత్యాదీ శ్రీరామాయణోక్తమంగళ్యానీత్యర్థః, ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, 'యాచ్ఞాభ్యర్థనార్థనా చ ప్రార్థనా కథ్య తే బుధైః' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం, గుహేన, ఆనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాపితామిత్యర్థః. నావం తరిమారురోహ అధిష్ఠి తవాన్, 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరి' రిత్యమరః. ౧౧౪

స ఇతి. యో నావమారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతేర్గుహస్యాపి, సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థోఽపిశబ్దః, అనుగమనమనుసరణం, నిషి ధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అతస్త్వమత్రైవ వసేతి నివార్య, తూర్ణం క్షి ప్రమేవ, విలంబేఽంతరాయస్స్యాదితి భయాదితి భావః. నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరః విలంఘితగంగాప్రవాహస్సన్, సంపూర్ణసస్యే, ప్రవృద్ధసకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః,

[1] వితీర్ణ; అవతీర్ణ.

[1]శ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతి
మూలే నిశామనైషీత్. ౧౦౨

అన్యేద్యుర్వన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే [2]ప్రయాగే [3]ప్రతా
యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమ[4]మాశ్రయంతః
పశ్చాదభివాద్య తమమందహర్షం [5]మహర్షిమనేనాదిష్టవర్త్మనా వైకర్త
నీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత

వత్స ఇత్యభిధానమాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిష
యౌ' విత్యమరః. కృతపదః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చంచలశరవ్య
ప్రహారనిపుణః. అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ వరాహాదీన్, నిహత్య
ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితి భావః, కుత్రచిత్కస్మింశ్చిద్వనస్పతి
మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రిమనైషీత్, వ్యగమయత్, మత్స్యాభిధాన
ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలి
నః క్షణేన వత్సాన్ముదితానుపాగమత్, తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగాన్
వరాహమృశ్యం పృషతం మహారురు' మిత్యాది. ౧౦౨

అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే 'సద్యః' పరు' దిత్యాదినా నిపాలిత
మవ్యయం, ని. 'అ్నద్యాత్రాహ్న్యథ పూర్వేఽహ్నీ' త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్. ని.
'తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ' ఇత్యమరః, తే సీతారామలక్ష్మణాః,
వనే భవో వన్యస్తేన పథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే
ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో వ్యాప్నువాన ఇతి
యావత్, తనోతేః కర్మకర్తరి యకి లటశ్శానచి ముమాగమః, 'తనోతేర్యకీతి' అనునా
సికస్య వైకల్పిక అకారః. హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్
తం, హావ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూఢః. భరద్వా
జాశ్రమం భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం,ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంతస్సంతః, ఆమం

గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశే వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే
పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మాత్పశ్చిమతో మత్స్యదేశ, ఇతి, ఇత్థం
దేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్మత్స్యేనితి పాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణా
యోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గవ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలల్లక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయన్తః. 5 మహర్షిజనేన,

[1]శాత్రవసకలసత్త్వ [2]చరిత్రవిచిత్రం [3]చిత్రకూటాచల [4]మథ జగామ. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యేష్వసూనవ్య
త్పరభృత [5]గళచంచత్పంచమైః [6]పంచితాసు,
జనకదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీషు. ౧౨౧

దహార్షం నిజాగమనావమందః అనల్పః హర్షః అనంత రమస్య తం, మహర్షిం ఋషిశ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్య చ, రామస్స్వయం తాపసవేషధారిత్వ క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠః' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం. ఆదేశేన సంకేతేన, ఆదిష్టం యమునాయాః చిత్రకూటమార్గస్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం స్త్రీ తత్సుతా యమునా 'తపనస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. తస్యాః పూరః ప్రవాహ ఏవ దుస్తరః అపితం, మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః. ని. 'కాలిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసే' త్యమరః, ప్లవేనోడుపేన, ప్లవః కోలః ఉడుపస్తు తరః, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల' ఇత్యమరః. నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయస్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యాని సకలసత్త్వాని సర్వప్రాణిసమూహాః తేషాం చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్రమాశ్చర్యజనకం, నిత్యవైరదేశత్వాన్నివాసార్హమిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వతమథ జగామ ప్రాపేత్యర్థః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యేషు సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరాసు, తథామాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం గళేషు కంఠకుహరేషు చంచంతః ప్రసరంతో యే పంచమాః స్వరవిశేషాస్తైః, ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక' ఇత్యమరః, అంచితాసు మనోహరాసు, 'అంచేః పూజాయా' మితీడాగమః, చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు. 'జానపద' ఇత్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్, రామః, జనకదుహితృయోగాత్. జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః, ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః. జాతముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యాయాం యత్సౌఖ్యమానందః. తత్సదృశం సౌఖ్యం యస్య సః తథో

1 శాత్రవసత్త్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అథ జగ్మే. 5 కల. 6 రంజితాసు.

గ. అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమాహ్వాయే దితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశ స్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోధ్యామాసాద్య నిర్దాశరథిస్సారథిరయం సమాగత ఇతి [1]శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనిత దీనాక్రందమందీభూత[2]నేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్. ౧౨౨

త్తస్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాలమరమత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతంస్యా దయోధ్యాయాం కోసలానందినీ తథే'తి యాదవః. ౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వనసంచారే వైర స్యాత్ ద్వేషాదపినామ, అస్మత్సహవాసానురాగాభావేఽపీత్యపిశబ్దార్థః, నామేతి సంభావ నాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు చే'తి విశ్వః, రామః, మాం, సమాహ్వాయేత్, ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః ప్రత్యాశాం శాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః. సుమంత్రః, గుహసకాశే గుహనికటే, కానిచిదహాని, ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'తతస్సాయాహ్న సమయే తృతీయేఽహని సారథి'రితి, నీత్వా గమయిత్వా, తత స్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం? కుతః పునరాహ్వానమి? త్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందామిత్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య-ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అయం సారథిస్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః యశ్శో కాతిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన మందీభూతో ఽంతర్హితో నేమిఘోషశ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః. ని. 'చక్రధారాప్రధిర్నేమి' రిత్యమరశేషః. రథాదవరుహ్య ప్రయాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్య తం, పుత్ర వియోగవేదనాసహిష్ణుత్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రణతవాన్, నమేర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాం స' క్చేతి సగాగమః. చకారాదిడాగమశ్చ 'ఇట ఈ' టీతి సిచో లుక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయేఽపీ'తి ణత్వమ్. ౧౨౨

1 శోకాతిరేకాత్పౌర. 2 నేమి.

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కిం వృత్తస్సౌమిత్రిరితి ముహుర్ముహురశ్రుసంసక్తకణ్ఠస్సుమన్త్రమన్వయుఙ్క్త సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి? కతిసహ్యానయోఽహం కుతః ? ౧౨౪

ప. నేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య

[1]దూరే రథస్య చ సుతే తవ వర్తమానే,

ఏతదితి. ఏతద్దర్శనేన సుమన్త్రస్య కేవలస్యాగమనదర్శనేనేత్యర్థః. విసంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, న కైకేయ్యా అనభిమతతయా బహిష్కృతత్వాదితి భావః. సమాశ్వాసితః యదా ససంజ్ఞస్సన్ వృత్తస్తదోపలాలితస్సన్నిత్యర్థః. దశరథః, రామేణ, కథం కేన ప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, భావే క్తః. న తు దుఃఖేన ప్రయాతం కిమిత్యర్థః. తథా, మైథిల్యా, కథం కేనరీత్యా, కథితముక్తం, న తు నిర్వేదేన కథితం కిమిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రిః, కిం వృత్తః కథంభూతవ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత నేత్యర్థః. ఇత్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, అశ్రుసంసక్తకణ్ఠః బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమన్త్రమన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, ని: 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః. సోఽపి సుమన్త్రోఽపి రాజ్ఞే దశరథాయ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౧౨౩

తత్ప్రకారమేవాహ—దేవేతి. హే దేవ రాజన్, కథం కుతో వా, బ్రవీమి కథయామి, ప్రత్యుత్తరమితి శేషః. కుతః, అహం, కతిసహ్యానయః సిద్ధయదిత్తః, అరణ్యే రామం విహాయ పునరాగతత్వాత్తస్య తాదృగ్వృత్తాన్తకథనస్యాపి లజ్జాకరత్వాచ్చేతి భావః. ౧౨౪

అ. ఏవమాత్మానం వినిన్ద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తరమాహ—నేవేతి. హే దేవ, తవ సుతే త్వత్పుత్రే రామే [illegible]. నేవారసేన ఖలజనానురాగేణ అనుగతాః అనుసృతా యే పౌరాః పురవాసినో జనాస్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య, తథా రథస్య స్యన్దనస్య చ, దూరే విప్రకృష్టే, వర్తమానే, తమసాతీరే నిద్రాణానాం పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్మాకం కిమనేన రాఘవేణేతి పరిత్యక్తత్వాచ్చేతి భావః. భాగీరథీతటే యద్వనం తత్ర, విదేహదుహితుర్వైదేహ్యాః, నవపోనిదర్శ నూతన

1 పారే.

భూత్వా విదేహదుహితుర్నవసౌవిదల్లౌ
భాగీరథీతటవనే పథికావభూతామ్. ౧౨౫

[1]కించ—దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం క్షీరైస్స్వధేనూద్భవై
స్సేక్తుం నాలమరుంధతీపతిరభూత్తస్యాభిషేకోత్సవే,
సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకై
ర్న్యగ్రోధక్షరితైర్జటా రచయితుం క్షీరైర్నిషాదాహృతైః.

కంచుకినౌ, భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః. ఏతత్సౌవిదల్లస్యేదం ప్రథమత్వాజ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికౌ పాదచారిణావితి యావత్ 'పథష్క' న్నితి కన్ప్రత్యయః. అభూతాం. అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృతయోర్దూరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరార్ధే తు దాశరథ్యోర్నవసౌవిదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః. ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౬

వక్తవ్యాంతరమప్యస్తీత్యాహ-కించేతి తదేవాహ—దేవేతి. హేదేవ, అరుంధతీపతిర్వసిష్ఠః అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరం చికురనికురుంబం, ని. 'చికురః కుంతలో వాల' ఇత్యమరః. స్వధేనూద్భవైః స్వస్య యా ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః అత్యంతశ్లాఘ్యైరిత్యర్థః, క్షీరైస్సేక్తుమార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వాదితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, దైవప్రాతికూల్యాదితి భావః, అలంశబ్దయోగే 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వి' తి. తుమున్, ని, 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః బాష్పోదకోత్పాదకైరశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహృతైః గుహపరిజనానీతైః, న్యగ్రోధక్షరితైర్వటవృక్షోద్భవైః, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమరః. క్షీరైః, జటాః, రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః ఆర్ద్రీకృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేఽపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౭

1 కింతు.

తస్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నఖేషు
లాక్షాం వినాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా
వైవర్ణ్యమావిరభవన్న కదాఽపి వక్త్రే. ౧.౨౮

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
ధన్వీ తదంఘ్రిభజనాదివ పుణ్యలభ్యా
దస్వాప్న ఏవ వనవర్త్మని లక్ష్మణోఽభూత్. ౧.౨౯

తస్యా ఇతి. వన్యే పథి కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజన్త్యా గచ్ఛంత్యాస్తస్యాః విదేహదుహితుస్సీతాదేవ్యాః, పదయోశ్చరణయోర్నఖేషు, లాక్షాం వినాఽపి, అలక్తకద్రవ్యసంపాదనేఽపీత్యర్థః. [illegible] అరుణిమా లౌహిత్యం, 'వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్చ' ఇతి పాణినీయానుశాసనాత్, సహసా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, [illegible] దిత్యర్థః, వక్త్రే - ముఖే తు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాంతిహీనత్వం, నావిరభవత్ న ప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ ప్రసన్నమభూదిత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యాదితి భావః. తద్వచనం తు కిమపి న శ్రుతమితి వాక్యశేషః. అత్ర లాక్షారూపకారణం వినాఽప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః. తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనాద్విశేషోక్తిరిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః స్పష్టా. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧.౨౮

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, [illegible] లక్ష్మణః, వనవర్త్మని కాంతారమార్గే నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతేస్సీతాయా నాథస్య, శ్రీరామస్యేత్యర్థః. కిసలయైః పల్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరికల్ప్య నిర్మాయ, సుఖశయనార్థమితి భావః. తథా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజంతూన్ దమయితుమిత్యర్థః, 'సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః. దృష్టిం, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యైర్లభ్యాత్ సుకృతవిశేషైర్లభ్యాత్ప్రాప్యాత్, తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణసేవనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అస్వాప్నః నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏవేతి యావత్. దేవశ్చేతి గమ్యతే. ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి వ్యవచ్ఛినత్తి, అభూత్ జాతః, మహాత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయా దేవభూయప్రాపకత్వా

గ. ఏవం సుమన్త్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాం [1]సమాశ్వాస్య నరపతిరిత్థమకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహాపిహిత [2]దివస్పతౌ మృగయాస్పృహయా కమపి సమయమగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదాన[3]సనాదపుష్కరగజభ్రాన్త్యా తపస్వీ మయా
విద్ధః కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ [4]స్సరయ్వాం హరన్,

దితి భావః. అస్వప్న ఇత్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః. స చోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గమ్. ౧౨౮

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, సుమన్త్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామలక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్య స తథోక్తః, సుమన్త్రముఖాదాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాన్త ఇత్యర్థః. నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయ్యాత్మని, జ్యోతిషి సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి అస్తాచలకూటభాజి, అస్తం గతే సతీత్యర్థః. హృదయలగ్నం శోక ఏవ శల్యం శఙ్కుః యస్యాస్తాం, దురన్తశోకాక్రాన్తాన్తఃకరణామిత్యర్థః. కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్. ౧౨౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసన్దోహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోఽప్యనవకాశప్రద ఇతి తరూణాం సాన్ద్రత్వాతిశయోక్తిః 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్యే'తి పుంవద్భావాతిదేశవికల్పాద్దివస్పతావితి సిద్ధమ్. సరయూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమపి సమయం కస్మింశ్చిత్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిద' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే' ద్వితీయా. అగమమగచ్ఛం, తతః కిమత ఆహ—తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, సనాదం సబృంహితం పుష్కరం శుణ్డాగ్రం యస్య స తథోక్తో యో గజస్స ఇతి భ్రాన్త్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జల' ఇత్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్య

1 ఆశ్వాస్య, 2 వివస్వతి శీతస్వతి. 3 సదాన. 4 సరయ్వాహరన్.

తత్పిత్రోర్జరదంధయోరసుమృతిం కర్తుం [1]చితిం చిన్వతో
శ్శాపో మయ్యపతత్త్వమాపి సుతప్రేమ్ణా ప్రణశ్యేరితి.
అహం వైశ్యస్య శూద్ర్యాం జాతస్తస్మాన్న సంభవేత్,
బ్రహ్మహత్యేతి మాముక్త్వా స్వర్గతో౽ దుర్గతో౽ మునిః. ౧౩౨

సంప్రహారాభిజ్ఞేనేత్యర్థః. మదీయా, సరయూ నామ నదీ, తస్యాః కూలగం, ని. 'కబంధ ముదకం పాథః' ఇత్యమరః. హారకే పిత్రర్థం కమండలునా సలిలం సంగృహ్ణాన్. కశ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శరేణ విద్ధః సంప్రహృత్యతః, కిమాహ ఇత్యత ఆహ - తదితి. జరంతౌ జరాజీర్ణౌ తౌ చ తావంధౌ చ తయోః. ని. 'జీనో జీర్ణో జరన్నపి' త్యమరః. విశేషణయోరపి మిథః విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. అత ఏవానుమృతిం పుత్రమనుసృత్య మరణం, కర్తుం చితిం ముష్టీకృత కాష్ఠసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః. [illegible]. 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయతే' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తపస్వినః, పిత్రోర్మాతాపిత్రోః, 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః. శాపః, మయ్యపతత్, అగ్నితాశనివదితి భావః. కిమితి. త్వమపి, సుతప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియేథా ఇతి 'శిషి ప్రశమ' ఇతి ప్రథమః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౧

శరవిద్ధస్తపస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ — అహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః శూద్ర్యాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రీ శబ్దాపరంగనే' త్యమరః 'శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతి' రిత్యుక్తత్వాన్న ఙీష్, జాతః కరణః, న తావద్వైశ్యో౽ప్యస్మీత్యర్థః, 'వైశ్యాత్తు కరణః శూద్ర్యా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని. 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరశ్చ. తస్మాత్కారణాత్, బ్రహ్మహత్యా. న సంభవేత్, కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాం ప్రత్యుక్త్వా, దుర్గతః శరసంప్రహారదురవస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయాః' ఇత్యమరః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతామ్, న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' తి. ౧౩౨

1 చితాం.

గ. తదవశ్యం వశ్యఏవాస్మి మృత్యోరితి [1]స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ. ౧౩౩

[2]ప. మునిశాపకృతోత్పత్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రతిక్రియా,
తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం దశామ్. ౧౩౪

[3]నాక్రాన్తస్త్రిదివః పరైస్సుమనసాం కాంతా న బందీకృతా
నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యాంగణమ్,

తదితి. తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యోరంతకస్య, వశ్యో వశం గత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారార్థః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్మరణగోచరో రామో యస్య స తథోక్తస్సన్నేవ రామమనుశోచన్నేవేత్యర్థః. విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంఠగతప్రాణోఽభూదిత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపేనోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః. నిష్ప్రతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరైరపరిహార్యేత్యర్థః, విపత్తిరాపత్. దశరథాయ దశానాం పూరణీ దశమీ 'తస్య పూరణేడ' డితి డట్. 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్మ' డితి డటో మడాగమః. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్, తాం దశమీం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవతీ. అమోఘమునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః. మన్మథావస్థాసు అస్యా దశమత్వాదిత్థం నిర్దేశః - తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్యపీతి పదం సర్వత్రానుబధ్యతే. యద్యపి విచార్యమాణే, పరైశ్శత్రుభిః, స్వర్గో నాక్రాన్తః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీదివ్యబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. కాంతాః, న బందీకృతాః, నోపగృహీతాః. శత్రుభిరితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా' మిత్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేతబాహ్యాంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యాత్సాకేతమయోధ్యాయా' మిత్యమరః. నాకీర్ణం న సంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వానార్థమాగతైర్దేవదూతైర్న సంకులమిత్యర్థః. తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్ష

1 దశరథస్మృతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా.—3 నాక్రాన్తం త్రిదివ-

నాదిష్టాస్సచివాశ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో
నాకం శోకవశాదగాద్దశరథో నాస్థాం వహన్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసాముఖరైః కైకేయీనిందాకందళితైః రామగుణకీర్తనద్విగుణితైరవరోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు. ౧౩౬

వ. అభూదరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాంగణమ్,

ణార్థం, సచివాః మన్త్రిణః, నాదిష్టాః నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షేప్యత్వాదితి భావః. తథాపీతి శేషః. దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజనితశోకాయత్తత్వాద్ధేతోః, 'వశ ఆయత్తతాయాం చ' ఇత్యమరః. వాహనే రథే, ఆస్థా మాదరం, న వహన్ గృహ్ణన్నపి, వాహనం వినైవేత్యర్థః. నాకం స్వర్గం, 'ఆకాశే త్రిదివే నాకః' ఇత్యమరః. అగాదగాత్, అహో, భూతలత్రిదివస్య సంక్రమణాదినిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్మ ఇదానీం తు తాదృశనిమిత్తాభావేఽపి స్వర్గగతిరాశ్చర్యమిత్యర్థః. 'అహో హీ చ విస్మయే' ఇత్యమరః. అత్రాపి విభావనాలంకారః. పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరం విహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్గలోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యస్తుతివచనేన ముఖరైః ప్రచురైస్తద్వ్యాపృతైరిత్యర్థః. సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థీయో లప్రత్యయః, కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా దివంగత ఇత్యాది గర్హణేన కందళితైః కందళః కిసలయః తద్వంతః కృతాః కందళితాః తైః, సంవర్ధితైరిత్యర్థః. 'కందళవచ్ఛబ్దా [illegible]'. రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత ఇత్యాది సద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైః అంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు-హరిదంతరాలేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖరితేషు వాచాలితేషు ప్రతిధ్వనితేషు సత్స్విత్యర్థః. ౧౩౬

తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—అభూదితి. తదా తస్మిన్ సమయే న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహితమిత్యర్థః. శైషికః కప్ప్రత్యయః, అతఏవ మ్లానః - తేజోహీనస్సద్గణో నక్షత్రమండలం యస్మిన్ తత్తథోక్తం, గగనాంగణం - నభఃస్థలమాలోక్య, దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా, శోకం కృ

ఆలోక్యైవ తదా శాంతమశేషం చ మహీతలమ్. ౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా [1]సచివాస్తైలద్రోణ్యాం [2]నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథా ఏవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః. ౧౩౮

తేఽపి జితపవన [3]జవనహాయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే

త్పన్నం, మహీతలం - భూమండలం చ అరాజకం - దశరథరహితం, అతఏవమ్లానసద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం సత్, శాన్తం - స్తిమితమభూత్, 'వాదాన్తశాంతే' త్యాదినా నిపాతః. చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖిన్నసాధుజనమభూదిత్యర్థః. ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే' ఇత్యమరః. ని. 'సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు. సత్ క్లీబమృక్ష' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, అత్రోత్ప్రేక్షాశ్లేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః. ౧౩౭

తతఇతి. తతః - పరిదేవనానన్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచివాః - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య' ఇత్యమరః. వసిష్ఠస్య వచసా భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్వితి నియోగవచనేన, క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఊష్మాభావత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థమితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీ' త్యమరః. అకథితదశరథకథాః అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తేరితి భావః. భరతం, క్షిప్రమవిలంబితమేవ అనయత = ప్రాపయత ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః. దూతాన్ - సందేశహారిణః, కేకయేషు - తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః - ప్రహితవంతః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. ౧౩౮

తేఽపీతి. తేఽపి దూతాశ్చ జితపవనాః - పవనాధికవేగాః - జవనాః- జవశీలాశ్చ 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్, యే హాయా అశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచం ప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే, తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్తనే, దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం - పరితప్యమానమానసం యస్య తం, తాదృశం, భరతమభివంద్య - నమస్కృత్య, గురో

1. 'సచివా' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ. 3 యవన.

¹దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరతమభినంద్య గురు²నియోగం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయైరేవ దినై³రనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద.

ప. అతిచకితమతిః పురైవ పశ్యన్
పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్,
న్యవిశత భరతః పరీతదూతః
⁴పితృభవనం పితృకాననాదనూనమ్. ౧౪౧

ర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్యేవంరూపామాజ్ఞాం, వ్యజిజ్ఞపన్ - విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౩౯

సోఽయమితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన - మాతుః పిత్రా కేకయేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవ దినైః శైఘ్ర్యవేగవాహకైః, మాతులగృహనిర్గమనదినమారభ్య సప్తమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే 'అద్య మే సప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యగృహేష్వస' ఇతి కైకేయీం ప్రతి భరతవచనం, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్సన్, సాకేతమయోధ్యామాససాద - ప్రాప. ౧౪౦

అతీతి. పరీతదూతః - పరివేష్టితదూతః, భరతః, పురా - పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే' తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' తి హ్రస్వత్వం. తన్న భవతీత్యయథాపురం తతశ్చారశబ్దేన 'సుప్సుపే' తి సమాసః, అయథాపురం చారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనసంకులమిత్యర్థః. పురమయోధ్యాం పురా నికట ఏవ పశ్యన్నవలోకయన్, ని. 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః. అత ఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణస్సన్, పితృకాననాత్ - శ్మశానాదనూనమన్యూనం, భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్తుల్యమిత్యర్థః, పితుర్దశరథస్య భవనం - గృహం న్యవిశత - ప్రవిష్టవాన్, ని. 'శ్మశానం

1 దుఃఖప్రదాయ. 2 నిదేశం. 3 అతినిమిత్తభూతసాతఙ్కః. 4 పితృభవనే పితృకాననాదనూనే.

సపితరమనవేక్ష్య తత్ర మాతు
స్సదనగతః ప్రణిపత్య తామపృచ్ఛత్,
క్వ ను మమ గతవాన్ పితేతి సైషా
పరుషతరం భరతాయ వాచమూచే. ౧౪౨

వనచర ఇవ సాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితాఽభూత్కాలధర్మా[1]నుకూల
స్త్వమనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్. ౧౪౩

మయూరీవ మహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా,

స్యాత్పితృవన' మిత్యమరః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౪౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరం దశరథమనవేక్ష్యాఽదృష్ట్వా, మాతుః కైకేయ్యాస్సదనగతో-గృహం ప్రవిష్టస్సన్, తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వాన్నమస్కృత్య మమ, పితా దశరథః క్వ ను కుత్ర, గతవానిత్య పృచ్ఛత్ పృష్టవాన్, అథ, సైషా కైకేయీ, భరతాయ, భరతం ప్రతీత్యర్థః. 'క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పరుషతరమత్యంతకర్ణకఠోరం యథా తథా, వాచమూచే ఉక్తవతీ. వృత్తం పూర్వవత్. ౧౪౨

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధుమనువర్తితుం, వనచరో మునిరివ, ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీ సన్ త్వం గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్తస్సన్ అరణ్యం గత ఇత్యర్థః. తదను తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య అనుకూలః యోగ్యః అభూజ్జాతః, మృత ఇత్యర్థః. ని. 'స్యాత్పంచతా కాలధర్మ 'ఇత్యమరః. అతస్త్వం, నిస్సపత్నాం నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందమనుభవ, పరిపాలయేత్యర్థః. మాలినీ వృత్తమ్. ౧౪౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, భారత్యా ఉక్తరూపయా వాచా, భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి ఙీష్, కేకయా స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః. మహానాగం మహాభుజంగమివ,

1 అనుయాతః.

భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్. ౧౪౪

గ. తదను భరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీ మిత్థమకథయత్. ౧౪౫

ప. పరిణతిపరమాణాం ప్రాణినాం సన్నిధానా
న్నహి భవసి చతుర్ణాం సా త్వమస్మాకమమ్బా,
తదిహ తనయపత్న్యస్స్వల్పవిశ్వాసభూమిం
శ్రుతిపుటరచితార్తిస్త్వాం సపత్నీమగృహ్ణాః ౧౪౬

పరిక్షుభితమానసం క్షుభితహృదయం, చక్రే, ని. 'సుభగాంతో భగ్నస్తో భగ్నో నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాన్మయూరాభ్యస్తస్వరభేదాది భావః. పూర్వశ్లోకముపలంకారః.

తదన్వితి. తదను కైకేయీవచనానంతరం, భరతశ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య, పితృభ్రాత్రుద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వేత్యర్థః. విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః, పితృమరణభ్రాతృప్రవ్రాజనశ్రవణజనితదుఃఖాతిశయేన కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధుర ఇత్యర్థః. కైకేయీమిత్థమకథయత్. ౧౪౫

అ. తదేవ వివృణోతి—పరిణతీత్యాదినా హే కైకేయి, పరిణతిపరమాణాం పర్యంతే దుర్దశానుసంధాయకానాం, ప్రాణినాం సంసారిణాం, ని. 'అస్త్రీ పంకం పుమాన్పాప్మా' త్యమరః. సన్నిధానాత్సంపర్కాదేవ తత్సంస్కారానుషంగాత్, త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనామస్మాకం, అంబా మాతా, న భవసి నైవ భవసి ఖలు, గర్హ్యవృత్తిత్వాదస్మాకమంబా భవితుం నార్హసీత్యర్థః. తత్కస్మాదిత్యత ఆహ— ఇహ అస్మిన్ లోకే, తనయపత్న్యః పుత్రపత్న్యః, స్త్రియః, తదాభూతానాముపేక్ష పరిత్యాగసంభవాదితి భావః. త్వాం, శ్రుతిపుటరచితార్తిః శ్రోత్రేణ రచితా విహితా ఆర్తిః పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యాః శ్రవణమాత్రేణ రుజాకరీత్యర్థః. అకీర్తేర్దుష్కీర్తేః, సపత్నీమంబాం, కామ మత్యంతం, స్వల్పవిశ్వాసాం, కైకేయీ మేతదకృత్యమకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యసంభావనం కరిష్యంతీత్యర్థః, ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథః' ఇత్యమరః. 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణాదతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వస్యారోపాదపహ్నవభేదః. ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయం మాలినీ వృత్తమ్. ౧౪౬

గ. తదను తన్ముఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్. ౧౪౭

ప. [1]అవిరళమినవంశం దగ్ధుమాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవనమపాపై ర్దేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్? ౧౪౮
అవిరత[2]కృషితాంతం వత్సమాలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్ముఖాత్కైకేయీవచనాదాకృష్టా అపసారితా దృష్టిర్యేన స తథోక్తః, ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకనీయమితి జుగుప్సన్నిత్యర్థః. అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచనమవాదీదవోచత్. ౧౪౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, 'భాతేర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి జీప్, సత్యాం సాధ్వ్యామస్యాం కైకేయ్యామితి సోల్లుంఠనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితి యావత్, 'అవికల' మితి పాఠే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధుం నాశయితుం, భస్మీకర్తుంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమూష్మాణం చ కిరంత్యాం విక్షిపన్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యామిత్యర్థః. వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యాస్స్వజనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితి భావః. సవనేష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే ఽపీత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. అపాపైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠకల్మాదికమశ్నాతీత్యాశ్రయాశః స ఇత్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, న వోఢవ్యమిత్యర్థః. సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అసిద్ధ్యాపత్త్యాదితి భావః. ని. 'ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽనల' ఇత్యమరః. హంత అప్రచ్యుతస్యాస్మద్వంశస్యేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవతీతి ఖేద ఇత్యర్థః. అత్రోపమేయస్యాధిక్యకథనాపేక్షయోపమానస్య పావకస్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్ప్రతీపాలంకారః 'యత్రోపమానస్యాక్షేపః కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యద్వోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీపస్సా ద్విధాలంకృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౪౮

అ. పుత్రపీడనమతిదుస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ - అవిర

1 అవికలమ్. 2 కృషితార్తమ్.

రపి తనుజశతానాం మాతురస్రం బభూవ,
తదిహ తనయశోకం సంతరేదేకపుత్రా
కథయ కథమిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ. ౧౪౯
అపిబదియమమంత్రే కాలయోగాన్నరేంద్రే
వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

తేతి. అవిరతా అవిచ్ఛిన్నా మధ్యాహ్నసన్ధ్యంతేతి యావత్. తయోః గృహీత్వా కర్షణేన తాన్తం గ్లానం ఖిన్నం, వత్సం తనయమ్, ఋషభమిత్యర్థః. ఇతి తాదృశవచనం. స్వవంశ్యత్వాద్వత్సత్వేన నిర్దేశః. ని. 'వత్సో నా గుణజే పక్షే శకృతి తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ. అవేక్ష్య దృష్ట్వా, తన్వ్యాం, కామక్షమాణామ్, పుత్రాణాం శతేషాం శతానాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా ఇత్యర్థః. సురభేః కామధేనోః, గగనస్థాయాః ఇతి శేషః. అస్రమశ్రు బభూవ, తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవతీత్యర్థః. ని. 'రోదనం చాస్ర మశ్రు చే' త్యమరః. తత్తస్మాల్లోకోత్తరగుణః శ్రీరామః పుత్రో యస్యాస్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కౌసల్యా, అస్మిన్ లోకే, ఇదానీం, తనయశోకం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తరమితి భావః. కథం కేనోపాయేన, సంతరేత్ తరితుం శక్నుయాత్, న కేనాపి సంతరేదిత్యర్థః. కథయ బ్రూహీతి విషాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపి స్వర్గనివాసిన్యపి కామధేనురపి సాక్షాదనాత్మజస్యాపి వత్సస్య క్లేశ మసహమానా శోచితవతీ. ఏవంభూతా కౌసల్యా శోచిష్యతీతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణేఽపి 'యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కిం పునర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయా కృతే' ఇ. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వాదర్థాపత్తిరలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వస్త్వన్యథా భవేత్, కైముత్యన్యాయతస్సా స్యాదర్థాపత్తి రలంక్రియ' ఇ లక్షణాత్. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయం కైకేయీ, భుజగీ వ ప్రతీయమానే నరేంద్రే రాజ్ఞి దశరథే, విషవైద్యే చ. ని. 'నరేంద్రః (వార్తికే) సార్వభౌమే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యతే' ఇతి విశ్వః. కాలయోగాత్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్రశ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూర్వం మంత్రసంపన్నేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీత్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం నరేంద్రసంబంధినం,- 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణవాయుమపిబత్ పీతవతీ,

అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం
పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్. ౧౫౦
ఏషా నికృష్టమతిరాత్మగుణోచితేషు
వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,
మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ
హా హంత కేకయకులే కథమావిరాసీత్? ౧౫౧
జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్మవిత్,

వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీత్యర్థః, 'హాఘ్రే' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపసృత్య అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వేత్యర్థః. 'అపపరి బహిరంచవః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావసమాసః. 'అవ్యయీభావశ్చే' తి నపుంసకత్వం. వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచితవామలూరుప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. క్వాపి కస్యాంచిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్మశానభువి, వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాం రూపప్, ఈదృక్క్రూరసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయేత్యర్థః. అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణాత్కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం యథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతిహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః. ౧౫౦

ఏషేతి. నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందైశ్చూతవృక్షైశ్శాలతేఽభీక్ష్ణమితి మాకందశాలిని 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః. కేకయస్య రాజ్ఞః కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృఙ్మహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తిరనుచితేత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మవిద్ధర్మజ్ఞః, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా విహీనేత్యుక్త్వేతి శేషః. సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సన్, నిరయాత్ రలయోరభేదాన్నిలయాత్ కైకేయీగృహాత్, నిరయాన్నరకాదివ, ని. 'స్యాన్నారకస్తు నరకో నిరయో దురతిస్త్రియా' మిత్యమరః. నిరయాత్,

నిరయాన్నిరయాంత్వీరో నిరయానివ సానుజః. ౧౫౨

గ. [1]తత్ర సామాత్య [2](స్సహసుహృద్భి) ర్మాత్యశ్చిత్తాన్తరో(?)హాణ మభిలపంతీం కౌసల్యాం భరత స్సమాశ్వాస్య [3]వసిష్ఠాదిష్టేన పథా దశరథాయ [4](సదా యోగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం [5]ప్రేతకృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే గన్తుం భ్రాతృవనం తదా,

నిరగాత్, నిర్భరగ్లానిః 'పూర్వ ప్రాంజలి' ర్నత్యన్తాగ్రాహో(?)గ్లానిః, ప్రకృతయ ప్రాణనాత్మ స్సంసృష్టిః. ౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రిసహస్సన్, సముపేత్య సమీపమాగత్య, కౌసల్యయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్తుర్దశరథస్య, చితాధిరోహణ మనుగమనమభిలపంతీం కామయమానాం 'ఆర్త్యా ద్ర్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా', ఇతి స్మృత్యా తస్య పతివ్రతాధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, సమాశ్వాస్య 'స్త్రీణాం శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్న'హి తస్య కదాచన, సత్యసంధస్య తాం శ్రేష్ఠాం ముసాన్యాం సమయతే గతిః' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తానేకవచనై రిత్యర్థః. నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వసిష్ఠేన నిజకులాచార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా రీత్యా స్మృతిమార్గేణ, సదా, యోగశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్త్రే. ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూకః' ఇత్యమరః. 'యజజపదశాం యఙ' ఇతి యఙన్తాదూకప్రత్యయః. తస్యాభిప్రేతమభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిన్యాయసంస్కారమకరోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాసుశ్చ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౫౩

అ. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ-తాత ఇతి. గ్రామమనేన కృతీ కుశలః, కృతకృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టాదిభ్య'శ్చేతి ఇని ప్రత్యయః. భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృవనం శ్మశానం, యాతే గతే సతి, పరలోకగామిని సతీత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే, స్వయం, భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, వనమేవేత్యర్థః. యాతుం గంతుం, ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్, కృతప్రాంజలయః' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధాంజలిరిత్యనేన బహువ్రీహిః, ప్రకృతీః రమాత్యాదీన్, ని. 'ప్రకృతిస్సహజే యోనావమాత్యే పరమాత్మని'

[1] తతః. [2] హైతదస్తిక్వచిత్. [3] వసిష్ఠాధిష్ఠితేన. [4] ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. [5] ప్రేతకృత్యమాశేషం.

భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

గ. [1](అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ
సాకమనునీతో భరతో భవనమభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితౌర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ

నీతి విశ్వః. 'స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చే'త్యమరః. ప్రార్థయామాస యాచితవాన్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తాన్తమాహ—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్సన్, తాభ్యాం మాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిభూతత్వాదితి భావః. తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, 'యథా సాదృశ్య' ఇత్యవ్యయీభావః. †ఊర్ధ్వం దేహాద్భవమౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదహర్దానం త్రిషు స్యాదౌర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః 'ఊర్ధ్వదేహాచ్చే'తి వక్తవ్యాట్ఠక్. †అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాదుభయపదవృద్ధిః, విహితమాచరితమౌర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం, గమితా నీతాశ్చతుర్దశసఙ్ఖ్యాకా దివసా యేన తం, భరతం, అమా-సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, అవ్యయాత్త్యప్, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, నగరే వత్తనే యే వృద్ధాః జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ, సార్థం, సముపేత్య సమీపమాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్యనునీతవంత ఇత్యర్థః. నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహ' మితి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం, 'క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధం కృతవానితి మంతవ్యమ్. చతుర్దశదివస మితి తు వాస్తవత్వాదవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో

† దేహాదూర్ధ్వ మూర్ధ్వదేహః రాజదంతాదిః, ఊర్ధ్వదేహే భవం ఔర్ధ్వదైహికం అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్. అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః, కేచిదుత్తరపదవృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

సకరకులహితేన పురో[1]హితేన నగరవృద్ధైశ్చ సాకమమాత్యాస్సము
పేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః. ౧౫౬

తతస్తాన్నిర్బన్ధతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౫౭

ప. బహుభిరిహ కిముక్తైస్త్యక్తసౌమిత్రివృత్తి
ర్ముకుటమపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞాపి పూజ్యా,
మమ పరమవకాశః పర్ణశాలాన్తరాలః

నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువ' న్నితి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహుర్భరతః శోక మూర్ఛిత' ఇతి. త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకమూర్ఛితత్వేన ప్రసాధయితు మయుక్తత్వా 'ద్దివసే చ చతుర్దశే'ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమితచతుర్దశ దివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నో గమనోక్త్యా పఞ్చదశేఽహ్ని అభ్యర్థనం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. తర్హి యద్యపి విరోధో దుర్వారః. తథాఽపి యథా కథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసమేవ పర్యవసాయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థే క్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితో గమ్యమానః సీమసమాగతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త్వమితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథా న కోఽపి విరోధ ఇత్యలమతిప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బన్ధతః ముకుటభరణార్థం నిర్బన్ధం కుర్వతః, తాన మాత్యాన్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదేవాహ—బహుభిరితి ఇహేదానీం, బహుభిరనేకైః ఉక్తైః ఉక్తిభిః, ఛాన్ది క్తః. కిం. న కించిదపీత్యర్థః. వృథా కాలక్షేపమాత్రావతి భావః. కిం తు త్యక్తా విసృష్టా సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య వృత్తిర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేన స త్యక్తవృత్తిస్సన్, ముకుటమపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్యమఙ్గీకుర్యామిత్యర్థః. అపి శబ్దస్సంభావనాయాం. కుతః, యుష్మాకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞా నియోగః, పూజ్యా హి మాననీయా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః. కిం తు చేత్; విపులాయాం విస్తృతాయాం దండకాయాం, క్వచిత్కుత్రచిదపి, మమ, పర్ణశాలాన్తరాలః పర్ణశాలా నిర్మాణానుగుణః, తావన్మాత్ర ఇత్యర్థః. అపరోఽన్తరం పరమత్యంతం, శాస్త్రి

1 హితకర్త్రా నగరవృద్ధైః. 2 అథ.

క్వచిదపి విపులాయాం నా_స్తి చేద్దండకాయామ్. ౧౫౮
౫. ఇత్యుక్త్వా [1]శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ తత్ర. ౧౫౯
ప. [2]అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం
[3]సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,
నరపతిగృహమధ్యా త్తూర్ణముద్ఘూర్ణమానా
కుటిలగతిరుదస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా. ౧౬౦

చేత్, తదా, వహేయమితి సంబంధః. అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే ణైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణేతి తాత్పర్యమ్. ౧౫౮

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యో త్కంఠితం మనః చిత్తం యస్య సః తథో క్తస్సన్, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, గృహాదితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే. ౧౫౯

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢమితి యావత్. క్రియావిశేషణమే తత్. ని. 'కపటో౽స్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణ రూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథా స్తస్మిన్నాకాశే, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసవో దోషా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'స్వైరిణీ పాంసులా చ స్యా' దిత్యమరః. సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః, తస్యాభావ స్తత్త్వం తద్విషా తకరణరూపదోషకారిత్వమిత్యర్థః 'త్వతలోర్గుణవచన'స్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అస్య సంతీతి పాంసులః తద్భావ స్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రకట యిత్వా, ఆసాద్య చ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవి ఘాతం. అన్యత్ర సుష్ఠు జనానాం నయనసౌఖ్యస్య నేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరో ధం చ, కృత్వా, ఉద్ఘూర్ణమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః. కుటిలగతిర్వక్రగతిః ఏకత్ర కుబ్జత్వాదన్యత్ర తాదృక్చ క్రచంక్రమణశీలత్వాచ్చేతి భావః. మంథరా నామ మంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యావాత సంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంత రాత్, తూర్ణం క్షిప్రముదస్థాదుత్థితవతీ, నిర్గతవతీత్యర్థః. ఉదో౽నూర్ధ్వకర్మణీ' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషో౽యంశ్లిష్టత్వం న త్వర్థా ద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

1 రామ. 2 అనవధి. 3 భువన.

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,
కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతఃపురజన ఏవ పురాన్నిర్గత్య శిల్పివర్గసమీకృతసరణిర్భరతః [1](పురతః) ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణాద్భూతలసముత్కీర్ణేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయన్నంబరగంగాం గంగాం చ

కేశహస్తమితి. తతస్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనాత్కోపాద్రిక్తం, అతఏవ, స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం సంఘం కేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్ష శ్చ హస్త శ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే' ఇత్యమరః. గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉద్యత ముద్యుక్తం, తత్కృతాపరాధస్మరణేన స్త్రీహత్యాదోషస్య న ప్రసక్తేరితి తద్వధ్యత్వం మనే విహితాగ్రహమిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్య చ, అనుజం శత్రుఘ్నం, కౌసల్యా వారయామాస కిమనేన తవ ప్రయాసేన గ్రహణేన తస్మిన్నపరాధినీ ఏతాన్ని వారితవతీత్యర్థః. ఏతేనాస్యాస్సాధ్వీజనోచితసదాశయసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిస్సూచితేతి మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, భరతస్సాంతఃపురజన ఏవ కౌసల్యాద్యంతఃపురస్త్రీసహితస్సన్నేవ, శిల్పివర్గేణ ఖనకవర్ధకిప్రముఖశిల్పిసమూహేన సమీకృతా గర్తపాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణిర్మార్గో యస్య సః తథోక్తస్సన్, పురతః పురస్తాత్, ప్రసృతానాం ప్రవృత్తానాం నరాణాం గజానాం రథానాం తురగాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణముపమర్దితం యత్ భూతలం తస్మాత్సముత్కీర్ణేన సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాంసుసమూహేన, అంబరగంగామాకాశగంగాం, జంబాలయన్ జంబాలవతీం, కుర్వన్, పంకిలయన్నిత్యర్థః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' ఇత్యమరః. జంబాలశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. తథా సుమంత్రేణ సహితో [illegible] గుణనివహా స్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథస్యానుమత్యంగీకారేణ, గంగాం, భాగీరథీం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియమాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్యమితి ప్రార్థయమానం గుహం సాంత్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేన సహైవ గంగాం సంతీర్యేత్యర్థః. దూరాద్దూరత ఏవ విప్రకృష్టదేశ ఏవ, మహాశైవరోధభయాదితి భావః 'దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

సుమన్త్రఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమ
ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందనమకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజనమపి
ప్రత్యేకమాలోక్య సేనా [1]మప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్యమ
కురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజస్సోఽయం భ్రుకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

చే' తి చకారాత్పంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశితబలభార స్సంస్థాపితసేనానివహస్సన్, మహర్ష్యాశ్రమపీడాభయాత్ క్రోశాదేవ విసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవ నరర్షభః, బలం సర్వమవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ భరద్వాజస్య మునేరభివందనం పాద వందనమకరోత్. ౧౬౨

స ఇతి. సోఽయం, మునిర్మననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకర ణస్సన్, భరతం, జననీజనమపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్తమాలోక్య, దయాదృష్ట్యాఽనుగృహ్యేత్యర్థః. సేనాం, భరతచమూమప్యాహూయ, ఆనీయ తామిత స్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖేనాకారయిత్వేత్యర్థః. యథోచితం యథార్హ మాతిథ్య మతిథిసత్కారం. అకురుత కృతవాన్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకారమేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రుకుట్యా భ్రూభంగమాత్రేణైవ హే తునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరప్రాయా ఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పప్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పబ్దేశ్య శ్చ దేశీయరః ప్రత్యయాః కించిదూనకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్య స తథోక్తః, లోకత్రయేఽ ప్యస్యాసాధ్యం న కించి దస్తీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతసే బలభాజాం చమూచరాణాం, భజో ణ్విః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకా రేణ, ఆతిథ్యం అభ్యంగస్నానవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం, చక్రే చకార, 'అతిథేర్ఞ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ఞ్యప్రత్యయః. కథం చకారేత్యత ఆహ— ఘోరం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం. తప్త్వా కృత్వా, సుమనసో దేవా స్సంతః, అత ఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫల

1 అస్యాహూయ.

తపస్తప్త్వా ఘోరం దివి సుమనసస్తత్ఫలభుజో
యథా తేషాం తోషం క్షణమఖిలమేయుర్మునికృతమ్. ౧౬౪

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునేర్నిదేశేన [1]సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశన్. ౧౬౫

తత్ర సన్న్యస్తసైన్యస్తతో గుహేన సహ రామమన్విష్యన్ హవ్యగన్ధినా గన్ధవాహేన [2]విహాయోమధూమేన చ దూరాదేవ విభావ్య

భోక్తారః, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన నిర్మితం. తేషాం భరతసైన్యచరాణాం, తోషమానందం, క్షణం క్షణమాత్రం, యథాఽఖిలశ్రేయాంసి క్షణమాత్రమపి స్వర్గిణాం తోషజనకం సంభవేయుః, తస్మాత్ కృతార్థా అభవన్నితి యథా [illegible] శేత్యర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మునికృతాతిథ్యసత్కారేణ స్వర్గసుఖానుభవం సుఖమను బభూవురిత్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్ఫలతోషణాఖిల [illegible] రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీవృత్తమ్. 'రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలాగః శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్. ౧౬౪

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిదత్తసుదినసమ్, దినశతకల్పం, శ్రీరామదర్శనాత్పూర్వమప్యానందసమానదినతుల్యమిత్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా గమయిత్వా. అథ మునేః నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయః చిత్రకూటస్య పర్వతస్య, వనోద్దేశం వనప్రదేశమవిశన్ ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్న్యస్తసైన్యస్త్యక్తసైనికస్సన్, శ్రీరామమనస్యన్యథా ప్రతీత్యనుదయార్థమితి భావః. తథా గుహేన సహ గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం, తతస్తతః ప్రదేశే, రామమన్విష్యన్ మృగయన్, హవ్యాయత ఇతి హవ్యమాజ్యాది తద్గన్ధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా, గన్ధవాహేన వాయునా విహాయోమధూమేన ఔపాసనాద్యగ్నిసూచకవిహాయోమధూమేన చ, దూరాద్విప్రకృష్టదేశాదేవ, విభావ్యమానమనుమీయమానం, అచలాః నిశ్చయదేశత్వాదచలాయమానాః మృగగణాః హరిణాదిమృగయూథాని, యస్మిన్ తం, అస్పృశ్యగుహాభిరంతర్హితాకారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిః అవకీర్యమాణాని నిక్షిప్యమాణాని

‡ స్యాదుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యత్ర అదిశబ్దపరిగృహీతకల్పశబ్దేన సమాస్వపదవిగ్రహః.

1 సర్వేఽపి. 2 ధూమగన్ధేన.

మాన [1]మబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణ బలికుసుమ [2]మశేషపిశితాశనపిశాచోచ్చాటనమన్త్రాయమాణలక్ష్మణ చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ [3]నిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమానవల్కలాజిన [4]మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపతి[5]కరకిసలయ విముక్తైః అభినవపల్లవభఙ్గశబలై రవిరలైః కుసుమనికరై రభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్ క్షేత్రం, వనదేవతానామభ్యర్చనీయ మిత్యర్థః. ని. 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. అశేషాస్సమస్తా యే పిశితాశనాః, క్రవ్యాదాస్త ఏవ పిశాచా భూతగ్రహవిశేషాస్తేషాం సముచ్చాటనమన్త్రవదాచరన్నుచ్చాటన మన్త్రాయమాణో యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రి ధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్య సముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః. ప్రాన్తభూమిర్యస్య తం; నిరన్తరలక్ష్మణ చాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసన్తీతి వాస్తవ్యా వసన్తః 'వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణి'చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. వైఖానసా స్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః. † 'యే నఖాస్తే వైఖానసా'ఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే వైఖానసాశ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురన్ధ్ర్యః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయన్తీ 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితి నిశ్శబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః, 'నిబిడితేతిపాఠే నిబిడశబ్దాన్నిరుక్తాత్తత్కరో తీతి ణిచి కర్మణి క్తః' సాన్ద్రీకృతేత్యర్థః, అనోకహానాం వృక్షాణాం శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమాన సంస్థానకాని వల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మిన్ క్షేత్రం, తథా. అమరతరుశాఖాభ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః అపచితైర్విలూనైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగన్ధర్వాదిఖేచరాధీశ్వరా ఇన్ద్రాదయః తేషాం కిరకిసలయవిముక్తైః పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవపల్లవభఙ్గశబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్బుర

† మన్త్రవదాచరతీత్యర్థే 'కర్తుః క్యఙ్సలోప శ్చే'తిక్యఙన్తా ల్లట శ్శానచ్.

1 అచపలమృగ. 2 అశేషిత. 3 నిబిడిత. 4 అముం తరుశాఖారచితైః. 5 పృతనాగణకర.

మానజానకీనివాసతరుమూలవేదికాలక్ష్యమాణ ఖడ్గకార్ముకని షంగమతిథిజనసపర్యాపర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృతకందమూలఫల కలితైకదేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసముపహాసిత [1]సాకేతరామణీయకం రామాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమమభజత. ౧౯౯

ప అథావాసం శాంతేరకృతసుకృతానామసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరమ్,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

వర్తిః. ని. 'చిత్రభానుమాలిల్యసశల్ల ...' ఇత్యమరః. అవిరళైస్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానాః సంపూజ్యమానాః జానకీనివాసతరుమూలవేదికాః సీతానివేశనవృక్షమూలప్రదేశవితర్దికాః యస్మిన్ తం, ని. 'స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికా' ఇత్యమరః. ఆలక్ష్యమాణాః సందృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగాః యస్మిన్ తం. అతిథిజనానాం సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేన ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతైరానీతైః కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశో యస్య తం గడ్డాసర్వమూలసింహాః, ఫలాని దీర్ఘాకారాణీతి వివేకః. అవినాభూతైః నిరంతరానువృత్తైః జనకసుతాచరణనళినవిన్యాసైః జానకీపాదపద్మముద్రాభిః యస్మిన్ తం. అత ఏవ ఉపహాసితం పరిహాసితం ధిక్కృతమితి యావత్. తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపురసౌభాగ్యం యేన తం రమణీయస్య భావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. రామాశ్రమం శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితావేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ససంభ్రమం అభజత ప్రాప, అత్ర సాకేతరామణీయకస్యోపహాసితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ౧౯౯

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతేరావాసం శమైకనికేతనం అకృతసుకృతానామనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానామసులభం దుష్ప్రాపం, నవాంభోదశ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖాస్వాపీడశేఖరౌ' ఇత్యమరః. భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః స ఏవ ఉపమా సదృశః యయోస్తౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాదిత్యత్ర ఉపతోపమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహుమిత్యర్థః.

1 సాకేతక.

దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువి సీతాసహచరమ్. ౧౬౭

తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం
నవాం దే వై దేహీం రజనికరలేఖామివ నవామ్,
అరణ్యానాం పుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయా
ద యోధ్యాసధ్రీచీమవికలమవస్థాం విదధతీమ్. ౧౬౮

† శ్రీమంతం సమాజశోభాసంపన్నం నిత్యయోగే మతుప్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తమ్. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వదేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరరేఖాం చంద్రకలామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా, భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా, ‡జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్తం జననం జన్మ యస్యాస్తాం, హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నామిత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. తథా పుణ్యాత్పవిత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం విపినానాం, ని. 'అటవ్యరణ్యం విపిన' మిత్యమరః. అవికలం దృఢం యథా తథా, అయోధ్యాసధ్రీచీమయోధ్యాసహచరీం, తత్సదృశీమిత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకారః. అవస్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీమిత్యర్థః. యత్ర నిజసంచార స్తస్యైవాయోధ్యాపురస్త్రభ్రాచారిత్వాదితి భావః. దధాతేశ్శత 'ఉగితశ్చే'తి జీప్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. వైదేహీం జానకీం, వవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనం చేతి నైతచ్చోద్యముద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయాఽపి తత్పత్న్యాం పరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితి భావః. 'సధ్రీచీ'మిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః 'ఋత్విగి'త్యాదినా క్విన్ప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమా తాదృశౌ భుజౌ యస్య తం, 'వాచ్యలింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థకోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః.

‡ యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే, తదోపమైవ యేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః. యదా పునరయం లోకాదసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోత్ప్రేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనాపరః' ఇతి హరివచనాత్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్నితరసురదుర్దాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వాదపి జగతి రామానుజపదమ్,
యదీయాక్షిద్వన్ద్వప్రతినిధి భవేదంబుజయుగం
నిశీథే నిర్నిద్రం యది త దపి సాదృశ్యవిస్మృత సః. ౧౬౯

'సహాస్యసద్ధి'రితి సహశబ్దస్య సధాదేశః. 'అనిదితా'మిత్యాదినా నకారలోపః. అచః ఇత్యకారలోపే 'చౌ'వితి దీర్ఘః. 'ఉగితశ్చే'తి జీప్, ఉష్ట్రాలంకారయోః పరస్పరస్తైర పేక్ష్య త్సంసృష్టిః. ౧౬౮

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరసురదుర్లభం భ్రాతృంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదరదుర్లభ మిత్యర్థః, † రామానుజ ఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీ మాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపీత్యర్థః. కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేఽపీత్యపి శబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏవేతి భావః. యద్వా, సుమిత్రాయా అపుత్రత్వాదీషత్పుత్రత్వాత్ అస్య సుమిత్రాగర్భసంభూతత్వమాత్ర మేవ పుత్రలాభఫలస్య తు కౌసల్యాగామిత్వాదితి భావః. అత్రాపిరవధారణార్థకః, అథవా, సుమిత్రమకృత్రిమసుహృత్ అపుత్రమీషత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః 'పితృ సమో జ్యేష్ఠ'ఇతి న్యాయస్యాత్రైవ ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః; సుమిత్రం చాసావపుత్ర శ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్త్వాత్, అన్య స్మై స్తత్పుత్రత్వాభావాదిత్యపి శబ్దార్థః, యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం వినేత్యర్థః 'ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చే'తి పంచమీ, అత్రాపి రేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్, జగతి లోకే, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, 'పుత్రైర్యశో లభ్యత' ఇతి న్యాయా దితి భావః, 'విపరాభ్యాం జే'రిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం అరవిందయుగ్మం, కర్తృ, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః. నిర్నిద్రం యది ప్రఫుల్లం చేత్, ‡ యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చ తత్, అక్షిద్వన్ద్వం నేత్ర

† రామానుజ స్త్వాదిశేష లక్ష్మణేఽపి ధనంజయ' ఇత్యభిధానాద్రామానుజశబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స దితరదురవాపం విజయత ఇత్యన్వయః. రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షిద్వన్ద్వం ప్రతినిధిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరిత్యుక్త్వా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ఉపమానస్య కమలద్వన్ద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపా లంకారః * 'ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

౧. తదనంతరం మరుపథే [1]పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృతోపలంభమంభోరుహతటాకం సుధా[2]సారపూరితాపం భూరితాపః సతృష్ణ ఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం [3]పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. [4](జననీజనోఽపి తత్ర నిపత్య సుచిరమరోదీత్.) ౧౭౦

యుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం భవేత్ స్యాత్ నాస్త్యేవోపమానం కించిత్సశ్యామ ఇతి భావః. ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే. తం లక్ష్మణమపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార, అపశ్యదిత్యర్థః. కరోతేర్లుఙి సిచః కిత్త్వాన్న గుణః 'హ్రస్వాదంగా'దితి సలోపః, అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంభావనయాఽసంబంధకథనాదతిశయోక్తిః; తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యా'దిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

తదనంతరమితి. తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుతరోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాపకారిణీత్యర్థః. మరుపథే ఊషరస్థలవర్త్మని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, 'ఋక్పూరి' త్యాదినా సమాసాంతః, దైవాద్భాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్య' మిత్యమరః, కృతోపలంభముపలబ్ధిం ప్రాప్తమిత్యర్థః. సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః, అపో యస్మిన్ తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః అంభోరుహతటాకం పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణః పిపాసాతురః కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా. భరతః సరభసం సవేగం యథా తథా, ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రిత్యమరః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయోర్నిపత్య, చిరం, రుదన్, రోదనం కుర్వన్, దశరథస్య, కథాం పరలోకయాత్రారూపాం, వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్ష్మణాయ, రామాయ, శోకేన యా మూర్ఛా తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః. 'పాఘ్రాధ్మే' త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః (జననీజనోఽపీత్యాదిస్పష్టం, తతఃకిమిత్యత ఆహ.) ౧౭౦

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నిపత్యతత్పాదయోశ్చిరతర. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. వేలోల్లంఘనమేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి,
అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్ఠేనాత్మవేదినా. ౧౬౧

గ. తతః [1]ప్రతిపద్య సంజ్ఞామనుజ్ఞయా గురోరమరసరితి విరచిత సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య [2]రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః [3]ప్రావర్తత. ౧౬౨

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశో

వేలేతి. ఏతేషాం శ్రీరామానుజానాం, సంబన్ధిని, విశిష్టే పూర్వోక్తే, శోకఉదన్వానివేత్యుపమితసమాసః, అగస్త్యాయితమిత్యుపమానలిఙ్గాత్. తస్మిన్ శోకోదన్వతి దుఃఖసాగరే, 'ఉదన్వానుదధౌ చ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, వేలోల్లఙ్ఘనం కూలాతివర్తనం, మర్యాదాతిక్రమణం చ, ని. 'అబ్ధ్యమ్బువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపి' ఇత్యమరః; తన్వతి కుర్వతి, ఉద్వేలే సతీత్యర్థః. ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన, శోకాపనయనోపదేశేత్యర్థః. వసిష్ఠేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యాయితం, కుంభసంభవోఽమ్భోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తమ్భితవానిత్యర్థః 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చే'తి క్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' ఇతి దీర్ఘః. తతో భావే క్తః. ఉపమాలంకారః. ౧౬౧

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం, సంజ్ఞాం, చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ప్రతిబుద్ధ్యేత్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియామ్' ఇతి విశ్వః, గురోరనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గఙ్గాయాం, విరచితమాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా, నివాపకృత్యం పితృతర్పణాదికర్మ యేన తం, 'ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయమ్, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, ఇదానీం సంభవద్భిః పదార్థైర్నిర్వర్తితపితృయజ్ఞమిత్యర్థః. రామం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితుముపాక్రమతేత్యర్థః. ౧౬౨

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—వికర్తనేతి. అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్తావదేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే. వికర్తనకులస్యార్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనార్కమార్తణ్డ' ఇత్యమరః. యత్. యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అను

1 ప్రపద్య, 2 రామమసకృత్ప్రవర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం [1]సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోక[2]గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్క్షణం క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే క్షోణీపతిశత ధృతోజ్ఝితే ముకుటే విఘటితాశం [3]సాదరం ప్రణిపత్య మాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కురుతం యువామితి రఘువర[4]చరణౌ స్వయమేవ

కులం సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణమనువృత్తం యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపప్ 'ప్రశంసా వచనైశ్చే'తి సమాసః. యదనురూపమర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, యత్స ముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః. శ్రుతస్య శాస్త్రస్య, యత్సదృశం, సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. తాదృశం తాదృక్ప్రకారమేవ, విధేయ ప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయమభిప్రాయం, ని. 'ఆశయస్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనా ప్రార్థనా, ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః 'ఆతశ్చోపసర్గే'ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా భరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌ జ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యాదినా నపుంసకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశన' ఇత్యమరః. మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్యాత్తథా భరతో విజ్ఞాపితవానితి ఫలితార్థః. శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితి తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాతమిత్యత ఆహ— తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే తత్క్షణం, 'అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ ద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్యర్థః 'భంజభాసమిదోఘురచ్' తస్యా లక్ష్మ్యాః రాజ్య శ్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణే చిహ్నే, తథా, క్షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీ పతిభిః ధృతం చ తదుజ్ఝితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ 'త్పూర్వకాలే'త్యాదినా

1 సమయాచారస్యేతి పాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.
2 గర్హణీయాయా. 3 రామం ప్రణిపత్యసాదరం. 4 చరణద్వయం.

ప్రార్థ్య[1] ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలశాయి[2]చరితమివ బభార భరతస్యోత్తమాంగమ్. ౧౭౪

ప. [3]త్వయా మయా చ[4]కర్తవ్యస్సత్యవాచః పితు[5]ర్విధిః,
ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీమపి భారతేః. ౧౭౫

సమాసః, తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వం సూచ్యతే. ముకుటేన కోటీరేణ, విసుటితాళం త్యక్తస్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమ్' ఇత్యమరః. అత ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, రాఘవాం పాదుకాభ్యాం, భవదీయాభ్యాం, పరిష్కారితం, మా మలంకురుతం, న హి మే తద్వ్యతిరేకేణ ముకుటమలంకార ఇతి భావః. 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే' ఇతి సుట్. కరోతేర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘుపరచరణౌ రఘునాయకపాదౌ స్వయమేవోత్తమాంగమేవ, ప్రార్థ్య యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయః' ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే శేతే ప్రశస్తతయా ఇతి స్థండిలశాయీ ని. 'యః స్థండిలే వ్రతవశాచ్ఛేతే స్థండిలశాయ్యసా'వి త్యమరః. 'స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రతే' ఇతి ణినిః తస్య, యథా పృథివ్యామాచరణం స్థండిలశాయిత్వగుణం తద్వ భారేవేత్యుత్ప్రేక్షా. యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యాచనానుగ్రహమధిశ్శయనే వ్రతనియమాదితాత్పర్యేణాపతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్యాతిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ౧౭౪

అ. తతశ్శ్రీరామః కిమకరోదిత్యత ఆహ—త్వయేతి. సత్యవాచ స్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః, చతుర్దశవత్సరానధిక భూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః. త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః. కర్తవ్యః అవశ్యం విధేయః, అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. భారతీం భరతసంబంధినీమపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం, రామః ప్రత్యాదిశత్ ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పితురాజ్ఞోల్లంఘనమనుచితమతోఽవశ్యం మయా నియతకాలం వనే వస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః, తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్నస్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిము అన్యస్యేతి కిం వక్తవ్యమస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వమపీత్యపిశబ్దార్థః. ౧౭౫

1 పరిరక్షయితుం. 2 చరణమివ. 3 ఏతత్పూర్వం-'తథాహి' ఇతి క్వచిత్. 4 కర్తవ్యమ్. 5 వచః.

గ. [1](తత్ర) జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్. ౧౭౮

ప. భరతస్తదను ప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాం వరః,

కాకుత్స్థపాదుకాకారం [2]మహార్ఘం ముకుటద్వయమ్. ౧౭౯

స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

అథ కిం తత్రాహ—తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలీతి. అత్ర రామాయణమ్. 'ఆశ్వాసయన్తం భరతం జాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్తమః (ఆలోక్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః. సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరస్యేవహ్యార్యబుద్ధే స్తపస్వినః. కః కస్య పురుషో బన్ధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేకో జాయతే జన్తురేక ఏవ వినశ్యతి. తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః, ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచి'దిత్యేవం భూతాయాం జాబాలే ర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయామపి, వ్యర్థాయామనఙ్గీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచనేఽపి నిరాకృతే సతీత్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాఙ్గీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానఙ్గీకారసముచ్చయార్థకో వా. ౧౭౮

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానన్తరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తివ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, విదేర్జ్ఞానార్థాత్సంపదాదిత్వాత్క్విప్, వరః. శ్రేష్ఠః, నిః 'ద్వైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః. భరతః, ప్రార్థ్య, 'అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత' ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం, మహార్ఘ మమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘ' ఇత్యమరః. ముకుటద్వయం కోటీరయుగళం, లేభే ప్రాప, కిమేతేనాపకర్షావహేన రాజలక్షణకోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః. ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరిపాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితి భావః. అత్ర లాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి లక్షణాత్. ౧౭౯

అనన్తరవృత్తాన్త మాహ-సఇతి. సఏష భరత స్సానుజ స్సశత్రుఘ్నస్సన్, భ్రాతృశాసనా చ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రయాతాప్రాపత్. తథా, రామః సలక్ష్మ

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 మహార్ఘమ్.

అటవీం పితృసందేశాద్యయౌ రామస్సలక్ష్మణః. ౧౭౮
విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః,
విషయం [1]స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

౫. తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో
ధ్యాం నాధ్యాసిష్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాశ్ర

యస్సన్, పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయౌ. యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞా పరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతి భావః. ఏతేన భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే. ౧౭౮

విలంఘ్యేతి. భరతః ధృతవల్కలస్సన్, జ్యేష్ఠే భర్తరి శ్రేష్ఠే వల్కలధారిణి సతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన ఇత్యర్థః. వివిధాన్ నానావిధాన్, దేశాన్, భరద్వాజాశ్రమాదిప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశముపాశ్రిత్య, విషయే రాజార్హే భోగే, విముఖో నిరాస్థోఽభవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాతత్పరోఽభూదిత్యర్థః. అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః. ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీ సన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య యుక్తిబద్ధయోగాభ్యాసయా ధ్యానగోచరం కృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తోఽభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోఽయం ధ్వనిరితి సంక్షేపః. ౧౭౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరమయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, అయోధ్యాం నగరీం, 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, నాధ్యాసిష్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్య కర్తుమనర్హత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే

1 సముపాశ్రిత్య.

యాశమాశ్రిత్యాపి [1]ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నన్దిగ్రామసంజ్ఞమాశ్రమమశిశ్రయత్. ౧౮౦

దాశరథిరపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ [2](రచిత) కదనపరిహారణాయ గహనజఠరమవజగాహే. ౧౮౧

ప. విస్తీర్ణాస్తైర్వ్యపినహారిణైర్వీతభీతిప్రరోహైః

అవధిం చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యాదామతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, † చిరాయతి సతి, స శీఘ్రం నాయాతి చేదిత్యర్థః, సద్య ఏవ-అవిలంబేనైవ, అశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమనలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరాత్యంతాభావసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్థ్యనివాసం, అశిశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయన్నతిష్ఠదిత్యర్థః, శ్రయతేర్లుఙి 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙ్'ఇతి చఙ్. చఙీతి ద్విత్వం, నను 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః' ఇతి శ్రుతేరాత్మహంతౄణాం మహానర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం కృతవానితి చేత్సత్యం ఏవం కథయతి భగవతీ శ్రుతిః, తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౮౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః, కథితం - నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహారణేన మహర్షీన్ స్వస్థాన్ కర్తుమి త్యర్థః, గహనజఠరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ.

విస్తీర్ణేతి. రామః, వీతోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేషాం తైః, ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః. అతఏవ, విస్తీర్ణాన్యాత్పుత్కాద్విస్తారితాన్యక్షీణి యేషాం తైః 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్'

---

† (భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోషు దుహ్యమానాసు గతః' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణా శామ్యతీ'త్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః; ప్రకృతే శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా ద్ధేతుహేతుమద్భావోఽర్థః.

1 ప్రాణానపి నష్టయిష్యామి. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

దర్భగ్రాసేఽప్యకృతరుచిభిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రేర్మహర్షే
ర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమపూర్వాం సపర్యామ్. ౧౮౨
౪. సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణై
రతోషయత్. ౧౮౩

౫. ఖండనాయ వసుధావధూమనః

తథా దర్భాణాం గ్రాసే - కబళనేఽపి, అకృతరుచిభిః అకృతాభిలాషైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయామప్యాసక్తిరహితైరిత్యర్థః. ఏభిః హరిణైః అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః - అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరః భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేతశ్శ్రీరామః వంచూపరి గంగాప్రవాహపరిసరాత్ పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైస్తిర్యగ్విశిష్టమృగాదిభిరపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః. తిరశ్చామప్యయం వివేకోఽభూదిత్యహో భాగ్యమితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రేః అత్రినామ్నో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానం - ఆశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియః - నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్య అత్రిమహర్షేః సంబంధినీం, ప్రేమపూర్వాం - ప్రీతిపూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం, సపర్యాం అతిథిపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథాస్థాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యథావదత్రానీతాం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవానిత్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్యాఽపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాః' ఇత్యమరః. సకలలోకపూజ్యస్యాప్యస్య భగవతో రఘునన్దనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౮౨

౪. తతః కిమత ఆహ—సీతామపీతి, అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యాస్సా తథోక్తా, తస్య మహర్షేరత్రేః, పత్నీ భార్యా, సీతాం శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాలంకారైః, అతోషయత్ అమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః. సాధ్వీమనసూయా సీతాయాః తోషణం యుక్తమితి భావః, తథా రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్రమాభరణాని చ, అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చ విలేపనం.మయా దత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయే' దితి.

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః, వసుధైవ వధూః భార్యా తత్త్వతస్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వాదితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషాం,
దండకావనమవాప రాఘవ
శ్చండభానురివ మేఘమండలమ్. ౧౮౪

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః.

సితాంభోజం. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మిత్యమరః. తస్య తుహినత్విషాం హిమకరాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవత్తద్వల్లాసనిరసన హేతుభూతానామిత్యర్థః. అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వాదితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ. విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన, 'ప్రోద్యస్మక్తాఘుతారాప్రకరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః' ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహారణార్థం వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వాత్తేషాం చావశ్యముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయాః మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతి భావః. చండభానుస్సూర్యో మేఘమండలమభ్రబృందమివ, దండకావనమవాప, తత్సమీపం జగామేత్యర్థః. రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః స్పష్టా. శబ్దాలఙ్కారస్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిద్యోతకతయా చ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామాత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం. తథా చ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండల'మితి రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా'వితి లక్షణాత్. ౧౮౪

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహామందానందలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరన్దాస్వాదన కందళితసారస్వతేనాఖండితపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండోపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః.

అరణ్యకాండః

ప్రవిశ్య విపినం మహత్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరై
శ్చచార సశరాసనస్సురపథే తటిత్త్వానివ. ౧

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే—ప్రవిశ్యేతి. తదను దండకావనప్రాప్త్య నంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః. ఏతేన అవిసంవాది తయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలో వాయుః తేన సమ న్వితః, తత్ప్రేరిత ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహత్త్వ త్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరామః, మహద్విపులం, విపినం దండ కారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరైర్బాణైశ్శీర్ణైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతునీరే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః వనవహ్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః. తటిత్త్వానితిపేతి స్పష్టోపమాలింగాత్, తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధరస్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, 'ఋహృప్' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటి తోఽస్య సంతీతి తటిత్త్వాన్ మేఘ ఇవ, 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదసంజ్ఞా ధికారే జాపదత్వాత్పదకార్యం జశ్త్వం న భవతి కింతు 'ఝయ' ఇతిమతుపో మకార స్యవకారః. చచార విజహారేత్యర్థః. అత్రోత్తరార్ధశ్లేషానుప్రాణితోఽయముపమాలం కారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోప మేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః. అతఏవాప్రసిద్ధ స్యోపమాన త్వాదయోగా దుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్పూర్వం యది విపక్షో తదోపమైవేత్యలం, పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్య కాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్,తచ్చ 'ప్రవిశ్య తు మహారణ్య'మితి

గ. [1]తదను [2]కండూలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా [3]మిత విటపసాలషండ నిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా న్విదధానై రాహుతి[4]గంధై రనుమీయమానానవినాభూతజలాశయానాశ్రమభాగా నభితశ్చరతో రాతిథ్య[5]ప్రశమితమార్గశ్రమయో [6]రామలక్ష్మణయో రధ్వానం [7]తరసా రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః. ౨

తదన్వితి. కండూర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషా మస్తీతి కండూలాః సిధ్మాదిత్వాల్లచ్. ని. 'కండూఃఖర్జూశ్చ కండూయే'త్యమరః. శుండాస్తుండా ఏషాం సంతీతి శుండాలాః 'ప్రాణిస్థాదాతోలజన్యతరస్యా'మితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః. రేఫాంతపక్షే'కుటీశమీ శుండాభ్యోర' ఇతి రప్రత్యయః. కండూలాః యే వనశుండాలకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన విషమితాః వికలీకృతాః, అమితా అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా యస్య స తథోక్తః, ని. 'విటపః పల్లవే షిడ్గే విస్తారే స్తంభశాఖయో' రితి విశ్వః. తాదృశో యస్సాలషండ స్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషామోదో యేషాం తే తథోక్తానపి, ఆత్తగంధాన్ పునః స్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానితి చ గమ్యతే, విదధానైః, నిర్యాసగంధవిధురత్వేఽపి పునస్సాన్వభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణైరిత్యర్థః. ని, 'సాలే తు సర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాస్సస్యసంవరః, ఆత్తగంధోఽభిభూత స్స్యా'దితి చామరః, ఆహుతిగంధైః హూయమానహవిరాద్యామోదైస్త్రైతుభిః. ని. 'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః. అనుమీయమానానఖ్యాహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః, ఇమే ఋష్యాశ్రమా భవితుమర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయీక్రియమాణానిత్యర్థః. అవినాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశయా హ్రదా యేషు తాన్, శ్రమహారిణ ఇత్యర్థః. ఆశ్రమభాగానభితః తపోవనానాం సమంతాత్. 'అభితః పరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోః, ఆతిథ్యేన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ 'అతిథేర్ణ్య'ఇతి ణ్యప్రత్యయః, ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమోఽధ్వగమనప్రయుక్తఖేదో యయోస్తయోః 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే'రితి లక్షణమ్.

---

1 తతః. 2 కండూలావనయనపటుశుండాల. 3 మితానమితవికటవిటప. 4 గంధైర్ధూమస్తోమైః. 5 శ్రమిత ప్రశ్రమిత. 6 దాశరథ్యోః. 7 తరసారురోధ సహసారురోధ.

స ఏష [1]రోషభీషణవేషస్త్రిశిఖ[2]శిఖావతంసితవివిధమృగశవశతహృదయశ్శతహ్రదాతనయస్సీతామపజహార వ్యాజహార దాశరథీ చ.

కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యౌ? వామాచారవత్ప్రతిభాతి మే వామాచారః చీరం వపుషి జటాశ్శిరసి కరే చ చణ్డః కోదణ్డదణ్డః

రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహస్తరసీతు రయస్స్యద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య స తథోక్తః యాతుధానో రాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాన్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతు రక్షసీ' ఇత్యమరః. ౨

స ఇతి. రోషేణ సహజామర్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః, నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్, త్రిశిఖశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అవతంసితాని ప్రోతాని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవక్షఃప్రదేశాః యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రోతసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'త్రీన్ సింహాన్ చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అవసజ్యాయసే శూలే వినదన్తం మహాస్వన' మితి. శతహ్రదాయాస్తనయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతామపజహార అపహృతవాన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహార ఉవాచ చ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః. ౩

అ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ-కావితి. యువానౌ తరుణౌ, యువాం భవన్తౌ, కౌ, కస్మిన్ వంశే జాతావిత్యర్థః. కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ కుతస్త్యౌ, అవ్యయాత్త్యప్. వాం యువయోః, 'యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీ చతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావా' వితి వాదేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితి పరమార్థః, ని. 'వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేఽపి చే'తి శబ్దార్ణవే 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరే చ, చణ్డః ప్రకాశమానః కోదణ్డదణ్డః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తి, అయం పరిదృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషౌ నైపథ్య' మిత్యమరః. క్వ, ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతా కల్పా కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీ ఇత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీ

---

1 భీషణస్త్రిలోకీ. 2 శిఖరావతంసిత.

క్వాయమాకల్పః? క్వచన, కల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరుణీతి. ౪

దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం [1]విదేహదుహితరం విలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీముఖా[2]న్నిచఖాన. ౫

ప. [3]విశిఖే విశిఖే [4]తస్మిన్విధాతృవరవర్మణి,
సీతాం [5]నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహే. ౬
తదను శూలమఖండయదంజసా.

యర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయమేషా తరుణీ సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ స్త్రీసాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః, ఇతి. వ్యాజవాకేతి సంబంధః. ౪

దాశరథిరితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయః నిజవంశో యేన స తథోక్తస్సన్, ఇక్ష్వాకువంశప్రభవత్వాదినిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః. విరాధస్యాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సకోపస్సామర్షస్సన్, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేన సహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరఃస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే శిలీముఖా బాణాస్తాన్, నిచఖాన నిఖాతితవాన్, సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః, ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హే'తి శ్రీరామాయణే ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖా'విత్యమరః. ౫

అ. తతః కిం తత్రాహ.-విశిఖ ఇతి. విధాతృవరో బ్రహ్మవర ఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్, వరరూపాభేద్యకవచ ఇత్యర్థః. ని. 'తనుత్రం వర్మ దంశన' మిత్యమరః. అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే విశిఖే రామబాణేష్విత్యర్థః. జాత్యేకవచనం, అతఏవ శిలీముఖానితి న బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య తస్మిన్, అకించిత్కరేషు సత్స్విత్యర్థః. రక్షః విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే రఘునాయకే విషయే, శూలం, చిక్షేప ప్రయుయోజ. ౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయదచ్ఛినత్

---

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘాన. 3 ఏతత్పూర్వం తతః ఇతి క్వచిత్. 4 తత్ర. 5 విక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,
నియతమేవ విరాధవిరోధినాం
హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్. ౭

గ. విరాధోఽపి క్రుధా సరభసమభిపత్య స్కన్ధే నిధాయ రామ లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ [1]పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థే వహన్ విన్ధ్య ఇవ ప్రతస్థే. ౮

రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే. ౯

ప. యా తు నగ పదవీ [2]సైషా యాతునసశ్చ్యస్య లక్ష్మణ,

తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః. త్రిదివః స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యానుస్యూతం, ఏవకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః, హృదయశూలం హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతఃకరణా బభూవురిత్యర్థః. అత్ర ద్వయోశ్శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రుతవిలంబితం. 'ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౭

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సరభసం సవేగం, ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుపగమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కన్ధే, అంసయో రిత్యర్థః. నిధాయారోప్య, మిహిరహిమకరౌ సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోః, ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియా' మిత్యమరః. ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్, వహన్ ధారయమాణో, విన్ధ్యః విన్ధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, 'సమవప్రవిభ్యస్స' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర విన్ధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధకత్వస్య సంభవేఽపి ప్రస్థాసంభవాదుత్ప్రేక్షా. ౮

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ. ౯

అ. తదేవాహ.-యేతి. హేలక్ష్మణ, యాతు య్యైవ, తుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః, నః అస్మాకం సంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్మాభిర్నిగమిషితా పదవీత్యర్థః. సైషైవ, అస్య, యాతునో రక్షసశ్చ, పదవీ. ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ'ఇత్యమరః. అస్త్వివ

---

1 పరిహారణాయైవ. 2 సేయమ్.

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦
అయి కబళయ మామముంవిముంచేత్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాం పిశితభుజం భుజభారహీనమేనమ్.

౧. తత స్తేన తీక్ష్ణ[1]తరప్రహారణగవాక్షితవక్షసాఽపి రక్షసా న

వం కిం తత్రాహ-ఇదం రక్షః, తయా పదవ్యైవ, యాతుం కామో యస్య"తత్ యాతు కామం గంతుకామం, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అతః, కామం యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్లోట్, న హన్యతాం న వధ్యతాం, దుర్గమే అస్మిన్ కాంతారమార్గే అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం న హంతవ్య ఇత్యర్థః. న హ్యస్మాభిరస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేతవ్యం, కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః, అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః. ఏతేనాస్యా త్యంతధైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః. అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలంకారః, 'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి'రితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ, విముంచ-త్యజ, 'శేముచాదీనా' మితి నుమ్, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపితయో రత్యంతప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవాదితి భావః. అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం రోదనం కుర్వాణాం, సీతామవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం క్షిప్రం, ని.'లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుత'మిత్యమరః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం, భుజావేవ భారః తేన హీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం రామో దక్షిణం చ చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రి స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షస' ఇతి, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౧

తతఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతం గవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య తేన తథోక్తేన శైషికస్య కపో వైభాషికత్వాన్న కప్. తేన రక్షసా విరాధేన. ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే సతీత్యర్థః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

1 క్షురప్రహారణ.

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతామేతా తదంగగళితరుధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత [1]మతివికటంకట మవట ముత్పాదయితుమ్. ౧౨

తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి సంజాత [2]ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా [3]పరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యా స్సా † తస్యాం ఖననాశక్యాయా మిత్యర్థః. తథా తస్య విరాధస్యాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గలితయా పరిస్రుతయా రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవ స్తేన ఖననక్షమాయాం అనాయాసఖననయోగ్యాయాం, కాననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమాయుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు' త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షఃకుణపస్య ఉచితమనురూపం, 'యాదృశాం తాదృశీ గతి' రితి వచనాద్రాక్షసానాం మృతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వాదితి భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి. 'రక్షసాం గతసత్త్వానా మేష ధర్మస్సనాతనః, అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతివికటంకటమత్యంతవిశాలం, ని. 'వికటంకటం పృథు బృహద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః. అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటౌ భువి శ్వభ్రే' ఇత్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతౌ. ౧౨

తత్క్షణమేవేతి. తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, గర్తరచనాసమయ ఏవేత్యర్థః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', క్షణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్మృత్యా రూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్, రామాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్త మితి శేషః క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ౧౩

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయకానాం కులే వంశే సంభవ

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సన్ రామం. 3 పరిరంభ.

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'వితి ద్వివచనాంతపాఠే పరేషామరీణాం ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తౌ, ఇతి రామలక్ష్మణౌ.

భం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపగం తస్యాస్తథావిధమవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవ శంసే
త్స్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితీవ
శ్వభ్రే తదక్షిపదిషుప్రహతం స రామః ౧౫

ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం చ తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరంభణారంభసంరంభాకర్ణనే కుపితః క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః. తస్యాపత్యమిత్యణి 'విశ్రవసో విశ్రవణరవణౌ' ఇతి ప్రకృతేర్విశ్రవణాదేశః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇత్యమరః. రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః. శాపవ్యాపదం శాపరూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్శాపవ్యాపదస్తథావిధం తాదృక్ప్రకారం, వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్యర్థః. అవసానమంతం చ, వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః - అత్రేదం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం, తుమ్బురుర్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీన్మాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి. ఇతి వైశ్రవణో రాజా రమ్భాసక్తమువాచ హ' ఇతి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేణేతి శేషః, ఇతి ఏతద్వచనమిత్యర్థః. గాయకపదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాపితః, అయం విరాధ ఏవ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః. శంసేత్. స్వర్లోకగతమముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ ఇతి జానీయురిత్యర్థః. తథాఽస్య విరాధస్య వపుర్మృతశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'అధో భువనపాతాళబలిసద్మరసాతలం, నాగలోక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి వదేత్, కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః, ఇతి మత్వేతి శేషః, స రామః, ఇషుభిర్బాణైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభ్రే గర్తే, అక్షిపత్. క్షిప్తవానివేత్యుత్ప్రేక్షా, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతేన సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత. ౧౬

ప. తత్ర దశశతనయనేఽపివీక్ష్యమాణే దశరథపుత్ర సిషేవిషైవజాతా
మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునేశ్శరభంగనామభాజః. ౧౭

గ. స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్వితి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావగం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యేత్యర్థః. సమస్తమునిజనసమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః. భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నో మునేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానమభజత ప్రాప. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్యమాణే దృశ్యమానే సత్యపి, అలభ్యదర్శనే దృష్టే సత్యపీత్యపిశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగం కరోతీతి తద్భంగకారిణీ వృత్తిర్వర్తనం యస్య తస్యోక్తస్య, జితేంద్రియస్యేత్యర్థః. భంగకారీత్యత్ర 'స్త్రియాఃపుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః, 'నిర్వృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృత్కాంచనో ముని' రిత్యుక్తలక్షణస్య శరభంగమునేర్మనసి, దశరథపుత్ర సిషేవిషైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛైవ, సేవతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే న కిమపి భోక్తవ్యమస్తి, అతస్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోకమాగమిష్యామీతి ఇంద్రం వాక్యముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్తమితి భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౧౭

సఇతి. స మునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశాదాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః. 'సుపిస్థ' ఇతి కప్రత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామమాతిథ్యేనాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధానశుద్ధాం పవిత్రామాత్మనః స్వస్య, తనుం శరీరం, మంత్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూతాం - పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా, అతనుః అమందః ఊష్మా యస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః. తనూనపాతి జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదా

న్నిధ్యశుద్ధాం మన్త్రపూతా[1]మాహుతిమివా[2]త్మన స్తనుమతనూష్మణి తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పదమాశ్రితవాన్. ౧౭

తత స్తీక్ష్ణతపస[3]స్సుతీక్ష్ణస్య [4]నిదేశేన దేశా త్తస్మాదుచ్చలిత స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబమాననీలాంబుదసందోహసందేహావహేన నానానోకహనివహేన పిహితాభోగమగస్త్యాశ్రమం [5](రామస్ససంభ్రమ) మాససాద అకథయచ్చ మైథిలీమ్. ౧౮

స్తనూనపా'దిత్యమరః. పాతయిత్వా విక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రితవాన్, ముక్తోఽభూదిత్యర్థః, 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వాన్ముక్తిర్యుక్తైవేతి భావః. 'వృద్ధశ్చాశక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః, ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభి' రితి వచనాత్. శరభంగస్యాయ్యమగ్నిప్రవేశ ఇతి మంతవ్యమ్. ౧౭

తతఇతి. తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః ప్రతోపవాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా ఏతేన సుతీక్ష్ణసందర్శనమపి కృతమితి సూచితం, తస్మాద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, 'అపాదానే పంచమీ'. ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతి గమ్యతే అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షా తయా హేతునా, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం శంకామాహుర్మనీషిణ' ఇత్యభిధానాత్. ఉత్ప్రేక్షా ఊహః, శరణాశ్రయణాయ, శరణం గంతుమిత్యర్థః. లంబమానః స్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘనికురుంబం స ఇతి సందేహావహేన సంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృక్షమండేన, పిహితాభోగమాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలోపః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే'త్యమరః. అగస్త్యమునేరాశ్రమం, ససంభ్రమమాససాద ప్రాప, అకథయదితి మైథిలీం ప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థమాఖ్యాయికాః కథయితుమారబ్ధవానితి భావః. అత్రానోకహనివహావిశిష్టనీలాంబుదసందోహసందేహవత్త్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహో

1 ఆహూతిమ్. 2 ఆత్మతనుమ్. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాత్. 5 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. తస్యేదమాశ్రమపదం సరసీరుహాక్షి
సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
హస్తారవిందమకరందదశామవాప. ౨౦

ఇహ సమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారా
త్పథి [1]నియమితశాఖస్సల్లకీవృక్ష ఏషః,

జీవనీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః. ౧౯

అ. కథనప్రకారమేవాహ - తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః. హే సరసీరుహాక్షి పద్మలోచనే, మైథిలి. ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య మునేరాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయామాహ-సమస్తసరితాం భర్తా సముద్రః కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునేరగస్త్యస్య. హస్త ఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం పుష్పరసావస్థామవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః. రూపకాలంకారః, తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽలంకారః. 'ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మతః' ఇతి లక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౦

ఇహేతి. ఇహాస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మత్తమహామతంగజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వానిక్షిప్తో యో హస్తో నిజతుండః స ఏవాతిభారో భారాతిశయస్తస్మాద్ధేతోః. నియమితశాఖో భుగ్నశాఖః, అత ఏవ నికామమత్యంతం, సంగతాప్రాప్తా ఉచ్ఛ్రాయహాని రౌన్నత్యభంగో యస్య స తథోక్తః, ఉత్క్రుష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయ ఇతి ఘఞంతేనోపసర్గస్య సమానోపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇతి నియమాత్, ఏషోఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకీచాసౌ వృక్షశ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్ర వృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్న పౌనరుక్త్యం చూతవృక్ష ఇత్యాదివత్. ని. 'గంధినీ గజభక్ష్యా తు సువహా సురభీ రసా, మహేరణా కుందరుకీ సల్లకీ హ్లాదినీతి చ' త్యమరః. 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియే,'తి హలాయుధశ్చ. మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతాత్ హస్తేన నియమ

1 వినమిత.

అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్రాయహాని
ర్మునివరకరపాతాద్భగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్. ౨౧

[1]అస్మిన్మహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతుమక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః,
వన్యైర్గజైరజగరాః పిశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదశాముపదేశయంతి. ౨౨

నాద్ధతోః, భగ్నస్యావనతస్యవింధ్యాద్రేర్ముద్రాం పరిపాటీమభినయతి నాటయత్యనుకరోతి, ప్రకటయతీత్యర్థః. ఏతన్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతస్యాశ్రమస్థ వృక్షస్య యుక్తమితి భావః. పురాకిల మేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోఽగస్త్యః స్వహస్తేన నియమితవానితి పౌరాణికీ కథా. అత్రాభినయతేస్సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్. అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకార ఇత్యనయోస్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౧

అస్మిన్నితి. అస్మిన్నాశ్రమే అజగరాస్తిలిత్సాపరనామానః మహాంగాస్సర్పవిశేషాః కర్తారః ని. 'తిలిత్సస్స్యాదజగర' ఇత్యమరః. మహాపథధియా మహామార్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. వదనం నిజవక్త్రకుహరం, విగాహ్య ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతుమక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః, జఠరే కుక్షిగోళకే, లుఠద్భిర్వివర్తమానై ర్వనే భవై ర్వన్యైర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదేశం కారయంతి. ఉపమా. ఉపపూర్వాద్దిశేర్ణ్యంతాల్లట్. ణ్యర్థో వివక్షితః పూర్వమముష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా దానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూదతో యుష్మాభిః కైతవాచరణైః న భవితవ్యమితి బోధయంతీత్యర్థః. అత్రోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వాత్సంకీర్యతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితస్స మహాసుర' ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౨

---

1 తస్మిన్.

[1]కించ—[2]చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనే
రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీత్యా,
గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే
విపినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే. ౨౩

౫. ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతిస్తదుటజనికటమాసాద్య రామశ్శిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద [3]మరవిందసంభవమివ బృన్దారకైర్మునిబృందారకైశ్చ పరివృతం కోపహుంకార

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ, చుళకేతి. యే ఘనాః మేఘాః, చుళకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య ఆస్వాదనే పానసమయ ఇత్యర్థః. మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవః' ఇత్యమరః. ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యాన్నభోమార్గసంచారసామర్థ్యరహితాస్సంతః పల్వలాంతే అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసరః' ఇత్యమరః. విపినమహిషవేషైః అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవలమత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠంతీత్యర్థః. అత్ర వేషశబ్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, విపినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన విస్మితా విస్మయం ప్రాప్తా మతిర్యస్య స తథోక్తః, రామః, తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం పర్ణశాలాభ్యర్ణం, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్' మిత్యమరః. ఆసాద్య ప్రాప్య శిష్యైరన్తేవాసిభిః. శ్రీరామోఽయం మునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగతస్తస్మై నివేదయంత్వితి లక్ష్మణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతైరిత్యర్థః. ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపితస్సన్, సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదపద్మే యస్య తం, ని. "లోకస్తు భువనే జనే" ఇత్యమరః, బృందారకైర్దైవతైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ, పరివృతం పరివేష్టితం. సకలసురమునిసేవ్యమిత్యర్థః. ని. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి వా దేవతాస్త్రియామ్' 'బృందారకా రూపిముఖ్యౌ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అతఏవారవింద

1 తత్ర. 2 చులుక. 3 అరవిందభవమివ బృందారక బృందైః.

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ
భావంఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోర్దురవగాహ మహావనయోర్విన్ధ్య
శైలసిన్ధురాజయోర్గాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదో [1]విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల
సరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం [2]బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమప్ర్య

సంభవం బ్రహ్మాణమివ స్థితమిత్యుపమా, తథా కోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకా
రేణ నిర్గతః అహంకారో యస్య తస్మై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయా
వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే, దత్తః భుజంగభావఃసర్పత్వం యేన
తస్మై 'భుజంగో విటసర్పయో' రిత్యుభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా
కుతశ్చి త్పుణ్యవశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యాన
మధిరుహ్య గచ్ఛన్ సాహంకార స్సర్ప సర్పేతి భగవంత మాక్షిప్య కోపహుంకార
కారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం కథయంతి. ఖే గచ్ఛంతీతి
ఖగాః పక్షిణః తేషామపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం విశా
లత్వం యయో స్తయో, ర్దురవగాహం దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధ
జలం యయో స్తయోః, ని. 'వనే సలిలకాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. వింధ్యశైలసింధు
రాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధినౌ. యేగాధతాగాధతే ఔన్నత్యగాంభీర్యే,
తయో స్తస్కరమపలాపకం కరోదరం కరో హస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం,
తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతి భావః, అసా
ధారణసామర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః. అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధతేతి
చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా
ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా విరచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో
వాతాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాపణం యేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేపస్తు గర్వస్స్యా
ల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః. లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరు
ణిరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః. 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్షే' ఇతి విశ్వః
సకలానామశేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే
నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీం
స్వస్యేతి న పౌనరుక్త్యం, అత్ర మునౌ బాడబత్వరూపణాద్రూపకం తేన ప్రసిద్ధం

1 జితవాతాపి. 2 బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమ్.

పగతదక్షిణాశం వృశ్చికతౌనజన్మానమపి కుంభజన్మానం భగవంత మగస్త్యమపశ్యత్. ౨౮

ప. ప్రభామివార్కీం తమసాం నిహంత్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యతే, బాడబప్రశస్తం బ్రాహ్మణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, అశ్వమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా' ఇతి చామరః, అపాస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషతృష్ణమపి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణారూపద్రవ్యాతితృష్ణమితి విరోధః. అక్షిణస్యామ్యాదిశమితి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః ని, 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ. ఉక్తం చ బ్రహ్మాండపురాణే 'అగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన, ఇతి తథా వృశ్చికతౌనం సుకృత్రైకాయనం జన్మ యస్య తం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః. వృషభాయత్తజన్మానమితి చ ప్రతీయతే, తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి విరోధః, ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యా పరిహారాత్ పూర్వవదలంకారః, మాహాత్మ్యేతావన్మాత్రోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజకమితి భావః. భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం, అగస్త్య మపశ్యత్, ని. 'సుకృతే వృషభే వృషః' 'ఏకతానో నన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీ'తిచామరః. ౨౮

ఆ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యాశంక్యాహ - ప్రభామితి. ఆర్కీమర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసామజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాం చ నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణి షష్ఠీ. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం, బ్రహ్మ తేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగన్తుకసాధననిష్పాద్యకర్మవిశేషేణ వా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని. 'నియమస్తు స యత్కర్మ నిత్యమాగంతుసాధన' మిత్యమరః. తపసః వ్రతోపవాసాదిసహితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం, అగస్త్యం, శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణః, ఇతి చ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః. ప్రపన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః. రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్మాహంభో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః. ౨౫

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గం చ [1]ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికటప్రకటితాం పఞ్చవటీమసేవత. ౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వ[2]మప్రతిద్వన్ద్వమతిశౌర్యావస్థా[3]ప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి భావః. 'అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంసమభివాదయేత్, అసౌ నామాహమస్మీతి స్వనామ పరికీర్తయే ది'తి మనుస్మరణాత్. అత్ర శ్లేష సంకీర్ణోపమా. వృత్తముపజాతిః. ౨౫

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః. పరమహర్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపోఽయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోఽభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూదిత్యుత్పన్నామందానందతుందిలాంతఃకరణే నేత్యర్థః. మహర్షిణా అగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభిరాశీర్భిస్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదం సౌత్రామణం ఐంద్రం తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మమయకోశం హిరణ్మయపిధానం ఖడ్గం చ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. తదాజ్ఞయా తస్యాగస్త్యస్య నిదేశేన, గోదావర్యాః, తటనికటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ తాం, తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కంచిదాశ్రమమిత్యర్థః. అసేవత నివాసార్థమభజత. పంచవటీత్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా, 'అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో' రితి ఙీప్. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర పంచవట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మం యస్య తం, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిష్వి' తి యాదవః. అప్రతిద్వంద్వమవిద్యమానప్రతిభటం, జగదేకవీరమిత్యర్థః. అతః శౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః, ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమానమిత్యర్థః. యద్వా

---

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజలమబ్ధిమపాస్య నూనం
మైనాక ఏష మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్,
శంకామిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ

ద్వాశౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః. 'అప్రతిద్వంద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయ' మితిపాఠే అప్రతిద్వంద్వాయా నిరుపమాయాశ్శౌర్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః. ప్రత్యయం కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేన తం, ప్రత్యక్షమిత్యర్థః. తార్క్ష్యం గరుడమివ స్థితమిత్యుపమా. ని. గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః. మహీం ధరతీతి మహీధ్రః మూలవిభుజాదిత్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదౌ తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం, ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్ట' జితి టచ్, అద్రాక్షీదపశ్యత్, దృశేర్లుజి సిచి వృద్ధిః. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథా ప్రతీయమానత్వాదిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః. అబ్ధిం సముద్రమపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయా త్తత్ర నిలీనత్వాదితి భావః. యథాహ కాళిదాసః. 'మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి.మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణ స్తస్య స్వేనాశ్రయణీయత్వాదితి భావః. నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్. ఇత్యేవం ప్రకారేణ జాతాముత్పన్నామిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్కభయయో' రితి శాశ్వతః. జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వినతాయాం కశ్యపాజ్జాతస్యారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతేరనుజ ఇత్యాద్యుపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరాముక్తసందేహరహితమకార్షీదిత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిశ్చ మమాగ్రజః, జటాయురితి మాం విద్ధి శ్యేనీపుత్రమరిందమ'

స్తవ్యత్త్రాతమిత్రమహామిత్యహారజ్జటాయుః. ౨౮

౧. రామస్తు దశరథమివ తం పశ్య[1]న్కాశ్యపసమ్భూతం సమ్పాతే రనుజమనుజరచితపర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచిత్సమయం గమయా యాస. ౨౯

అథ కదాచిదుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశ[2]కలమ మంజరీపుంజరీపింజభూతకేదారప్రపఞ్చః[3]పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీర పాణవత్పత్రపుటపాత్ర ద్రుశ్యాపశ్యాయబిందుసందోహః చన్ద్రి

తి. అత్ర కవిసమ్మతసాదృశ్యాన్మహాన్స్ తే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతి పరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః, స చోత్ప్రేక్షయాంగేన సంకీర్యతే. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౨౮

రామ ఇతి. రామస్తు రామోఽపి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్య పౌత్రమిత్యర్థః. సంపాతేరనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యన్, పితురతిసుహృత్త్వా త్తమివ బహు మన్యమానస్సన్ అనుజరచితపర్ణశాలో లక్ష్మణనిర్మితోటజస్సన్, పంచవట్యాం, కంచిత్సమ యం కియంతం కాలం. గమయామాస యాపయామాస. ౨౯

అ. అథ శూర్పణఖాగమనం వక్తుం తత్కారోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి. అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచిత్కస్మిం శ్చిత్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః. హేమంతసమయస్సముపజృంభతేత్యన్వయః. కీదృశో హేమంతసమయ ఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవ విశినష్టి, ఉపచీయమానం స్వయం ప్రవర్ధమానం, చినోతేః కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథప్రభావః కామోత్సవో వా యస్మిన్ స తథోక్తః. ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. పాకేన పక్వా వస్థయా, కపిశాః పిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం పుంజైః, కదంబైః పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్ స తథోక్తః. తత్ర తేషాం పచేళిమత్వసంభవాదితి భావః, అపింజరః పింజరస్సంపద్యమానః పింజరీభూతః 'అభూతతద్భావే చ్విః'. 'అస్యచ్వౌ' వితి దీర్ఘః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. ని. 'శాలయః కలమాద్యాశ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' తి చామరః. పంచ బాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే జైత్రయాత్రాప్రారంభే. ఉచితమనురూపం

1 కాశ్యపకులసంభూతం. 2 కలమమంజూమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తపే నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం నిరాశతాం [1]చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివిహారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముపవనభజనేఽప్యుద్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహస్య [1]ఘనేష్టకచితభిత్తేరశ్లక్ష్ణతిరస్కరిణీపటలస్య శశోదరలోమ

యద్వీరపాణం వీరాణాముపశ్యకర్తవ్యం మధుపానం తేషాం తథా చారాసితి భావః. ని. 'వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం తద్వది'తి తద్ధితగతార్థీ ఉపమా 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రిత్యవ్యయసంజ్ఞా పత్రపుటాని తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి చషకా ఇతి రూపకం తేషు దృశ్యః సంలక్ష్యమాణః అవశ్యాయబిందుసందోహః నీహారశీకరనికురుంబః యస్మిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు నీహారస్తుషారస్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్లోలుపతాం నిరపేక్షతాం 'చంద్రశాలాయాం శిరోగృహే. ని, 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః. నిరాశతామభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితి విశ్వః. నిరాస్థతామాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని. 'వాతాయనం గవాక్షస్స్యా' దిత్యమరః. నిరుత్సుకతామపరితోషతాం వాపీనాం దీర్ఘికాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంతికసంచారే, నిరుత్కంఠతాం నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడాయాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతామౌదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనేఽప్యుద్విగ్నతాం భీరుతాం చ జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్తేషు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః. అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం

1 చంద్రకాంతస్థలే. 2 ఘనేష్టకారచితభిత్తిశ్లక్ష్ణ.

మృదులకమ్బలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాఙ్గారభరితహసన్తికాయన్త్రస్య చ సుభగంకరణః మదన[1]కరేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సా స్మృతా తుల్యయోగితే, తి లక్షణాత్, తథా గమ్భీరః తుషారవాతాదిదుష్ప్రవేశ గాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో యస్య తత్తథోక్తం యద్గర్భగృహమావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః. తస్య, ఘనం నీరంధ్రం యథా తథా ఇష్టకాభిశ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా అప్యుపయోగిత్వాదితి భావః. ని. 'భిత్తిస్స్త్రీ కుడ్యమేడూకమి త్య' మరః, 'ఇష్టకేష్టికామాత్రానాం చితతూలభారిష్వి' తి హ్రస్వః. అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘటితమితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీపటలస్య ప్రతిసీరానికరస్య, ని 'శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను' ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరణీచ సే' తి చామరః. 'తిరసోఽన్యతరస్యా' మితి సత్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి కోమలతనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం యత్కంబలం సుఖసంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతం నైవ వితీర్యతే, ప్రియతమైరాలింగనం కమ్బల' మితి చారుచర్యావచనాదితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్మీరపంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికానాశు నిహంతి దోషా' నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీమపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. కుంకుమం ఘుసృణం పుణ్యం ప్రోక్తం లోహితచందనం, కాశ్మీరజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృత' మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్య చ, ని. 'అంగారధానికాంగారశకట్యపి హసంత్యపీ' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయోరనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగంతవ్యం. అసుభగం సుభగం కుర్వంత్యనేనేతి సుభగంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వేనోపయోగిత్వాత్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః. 'ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యు' న్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః, 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అత్రాపి పూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మసమ్బంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా. తస్య కరశ్శుండా తేన వికీర్ణాః యే

1 రేణుకణాయమాన; కరేణుకరనికరవర్ణకణాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుషారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ[1]దావపావక స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీ[2]భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాఙ్గనాఙ్గవ త్ప్రయాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్తవిశ్రాన్తి[3]కాలః కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః. శీకరాయమా త్తేజకా ఇతి యావత్. ఆచారక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః, తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం. తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రవర్ణాః వాసరాః దివసాః యస్య స, తథోక్తః. ని. 'క్లీబే దివసవాసరౌ' ఇత్యమరః. సరసీరుహాణాం దావపావకో దవాగ్నిః. తుషారతుహినలేశ తద్ధ్వంసకత్వాదితి భావః. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావశ్చ కథ్యతే' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవన్తి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తాదృశాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణామధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దన్తక్షతక్రియా యస్మిన్ స, తథోక్తః, స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వాదితి భావః. 'వంశకృత్య' ఇతి పాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్మిన్, స్ఫుటితానామధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వాదితి భావః. కులవధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానౌచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే' ఇత్యమరః. ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాఙ్గనాఙ్గవత్ వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా. ప్రయాతసౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ స, తథోక్తః, విటానాం పాన్థానాం చానపేక్షితత్వాత్ప్రార్థనాభావేన వృద్ధపణ్యాఙ్గనాఙ్గానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం. ని. 'ప్రపా పానీయశాలికే'త్యమరః. ఘుణాక్షేకవిధానం, తాలవృన్తానాం వ్యజనానాం విశ్రాన్తికాలో విశ్రమసమయః విశ్రాన్తికర ఇతి పాఠే విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః. గ్రీష్మర్తావితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవాదితి భావః. ని. 'వ్యజనం తాళవృన్తక' మిత్యర్థః. కామినీనాం తరుణీనాం స్తనభరః కుచభార ఏవ గిరిదుర్గసీమా గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః 'కూపోదకం వటచ్ఛాయా

---

1 గహనదావ. 2 దూరీకృతవంశకృత్యః. 3 కరః.

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకర శ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకర [1]సుధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతి [2]ప్రియంకరకమలాకర [3]కృతకరయుగళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివగోపాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలే భవేదుష్ణముష్ణకాలే తు శీతల'మిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయముత్ప్రేక్షా గమ్యా రూపకసంకీర్ణా. ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపి', 'భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వి'తి విశ్వప్రకాశామరౌ. దివాభీతవ్రాతస్య దివా అహని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి. ని. 'దివాంధః కౌశికో ఘూక' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వాదీషద్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, 'మేఘర్తిభయేషు కృఞ' ఇతి ఖచి అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేషనివహస్యాపి. ని. 'చకోరశ్చంద్రికాపాయీ'త్యభిధానాత్, అనతిక్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వాదీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చన్ద్రః యస్మిన్ సః, క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చేతి ఖచి ముమాగమః. కాదంబకదమ్బస్యాపి కలహంసనికురుంబస్యాపి. ని. 'కాదమ్బః కలహంసస్స్యా'దిత్యమరః. అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహైన్యాదీషత్ప్రీతిజనకాః కమలాకరాస్సరాంసి యస్మిన్ సః ప్రియంకరేత్యత్ర పూర్వవత్ఖచ్ప్రత్యయముమాగమౌ. తథా కరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్సన్నివేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తికశబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవసన కమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావాదురసి విరచితో యేన స తథోక్తః. శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకా భీతిః తయా. ని. 'శంకా వితర్కభయయో'రితి యాదవః. హృదయకమలం హృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా, 'గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్యఆయ'ఇత్యాయప్రత్యయః. దంతా ఏవ వీణా వల్లకీవాద్యవిశేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః

---

1 నిశాకరః. 2 ప్రీతికర. 3 కరయుగకృత.

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మన్త్రజపమివ కుర్వాంతమవిరళపులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగరక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి, కమలా[1]నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస[2]తామరసం సపత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్క్షిప్త[3]శీకరనికరా

నిర్హరణాయ, తాం నిరాకర్తుముచ్చాటయితుమిత్యర్థః. నిపుణం సమర్థం, మన్త్రజపం మన్త్రోచ్చారణం, కుర్వాంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా, అవిరళపులకపాళ్యా సాన్ద్రరోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితి యావత్. కళేబరం శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం యద్రోమకమ్బలం తనూరుహరూపకంబలం తేన కృతాంగరక్షం విరచితాంగసంగోపనమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః. భిక్షామటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం దరిద్రసమూహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽపి స' ఇత్యమరః. నిర్ఘృణా నిష్కరుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః. కమలం పద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా లక్ష్మీః అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః, 'ని. లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియే'త్యమరః. నాలోకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవతీత్యర్థః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. అథవా ఆలోకితవతీ న భవతీత్యర్థః. 'అస్తిర్భవంతీపరః ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్వేతి శేషః. తస్యై కమలాయై, తస్యాం కమలాయామిత్యర్థః. 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయస్సేర్ష్యస్సన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా, సపత్రకోశం సపర్ణకుట్మలం, సవాహనార్థాఘం చ, ని. 'పత్రం వాహన'తామరసం నివాసపంకేరుహం. ని. 'పంకేరుహం తామరస' మిత్యమరః. తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రత్యనీకాలంకారః. తదుక్తమ్ బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత' ఇతి, సచోత్ప్రేక్షోజ్జీవిత ఇతి సంకరః. సపత్రకోశమితి శ్లేషస్తు విశేషః. తథా అంగజః మన్మథ ఏవ మతంగజః కుంజరః. ని. 'మతంగజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ' త్యమరః. తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రే

1 నాలోకయతీతి. 2 తామరసకోశన్నాశయన్నగనమతంగజ. 3 శశికర.

కారైరతిపరుషస్మరశర[1]నిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనాఙ్గస్రవ [2]త్స్వేదసదృక్షై
రక్షీణమహిమమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమంత
సమయస్సముదజృంభత. ౩౦

ప. యత్ర కాంతా న పశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. ౩౧

౧. తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజ[3]ముపససాద

ణోత్థితః ఉత్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి రూపక
సంకీర్ణతా ద్రాఘీయస్త్వేప్రేక్షా గమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే, వాద్యభాండముఖేజల'
ఇత్యమరః. అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణా
వతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం, అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన
ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మాత్స్రవన్ స్యంద
మానః యస్స్వేదః ఘర్మాంబుకణగణః తత్సదృక్షైః తత్సదృశైరిత్యుత్ప్రేక్షా. అభూతో
పమా. గగనస్యాంగస్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తం ప్రాక్ 'దృశేః క్స' ఇతి క్సప్రత్యయః.
అమూర్తస్య గగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః. అక్షీణ
మహిమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః అధ్వగాంతఃకరణాని పాంథహృద
యాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతసమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత
విజృంభితోఽభూత్. ౩౦

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా
క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రియః నిశావసానవేలాం రజనీవిరామకాలం, వ్యస
నాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలం చ, న పశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశాత్
తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ
వేలా కాలమర్యాదయో రపీ'త్యమరః. అత్ర వేలయోరుభయోరపి ప్రకృతయో
రేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా
తుల్యయోగితా. ౩౧

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే శూర్పం శోణితభాజనం 'నఖవిదూషణ' ఇతి
ధాతోః కః, శూర్పేణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి
శూర్పణఖా, యద్వా శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాస్సా శూర్పణఖా నామ

1 తాపప్రతప్త; జాతతాప. 2 స్వేదబిందు. 3 ఉపససర్ప.

శూర్పణఖా. 3.౨

ప. తస్మిన్నుజ్జృమ్భితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పలిమతిమతనోత్సైథిలీప్రాణనాథే

రాక్షసీ రావణస్వసా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి ణత్వం. 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి నజీప్, పర్ణశాలామధ్యం, తన్మధ్య ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, అధ్యాసీనమధిష్ఠితం 'ఈదాస' ఇతీకారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముపససాద ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః. భావికార్యకరణదక్షత్వాల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. 3.౨

తస్మిన్నితి. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తత ఆగత' ఇత్యణ్ 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిర్హిమాసారైః, కవచితః ఆవేష్టితః, గగనాభోగో గగనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలం చ యేన తస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యమరః. అతఏవోజ్జృంభితోష్ణం ప్రవృద్ధోష్మ స్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభిర్దయితాభిర్వధూభిః హీనా విహీనా వియుక్తా విరహిణ ఇత్యర్థః. తేషాం సంహారకాలే, అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతో యమునాభ్రాతా శమనో యమరాడ్యమః, కాలో' ఇత్యమరః. 'హాసంతిం చ హాంసంతీం చ హాసంతీం వామలోచనామ్. హేమంతే యే న సేవంతే తే నరా దైవవంచితా' ఇతి వచనాత్. విరహిజనమారక ఇత్యర్థః. తస్మిన్ కాలే హేమంతసమయే, కామేనాంధా వివేకదృష్టిశూన్యేత్యర్థః. సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీప్, లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే విహారపద్మే. లీలయాక్షికరధృతకమలేవా, నవపిశితధియం నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ కుర్వతీ తాదృగ్భ్రాన్తిం ప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యమరః. నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్. శ్యేనికేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః 'జాతేరస్త్రీ' త్యాదినా జీప్, తతః స్వార్థే కః, 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, మైథిలీప్రాణనాథే సీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం స్త్ర్యంతరాన్వేషణాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతిరయం మే భూయాదితి బుద్ధిమతనోత్ అకరోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః. శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ. 33

గ. తతస్తేన జానకీజానిరితి జానీహి [1]జనమిమం మమానుజమతిమనుజభుజ[2]బలమబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం తవేతి

మతిం. తన్వతీ విదధానా సతీ అతనోద్వరణమితి శేషః. త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణోదిత్యర్థః. ఉపమాలఙ్కారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనాద్భ్రాన్తిమతాఙ్గేన సంకీర్యతే. స్రగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తతఇతి. తతః పతిత్వేన వరణానన్తరం, ఇమమేనం జనం, మామిత్యర్థః. తస్యాఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థమిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజపుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, 'జాయాయా నిఙ్'ఇతి నిఙాదేశః. ఈదృక్సౌభాగ్యశాలినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోఽహం చైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మాన్మమ త్వయా వరణమయుక్తమితి భావః. ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి ప్రాతీతికోఽర్థః. పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జనానాఞ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః. ఇమం మాం, జానీహి సీతారూపిణ్యా లక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహర్తుర్విష్ణోః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితి భావః. ఇతి జానీహి, తతః కిమిత్యాశఙ్క్యాహ 'గురుణాఽపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్యాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థముత్తరమనుభాషతే. మమేత్యాదినా. మమానుజం సోదరం, న తు యం కఞ్చన, సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః. మనుజానతిక్రాన్తమతిమనుజం, 'అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. తద్భుజబలం యస్య తం, అమానుషబాహుపరాక్రమశాలినమిత్యర్థః. అబలావియుక్తమనూఢభార్యమసన్నిహితభార్యం వా, అతో భార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః. సా చ త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః. ఈదృశం లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం, తవ యుక్తమనురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః, అన్తరాశయస్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సమం బ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః. అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితి యావత్. తస్యైవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః. అబలావియుక్తం పరదారపరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః. ఆశ్రయితుం యుక్తమితి కాకుః,

---

1 జనమముం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య యథామనీషితమ భాషత. 3౪

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపదమ నార్యం నను నార్యాః కుల[1]జాతాయా స్తస్మా త్తమేవ భజేథాః. 3౫

న యుక్త మిత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతా వా, శూర్పణఖా, సౌమిత్రిముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూలమేవ మన్వానా మన్దబుద్ధిరియం లక్ష్మణసమీపం గత్వేత్యర్థః. అభాషత మాం పరిగృహాణేత్యవోచత, 'యథా సాదృశ్య' ఇత్యవ్యయీభావః, ని. 'యథా సాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తి ష్వి' త్యభిధానాత్. 3౪

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ.—తేనేతి. భద్రే, హే కల్యాణి, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, యస్త్వయా ప్రథమం వృత స్తస్యేత్యర్థః. అహం, దాసో భృత్యః. అతః, కులజాతాయాః సత్కులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతి యావత్. నార్యాః వధ్వాః, తి. 'నారీ సీమన్తినీ వధూ' రి త్యమరః. దాసభార్యాపదం భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూతత్వమిత్యర్థః. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. అనార్యం నను అయుక్తం ఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గన్తు మసామ్ప్రతమిత్యర్థః. తస్మాత్కారణా త్తమార్యం శ్రీరామమేవ, భజేథాః ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్తమిత్యక్షరార్థః. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన హే భద్రే అమఙ్గళే, కుజవాసరే అమఙ్గళే మఙ్గళశబ్దప్రయోగవత్, 'అభద్రే జాతే సర్వం భద్రం జాతం' ఇత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రష్టవ్యం, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యా త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః. ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, తవాయుక్తమననురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః, సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావన ఇత్యర్థః. అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయుక్తం, కున్త్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛాపదిత్యర్థః. తస్మా త్త్వం విష్ణురూపం రామమేవ, భజేథాః శరణం గచ్ఛేః, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్యసీత్యర్థః. అథ 'గురుణాఽపి సమం హాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామేసీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుక్తే. 3౫

---

1 సంభూతాయాః.

[1]కించ. [2]క్రూరసత్త్వభయానక కాననసంచారాచతురాం విదేహ రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్యతీతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతిస్సా హితమితి తదీయం [3]వచన మమనుత. 3౬

అ. కించేత్యాదినా. క్రూరసత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిభిశ్శ్వాపదైః భయానకే భయంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః. యద్వా సంచారేణాచతురాం విహ్వలాం ఖిన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః వైదేహీం విదేహరాజపుత్రీం న తు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీమిత్యర్థః. 'అనుదరా కన్యా అలవణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచినఞర్థోఽయం విశబ్దః, అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతామపహాయ త్యక్త్వా తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః. 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్యత'ఇతి ప్రాగ్దిశీయస్త్రల్ప్రత్యయః. 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతి జీప్. ని. 'త్రిషు తత్రభవాన్పూజ్యస్తథైవాత్ర భవానపీ'తి యాదవః. అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతికోఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం పీడితాం, సుకుమారీమిత్యర్థః. యద్వా తత్సంచారే భీరుమిత్యర్థః. భీరుత్వస్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం మహాకులప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీం చ, అత ఏవ, తత్రభవతీం బహుమాననీయాం, సీతామేతాదృక్సకలగుణసంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన అతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం, వికృతాకారాం చ, అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీతి కాకుః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః. ఇత్యేవంప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణేనాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః, పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా నష్టబుద్ధిస్సా శూర్పణఖా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హితమనుకూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్ర వీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా మననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలఙ్కారః. 3౬

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 అక్రూరసత్త్వాం. 3 వచనమనుమతమమనుత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్. ౩౭

వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ.—దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులా సంభ్రమా బుద్ధిర్యస్యాస్సా, అనయోః కతరం భజామీతి దోలాయమానమానసేత్యర్థః. ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా, ఉభే చ తే కూలే చ ఉభయకూలే 'ఉభాదుదాత్తో నిత్య' మితి పృథక్సూత్రకరణాదేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం. యథాహ కైయటః. 'ఉభాదుదాత్తో నిత్య' మితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభయశబ్దస్యైవ యథా స్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాది భవతీతి. ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోస్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ. శాదాశ్శష్పాణ్యనయోర్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితి విగ్రహః. ని. 'శాద్వలశ్శాదహరిత' ఇత్యమరః. 'శాదః కర్దమశష్పయో' రితి విశ్వశ్చ 'నడశాదాద్వల'జితి వలచ్ప్రత్యయః, తయోర్యో భ్రమః కుత్ర వాగచ్ఛామీతి చిత్తసంభ్రమః. తేన హేతునా గతాగతాభ్యాం యాతాయాతాభ్యాం ఖిన్నా ఖేదం ప్రాప్తా యాగవీ గౌః ధేనుః ఖిన్నగవీ 'గోరతద్ధితలుకీ' తి సమాసాంతష్టచ్. టిత్త్వాత్ జీప్, తస్యా దశామవస్థాం దధౌ ధృతవతీ, ని, 'దశా వర్త్యావవస్థాయా' మితి విశ్వః, రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రాప్త్యా శాందోళనేన పరమఖిద్యతేత్యర్థః. అత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తమ్. 'అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసముత్థితే'తి పాఠే ఉభయకూలయోః సముత్థిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః. ౩౭

వృషస్యంతీతి. 'వృషః పుమాన్', ని. 'వృషస్స్యాద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయే చ శుక్లజే, పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషం పురుషమాత్మనః ఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'సుప ఆత్మనః క్య' జితి క్యచ్. 'అశ్వక్షీరవృషలవణానా మాత్మప్రీతౌ క్యచి' త్యసుగాగమః

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా. ౩౮

గ. తదను జనకదుహితురనితర[1]యువతియోగ్యభాగ్యం[2] రామస్య రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పునరియమేవమచింతయత్. ౩౯

ప లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితామేనామిమైనం జనం

'అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛాయా'మితి వక్తవ్యమిత్యర్థనియమః, తతః శతృప్రత్యయః 'ఉగిత'శ్చేతి జీప్. రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖా శూర్పకశ్శంబరాపరనామా కశ్చిదసురః, తస్యారాతిర్మదనస్తేన బాధితా పీడితా సతీ, జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహ శ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా సతీత్యర్థః. వృషస్య వృషభస్య స్కంధావివ స్కంధౌ భుజశిరసీ యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘవం శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప. ౩౮

తదన్వితి. తదను భజనానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యాః, స్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామపత్నీత్వరూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, వి. 'రూపం స్వభావే సౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీ'తి విశ్వః 'యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్', యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే 'అవేధ్యారోప్యనిక్షేప్యబంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యత' ఇతి, 'అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాంతి తద్రూపమితి కథ్యత'ఇతి భూపాలశ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వర్ణ్య పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్ చింతితవతీ. ౩౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.— లావణ్యేతి. అస్మదన్వయగురోరస్మత్కులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యేత్యర్థః. ని. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే'ఇతి విశ్వః. ఉత్పత్తిభూర్జన్మస్థానం, సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్. తథాచాస్మత్ప్రపితామహత్వేనాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితి భావః. పద్మభూర్బ్రహ్మా, లవణమివ లావణ్యం కాంతివిశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. ని. 'లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు లవణా రుచి'రితి విశ్వః, యద్వా 'ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతి

1 యువతీ. రామస్యరామణీయకం.

కస్మాన్నాసృజదస్మదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః,
[1]ఆస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హా! కష్ట [2]మస్మిన్నిమాం
కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. ౪౦

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత' ఇతి భూపాలః. తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్న లావణ్యసంపన్నస్యేత్యర్థః. అముష్య శ్రీరామస్య, పత్నితాం భార్యాత్వ, మేనాం సీతామిమ, ఏనం జనం, మామిత్యర్థః. కస్మాద్ధేతోః, నాసృజత్ న సృష్టవాన్, ప్రసిత్తామహాత్వరూపసంబంధాదిత్థమేవ స్రష్టవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాన్ సహైతా విధాతేత్యర్థః. ఏవం చేదియమివాహమప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యా భూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయామితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధతి. ఆస్తామితి. ఏతత్సర్జనవిషయకచింతనమాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః. కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః. 'అతఇనితనౌ' ఇతి రసశబ్దాన్మత్వర్థీయ ష్ఠన్ప్రత్యయః, కుతః నిర్మమే మమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం. మమత్వాద్యాంధితాద్రహితో నిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః. అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయా ముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః. ఇమామేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికావన్నిరర్థకత్వాదీదృక్కాంతి నిర్మాణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాత్రైవాయం విధాతేతి భావః. హేతి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతి నిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృచ్ఛ్ర మిత్యర్థః. అథవా ఈదృక్పురుషాలాభాదాత్మనః కష్టమిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితి సంబంధః. ౪౦

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః. 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః. అసులభో దుర్లభో యో విషయః. శ్రీరామసంభోగరూపార్థః. తస్య ప్రార్థనాయాం తత్ప్రాప్తి యాచ్ఞాయా ముద్దామో బహుళః, కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽశక్యస్త్రాలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః. ని. 'కామోఽభిలాషస్తర్షశ్చే'త్యమరః. అతఏవానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

1 ఆస్తాంతావత్; ఏతత్తావత్. 2 అస్మిన్ జనే.

సౌమిత్రిశ్శస్త్రపాణిర్దశముఖభగినీం తామనార్యాం నివార్య,
కామక్రో[1]ధాత్మకానామహమహమికయా ప్రేంఖతామాయతానాం
తస్యాశ్శ్వాసానిలానామకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యమ్. ౮౧

౮ తతస్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

స్తాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః, శస్త్రం పాణౌ యస్య సః శస్త్రపాణిః ఖడ్గహస్తస్సన్, 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత'ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, నివార్య నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావా న్మనఃప్రజ్వలనం క్రోధః తదాత్మకానాం తన్మయానాం,అహమధికోఽహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతి యోఽభిమానోఽసావహమహమికా.ని. 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః' ఇత్యమరః. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః, 'పృషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః.తయా అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖతాం పరిలుఠతాం నాసావివరయోస్సంకుచితత్వేన సంకటత్వాదితి భావః. ఆయతానాం దీర్ఘాణాం,తస్యాః శూర్పణఖాయాః, శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీ బలరంహసీ' ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితి భావః. శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః. తస్యాస్తథైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితి భావః. ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోఽపి లక్ష్యతే. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. అత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తిరిష్యత' ఇతి లక్షణాత్. ౮౧

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః తత్ర వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి జనస్థానవర్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః. ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః, తథాభూ

1 అధికానాం.

వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖరశ్చతుర్దశ[1]సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పన్తమపసర్ప[2]భూతయా శూర్పణఖయా [3]దర్శితసరణి [4]మరణిరివ మన్థనా[5]త్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కనీయస్యాః. అనుజాయాస్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపం భఙ్గం, వదనే, వచనే చ, దృష్ట్వా, శ్రుత్వా చ, వదనే దృష్ట్వా వచనే శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనన్తరమేవ శూర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభఙ్గం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వాదితి భావః. వచన ఇత్యత్ర అపాదానే వక్తవ్యేఽప్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘృక్షుః గ్రహీతుమిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం, స్వయం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూహమిత్యర్థః. అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహస్యైకైకనాయకేన భావ్యత్వాదితి భావః, రక్షోబలం రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాన్. ౪౨

అథేతి. అథానన్తరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమానస్థానం ప్రాప్తయేత్యర్థః. 'అపసర్పశ్చరః స్పశః, యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వి'తి చామరః. శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణిర్మార్గో యస్య తం, అతఏవ ఉపసర్పన్తం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛన్తం, రక్షోగణం రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య. మన్థనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్మన్థనదార్వివ, ని. 'యూపాగ్రం తర్మ నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయో'రిత్యమరః. అనావిష్కృతః అప్రకటితః తేజఃప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తిరనలప్రకాశశ్చ యస్య సః, నిర్మన్థనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః. శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్ని జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ'తి వైజయన్తీ. లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య, స్వయమసహాయశూరత్వాత్తాదృక్సంకటే వధూనాం రక్షణీయత్వాచ్చేతి భావః. తథావిధం తా

---

1 సహస్రసంఖ్యః. 2 భూతయాతయా. 3 నిదర్శిత. 4 అరణిమివ. 5 ప్రాక్.

తేజః[1] ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ [2]మకరోత్. ౪౩

[3](యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం పరుషభాషణ స్పృహయాళు తాలుజాతమిదం పరదార[4]నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద మిదం [5](తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితి నిశితతర నిజ[6]శరశకలితనిశిచరశరీరావయవానాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం

దృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇత్యమరః. ౪౩

అ. కీదృగ్విధం రాక్షసవధ మకరోదిత్యత ఆహ—యథేతి, యథా యేన ప్రకారేణ, ఇదమేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుంబం హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబం కదంబక' మిత్యమరః. ఇదం, పరుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు స్పృహావత్, స్పృహాయతేరదంతాచ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగ్రహీ'త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః, అతో లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధాగుణః. తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మిత్యమరః. ఇదం పరదారాణాం పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహావలోకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. 'లజ్జా సాఽపత్రపాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వినివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ, నిశితతరైరతితీక్ష్ణైర్నిజశరైస్స్వకీయబాణైశ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీరాణి రాక్షస కళేబరాణి తేషామవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగాన్యాహృత్యాహృత్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణశాలం, 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తేషామానందార్థమితి భావః. వ్యంజకాభావాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, తపోధనాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణేన కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశాదాజ్ఞావచనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా, అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః. 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ని. 'నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయౌ' విత్యమరః. ఆపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః, కంకకాకప్రాచీక

1 ప్రసరం. 2 అతసుత. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 6 శరశతకలిత.

ప్రదర్శయద్భిస్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదేశాదివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాక * ప్రాచీకప్రాయైః పతద్భిరనవకాశమభూదాకాశమ్. ౪౪

[1]తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్రుతవసాస్రోతసా

ప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠస్తు కంకస్స్యా' దిత్యమరః. 'కంకః గృధ్రో లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీ చ, కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః తదుద్భూయిష్ఠైః తత్ప్రాయైర్వా. ని. 'ప్రాయోభూమోమృత్యుతుల్యబాహుళ్యానశనేషు చే' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః పక్షివాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః. యద్వా. ని. 'ప్రాచీలోల్కా పిపీలికే'తి స్త్రీలింగవిశేషేఽప్యమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచికా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్తత్ప్రాయైః తత్ప్రచురైః, పతద్భిః అండజైః, ని. 'పతత్రిపత్రిపతగపతత్పత్రరథాండజా' ఇత్యమరః. ఆకాశమంతరిక్షం, అనవకాశమవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్, తథావిధం యాతుధానవధమకరోదితి సంబంధః. ౪౪

తత ఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరో నామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే - దూషణాఖ్యసేనాధిపతౌ, ప్రేత్య మృత్వాపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్యమితి భావః. విస్రగంధోఽస్యాస్తీతి విస్రగంధినా - ఆమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యాదామగంధి య' దిత్యమరః. 'అత ఇని ఠనా' వితి మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా విస్రమామగంధి వస్తు తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉపమానాచ్చేతి గంధస్యేకారోఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజగాత్రాత్, స్రుతేన-స్రవతా, వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేన, ని. 'హృద్యస్మేదస్తు వపా

---

*సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదీర్ఘప్రాస్వాంతపాఠో దృశ్యతే, స చాసాధు రితి 'ప్రాచికోల్కాపిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం "ప్రాచతి 'అచగతౌ' ణ్వుల్, వనమక్షికేపి మురటః పక్షిభేద ఇతి స్వామీ" ఇతి ప్రక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయై రితి చకారోత్తరహ్రస్వేకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధు రితి భాతి.

1 తత్ర.

ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ
ఖరః ఖరో రాఘవమాహవాయాహ్వాయత. ౪౫

తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ [1]మనిమిషైరప్య
ననుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్. ౪౬

వసే' త్యమరః. క్రియమాణమాశ్రమదూషణం తపోవనబీభత్సం యేన తస్మిన్, తథోక్తే. తస్మిన్నపి నిహతే సతీత్యర్థః. రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్ష్ణః, దుర్దర్శ ఇత్యర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ' దిత్యమరః. ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధుమిత్యర్థః. రాఘవం - శ్రీరామమాహ్వాయత - స్పర్ధయాహూతవాన్, నిహతైరేభీరాక్షసైః కా శ్లాఘా మాం జిత్వా ఖలు తవ కృతకృత్యతేత్యాత్మనోఽసహాయశూరత్వగర్వా దాకారితవానిత్యర్థః. హ్వాయతే ర్లఙి 'స్పర్ధాయా మాఙ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి సిచి హ్వశ్చ' 'ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యా' మితి చ్లేరఙాదేశః. అత్రాయం పరమార్థః స్ఫురతి. తత్ప్రకారమేవాహ—శ్రీరామోఽయం సాక్షాద్విష్ణ్వవతారః, తదేతేన నిహతానాం - నిశ్చితా నను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవం చ సత్యేతావతో రాక్షసాన్నిహత్య హతశేషమేకమముం కిం హనిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హి తదేతన్మమానిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతాదపి రణాదపీ'తి క్షత్రియధర్మత్వేనాహ్వానే సతి పునర్న నివర్తేత తథా చ మమేష్టసిద్ధిస్స్యాదితి మత్వా ఆహూతవానితి. ౪౫

తత్రేతి. తత్ర-తస్మిన్ సమయే విపశ్చితో విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతి యావత్. తైరపి, కిముతాన్యైరితి భావః. అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయౌ అన్యతరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధారితు మశక్యత్వాదితి భావః. న విద్యతే నిమేషో యేషాం తై రనిమిషైః సురై రితియావత్. ని. 'సురమత్స్యావనిమిషా' విత్యమరః. తైరపి కిముతాన్యైస్సనిమిషైరితిభావః. అనను సంధీయమానావవిభావ్యమానౌ శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధానమోక్షౌ పూర్వో యోజనవిసర్గౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వం భూతం భూతపూర్వం సుప్సుపేతి సమాసః. తతో నఞ్ సమాసః, నిరుపమ మిత్యర్థః. ద్వంద్వస్యా

---

1 అనిమేషైః.

[1]తతః ఖరో గృహీతకోదండ †స్సకృదనుభూయమానసమనో న్నమనాయాసస్సమరసమాపన [2]చతురం చతురాననాస్త్ర [3]సంధాన దశార్హం దాశార్హశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా

సహాయశరారయోర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీరామఖరయోరితి భావః. అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చయసంబన్ధేఽప్యసంబన్ధాభిధానాత్సంబన్ధే అసంబన్ధరూపాతి శయోక్త్యోశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. ౪౮

తత ఇతి. తతః ద్వంద్వయుద్ధానన్తరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః సకృదేకవారమనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః సమనోన్నమనాయాసః జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్సన్ అస కృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేఽపి క్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వాదితి భావః. చతురాననాస్త్రసంధానదశార్హం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియా యోగ్యం, తేనైవ స్వశిరశ్ఛేత్స్యమానత్వాదితి భావః. దశార్హస్య సంబన్ధి దాశార్హం వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యదత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహణం కారయితుం, కామో యస్య స తథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా, రామేణేతి శేషః. ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాదితి భావః. గ్రహేర్ణ్యన్తాత్తుమున్, తతః 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, రామహస్తాత్ప్రాక్తనం, పురాతనం, పూర్వధృతమిత్యర్థః. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయస్తుడా గమశ్చ, చాపం, శరైరపజహార అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్

---

†'అసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస'మితి ద్వితీయాన్తపాఠే దాశార్హ శరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన వద్వే' త్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణి లటశ్శానచ్. అసకృదాకర్షణసహత్వ రూపదార్ఢ్యం ద్యోతయదేతద్విశేషణముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి. కించ 'ఖరగృహీతః కోదండదండోఽసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస' ఇతి పాఠే ఖరసమ్బన్ధి కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురన్తరస్య గ్రహణే ప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఝటితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థం భవేదితి భావో వర్ణనీయః.

---

1 తత్ర. 2 చతుర. 3 సంధానార్హ.

త్ప్రోక్తనం చాపం శరైరపజహార. ౪౭

సోఽపి కోప[1]పావకేన యావకితాననః కుంభసంభవదత్తం ధను రాదదే. ౪౮

ప. ఖరపరుషి శరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయో రణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివ క్షణేన.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా, యావకవత్కృతం యావకితం, శోణీకృతమిత్యర్థః. తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తదాననం యస్య సః తథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం, ఆదత్త గృహీతవాన్. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా, ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖరా' విత్యమరః. తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః. శరాసనే వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతే సతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః. క్షణేనాల్పకాలేన, రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణా' ఇత్యమరః. సమాప్తం, అభూదితి శేషః. గర్దభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృహీత్వా శక్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోఽపి కృత ఇత్యర్థః. స చ ప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తముక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ 'ధనుర్దత్తం మఘవతా సురజ్యేష్ఠేన ధీమతా, సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచిర్యథా, బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖర' ఇతి. కేచిత్తు 'ఖరసఖరాయుధయోరివే'త్యత్ర, ని. 'కుక్కుటశ్చరణాయుధ' ఇత్యభిధానాత్, తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయోరి వేతి కథయంతి, తదత్యంతారమణీయం. శ్రీరామే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్. ౪౯

1 పావకయావకితాననః.

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభిరభిహితానామాశిషాం తాదృశీనామ్,
స్వయమచరమపాత్రం సైన్యదుర్గైర్మంథరాఽభూ
త్తదను మనుకులేందుస్సానుజశ్శౌర్యరాశిః ౫౦

తథాహి.—ప్రాఙ్మంథరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి
ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి,

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్బాధే సతీత్యర్థః. అతఏవ మునిభిస్తద్విషయవాసిభిః తాపసైరభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానామమోఘానామిత్యర్థః. ఆశిషాం స్వస్తివచసాం. ని. 'స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదా' విత్యమరః. మంథరా కైకేయీదాసీ. సైన్యైస్స్వకీయైర్దుర్గుణైః, కైకేయీదుర్మంత్రబోధన శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయమచరమపాత్రమాద్యభాజనమభూత్ 'దైవాఽనుకూల్యే కిం నామ న శివాయ ప్రవర్తత' ఇతి న్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణమపి సగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానామపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః. తస్యా ఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వాదితి భావః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశిరతిశౌర్యశాలీత్యర్థః. సానుజస్సలక్ష్మణః, మనుకులేందుర్వైవస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః సైన్యదుర్గైః శౌర్యౌదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితి సంబంధః. మంథరామూలేనాయం సమాగత్యాస్మాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామస్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మేత్యర్థః. అత్ర శౌర్యరాశిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్తేర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తథా మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంసృష్టిః. ౫౦

నను సాక్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరాశంక్య నైతావద్రాక్షససంహారఏవేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారేఽపిచేతి మనసి కృత్వా తదుక్తమేవేత్యాహ—తథాహీతి. తదేవ వివృణోతి—ప్రాగితి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
† పౌలస్త్య [1]హీనభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః. ౫౧

౯. అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామ

ప్రాక్ప్రేషమం. మంథరేతి, తతః మహిషీ కైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్త వరద్వయమితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతేర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః. పౌలస్త్యేన లోకకంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితి హేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామధేయాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౧

౯. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ—అథేతి. అథ ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం ఖరాసురదేశమివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్య తత్తథోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః. కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితుమిత్యేవార్థః. అతఏవ ఫలోత్ప్రేక్షా గమ్యోపమేయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణత్వాదితి భావః. కరోతేర్ణ్యంతాత్తుమున్, 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పే 'కర్తృకరణయోస్తృతీయే' తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయోస్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభి' రిత్యమరః 'కృఞశ్చ చే'తి చకారాత్ క్యప్. నిపత్య భువి పతిత్వా, రామలక్ష్మణయోర్యాథాతథ్యం యథా తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూపమితి యావత్. ని. 'యథార్థం తు యథాతథ'మిత్యమరః. యథార్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వమ్. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం, తస్య

† పౌలస్త్యభీకభువనత్రయేతి పాఠస్తు సాధుః, పౌలస్త్యహీనేతి పాఠే తు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః యద్వా పౌలస్త్యేనహీనం రావణహేతుకాపకర్షవద్యద్భువనత్రయమితి సంబంధః.

1 భీక.

లక్ష్మణయోర్యాథాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌన్దర్యం ఖరప్రముఖైస్సాక మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర [1]సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా మాత్మావజ్ఞాం చ విజ్ఞాపయామాస. ౫౨

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం
స్వసారమేనాం ప్రథితస్వసారః,
నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. తద్ధితేష్వచామాదేర్వృద్ధిః, 'దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజ' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూపమిత్యర్థః. తథా వైదేహ్యా దేహసౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్త జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహరామణీయక మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితం, సంశ్లిష్ట సంధిబంధం యత్సౌందర్యమితి చోచ్యత' ఇతి తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతిభిస్సహ. ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. చతురధికాః దశ చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య తత్తథోక్తస్య అనీకస్య రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్మణి కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్యాత్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయోఽత్యయః, అంతో నాశో ద్వయోర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస విజ్ఞాపితవతీ. సీతారామకథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసేత్యర్థః. ని. 'రీఢాఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః. ౫౨

అ. తతో రావణః కిం కృతవానిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రథితః సకలలోకప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః. రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమస్స రావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యాః సః తథోక్తః. కాయో దేహో యస్యాస్తామితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేఽపి చ, మర్యాదాయాం సైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ. 'కాయో దేహః క్లీబపుంసో' రిత్యమరః. ఏనాం స్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య

[1] సంఖ్యస్య

చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ. ॥3

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట [1]నష్టనీతిరయం తాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య [2]సీతాహ్వాయాం హారిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథమాససాద. ॥౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణ[3]మతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యనేన శామ్యతేర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః. తథా రామస్య వృత్తం పూర్వోక్తమాచరితం, నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి శేషః. ని. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ' తి భట్టమల్లః, అత్ర నిశామ్యతేరిదం, రూపమన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అతఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. రుషం చక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్యర్థః. వృత్తముపజాతిః. ॥3

తత ఇతి. తతః రోషానంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, అష్టరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్నష్టనయః, అమార్గవర్తీత్యర్థః. అయం రావణః, తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః 'స్త్రీభ్యోఢ' గితి ఢక్యేయాదేశః, తద్రూపో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః, షష్ఠ్యా వివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురోధాయ, సీతాహ్వయాం సీతాభిధానాం, హారిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః. యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధాం మృగాంతరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద అవివేశ, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే' త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతి రాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరాత్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటకమృగ' మిత్యత్ర రూపకశంకా న కార్యా. తస్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వాదితి. ॥౪

మారీచ ఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేన స తథోక్తస్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి 'అపి రామోప సంక్రుద్ధః, కుర్యాల్లోకా నరాక్షసాన్, అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకా

1 నష్టమతిః. 2 సీతాహ్వాం. 3 మతిః.

మాణే [1]తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనామంగీకృత్య జాతరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీ
తాం వంచయితుం పంచవటీ[2]ముగాహత. ౫౫

దశముఖోఽపిజలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్థస్తస్థౌ.

ప. విపినమవజగాహే రాక్షసానాం కరోటీ

రసకృదసకృదావిర్భావప్పుమాలోక్య శోచన్,

త్మజా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నైరిత్యర్థః. అనివార్యమాణే నివార
యితుమశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః, సుబాహుం సుబాహు
నామానం, స్వభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణ నిహత ఇతి భావః.
బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువ త్పూర్వమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ
మేతాదృశనిర్బంధో న స్యాత్, అతః స ఏవ ధన్య ఇత్యనుధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః.
గత్యంతరాభావాత్తద్విపరీతబుద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వా ఉపాయాంతరాభావాత్,
ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, అభ్యర్థనామంగీకృత్య, తతః, జాతరూప
మయః కాంచనవికారః వికారార్థే మయట్, యో మృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీ
త్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వే
త్యర్థః, ని. 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః. సీతాం, వంచ
యితుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీముగాహత అసేవత, ప్రవివేశేత్యర్థః, పంచవటీ
వ్యాఖ్యాతా. ౫౫

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం పంథాః జలధర
పథః అంతరిక్షం 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాప
థోఽంతరిక్షం చే' త్యమరశేషః. తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజక
పటాప్రకాశార్థమితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్థో విహి
తాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. తస్థౌ స్థితవాన్. ౫౬

విపినమితి. అథానంతరమేవ, న్యంకుః కనకమృగరూపో మారీచః, ని. 'న్యంకు
ర్గురుకులస్థాయాం శిష్యే మీనే మునౌ మృగ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, 'కృష్ణసారరురు
న్యంకురంకుశంబరరోహిషా' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటీః శిరోస్థీని
కపాలానీతి యావత్. ని 'శిరోస్థీని కరోటి స్త్రీ'త్యమరః. అసకృదసకృత్ పునఃపునః
బహువారమిత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఆవిర్భావప్పుం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా

---

1 తస్మిన్ రావణే. 2 అవగాహత.

కృతరుచిరివ వర్త్మన్యంకుశానాం కుశానాం
పథికచరణలావిన్యంకు రే న్యంకు రేషః. ౫౭
తదను జనకపుత్రీయాచ్ఞయా [1]తం జిఘృక్షు
ర్హారిణమనుజగాహే చాపమాదాయ రామః,
సమయ ఇతి చ భేజే [2]వక్త్రమాతత్య మృత్యుః

తథా, ని. 'బాష్పోఽశ్రుణ్యూష్మధూమయో' రితి వైజయంతీ. ఆలోక్య దృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతాస్సర్వేఽపి బాంధవాస్తదేషామిమాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదంత్సన్నిత్యర్థః. తథా వర్త్మని విపినమార్గే, అంకుశానాం సైశిత్యసామ్యా త్సృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయో' రిత్యమరః. కుశానాం దర్భా ణాం, సంబంధిని. ని. అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ' ఇత్యమరః. అతఏవ పథికానాం పాంథా నాం చరణాన్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావీ, కర్మణ్యణ్, అంకురే అంకు రేష్విత్యర్థః. కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః. వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. విపినం పంచవటీనిక టారణ్యమ్, అవజగాహే ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితుమితి భావః. మాలి నీవృత్తమ్. ౫౭

తదన్వితి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యా యాచ్ఞ యా. 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతీ' త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృ గం, జిఘృక్షుః గ్రహీతుమిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. 'న లోకా వ్యయే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః, చాపమాదాయానుజగాహే అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యురంతకశ్చ, సమయః అయమేవ కబళనావసర, ఇతి మత్వేతి శేషః. వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుతమఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః. భ్రష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాదితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుస్సన్, హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః, భేజే,

1 తజ్జిఘృక్షుః.

2 'పాశమాతత్యే'తి పాఠే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాజౌ భ్రష్టమేనం జిఘాంసుః. ౫౮
ఆకృష్య దూరముటజాదథ [1]దర్శితాశః
క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,
కార్తస్వరైణతనుతాం విజహౌ హతోఽస్మి

తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః. శ్రీరామజిఘృక్షితస్య తస్యావశ్యంభావిమరణకత్వాదితి భావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. వృత్తం పూర్వవత్. ౫౮

ఆకృష్యేతి. అథానంతరమేషః పూర్వోక్తః, క్రవ్యం మాంసమశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః కర్మణ్యణ్, ని. 'పలలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంక్షా యేన సః తథోక్తస్సన్, హస్తలభ్యవత్పునః పునర్మాయయా సన్నిహితత్వాదితి భావః. శ్రీరామముటజాత్పర్ణశాలాయాస్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః. 'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసీ' తి రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితి భావః. అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృత స్సన్, హతోఽస్మి మృతో భవామీత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; నిత్యసమాసత్వాదస్వపద విగ్రహః, అత ఏవ. ని. 'స్యురుత్తరపదే, త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హా లక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చేత్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయాదితి భావః. కార్తస్వరమయ్యా హిరణ్మయ్యా ఏణతను ర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరైణ తను స్తస్య భావ స్తత్తా తాం, విజహౌ తత్యాజ, ని. 'హిరణ్యం హేమహాటకం, రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవానిత్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్ 'మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్, కృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ యేన తు లక్ష్మణమ్. ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదవిష' ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం పక్వమాంస మత్తీతి క్రవ్యాదః, కర్మణ్యణ్. ఆమమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే చే' తిటి విక్రవ్యాదితి రూపం స్యాత్.

త్యా ర్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన. ౫౯

౫. ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేమ్ణా కర్త వ్యాకర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ.

తతశ్చార్యే న కార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషా న్మిథ్యా ప్రతీతిః పరం [1]పరిభవతి భవతీమ్. ౬౧

త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్య రా శే[2] రార్యస్య కశ్చ త్కుద్ధధీత [3]కోణప

చకార చ తతస్స్వరమ్. సదృశం రాఘవస్యైవ హాసీతే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజ' న్నితి. అత్రా ర్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్తిరలంకారః. తదుక్తం కావ్య ప్రకాశే. 'సహోక్తిస్తు సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక'ఇతి. ౫౯

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశమార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేమ్ణా స్నేహేన హేతునా, ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్య,మజానానా అనవబుద్ధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యా సతీత్యర్థః. 'జ్ఞాఅవబోధనే' ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్, 'జ్ఞాజనో' ర్జేతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవం ప్రకారేణ, సౌమిత్రిమాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యేత్థమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'ఆర్తస్వరం తు తం భర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవ'మిత్యాది. ౬౦

తత ఇతి. తతశ్చ నిదేశానంతరం చ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకి, ఇదమాదిష్ట మయమాదేశః, భావే క్తః, న కార్యం న కర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహీత్యేవమాజ్ఞప్తుం న యుక్తమిత్యర్థః. కుతః దిష్టదోషాత్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిష్టోఽప్యనేహాపీ' త్యమరః. అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్య మరః. మిథ్యా ప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధిన్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాంతిరిత్యర్థః. భవతీం త్వాం పరమధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి లోకే చాకచక్యదోషా చ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివత్తవాపి అతస్మింస్తద్గ్రహణముత్పన్నమభూత్. అతః పరం భ్రాంతాసీత్యర్థః. ౬౧

1 పరాభవతి. 2 రామార్యస్య. 3 కౌణప.

ఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం ([1]లక్ష్మణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్.

భూయోఽపి లక్ష్మణః [2]ప్రజావతీం పరుషభాషిణీమేవ

ఆ. నను త్వయాఽప్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః స చ రామస్య విపత్తిమంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వమిత్యాశంక్య నైతన్విశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ. త్రిభువనేతి. త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతా ప్రతిషేధః. ని. 'పాత్రాద్యదంతైరేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారతః' ఇత్యమరః. తస్త్రైకథను ర్ధరస్య జగదేకధానుష్క్రస్యేత్యస్త్రబలసంపన్నతోక్తిః, శౌర్యరాశేర్మహాశౌర్యసంపన్న స్యేతి శారీరబలసంపన్నతోక్తిః, ఏవంవిధస్యార్యస్య మహాత్మనః శ్రీరామస్య, కోణపా రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కోణపో రాక్షసో మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాదిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్దధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్దధీతైవేత్యర్థః. 'పన్నగాసురగంధర్వ దేవదానవరాక్షసైః, అశక్యస్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉపయుక్తత్వాదితి భావః. 'శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వ నిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాల పంతం, లక్ష్మణం, హృదయతోదకారిణ్యా మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా అనార్యాకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహాదిత్యారభ్య 'న త్వహం రాఘువాదన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే' ఇత్యం తేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయేత్యర్థః. మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్త వైకల్యేన విహ్వలా విక్లబా సతీ, సా జానకీ. బహు భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్సయత్. అనిందయదితి యావత్, తర్జయతేః పరస్మైపదం కవిప్రయోగాత్సిద్ధం. తర్జయతేరనుదాత్తత్త్వేఽపి తస్యానుదాత్తేతశ్చత్విజో జిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః. ౬౨

ఆ. తామేతాం సీతావాణీమసహమానో లక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పునరపి, లక్ష్మణః, పరుషభాషిణీం కర్ణకఠోరాలాపినీం, ప్రజావ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 పరుషభావణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత. ౬౩

ప. సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్యమంబా య[1]దాసీ
స్తదభజమవితర్కం మాతృ[2]సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకాద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాఽపి జాతా. ౬౪

గ. ఇత్యుక్త్వా [3]భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణమేవ రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరస్స్యందనం విహాయ విహాయస్స్థలాదవతీర్య నిజా

తీం భ్రాతృభార్యాం సీతామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత అవోచత. ని. 'ప్రజావతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః. ౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి. సుముఖీతి. హే సుముఖి మధురభాషిణి జానకి, 'స్వాంగా'దిత్యాదినా జీప్. యద్యస్మాత్కారణాత్త్వం, మమ, సత్యం యథార్థం, అకపటమితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపిణ్యంబా మాతా, ఆసీః అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీరిత్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణా, దవితర్కం నిశ్శంకం, మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్సౌఖ్యమానన్దస్తమభజం ప్రాప్తవం, అన్వభూవమిత్యర్థః, ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః. మాతృత్వే తవ తత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సపదీదానీం తు, విధివిపాకాద్దైవప్రాతికూల్యాద్ధేతోః, ని. విధిర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః. విపినమధ్యే, అరణ్యమధ్యే, త్వం, దురుక్తిం కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్య మరః. మధ్యమాంబా కైకేయ్యపి జాతాఽసి, న కేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ కిం తు దుర్వచనేన కైకేయ్యపి జాతేతి కృత్వా ఉభయథాఽపి త్వం మమాంబైవ భవసి, అతః పుత్రే మయి కాఽన్యశంకా కార్యేతి. భావః. మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాలినీవృత్తం. ౬౪

ఇతీతి. ఇత్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతి గచ్ఛతీతి తద్గామిని సతి తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యవిఘాతాదితి భావః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రమపహరణోచితసమయమన్విష్యతీ త్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం. ని. 'శతాంగస్స్యన్దనో రథ' ఇత్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్స్థలాదాకాశమండలా దవతీర్య అవరుహ్య, ని. 'పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. నిజాంతఃకరణే నిజమానసేఽప్య

---

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజాయాం భ్రాతృ.

స్తగకరణేఽప్యమాంతరాగం బహిః ప్రకటయన్నివ [1](ధృతకాషాయపటః) కపటసన్న్యాసివేషః [2]పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానా
సీతాం జహార చపలః పిశితాశనేన్ద్రః,

మాంతం, అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్నిర్గచ్ఛన్తమిత్యర్థః. రాగమనురాగం, లౌహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్వితి విశ్వః. బహిర్బాహ్యేఽపి ప్రకటయన్ ప్రకాశయన్నివ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్న్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ సన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థమితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం, ఆససాద ప్రాప, సదేర్లిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ'మిత్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతచిత్త ఇత్యర్థః. పిశితాశనేన్ద్రః రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్ష్మణరహితాదిత్యర్థః. రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధ్రువమపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. సీతాం జహారాపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్రాంత్యేతి భావః. కథమివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, పూర్వవత్పంచమీ, నవోత్పలమయీం నూతనేన్దీవరవికారాం, తద్ఘటితా

1 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాఠే తు కషాయేణ రక్తః కాషాయః 'తేన రక్తం రాగా' దిత్యణ్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః. భట్టికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండలుకపాలే' నేతి ద్విషష్టితమశ్లోకే దండవాన్ త్రిదండీత్యర్థః. అత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖీత్యుక్తం. 'ఏకదండినశ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానం. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే 'శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ, వామే చాంసేఽవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ' ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రిదండం శిఖీత్యనేన సాహచర్యా'దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం బృసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనం, యస్యైతద్విద్యతే లింగం స యతిర్నేతరో యతి' రిత్యంగిరస్స్మృతిరప్యుదాహృతా. తస్మాత్త్రిదండసన్న్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః.

2 పర్ణశాలామాససాద.

మాలాం [1]నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ
దేవాలయాదివ నిరస్తజనాదలర్కః. ౬౬
హా నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాక్రుశ్య బాష్పావిలం

మిత్యర్థః. నవగ్రహణమమ్లానతాద్యోతనార్థం, వికారార్థే మయట్ జీప్, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండాంతభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్. అలర్కః సాపస్మారశునక ఇవేత్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే దోషాభావ ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీత్యుపమార్థః. ని. 'శునకో భషకశ్శ్వా స్యాదలర్కస్తు సయోగిత' ఇత్యమరః. అత్ర కశ్చిద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్రమపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం 'విష్ణోరేషానపాయినీ' తి వాక్యమప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణమాత్రవిశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్పూర్వం సంబంధాభావః కథమితి చేన్న. సర్వదా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహారమనుసరన్ జనకస్య గృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీలాకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం, తచ్చ స్త్రీసంగినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినామితి గతిం ప్రథయంశ్చచారే' తి, రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం వరప్రదానాదేవ స్వవధ్యత్వే సిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యలమతికథయా. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౬

అ. తతః కింజాతమిత్యత ఆహ.—హా నాథేతి. హేతి ఖేదే, నాథ ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబసే? యేనైతాదృశ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్ప్రత్యయః. వ్యాక్రుశ్య ఉచ్చైరాక్రంద్య, బాష్పావిలమశ్రుకలుషం, చక్షుః

1 మహోత్పల.

చతుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యామపేక్ష్య స్నుషాం,
రేరే[1] రాక్షస మావధూం [2]ప్రరుదతీం ముంచేతి గృధ్రాధిపో
రుద్ధ్వాఽధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
సమభూత్సమయే తస్మింత్సమరం సమరంహసోః,
మిథో మథనసంక్రుద్ధగృధ్రరాక్షసరాజయోః. ౬౮

దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామాగమనాశయేతి భావః. దశరథస్యాద్యాం స్నుషాం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అపేక్ష్య దృష్ట్వా, రే ఇతి ప్రకృతేర్భర్త్సనే చాపలాద్ద్విరుక్తోఽయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ, ని. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇత్యమరః. 'చాపలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపల' మితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వరితమామ్రేడితే' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'స్వరః ప్లుతః సాహసమనిచ్ఛతా విభాషా న వక్తవ్య' ఇతి వార్తికేన ప్రతిషేధః. 'శాస్త్రత్యాగ స్సాహస' మితి హరదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నామాప్యుచ్చరితు మనుచిత మిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం. మా, సీతాపహరణసాహసం మా కుర్విత్యర్థః. మేతి వారణే, ని. 'మాస్మ మాలం చ వారణే' ఇత్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం స్నుషాం, ముంచ త్యజ, † 'మా ప్రతిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే నిరోధం మాకుర్విత్యర్థః. ని. 'సమాస్స్నుషా జనీవధ్వౌ' ఇత్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వాద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. గృధ్రాధిపో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇత్యర్థః. 'వనంపురగామిశ్రకా సిధ్రకా సారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వననకారస్య ణత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణం ప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౭

సమభూదితి. తస్మింత్సమయే సీతాపహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః, అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్యక్ప్రవృత్తమిత్యర్థః. ౬౮

† 'రుధిరావరణే' ఇతి ధాతోః 'మాఙి లుఙ్' ఇతి లుఙి సిపి 'ఇరితో వా' ఇతి చ్లేరఙాదేశే, 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మా ప్రతిరుధ' ఇతిరూపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధః.

దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం
శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,
గరుదభిహతశక్తిప్రాస[1]బాణాసఖడ్గ
త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్శకుంతః. ౬౯
రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపాత పతతాం వరః,

అ. తతః కిం తత్రాహ—దశముఖేతి. స, శకుంతః పక్షీ జటాయుః, ని. 'శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః. శక్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతిప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర 'ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః అస్యంతే అనేనేతి బాణాసః కార్ముకం 'హలశ్చే'తి కరణే ఘఞ్. ని. 'ధనుశ్చాపౌ ధన్వశరాసనకోదండకార్ముకం ఇష్వాస' ఇత్యమరః. ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. త్రిశిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇత్యమరః. తూణ్యౌ తూణీరౌ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యా' మిత్యమరః. పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః. తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భ్యాం పక్షాభ్యామభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్సన్, ని. 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర' మిత్యమరః. దశముఖరథం రావణస్యందనం, ఆశు క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా రథవోఢారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథ్యో వోఢా రథస్య య' ఇత్యమరః. 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, విగతస్సూతః సారథిర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః క్షత్తా చసారథి' రిత్యమరః. శిథిలతరోఽత్యంతవిశ్లిష్టో వరూథో రథగుప్తిర్యస్య తం, ని. 'రథగుప్తిర్వరూథో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం తథోక్తం, చక్రే కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవత్తయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారేత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౬౯

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతతాం వరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం గరుద్భంగమవాప్య, క్షిప్రం, పపాత, పక్ష

1 బాణాసి.

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత[1]మవాప్య సః. ౭౦

౫. తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ [2]శృంగసంగతప్లవంగపంచకే [3]పంచచూడ ఇవ [4]క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిస్స్యాదేవేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'సచ్ఛిన్నపక్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా, నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవిత' ఇతి. ౭౦

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః, రావణేన. భూయః పునరపి, నీయమానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగసంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అత ఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడా కేశపాశీ' ఇత్యమరః. క్ష్మాధరకుమారః రాజకుమార ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. రాజకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్. యద్యుపనయనకాలీనత్వవివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః. కస్మింశ్చిత్, క్ష్మాధరే పర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః, సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, 'దేయేత్రా చే'త్యత్ర చకారాత్సాతిప్రత్యయః, తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః రావణప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః, వాలివినాశస్య పిశునస్సూచకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశమితి పూర్వవత్సందేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పరసుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథా కరిష్యమాణత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశున' ఇత్యమరః. రామస్య యత్సాహాయ్యకం సహాయకర్మ, 'యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభిపతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యద్బింబం మండలం, ని. 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే'త్యమరః. తచ్ఛంకావహం తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకం వా అతస్సందేహాలంకారో తథా

1 అవాప. 2 ఋష్యమూక. 3 పంచచూడాధర ఇవ. 4 క్ష్మాధరే.

వాలినాశపిశునమహోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రోత్సాహ
నాయ పుత్రమభిపతత్పతంగబింబశంకావహం కనక [1]కపిశకౌశేయోత్త
రీయాంతరితమాభరణ[2]జాలమపాతయత్. ౭౧

తత్పతనమపి స్వతేజఃపతనమివ [3]నాలక్షయత్ లంకాలంకార
భూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయ[4]దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. ౭౨

పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా మతభేదాదిత్యుక్తం తదేతదుజ్జీవిత ముక్తాలంకారద్వయమితి సంకరః. కనకేన కనకవద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం, ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ'మిత్యమరః. తన్మయం తద్రూపం యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. ఆభరణజాలం హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్. రావణేన నీయమానాం మామిమే వానరాః శ్రీరామాయ కథయేయురితి మత్వా పాతయామాసేత్యర్థః. ౭౧

తదితి. తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్య పతనమపి, స్వతేజఃపతనమివ నిజప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్ న ప్రత్యక్షయత్, 'న కలయ'న్నితి పాఠేప్యయమేవార్థః. కామాంధత్వాదితి భావః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః. నయాభిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్ణాతశిక్షితా' ఇత్యమరః. స న భవతీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్వినీత ఇత్యర్థః. 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాఠే నయం జానాతీతి నయజ్ఞః స న భవతీత్యనయజ్ఞః అత్ర 'అతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. న 'త్విగుపథే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత ఏవాహ భగవాన్కాత్యాయనః 'అకారాదనుపసర్గాత్కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధే' నేతి, వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యార్థస్య సమర్థనాత్తతో నఞ్సమాసః, అనయజ్ఞః, నీతిశాస్త్రాచారశూన్య ఇత్యర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియామిత్యర్థః, ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్, తత్ర నిక్షిప్తవానిత్యర్థః. దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వం, అత్ర రామాయణమ్ 'హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానరయూథపాన్. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభమ్. ఉత్త

---

1 పిశఙ్గ. 2 భారం. 3 నపశ్యత్. 4 అనయజ్ఞో.

ప. అశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితామ్,
సీతాం మారుతివాలాగ్ని స్తంభనా హ్లానిమోషధీమ్ 23
శాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురా వేష్టితే
కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
ఆగచ్ఛన్ననుజేన తత్ర గదితామాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణాని చ. ముమోద యది రామాయ శంసేయురితి భామినీ, వస్త్రముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తసభూషణం, సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మ చ న బుద్ధవా' నిత్యాది. 22

అశోకేతి. అశోకవనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ నియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం, పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ 'అతఇ' ఇతీఞ్, తస్య వాలే లాంగూలే యోఽగ్నిస్సుందర కాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః. ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేభే ప్రాపేత్యుత్ప్రేక్షా. సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భగ్న్వా పితృనియుక్తేనేంద్రజితా నిబధ్యానీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసతయైతామశోకవనికామన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందర కాండే వక్ష్యతి. 23

అ. అనంతరవృత్తాంతమాహ.—కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థః రఘునాయకోఽపి. రక్షసామధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆవేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇత్యర్థః. ని. 'వాగురా మృగబంధనీ' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో యస్తాటకేయో మారీచస్తస్మిన్నేవ హరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలః వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే' ఇత్యమరః. తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూల వత్తం నిహత్యేత్యర్థః. అథానంతరమాగచ్ఛన్, తత్రాగమనసమయే, అనుజేన లక్ష్మణేన, గదితాముక్తాం, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితో ఽహమాగతోఽస్మీత్యేవంరూపవృత్తాన్తమిత్యర్థః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తతస్తదనంతరం, సీతాయామ్సంగమే లాలసోఽత్యన్తాభిలాషీ సన్, విజనే వనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితి భావః. తదుటజం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం పర్ణశాలాం ప్రతి, తదితి వా ఛేదః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రీ

సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. ౭౪
అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భ
మాలోక్యమానో వనదేవతాభిః,
విలోకయన్కేవలపర్ణశాలాం
[1]వినష్టచేతా విలలాప రామః. ౭౫
హా కష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్త

యా' మిత్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్స్థరామశబ్దయోర్న పౌనరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థః కకుత్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వ్యాఘ్రహారిణరూపణేన కాకుత్స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'శార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్యతే 'శార్దూలవిక్రీడిత'మిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవేశ్చాతుర్యమనుసంధేయం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత'మితి లక్షణాత్. ౭౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః. ఇతి మత్వేత్యర్థః. బాష్పా అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తాసామపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలాముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగ్నోత్సాహస్సన్ విలలాప పరిదేవయామాస. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహాత్మగురుదేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువ' మితి. క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తిసూచనార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్. వృత్తముపజాతిః. ౭౫

అ. విలాపప్రకారమేవాహ—పంచభిః. 'హాకష్టమితి. హేతి ఖేదే, కష్టం కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తమితి శేషః. కుతః? అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా, న హి నాస్తి ఖలు, 'అస్తిర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇదమేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం,

---

1 విలీన.

మాలోకయామి చటులామిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమృగం ముహూర్త
మన్తర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా. ౭౬
త్వదభిలషిత[1]పూర్త్యా వంచితః పంచవట్యా
మచరమచర మోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రవృత్తం, కేన కారణేన సంజాతమిత్యర్థః. తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం, వికలితాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః. ఆలోకయామి పశ్యామి, కిమేత దిత్యర్థః. ఇత్యేవముక్త్వా స్వయం కథంచిదన్యథోత్ప్రేక్షతే. మామితి. అగృహీతమృగ మనాహృతహిరణ్మయహరిణం, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావాదితి భావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్విత యేఽపిచే'తి విశ్వః. అన్తర్హితా అన్తర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా, లోకే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడమ్బనయా కుత్రచిన్నిగూఢ తయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౬

అ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి. త్వదితి హేసరళబుద్ధే ఋజుబుద్ధే. సుముఖి సుందరాననే, 'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభస్త్వయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రైణప్రియాణా మిత్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః, చర మోఽంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః అగ్రేసరస్సన్నిత్యర్థః. పంచవట్యామచ రం సంచరితవానస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్తస్మాత్కారణాదిహ మహా రణ్యే రోషస్యైష కాలో న, రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః. సత్యపి రోషహేతావీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధానానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్ణుత్వాద్వా త్వయ్యైవం

1 'పూర్త్యై'ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల
స్సుముఖి మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగమ్. ౭౭

యద్యస్తి కౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి
చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,
యావన్న ముంచసి మయా హృతమేణమేనం
తావద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః. ౭౮

కర్తుమయుక్తమిత్యాహ— హే సుముఖి మమ ముఖం యత్త్వత్ప్రహావాసేనైవ సోల్లాస మితి భావః. సోఢః క్షాంతః సీతాయాస్తవ వియోగః విరహో యేన తత్తథోక్తం కిం న భవత్యేవేత్యర్థః. అతస్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయమితి భావః. అత్ర సీతే త్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం. మాలినీవృత్తమ్. ౭౭

అ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతోఽప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే జానకి, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః. అస్తి యది వర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తర్హి చంద్రస్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః. 'తస్యేద' మిత్యణ్ తం, హరిణం, హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామీత్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృతమానీతం, ఏనం చాంద్రమేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్యన్తం, న విముంచసి న త్యజసి, కౌతుకాదితి భావః. తావత్, మృగః అంకశ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః, తవ వక్త్రేణ నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం లోట్. తదనంతరమిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్యధారణకథైవ నాస్తీత్యర్థః. అత్ర 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా అర్థీఉపమా తయా చోపమానాదుపమేయస్యాధిక్య ప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. లోకోత్తరలావణ్యసంపన్నభవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః. 'వక్త్రతులా' మిత్యత్ర 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యా' మిత్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౮

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం
హింస్రైస్సత్త్వైర్న [1]ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న [2]పృథ్వీ,
[3]గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
ద్యుక్తం నక్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితా సా. ౭౯
లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
మాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

ఆ. ఇత్థం విలాపేఽప్యసన్నిహితాయాస్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వాత్పరమసాధ్వీత్యర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీవితా యది, మహ్యమత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతి భావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవేత్యర్థః. అతో న ప్రాణసహితేతి తిష్ఠతేర్ణిజి 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ' త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం, నేత్యాహ.—హింస్రైః సత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః, ని, 'శరారుర్ఘాతుకో హింస్రః' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితా ఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూమిః, రక్తసిక్తా రుధిరక్లిన్నా న భవతీత్యర్థః. తథా చేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి శేషః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం? తథాభూతాపి న భవతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః, పులినేషు సైకతేషు విహృతిం విహారం, ని. 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. రామేణ ప్రియతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కిం తు సా జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, నక్తంచరకబళనాద్రాక్షసకర్తృకభక్షణాద్ధేతోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః. ని. 'సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాఠే స్ఫుటమిత్యర్థః. అత్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౭౯

లోకాంతరేతి. హే జానకి, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా నియుక్తః యః కాలస్త మతిలంఘ్యోల్లంఘ్య, తావంతం కాలమయాపయిత్వైవేత్యర్థః; ఇదానీం సాగ్రైకవత్సరస్యావ

1 కిల. 2 భూమిః. 3 గోదావర్యాః.

విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వాయ సాధ్వి తస్మై
సౌమిత్రిరేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్. ౮౦.

ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వన్
రామో న తత్ర ధృతిమాన్నహి లక్ష్మణశ్చ,
తాదృగ్విధామపి [1]కథాం కథయన్ స్వవాచా
వల్మీకజన్మమునిరేవ కఠోరచేతాః. ౮౧

శిష్టత్వాదితి భావః. 'అఖిలం' ష్యేతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః, ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయాస్తవ మాం పతిముత్సృజ్య పురస్తాద్గమనమనుచితం తథాఽపి శ్వశురప్రణామాత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తర్హి హే సాధ్వి పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తోఽహం స్థాతుం న శక్నోమీతి నివేద్య, మామపి, సమాహ్వాయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. హూతిరాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః. తద్వియోగాదాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తర్హి రాజ్యస్య కా గతిరిత్యత్రాహ—సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు నిక్షిపతు స్వర్లోకయాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౦

కవేర్వాక్యం ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామస్తత్ర తస్మిన్విపినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, విచిన్వన్మృగయన్, ధృతిమాన్ ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణశ్చ, ధృతిమాన్నహి, నాభూదేవేత్యర్థః. తద్దుఃఖస్యైవ తద్దుఃఖత్వాదితి భావః. కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యాస్తాం, ఇత్థమితి వక్తుం శ్రోతుం వా అశక్యామిత్యర్థః. తథాభూతామపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్ పునః పునర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్. వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తథోక్తస్స చాసౌ మునిశ్చ స ఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్. సకలలోకానందకరసమస్తసద్గుణాభిరామస్య తత్రభవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాపకథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏవాతిధైర్యసంపన్నోఽభూదిత్యర్థః. పేలవచిత్తానామస్మాకం కథం ధృతిమత్త్వమితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

---

1 దశామ్,

గ. [1]తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవష్టభ్య జటాయు [2](స్తత ఇతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణమాలక్షయ న్నవోచత. ౮౨

ఆయుష్మన్మాం ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య [3]క్షిప్రమప జహార జానకీం రావణ ఇతి. ౮౩

ప. స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పర లోకయాత్రా యైస్తానుత్క్రమణశీలానిత్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయురవష్టభ్య సంస్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః. శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థమితి భావః. తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్విష్యంతమిత్యర్థః. సలక్ష్మణం సౌమి త్రిసహితం, రామమాలక్షయన్ పశ్య న్నేవమవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రూఞో వచేర్వా లుఙి వచ ఉ'మిత్యుమాగమే గుణః. ౮౨

అ. కిమిత్యవోచ తేత్యత ఆహ—ఆయుష్మన్నితి. హే ఆయుష్మన్, ప్రశం సాయాం మతుప్' సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః. ఖడ్గవిక్ష తపక్షతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షమూలం, ని. 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూల' మిత్యమరః. మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్షవిచ్ఛేదపూర్వకం భూమౌ పాతయిత్వేత్యర్థః, రావణః, క్షిప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ మపజహారాపహృతవా నిత్యవోచ తేతి పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయస' మితి. ౮౩

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, శ్రీరా మస్య సీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః. సంహృతాయుస్త్యక్తజీవితస్సన్, స్వయమపి శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనామక్షతాం, శాశ్వతీ మిత్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తః ప్రాప్తస్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మ రూపస్య శ్రీరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవన్ముక్తస్సన్ని త్యర్థః. నయనసలిలమిశ్రం బాష్పోదకమిశ్రితం, పితృసఖత్వేన తస్య పితృవద్రోదనా ర్హత్వాదితి భావః. రామహస్తేన దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, ఆసాన్ని ధ్యాదితి భావః. నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి, ని. 'పితృదానం నివాపస్స్యా' ద్యి

1. తత్ర. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 క్షిప్రతర.

సపది గతిమవాప్తస్సంహృతాయు†ర్జటాయుః,
నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం
దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాపమంభః. ౮౪

గ. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచిదయోముఖీ నామ సౌమిత్రిమభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధిమలభత. ౮౫

మరః. అంభః, ప్రాప, పితృనిర్విశేషం తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకారేత్యర్థః. ఉక్తం చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ, ఉదకం చక్రతుస్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ' ఇతి. నను తిరశ్చాం కర్మానధికారాదగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్తత్వమితి చేన్న 'మయా త్వం సమనుజ్ఞాతశ్శాశ్వతీం ముక్తిమాప్నుహీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్యేవాస్య ముక్తిః. తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్కృతే మరణం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి. 'సుగ్రీవో హనుమానృక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యత ఇత్యుపరమ్యతే. మాలినీవృత్తమ్. ౮౪

అథేతి. అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహదరణ్యమరణ్యానీ, 'మహారణ్యమరణ్యానీ'త్యమరః. 'ఇంద్రవరు' ణేత్యాదినా మహత్త్వే జీష్. ఆనుగాగమశ్చ దక్షిణా దక్షిణదిగవస్థితా సా చ సా అరణ్యానీ చ తాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే సతి, జటాయుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్యోక్తత్వాదితి భావః. అయోముఖీ నామ అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, అభిభూయ 'ఏహి రంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య, తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః యా సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధిమితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప, శూర్పణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవేత్యర్థః. ఉపలక్షణమేతత్. నికృత్తస్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే - 'ఏవముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్యమ్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిసూదన' ఇతి. ౮౫

---

† 'జటాయు'రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయో మామవమంస్థాస్త్వ'మితి భట్టిప్రయోగాత్.

[1] తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతావేతౌ మహర్షేః స్థూలశిరసశ్శాపాత్కోణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౨౬

తదనంతరమనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు స దోత్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖీ కర్ణనాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం వర్త్మ మార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్యమరః. అత్ర తృతీయోపపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా. ప్రయాతౌ ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ కర్మ, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో, మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపాత్కోణపతాం రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః కుండలీశ్వరస్య భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధేత్యర్థః. వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వాల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నాయం బంధో ఽన దుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాపయితుం పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం, 'కబంధ' ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి విగ్రహః అపమూర్ధకళేబరమిత్యర్థః. ని. 'కబంధం సలిలే ప్రోక్తమపమూర్ధకళేబరం, కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబర' మితి విశ్వామరౌ. ప్రకృతేఽపీంద్రవజ్రాభిఘాతాద్వక్షో విభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వాద్యథార్థనామత్వమస్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ, రూపమాసీన్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తతస్స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కుపితో మయా, విచిన్వన్ వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్షితః. తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్త్వితి గర్హితమ్. ఇంద్రకోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవ రణాజిర' ఇతి. ౨౬

తదనంతరమితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేష్వబాష్పయోగ్యేషు. నిజభర్తృమహిమ్నా కదాఽపి శోకాద్యుపహత్యభావాదనాఘ్రాతాశ్రుగంధేష్విత్యర్థః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగనానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్ప్రత్యయః. తాని వారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాం తౌ తాభ్యాం,

---

1 తదను.

పారిభ్యాం రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం కదళీలావమలూాయత. ౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరాదర్థితౌ తౌ
గిరితటభువి దేహం దేహతుస్తస్య భీమమ్,

రాక్షసఖండనేన శోకోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యామిత్యర్థః. రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారిర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సమౌ' ఇత్యమరశేషః. కబంధబాహుయుగళం, కదళీమివ లూాత్వా కదళీలావమలూాయత అచ్ఛిద్యత, కదళీకాండమివానాయాసేనాఖండతేత్యర్థః. కదళీలావవదిత్యపపాఠః. 'ఉపమానే కర్మణి చే'తి ణముల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ'ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజాసిభ్యాం కబంధస్యదక్షిణ సవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతురిత్యర్థః. అత్ర కరణయోరపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశస్త యోరఖండితతీక్ష్ణత్వద్యోతనార్థం. తథా రామాయణమ్ 'దక్షిణో ౽దక్షిణం బాహుమసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౮౭

తదన్వితి. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ కబంధశ్చేతి విశేషణసమాసః. యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే 'ఏవముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దనురనుత్తమ'మితి, 'దనోస్సకాశాత్త త్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం చ తథా 'దనుర్నామ స్త్రియః పుత్రశ్శాపాద్రాక్షసతాం గత' ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్. తథా చ, దనునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. శాకపార్థివాదిరాకృతిగణః. తేన దనుకబంధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ 'మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినే' తి యాచితౌ, తౌ రామలక్ష్మణౌ, గిరితటభువి గిరిప్రదరసీమ్ని, 'గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కళేబరం, దేహతుర్భస్మీచక్రతుః 'దహ భస్మీకరణ' ఇతి ధాతోర్లిట్. 'అతఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి'ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోషం గతస్సన్, కబన్ధః, రామం ప్రత్యకథయత్ అవోచత్, కిమితి. తపనతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయదథ శాపాపాయతుష్టస్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి. ౮౮

౧. తస్మిన్నృశ్యమూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమవాసిన్యా ([1]తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామస్తదనుజ్ఞయా[2]మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణ[3]విహారణమనోహరంగహనపదమవగాహ్య[4]వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతా

స్వేతి ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'శ్రూయతాం రామవక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర' ఇత్యారభ్య 'సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ'ఇత్యంతేన. మైత్ర్యేత్యత్ర బ్రాహ్మణాదిత్వా'ద్గుణవచనే'త్యాదినా ష్యఞ్ప్రత్యయః. 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే'తి ఙీష్. స చ 'మాతరి షి చ్చే'తి షిత్వాదేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః అతఏవాహ వామనః ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహుల'మితి. ని. 'స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియోః ష్యఞ్ క్వచిచ్చ వుఞ్, ఔచిత్యమౌచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ప్రాగుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౮౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కబంధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య నివేద్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తపస్విన్యా వ్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా 'అస్మాయా మేధాస్రజో విని' రితి వినిప్రత్యయః. శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్వీరక్తరమణ్యా. కృతాం విహితాం, సపర్యామర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణా సమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితి భావః. తతః తదనుజ్ఞయా, తస్యాశ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరదుర్వారమృగయూథానాం విహరణేన స్వైరసంచారేణ. మనోహరం హృదయానందకరం, గహనపదమరణ్యస్థానమవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లకమలపరిశీలనేన కషాయైస్సౌరభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రవ్యై

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 మనోజ్ఞకూజితవిహంగమృగ. ౩ విహార. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుం బిభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ[1]తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార శీకరశేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయ మానసమానాభోగలతాగృహకేలీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికా

కషాయో౽స్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస'ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యా లతా దోలాః లతారూపప్రేంఖోళికాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్స్వప్రయత్నం వినైవ తత్తత్తచ్చాలనహేతుత్వాదితి భావః. కూలే పంకారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరాః ఇత్యర్థః. యే వశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజాస్తేషాం మదాంబు దానోదకం చుంబన్త్యవబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యే'త్యమరః. శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా. యాని తటరుహసహకారశిఖరాణి తీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యః అత్ర శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకకోటిష్వి'తి విశ్వః. తేభ్యో విసరన్ స్రంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతంసాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహ సుందరైరిత్యర్థః. ని. 'ఆమ్రశ్చూతోరసాలో౽సౌ సహకారో౽తిసౌరభః' 'శీకరో౽ంబుకణః స్మృత'ఇతి చామరః. వివిధా నానాప్రకారాః లతాః మల్లికామాలత్యాది వల్లర్య స్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం. తాసాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియా సంశిక్షణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ, తాసాం నర్తనప్రవర్తకైరిత్యర్థః. ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః, అత్ర విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్క్రియానిమిత్తా భావస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్తం చ నర్తన'మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మితపురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సదృశః ఆభోగో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు కేళీ లుబ్ధానాం క్రీడాగృధ్నూనాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుళిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్మిల్లాః విశ్లథకచభరాః తేషు యా † మల్లికాః తృణశూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన సౌర

1 తటరుహకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి

గన్ధమాంసలైర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవనపవనైరనుకంప్యమానః పంపామభజత. ౮౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
ఆరణ్యకాండః.

భ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽథ ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః. 'మల్లీ తు మృత్పాత్రభృణశూల్యయో'రితి రత్నమాలాయాం, మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణైర్లోహితైస్సితాః, మలినైర్మల్లికాక్షా స్తే'ఇత్యమరః. తేషాం పక్షవిక్షోభేన గరుదభిఘాతేన క్షోదీభూతం చూర్ణీభూతం నీహారాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళం యేషాం తైస్తత్సహాకృతైరిత్యర్థః. ని. 'కబంధముదకం పాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి విగ్రహః. అభూతతద్భావే చ్వి. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. పాథేయ మిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యతిథి వసతిస్వపతేర్ఢ' ఞితి ఢఞ్ ప్రత్యయః. ఏవం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దోధూయమాన స్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వాదితి భావః. పంపాం నామ పుష్కరిణీం అభజత. తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః. ౮౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానన్దలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాఽసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

యుక్తపదవ్యక్తినచనే' ఇతి స్త్రీత్వం, ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్వలింగా'ఇత్యమరశ్చ 'గంధా స్సురభయో వాతా స్తరవః కుసుమాంచితాః, భ్రమరాః కోకిలా హర్మ్యా మృద్వీ శయ్యా సుధాసవః, ఇత్యాదయో విభావా స్స్యు ర్వసంతే రాగదీపనాః' ఇతి తేషాం విరహవేదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః.

కిష్కిన్ధాకాణ్డః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం
పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి
రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే. ౧

గ. తతస్తస్యాస్తటవనే నానానోకహ నివహాపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ కిష్కిన్ధాకాణ్డో వ్యాఖ్యాయతే—సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణఖరకబన్ధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్టకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యాదన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వాచ్చేతి భావః. తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం, పంపాం, విలోకయన్ పశ్యన్, అతఏవ వియోగేన సీతావిరహశోకాతిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇన్ద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపో గాత్రవేపథుర్యస్య స తథోక్తస్సన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేఽపి విరహిణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామనుబభూవేత్యర్థః. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రిత్యమరః. అత్ర 'బుద్ధిమివే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చే'తి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా. వృత్తముపజాతిః. అత్రాదౌ 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్, రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేన్ద్రియ' ఇతి. శ్రీరామాయణకిష్కిన్ధాకాణ్డాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినేత్యనుసంధేయమ్. ౧

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాదితరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయాస్తటవనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతరమనిభృతమతిచపలం భ్రమణమౌత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః

[1]భ్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయ విపంచీసముదంచిత పంచమాంచితా. సన్తతాకుంచితపంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథికజనసంచార ప్రపంచా ప్రమద[2]భరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతిరుదజ్జృమ్భత. ౨

ప. యత్ర కాన్తైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,

యః పరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయీ త్రోటీరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్. ని. 'చంచుస్త్రోటిరుభే స్త్రియా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయట్ 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాదృశీ యా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే' తి వైజయంతీ 'వీణా తు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితాస్సముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తైరంచితా మనోజ్ఞా, అంచేః పూజాయామితీడాగమః. తథా సంతతం ఆకుంచితం కరసంధానార్థమవనమితం పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మాన్నిర్గతో యశ్శరాసారః అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః, తేన వంచితో నివారితః పథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్చంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః. కంచుకచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా, ని. 'ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీ మాధవీ లతే'తి చామరః. మధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధుర్వసంతే చైత్రే చే'తి విశ్వః 'తస్యేద' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్. విభూతిస్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతిర్భస్మని సంపదీ'త్యమరః. ౨

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాన్తైః ప్రియతమైర్వియుక్తానాం, కాన్తైర్యుక్తానామపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణి చ, దోలాకర్మ దోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషి తు వసంతోత్సవే ప్రియైస్సాకం (దోలాఖేలనలాభాత్తాదృశఖేలనజనితసుఖమను

1 పరిభ్రమణ. 2 చంచల.

దోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. 3

కరతలై [1]రపచాయమథేక్షణై రపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసామపి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.

౫. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంపాం[2]సమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్ష్మణమిత్థమభాషత. ౫

భవంతీత్యర్థః. అతఏవ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దోలాకర్మవితన్వ నక్రియా రూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ఇయం చోక్తాలంకారేణాంగేన సఙ్కీర్యతే. 3

కరతలైరితి. యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినేష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా శ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదేశైర్వనేషూద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'స్త్రియస్సుమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అపచీయత † ఇత్యపచాయః, లవనం, 'ఉపసృష్టా ద్ఘఞ్' అథేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణైర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అపచీయత ఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణమితి యావత్. ని. 'అపహారస్త్వపచయ' ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి, వితన్వంతి, అలంకారా పూర్వవదున్నేయా. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరౌ' వితి లక్షణాత్. ४

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయాస్సమీపే, ని. 'సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతౌ' వితి హలాయుధః, 'అభితః పరితస్సమయానికషాహాప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్, లక్ష్మణం ప్రతి, ఇత్థమనేన ప్రకారేణాభాషతావోచత. ౫

---

† అపచాయఇత్యత్ర 'హస్తాదానేచేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్, 'అపచయ' ఇత్యత్ర 'ఏరచ్' తి త్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః ఉల్లాస ఇతి యావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమస్తాత్.

ప. ఆధౌ సిద్ధౌషధిరివ హితా కేళికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతాయజనసమయే క్షత్రియాణ్యేవ యుద్ధే,
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధురార్తౌ

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆధా వితి. అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబంధాదుత్తర వాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ, ఆధౌ మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథే' త్యమరః. ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధౌషధిరివ సంజీవన్యాద్యోషధివిశేష ఇవ హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీత్యర్థః. తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధేరపి నివర్తకత్వాదితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే 'ఆధిజా వ్యాధయస్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభక్రమైః, చికిత్సనాదిశాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతి త్వం చ వేత్సి త' దితి. కేళికాలే క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ, అనపాయినీత్యర్థః. ని. 'ఆళిస్సఖీ వయస్యా చే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగే' ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయస్త్రేతాగ్నితేజస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, † పత్యుర్నయా యజ్ఞస్సంపద్యత ఇతి పత్నీతి విగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ' త్యమరః. యుద్ధే క్షత్రియాణ్యేవ క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రయుక్తధర్మోపదేశతత్పరై వేత్యర్థః. పలాయనాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయమేవకారః, 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం వే' తి స్వార్థే ఙీప్. ఆనుగాగమశ్చ, తథా దేవానామిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యా అంతేవాసినీ భయభక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః. ని. 'ఛాత్రాన్తేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. తథా ఆర్తౌ ఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినా తన్నిరసననిపుణేత్యర్థః, జాతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే. సా సీతా, మే మమ శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యన్మహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్కాననే జాతా కాపి నాభూత్. ఆధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం తస్మిన్మహారణ్యే న కాఽపి జాతేతి మహాత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః.'

---

† 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతి ఙీపి నకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతా. ౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా
మథితపథికవర్గో మారుత[1]వ్యాళహస్తీ,
విరచయతి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యైః
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్. ౭

౮. [2]ఏవం దుస్సహావిరహాకృశాను([3]భావ)కృశానుభావం భావసంధు

ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాస్సీతాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధౌషధిరి వేత్యుపమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపకమిత్యనయోస్సంసృష్టిః మందాక్రాంతా వృత్తమ్. ౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర తద్భవత్వాచ్చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా'ఇతి. తథా మన్మథ ఏవాధోరణో హస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా నియోగేన, మథితో వ్యాకులితో మర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తథోక్తః. ఏకత్రోద్దీపకత్వా దన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః. ని. 'ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన'ఇత్యమరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగజః, ని. 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యమ్. శైత్యసౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధస్త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదర్పో వా తేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్సన్, శైత్యాది గుణత్రితయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముత్ఖాతకేళీం, విరచయతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః. ని. ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత'ఇతి శబ్దార్ణవే. హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహా తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్యమితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణాన్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకమ్. మాలినీవృత్తమ్. ౭

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ స్సోఢు మశక్యః యో విరహాకృశానో ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. తేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సామ

1 వ్యాజహస్తీ. 2 తతః. 3 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవమగ్రతస్సుగ్రీవో విలోక్య వాలి[1]ప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమపససర్ప. ౮

స తు సమ్మన్త్ర్య మన్త్రిభిస్తయో రాశయమపజిగమిషుః [2]ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ౯

ర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని. 'కృశానుః పావకోఽనల' ఇత్యమరః. అనుగతో భావోఽనుభావ ఇతి ఘఞంతేన ప్రాదిసమాసః, న తూపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ఘఞ్ ఇత్యభిధానాత్. అత ఏవ కాశికాయాం. 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి చోద్యపరిహారః, భావసంధుక్షణం స్వభావానుసంధానం పునః ప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుక్షేర్ల్యుట్. తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తైర్ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యంచిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం తే మా శుచః పురుషర్షభ, నేదృశానాం మతిర్మందా భవత్యకలుషాత్మనా' మితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణోక్తవచనావలంబితధైర్య మి త్యర్థః. ని. 'భావస్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వి' త్యమరః. రాఘవం శ్రీరామమగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా, వాలినా ప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యోఽపసర్పో గూఢచారస్స ఇతి ధియా, తద్భ్రాంత్యేత్యర్థః. ని. 'అపసర్పశ్చరస్స్పశః, చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. సుదూరమతివిప్రకృష్టమపససర్ప అపసృతవాన్, పూర్వాధిష్ఠితస్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం జగామేత్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తు సోఽపి, సుగ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః స ఏషామస్తీతి మంత్రిణః తైరమాత్యైస్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య, ఇత్యమరః. తత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకాత్తృతీయా, సమ్మంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయోరాశయమభిప్రాయం, అపజిగమిషురవగంతుమిచ్ఛుః, జిజ్ఞాసుస్సన్నిత్యర్థః. అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణోత్ప్రేషితవాన్. తత్సమీపమితి శేషః. తస్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్నత్వేన దూత్యే ప్రేషణీయత్వాదితి భావః. ౯

---

1 ప్రణిహితా. 2 ఆంజనేయం ప్రభంజనసంజాతమ్.

ప. తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
శతమఖకృత[1]పాళిర్విద్యయా జన్మనా చ,
స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్షు

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామేత్యాహ.—తపనేతి. యః హనూమాన్, విద్యయా సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవమానయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తండ స్త్వబ్రవీత్తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః, తేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతికాం కలామ్. యదా చ శాస్త్రాణ్యధ్యేతుం శక్తిరస్య భవిష్యతి, తదాఽస్య శాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్మీ భవిష్యతి.భవితా త్రిషు లోకేషు న కశ్చిచ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తర కాండే భగవతస్సూర్యాల్లబ్ధవరత్వకథనాత్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్య పుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యస్యోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్.శ్రీరామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా వాఽపి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చేదత్రకారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేష్టా హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాస తస్యాం వై వాయురాత్మజముత్తమ' మితి. తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనా వాయుపుత్రత్వం చ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాళిరంకః వామహనుభంగరూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే క్షుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యం గ్రహీతుకామస్యాస్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితి భావః. ని. 'పాళిస్త్ర్యశ్ర్యంకపఙ్క్తిషు' త్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహారసహన శక్తస్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽస్యైవ దూతత్వం యుక్తమిత్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. 'ప్రగల్భస్స్మృతిమాన్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః, అభ్యస్తకర్మా నృపతే ర్దూతో భవితుమర్హతీ'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమశ్చంద్రః తస్య,

1 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయే' తిపాఠే శతమఖకృతా వాణీ విద్యా ఐంద్రం వ్యాకరణమ్.

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత [1]భిక్షువేష స్సవినయమేతావాబభాషే. ౧౧

భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిదమవాత
రతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సువినత్వాద్భవ
న్తౌ న జీమూతౌ. ౧౩

తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూ' రిత్యమరః. చరమః పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, కాలక్రమేణాస్య తత్క్షయకరత్వాదితి భావః. స తు సోఽపి హనూమాన్, 'శరాదీనాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకారయోస్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనుమాన్, చారాణాం తథైవాచారాదితి భావః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపి' రితి శ్రీమద్రామాయణే. సవినయం సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణావాబభాషే ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిముతాతిక్రూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భా ష ణ ప్ర కా రమే వాహ.—భవంతావిత్యాదినా. కాంతాకారౌ మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుచ్య' మిత్యమరః. భవంతౌ, ఇదమేతద్దుష్ప్రవేశమిత్యర్థః. కాంతారం కాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార'మిత్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతామవతీర్ణవంతౌ ప్రవిష్టవంతావిత్యర్థః. ౧౨

విచిత్రతరేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం. జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వాదతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మడి భూషణ' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే, జైత్రే చే'తి విశ్వః, తథాప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ యుష్మద్దర్శనాన్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వాద్ధేతోః, భవంతౌ యువాం, జీమూతౌ మేఘౌ, న భవత, ఇత్యర్థః. తథా చే'న్మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యభిధానాద్దుర్దినత్వమేవ స్యాదితి భావః ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ'విత్యమరః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ౧౩

---

1 భిక్షుక

జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ.

తమోపహాలోక[1]కలితావపి యౌగపద్య[2]భాస్వరతేజస్సాన్నిధ్యా
ద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ† ౧౫

ప. కుశస్తంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్యమివ భాసతే,

జటేతి. కించ జటావల్కలైర్గ్రథితకవచవల్కలవసనైః శిఖాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి, ని. 'శాఖాశాలే శిఫాజటే' 'త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కలమస్త్రియా' మిత్యమరః, జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథాత్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః. ౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః' 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతా'వితి చామరః, తథాపి యౌగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః, యువయోస్సాన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః, భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః. తథాత్వే యౌగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః, అతః 'కౌ యువా' మితి వాక్యశేషః 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్, పుష్పం వికాసః అనయోరస్తీతి పుష్పవంతావితి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ' విత్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేషభంగ్యా జీమూతత్వాదినా సందిహ్య సుదినత్వాదిహేతుభిర్నిషేధేఽపి నిశ్చయపర్యవసానాభావాచ్ఛ్లేషసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయస్సందేహాలంకారః. 'విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతౌ, సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిస్త్రిధే'తి లక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః, తత్ర యదా కదాఽపి సౌరభ్యానుదయాదితి భావః. సంభూతం సముత్పన్నం, సౌరభ్యమామోద ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూపతపస్విసముచితవేషేఽపీత్యర్థః, యువానౌ చ తౌ యోగినౌ చ తయోర్యువయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యువయోర్భవతోః,

---

† అత్ర మతుప్ప్రత్యయప్రదర్శనాత్తాంతత్వం, అతఏవ 'క్రమోదితాభ్యా మివ పుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వమప్యస్తి, 'రవిశశినౌ పుష్పవంతాఖ్యౌ' విత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాక్ప్రత్యగ్గిరిశిఖరస్థితపుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదిప్రయోగదర్శనాచ్చ, అమరసింహస్తు పక్షద్వయం మనసి నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్,

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయోర్వ్యవయోగినోః. ౧౬
యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాదలుబ్ధయోశ్శ్రోత్రయోస్సుఖం,
స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రహ్వా ప్రవర్తతే. ౧౭
గ. కశ్చిదస్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం [1]సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రేషితం [2]హనూమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానరమిమం జనమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతోరివ తపస్విషు సౌందర్యావభాసనం న కుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువామపూర్వతపస్వినావిత్యాశయః. 'అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేఽపి హేమ్న ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యాసంభవాదభూతోపమేయం, తయా చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తు వ్యజ్యతే. ౧౬

అ. అథ మహాతాం నికటే కపటమనుచితమితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశయన్నాహ.—యుష్మదితి. యుష్మద్వార్తా యుష్మద్వృత్తాన్తః సైవ సుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయోః గృధ్నోః, యుష్మత్సుఖాద్భవదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయోరిత్యర్థః, శ్రోత్రయోర్మదీయకర్ణయోః, సుఖమానందం, కర్మ. మే మమ, జిహ్వా రసనా. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' ఇత్యమరః. స్వయమేవ గ్రహీతుమనుభవితుం ప్రహ్వా నమ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయవార్తామనాకర్ణ్యైవ మహత్స్వందర్శనజనితప్రభావవశాదహమేవ వాం వక్తుం ప్రవృత్తోఽస్మీత్యర్థః. ౧౭

కశ్చిదితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కశ్చిత్సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి వర్తతే. ౧౮

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ.—తేనేతి. భ్రాతుర్వాలినో భయాద్ధేతోః, ఋశ్యమూకమృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వాలినస్తత్రాగంతుమశక్యత్వాదితి భావః. అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం సాకం. సఖ్యం మైత్రీమిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాన్తపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్న్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం జనం మాం, ఆంజనేయమంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ప్రభంజనాద్వాయోర్జని

---

1 సహ. 2 హనుమదభిధానం దధానమ్.

తత స్తదీయం వచనమాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి ప్రతిమో దాశరథి స్తముపాశ్లిష్య [1]తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతనయేన సాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

షేక్తః పవమానాత్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజనా' ఇత్యమరః, హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం, జానీతమవధారయతమిత్యాబభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషితార్థావేదకత్వాచ్ఛ్రవణానందకరమిత్యర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచనమాకర్ణ్య, దేవర్షి ప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యాద్దేవర్షిసదృశః. మహానుభావ ఇత్యర్థః. దాశరథిః శ్రీరామః. సానుజ ఇతి శేషః, తం హనూమంతముపాశ్లిష్యారుహ్యేత్యర్థః. 'పృష్ఠమారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః. తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గత్వేతి శేషః. తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్యముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారమూలత్వాదితి భావః. సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్యుర్య'ఇతి యప్రత్యయః, అగ్నిః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్, 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదిని ప్రత్యయః, తతశ్శైషికః కప్ ప్రత్యయః, 'స్వరక్షణేఽప్యశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణ'ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యారుచిర్న జాతా అవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయితుమశక్యత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ వయస్యత్వముపాగతా'వితి. ౨౦

యోగమితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన వైవస్వతేన, 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. సమం వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి సమవర్తినా సర్వదాఽపి సామ్యేనైవ, వర్తనశీలేనేత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యే ణినిః. హరిణా కపినా. సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం, వితన్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగస్సన్నహనోపా

[1] 'దాశరథి స్తద్దర్శితేన పథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛ్రపనోదకం సుగ్రీవముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధిర్ఘటయితుం [1]హరిమింద్రపుత్రం
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ. ౨౧

గ. తతస్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ [2]కథితనిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతితాని కానిచిదాభరణాని న్యదర్శయత్. ౨౨

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

యథ్యానసంగతియుం క్తిష్వి' త్యమరః. విధిర్దైవం చ. ని. 'విధిర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలినమిత్యర్థః. వైవస్వతేన సూర్యతనయేన సమవర్తినా, ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః. హరిణా యమేన, ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతి ఫలితార్థః. ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తకః సమవర్తీ పరేతరాట్', 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి'తి చామరః. అత్ర విధేరీదృశ్మననాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనాత్సందష్టయమకశ్శబ్దాలంకారః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౨౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణ ఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్య ఏవ ప్రత్యయజనకత్వాదితి భావః. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసా'విత్యమరః. ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్మై, భవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్మథదశా సీతావిరహప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేన తస్మై ప్రియతమావియోగేనాహమేవం విషణ్ణో జాతస్తత్త్వయాఽవశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనాయేత్యర్థః. ని. 'దశావర్త్తావవస్థాయా' మితి విశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కానిచిత్కియన్త్యాభరణాని, భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాస. ౨౨

ప్రత్యర్పితానామితి. రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

---

1 కపిమ్. 2 'కథితనిజకథాయ; కథితనిజదశాయ'.

రామస్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంస్కార[1]హైన్యాత్పరిధూసరాణాం
ప్రక్షాళనం బాష్పజలైశ్చకార. ౨౩

౪. తత స్సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయు
క్తో వాలివైరకారణం భానుసూనురిత్థమకథయత్. ౨౪

పురా ఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం
మాయావీ నామ దానవః కశ్చన దుందుభేర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా
తద్బల [2]చలితధృతి రురగనగరకుహర [3]మగాహత. ౨౫

తానాం, తథా సంస్కారహైన్యాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావాత్పరిధూసరాణాం పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలైర్నిజనేత్రాంబుభిః ప్రక్షాళనం పరిశోధనం, నిర్మలభావమితి యావత్, చకార, తానీమాని ఖలు తదీయాని భూషణానీతి పునఃపునః పశ్యన్నశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః. అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమిరితి వ్యజ్యతే. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౨౩

తత ఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణితిభిః మహాత్మనస్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యైర్యో నిర్బంధస్తేన సంధుక్షితం సందానితం, ధైర్యం యస్య తేన, లక్ష్మణవాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నేనేత్యర్థః. రామేణ, భానుసూనుస్సుగ్రీవః, వాలివైరకారణమనుయుక్తః పృష్టస్సన్, అనుపూర్వాద్యుజేః కర్మణి క్తః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. అత ఏవ దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థమకథయత్ కథయామాస. ౨౪

౫. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—పురా ఖల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖిలరిపుకులమశేషశత్రుమండలమేవ తిమిరనిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః. వాలినం దుందుభేర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః, మాయావీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, 'అస్మాయా మేధాస్రజో విని' రితి మత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః, కశ్చన కోఽపి దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, తస్య వాలినో బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతిర్ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్సన్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత ప్రావిశత్. ౨౫

---

1 హాన్యా. 2 చకిత. 3 మవగాహత.

తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోత్థానవేళాం [1]పరిపాలయన్ సన్ చిరకాలే[2]వ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంస[3]విస్తృతమసృక్పూర మవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహిత[4]బిలముఖస్తస్మై దత్వా స్వయ ముదశ్రురుదకం నైవాపమాపం శోకాన్ధః కిష్కిన్ధామ్. ౨౭

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుమారం, గాహమానేన ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచిజ్జీవన తత్పరేణేత్యర్థః. హేమమాలా ఇంద్రదత్తకనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా, వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ, దాన వాన్తరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః. నిహితః నియుక్తః, అహమితి శేషః. తస్య వాలినః. ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేఽత్యతీతే సాగ్ర సంవత్సరే అతీతే సతీత్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గత' ఇతి శ్రీరామాయణాత్. తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమండలేన స్త్యానం ఘనీభూతం య న్మాంసం పిశితం తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శ నేన తథా భ్రాన్తోఽస్మీత్యర్థః. ౨౬

తదన్వితి. తదను నిర్ధారణానన్తరం, విపులోపలఫలకేన † విస్తృతశిలాఫలకేన పిహితమాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహాద్వారం, యేన స తథోక్తస్సన్, దానవస్య పున ర్నిర్గమనాభావార్థమితి భావః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే'త్యమరః, 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలోపః, స్వయముదశ్రు రుద్గత బాష్పస్సన్, తస్మై వాలినే నైవాపముదకం పితృతర్పణజలం, దత్వా, శోకేన భ్రాతృని ధనజనితవిషాదేన, అన్ధః ఇతికర్తవ్యతామూఢస్సన్, కిష్కిన్ధాం వాలిపాలితనగరీం, అవాపం ప్రాప్తవం, ప్రవిష్టవానిత్యర్థః. ౨౭

---

† 'విపులోపలపటలే' తిపాఠే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 ప్రతిపాలయన్. 2 అప్యతీతే. 3 నిస్సృత. 4 బిలముఖస్సబలీముఖబలః ఇత్యధికం క్వచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతైరమాత్యైరభిషేచితే మయి స వాలీ మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధాన స్తరసా రసాతలాన్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్యమముం జనం నిరాగసమపి నగరాన్నిరకాసయత్. ౨౮

తదను తదనుధావనాత్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మిన్నకుతోభయసఞ్చారకారణమాకర్ణ్యతామ్. ౨౯

అథేతి. అథానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివినాశరూపవార్తా యైస్తై రమాత్యైర్మంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యామతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాం విఘటితం విదారితం బిలవదనపిధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదనశిలాఫలకం యేన స తథోక్తస్సన్, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాళకుహరాత్, నిర్గత్య బహిరాగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన నిహతస్స్యాదితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నివాగత్య రాజ్యసుఖమనుభవత్యేష ద్రోహీ త్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. ప్రభ్రష్టాశయమేతద్దర్శనాత్ప్రనష్టబుద్ధిమితికర్తవ్యతాశూన్యమిత్యర్థః. అతఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణిపతంతమజ్ఞానాదేవ కృతమతో మదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయోర్నిపతంతమిత్యర్థః. తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధనమాశంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతామితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతిమిత్యర్థః. యాథాతథ్యమరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయోర్యాథాతథ్య' మిత్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతో నిరపరాధమపి, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. అముం జనం, మామిత్యర్థః. నగరాత్కిష్కింధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్, 'నిరాసయ' దితి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౨౮

తదన్వితి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనాదనుసృత్య ధావనాత్, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. మమాస్మిన్ పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి కుతో భయమత్రేత్యకుతోభయః వాలిభయశంకాశూన్య

పురైకదా వాలిన[1]మతనుభుజబలమఖిలకులాచలచాలనచతురం చతురర్ణవలంఘనజంఘాలం దున్దుభిర్నామ బృన్దారకారిర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. ౩౦

౫. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోకవిలయ[2]విలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతఙ్గాశ్రమమభితో ఽక్షిప్రమక్షిపత్. ౩౧

ఇత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాది 'ష్వచోచ్చనీచోచ్చ పరాచోచ్చాపచాకించనాకుతో భయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః, స చాసౌ సంచారశ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతామ్. ౨౯

అ. తదేవ వివృణోతి-పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, అతను భుజబలమనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం, అతఏవ అఖిలకులాచలానాం మహేన్ద్రాది సప్తకులపర్వతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మిత్యర్థః. 'మహేన్ద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః, విన్ధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణామర్ణవానాం లంఘనమతిక్రమణ మిత్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవమిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలో ఽతిజవస్తుల్యా' విత్యమరః. 'ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యా'మితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, వాలినం, లులాయకాయో మహిషాకృతిః 'లులాయో మహిషో వాహద్విష'దిత్యమరః. దున్దుభిర్నామ దున్దుభిరితి ప్రసిద్ధః, బృన్దారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః. పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియే' త్యమరః. సమరే యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతో ఽభూదిత్యర్థః. ని. 'సంస్థా చారే స్థితౌ మృతా' విత్యమరః. సంపూర్వాత్తిష్ఠతేర్మ్మరణార్థాల్లఙ్. 'సమవప్రవిభ్యస్స్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౩౦

తదన్వితి. తదను, నిహతస్య, తస్య దున్దుభేశ్శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః. సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోల శ్చల సతృష్ణయో' రిత్యమరః. లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. 'లలవిలాస' ఇతి

1 అతుల.

2 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే'తి పాఠే విలోలన్ విశేషేణ చలన్. ని. 'చలల్లోలం చలాచల'మిత్యమరః. తూలకులం కార్పాససమూహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్ననిష్పతద్దుందుభి [1]ప్రభవరక్తబిందుభిః,
పాటలం తదభవన్మునేర్వనంతస్య వక్త్రమపి [2]రోషదూషితమ్. 3౨

గ. తతో మతంగశాపబలాదవాలివశ్యమృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్
విస్మృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 33

ప. అయమసుఖయదేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్

ధాతోః కర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః. తేన చలితముద్ధూతం యల్లఘుతూలం, తస్య లీలయా తత్సదృశలీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని, క్షిప్రం ద్రుతం, అక్షిపత్ప్రేరయామాస, నిపాతయామాసేత్యర్థః. 3౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః 'నుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛన్ యో దుందుభికాయః తత్ప్రభవైస్తదుత్పన్నైః రక్తబిందుభిశ్శోణితపృషతైః, మునేర్మతంగస్య సంబంధి తత్ప్రసిద్ధం. వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణమభవత్, తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదనమపి, రోషేణ నిజతపోవనమలినీకరణజనితకోపేన దూషితం ఆలిప్తం సత్, పాటలమభవత్, కోఽయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్యమాపాదితవానితి మునిర్భృశమాగ్రహావిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర మునివదనరక్తయోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వసంబంధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రథోద్ధతా వృత్తమ్. 3౨

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజతపోబలేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహానేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేదిత్యేవంరూపశ్రీరామాయణోక్తశాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. విమృశ్యాలోచ్య, అస్మిన్ ఋశ్యమూకే, మయి పురవాసేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్, తథోక్తఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖాదప్యధికసుఖమనుభవితరీత్యర్థః. సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్తమానే సతి. 33

అయమితి. హేదేవ స్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీః సా నిత్యమస్యాస్తీతి ధీమాన్, నిత్యయోగే మతుప్, అయమితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాన్, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రురితి మత్వేతి శేషః. భవతస్త్వ

1 ప్రసృత. 2 రోషదూషితం; రోషపాటలం.

రిపురితి భవతోఽపి త్రస్తమస్తౌజసం మామ్,
దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహా
చ్చకితమివ మయూరం మారుతో వారిశీతః. ౩౮

౧. శ్రుత్వా తు రామశ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథ యద్యేవం మహాభాగ మాభైషీర్మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాసూన్ కాలక్షేపమపాస్య పాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుందుభికళేబరభరస్తత్కర్మణాఽప్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

త్తోఽపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యపిశబ్దార్థః. త్రస్తం భీతమస్తౌజసం నష్టతేజస్కం, మాం, ఏవమనేన ప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసంధానరూపేణేత్యర్థః. అసుఖయత్ అతోషయత్, కథమివ వారిశీతః సలిలసంపర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమపటలమితి మత్వా, అంబువాహాజ్జలధరాత్, ఆత్మోల్లాసకరాదేపేతి భావః. చకితం భయసంభ్రాంతం, మహ్యమతిశయేన రౌతీతి మయూరం బర్హిణమివ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, అత్ర శ్రౌతీ పూర్ణోపమా సా చాంబువాహే ధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే. మాలినీ వృత్తమ్. ౩౮

శ్రుత్వేతి. అథానంతరం రామః, శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం, శ్రుత్వా, అథానంతరం, హే మహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, త్వదుక్తప్రకారఏవ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః. మాభైషీః భయపరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీముఖఏవ, ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ' విత్యమరః. తస్య వలీముఖస్య కపేః వాలినః, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అసూన్ప్రాణాన్, ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః. పాస్యతి హరిష్యతి, ఇత్యేవముక్త్వా, తత్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వి' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజనపర్యంతం క్షిప్తో దుందుభికళేబరమేవ భరో యేన స తథోక్తస్సన్, పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావద్బలముద్భ్రామ్యేదం కళేబరముత్క్షిప్తవాన్ తదేతత్పాదాంగుష్ఠేన వినిక్షిప్తం చేత్తస్మాదప్యధికబలోఽయమితి మయి విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా కృతవానిత్యర్థః. తతః తత్కర్మణా పాదాంగుష్ఠేన దుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాప్యతృప్తస్య, పూర్వం మేదోమాంసాది

ప్రార్థనయా సప్త[1]భువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా [2]ధాత్రా ప్రవర్ధ్యమానపరిణాహారోహాః సప్తసాలానవిధేయయాతుధాన[3]కులవధవిధాయకేన సాయకేన వివ్యాధ. 35

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాటయామాస. 36

ప. నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం
పౌలస్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి,

నా అతిభారవదిదమిదానీం తు కేవలాస్థిప్రాయమత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వాసో భవేదిత్యపరితుష్టస్యేత్యర్థః. సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా యాచ్ఞయా, హేతునా, సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా, కిలేత్యలీకే, వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః. అతఏవోత్ప్రేక్షా. సప్తధా సప్తప్రకారైః, ప్రకారవచనే థాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానావుపచీయమానౌ పరిణాహః రోహశ్చ విశాలతోచ్ఛ్రాయౌ యేషాం తాన్. అతివిశాలానత్యుంకషాంశ్చేతి భావః. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్రాయ' ఇతి చామరః. సప్త సప్తసంఖ్యాకాన్, సాలాన్ సర్జకతరూన్. అవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, వివ్యాధ బిభేదేత్యర్థః. 35

సఇతి. సోఽయం సాయకః, యేన సాలాన్ బిభేద సోఽయమిత్యర్థః. నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః. దుందుభికాయప్రేరణమాత్రేణాయం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్నువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్ తథా చ తావన్మాత్రభేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవమిత్యభినివేశవతా శ్రీరామేణ తస్య తథా ప్రయుక్తత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స విసృష్టో బలవతా బాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం వివేశహ'ఇతి. 36

నిర్భిన్నేతి. యథా యేన ప్రకారేణాహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకాస్సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్మి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం, పౌలస్త్యస్య రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్స్మృతః' 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇత్యేవంప్రకారేణ, స శిలీము

1 భువనభవన. 2 ధాత్ర్యావర్ధమాన. 3 కులవివిధవధ.

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం
తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖస్సః. ౩౭

౧. తత[1]స్తత్ప్రత్యయాదాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్ధం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతో వివేక్తుమక్షమతయా [2]సదసి వాచంయమతాముపేత ఇవ వాగ్మీ తయోరవిశేషవేషకర్మణోర్భేదమనవగచ్ఛన్నముక్తశరో ఽభూద్దాశరథిః. ౩౮

ఖో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాషాణవిదారణజనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాన్, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణసామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయమితి విశ్వసితవానిత్యర్థః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౭

తత ఇతి. తతస్సాలవిదారణానన్తరం, తత్ప్రత్యయాత్సాలవిదళనరూపవిశ్వాసాదాహూతేన యుద్ధార్థమాకారితేన, పురుహూతతనయేన సార్ధం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి తలాతలి 'తత్ర తేనేదమితి సరూపే' ఇతి సమాసః. 'అన్యేషామపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్కర్మవ్యతిహారే' ఇతీత్త్వం. తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః. ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయోర్భేదమన్తరం, రూపతః ఆకృతివశాద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తుమక్షమతయా అసమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమః మౌనీ, ని. 'తపస్వీ తాపసః పారికాఙ్క్షీ వాచంయమో మునిః' రిత్యమరః. 'వాచి యమో వ్రత' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః 'వాచంయమపురన్దరౌ' చేతి నిపాతనాన్ముమాగమః, తస్య భావస్తత్తా తాం, నిర్వచస్త్వమిత్యర్థః. ఉపేతః ప్రాప్తః, వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచోయుక్తిపటుర్వాగ్మీ వావదూకోఽతివక్తరి' త్యమరః 'వాచో గ్మిని'రితి గ్మిని ప్రత్యయః. స ఇవేత్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేషకర్మణోః అభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభాచేష్టితయోః, తయోర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేదమన్తరమనవగచ్ఛన్నజానన్నముక్తశరః అప్రయుక్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వాత్సుజనదుర్జనయోర్భేదమజానన్నయమేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఽపి తయోస్తుల్యవేషకర్మత్వా

---

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసివిచారయన్సదసి.

సుగ్రీవస్తు వాలిబలా[1]సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవరామ మార్గణాపాతమార్గే చక్షుర్విక్షిపన్నపగతధృతిస్సుదూరమపాసరత్.

౪. తమేనమృశ్యమూకే మూకవత్త్రపయా నిషణ్ణం విషణ్ణహృదయం [2]దయాళు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద మవగన్తు కామః కామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవ గ్రీవాయాం బాణనివారణ

త్తత్స్వరూపభేదమజానానో మూలఘాతభయాచ్ఛరం ప్రయోక్తుమశక్నువం స్తూష్ణీ ముదాస్తేస్మేత్యర్థః. 3౮

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి . సుగ్రీవస్తు తుశబ్దోఽప్యర్థకః. నసహత ఇత్యసహః పచాద్యచ్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వలస్సన్నిత్యర్థః. వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్యు ర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌణ్డా బహుప్రద' ఇత్యమరః. మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి శ్లేషసంకీర్ణోయముపమా. ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చక్షుర్విక్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్, తదాగమనాశయేనేతి భావః. తతః, అపగతధృతిః నిరస్తధైర్య స్సన్, సుదూరమతివిప్రకృష్ట దేశ మపాసరదపసృతవాన్, పలాయితవానిత్యర్థః. 3౯

అ. తతః కిమత ఆహ—తమితి. త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా, ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరౌ, భాషణశ్రవణాశిక్షితో మూకః తేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచ ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూకస్తు వక్తుం శ్రోతు మశిక్షిత' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి'రితి వతిప్రత్యయః. నిషణ్ణ ముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం విషాదాక్రాంతచిత్తమ్. 'విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి లక్షణం, తమేనం సుగ్రీవం, విలోక్య. దయాళుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛురిత్యర్థః. ని, 'స్యుర్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః. తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. తత్త్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్కః ఇత్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ధానుష్క' ఇత్యమరః. వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, విశేషణద్వయేనాప్యస్య కార్య నిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామ స్తద్భేదం తయోర్వాలిసుగ్రీవయోర్భేదమంతరం, అవగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛుస్సన్, 'తుంకామమనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః, కామపి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

1 సహనతయా. 2 హృదయాళు,

నిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలినమాహవాయాహ్వయేతి తమాదిదేశ. ౪౦

పునరప్యవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామపుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తిమతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతేస్సమారబ్ధసమరో [1]దాశరథినిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే [2]నిపపాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాన్తా సన్తతాశ్రునిష్యన్దకలుషతరతారా [3]తారా నగరాన్నిర్గత్య వారివారితమివ వారణయూథపతిం [4]నిర్భయనిరీక్ష

చ సా మాలా చ తామభిజ్ఞానమాలాం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పీమాలామిత్యర్థః. గజపుష్పీ నాగపుష్పీనామ లతా, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే 'తతో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాయితామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయ' దితి. న చైవం శ్రీరామస్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారాదితి. సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధౌషధీమివేత్యుత్ప్రేక్షా, బద్ధ్వా ఆసజ్య, భూయః పునరపి, వాలినం, ఆహవాయ ఆహవం కర్తుం, ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్. ౪౦

పునరితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, కిష్కింధామవాప్య, పర్జన్యే మేఘ ఇవ, గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా, అభిహితాముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'ససహాయమహం మన్యే సుగ్రీవం తముపాగతం, అవష్టబ్ధసహాయశ్చ యమాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపామిత్యర్థః. అతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, నియతేః దైవస్య, ని. 'నియతిర్నియమే దైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తుమశక్యతయేత్యర్థః. సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంతయుద్ధస్సన్, తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థలమురఃప్రదేశో యస్య స తథోక్తస్సన్, క్షితితలే భువి, నిపపాత న్యపతదిత్యర్థః. ౪౧

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలివధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏవ సంతతాశ్రునిష్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతేన కలుష

1 దాశరథేర్నిశితతరశరశకలితనిజవిశాలవక్షఃస్థలః. 2 సహసా పపాత. 3 తారాన్తరాత్. 4 సుగ్రీవం నిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

మాణసుగ్రీవముద్గతగ్రీవముత్థాతుమక్షమం క్షమాతలార్పితకూర్పరయుగళం [1]దళదసృక్ప్రసరశారశరీరం శరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేన సన్నికర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాపమపేతాడంబరమివా[2]మ్బునిధిమస్తోన్ముఖమివ మయూఖమాలినం వాలినమాలింగ్య స్వాఙ్కోత్తంసితతదుత్తమాంగా రఘునాథమిత్థమకథయత్. ౪౨

తరే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యాస్సా. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. తారా వాలిపత్నీ, నగరాత్ పురాన్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారీ తు గజబంధనీ' త్యమరః. వారితం నిరుద్ధం, వారణయూథపతిం గజయూథనాథమివ స్థితమిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'యూథనాథ స్తు యూథప' ఇత్యమరః. అత ఏవ నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః అవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గతగ్రీవమాత్మప్రహర్తృప్రతీక్షణార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతుమక్షమమసమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ క్షమాతలే అర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం, తదవష్టంభేన స్థితమిత్యర్థః. ని. 'స్యాత్కఫోణిస్తు కూర్పర' ఇత్యమరః. గళదసృక్ప్రసరేణ స్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యా శారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యస్యతమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసితే శార'ఇతి యాదవః. అథవా శారం సంపృక్తం శరీరం యస్యతమ్, ని. 'కరంభః కరభశ్శారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమా' ఇతి హలాయుధః. తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం న్యస్తో నిక్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణాం తథా ఆచారాదితి భావః. సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ సహ కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్, 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్తస్త్వయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరబ్ధస్త్వత్కృతే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పరమిత్యర్థః. ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథ' ఇత్యమరః. తథా అపేతాడంబరం అపగతసంరంభం, కల్లోలాద్యభావేన స్తిమితమిత్యర్థః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సంరంభ'ఇత్యమరః. ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. 'అంబురుహాడంబరచౌర్యే'త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్రమివ, తథా అస్తోన్ముఖమస్తం గచ్ఛంతమిత్యర్థః. మయూఖమాలినం సూర్యమివ స్థితమిత్యుపమాద్వయం, వాలినమాలింగ్యాశ్లిష్య, స్వాఙ్కోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్య వాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

1 గళగళదసృక్పూర. 2 అమ్బుధిం.

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్తవ ప్రసిద్ధం
శీతాంశోస్సహజమివార్తిహారి శైత్యమ్,
తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
మత్పాపాత్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్. ౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽప్యనపేతజీవాం
మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్వా,
బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగచిహ్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామరః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆకథయదవోచత్. ౪౨

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన. హే మనుకుల నాథ మనువంశనాయక, మహాకులీనేత్యర్థః. తాదృశస్యాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వమత స్త్వన్మాహాత్మ్యం కిం వర్ణనీయమితి భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తి సంపన్న శ్రీరామం శీతాంశోశ్చంద్రస్య, సహజం నైసర్గికమార్తిహారి పరోపతాప శాంతికరం, విశేషణద్వయ మేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వమివ, తవ, నిరవధి నిర్మర్యాద మియత్తానవచ్ఛిన్నం, పరిమాణశూన్యమిత్యర్థః. యత్కారుణ్యం కరుణా, స్వార్థే ష్యఞ్, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాతమభూదితి శేషః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్కారుణ్యం, మత్పాపా న్మదీయదుష్కృతాద్ధేతోః, పతివిపత్తేః పత్నీదురదృష్ట హేతుకత్వాదితి భావః. త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ అభిధేహి, నిరపరాధోఽయం మత్ప్రాణేశ్వర స్త్వయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కారణం నిహత ఇతి భావః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. ౪౩

అ. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హే తాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతే సత్యపీత్యర్థః. అనపేతజీవామనిర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమ విపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వాదితి భావః. మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదానీం బాణం, విముంచ, మాం ప్రహరేత్యర్థః. తాటకాంతకస్య తవ రాక్షసీసంహారణముచితమేవేతి భావః. నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవ శాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్కిం ఫలమిత్యత ఆహ, శ్రేయ ఇతి. దయితేన సహ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమకారిణః, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయతః

శ్రేయో మహద్దయితసంగమకారిణ స్తే. ४४

ప. సాధారణీ [1]క్షితిభృతాం మృగయేతి పూర్వ
[2]ముక్తం త్వ యైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,
శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ
కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్. ४५

ఇత్యర్థః. తే తవ మహాచ్ఛ్రేయః మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః. 'మృతే మ్రియేత యా నారీ సా విజ్ఞేయా పతివ్రతే'తి స్మరణాత్. మమాయం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయమితి భావః. ని. 'స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృష' ఇత్యమరః. ఏతదారభ్య శ్లోకచతుష్టయ పర్యంతం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ४४

అ. నను తథాఽపి హింసా మహ్యం న రోచత ఇత్యాశఙ్క్య తత్రోపపత్తిమాహ-సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీల, అతస్త్వయా సత్యమేవ సర్వథా పరిపాలనీయమితి భావః. తాచ్ఛీల్యే ణినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. సాధారణీ సకలసమ్మతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః. 'అగ్నేన్ద్రసాధారణాదఞ్వక్తవ్య' ఇతి వికల్పాత్తత్పక్షే జీప్. ఇత్యేవం, పూర్వం, త్వయైవ త్వన్ముఖేనైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షికమిత్యర్థః. ఉక్తం. 'యాన్తి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథితమిత్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణాదిహేదానీం, 'శాఖామృగీం వానరీం, 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా'దితి జీప్, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాణైర్వియోజ యేత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యర్థాంతరం న్యస్యతి. హే రామ, కో నామ కో వా, మృగాన్యాతీతి మృగయుః మృగసంహారణశీలః, 'మృగ' య్వాదయ, శ్చేత్యౌణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతితః మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురుతే, దయయా మృగాంగనాః కో వా మృగయురుపేక్షత ఇత్యర్థః. అతస్త్వం సత్యవచనానుసారేణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. 'దయా క్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ'త్యాదివత్సంబన్ధమాత్రవివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, 'సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషా' మితి, తథా

1 క్షితిభుజాం. 2 ఉక్తా.

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధురేష
భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
భర్తా మమాయ మపి రామశరై రభేద్యం
ప్రాప్తో మదీయహృదయ[1]చ్ఛలమద్రిదుర్గమ్. ౪౬
నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ
వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః,

త్రీహార్షేణ చ, 'సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుం, నకుతూహాలి తస్య మనశ్చలితం చరితం మహాత్మనాం శ్రోతు' మితి. † ౪౫

అ. సంప్రతి వాలిప్రహారణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇత్యాహ— సంత్రస్యేతి. హేరామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధుస్సుహృత్, సుగ్రీవః, పూర్వమముతోఽముష్మా ద్వాలినః, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమ్యాస్తసిః, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయమత్రేత్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాశూన్యమిత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్సాధురిత్యుక్తం, ఋశ్యమూకమద్రిం, గిరిదుర్గమిత్యర్థః. భేజే ప్రాప, తథా అయం మమ భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్యపి, అముతోఽముష్మాత్త్వత్తస్సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తావకబాణై రభేద్యం భేత్తు మశక్యమితి కాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకుతోభయమిత్యర్థః. మదీయహృదయం మామకమానసమితి ఛలం కపటం యస్య తత్తథోక్తమద్రిదుర్గం, ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్ధృదయప్రహారణే తద్గతస్యాపి ప్రహారణసంభవాత్తవాయమభిమానో యుజ్యేతేతి భావః. మృతోఽపి మద్ధృదయాదనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయమపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వేనాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవాలంకారః. 'ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ౪౬

అ. కించ మత్ప్రహారణాభావే తవ ధన్వితత్వప్రసిద్ధిరపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ— నేతి. అహం, సుకేతుతనయా తాటకా, న, న భవామీత్యర్థః. 'యక్షస్సుకేతు ర్ద్రుహిణ ప్రసాదాల్లేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యా' మిత్యుక్తం బాలకాండే. తథా, సప్తానాం సమాహార స్సప్తసాలీ సాలతరుశ్రేణిశ్చ, న, న భవామి, అత్ర పంచవటీవత్ప్రక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథితప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః.

† వస్తుతస్తు 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షాయాం షష్ఠీ. 1 స్థలమ్.

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖైరభేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మామవిద్ధ్వా. ౪౭
క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మౌగ్ధ్యం శౌర్యవజ్జన్మసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీంద్రే

వాలీ చ, న నభవామి, యద్యేవం తర్హి త్వయాఽహ మపి ప్రహృతా స్యామితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషేణోపాదానాన్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్,తదుక్తం రసాకరే. 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కృష్టే భావోక్తౌ దోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణో విశేషణం, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవత్కఠోరహృదయా, అతఏవ విశిఖైర్బాణైరభేద్యా భేత్తుమశక్యా, తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మామేతాదృశీమవిద్ధ్వా అసంహృత్య, ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసి భవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే క స్సమర్థో భవేదతో మామవేధ్యాం విద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వప్రథాం దృఢీకురుష్వేత్యర్థః.

ఇత్థముపాలంభేఽపి తూష్ణీం తిష్ఠంత ముద్వీక్ష్యోత్ప్రేక్షతే—క్షితిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం, నిరవధి నిర్మర్యాదం, మహత్తరమిత్యర్థః, మౌగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సుందరమూఢయో' రితి విశ్వః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హంతేతి విషాదే, ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపీన్ద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీంద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపీంద్రాయ, చాపం పాణౌ యస్య స చాపపాణిస్సన్, పునఃపునః ప్రహర్తుమితి భావః. 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః. తిష్ఠసే, ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తస ఇత్యర్థః. తస్మాదసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవన్మౌగ్ధ్యమాజన్మసిద్ధమితి భావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్యమితి ప్రలాపవాక్యసముదా

రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః. ౪౮

౯. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరిదేవనరవై ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై [1]రక్షీణైర్నిశ్వాసానిలైశ్చ కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం [2]రఘునన్దనే సమర్ప్యాఙ్గదమంగసంగినీం కాఞ్చన కాఞ్చన[3]స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్వానిజభుజబలప్రశాంతాసురోఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్. ౪౯

యార్థః. తిష్ఠతేర్లట్ 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయో' శ్చేత్యాత్మనేపదం అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలిప్రహరణకారణత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. ౪౮

ఏవమితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాఇవాచరంతో హారాయితాః అశ్రుధారా బాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః, సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః. తారాయా స్సంబంధిభిరక్షీణైరవిచ్ఛిన్నై రితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవై ర్విలాపాక్రందై, ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై రశ్రుబిందుసేకైః, నిశ్వాసానిలై ర్నిశ్వాసమారుతై శ్చ, మూర్ఛితోజ్జీవకోపచారప్రాయై రితి భావః. కృతాశ్వాసః పున రుజ్జీవిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, వాలీ, నిజనందనం ఆత్మజమంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య, బాలోఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వేత్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణమ్. 'బాలశ్చాకృతబుద్ధి శ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమా' మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలామింద్రదత్తామిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ, సుగ్రీవాయ, దత్వా తత్కంధరాయామాసజ్యేత్యర్థః. 'ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః. అయం వాలీ, ప్రశాంతాసురుత్క్రాంతప్రాణోఽభూత్, మృతోఽభవదిత్యర్థః. ౪౯

1 అక్షీణశ్వాసానిలైః. 2 ఇక్ష్వాకునన్దనే. 3 మాలాం.

తత్ర హా సకలభువనబహుమతబాహు[1]బలశాలిన్ గోలభగన్ధర్వగన్ధసిన్ధురపఞ్చతాకరణపఞ్చానన దశముఖభుజభుజఙ్గభోగ[2]నిరోధాహితుణ్డికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్పావిలముఖా వలీముఖాస్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం [3]సర్వం నిర్వర్తయామాసుః. ౫౦

([4]తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్.) ౫౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హా విషాదశుగార్తిషు' ఇత్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజశక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గన్ధర్వో దేవయోనివిశేషస్స ఏవ గన్ధసిన్ధురః మత్తగజస్తస్య పఞ్చతాకరణే నిధనవిధానే పఞ్చానన సింహేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్, తద్వినాశకేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య' ఇత్యమరః. తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజఙ్గభోగాస్సర్పకాయాః. ని. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య' ఇత్యమరః. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియన్త్రణే ఆహితుణ్డికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరిత మాహితుణ్డికాయితం వాలవలయం లాఙ్గూలమణ్డలం యస్య స, తథోక్తేతి సంబోధనత్రయం, అత్ర రూపకోపమయోస్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాఙ్గలికో వ్యాళగ్రాహ్యాహితుణ్డిక' ఇత్యమరః. కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్న కుతో మృతోఽసీతి బాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామాజ్ఞయా, తస్య వాలినః అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హమిత్యర్థః. ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసుశ్చక్రురిత్యర్థః. ౫౦

తతఇతి. తతస్తదనన్తరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశాచ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకలశోదకైశ్శాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలైరభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్రురిత్యర్థః. ౫౧

---

1 బలానలశలభాయితాహితబలలలితగన్ధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుణ్డిక. 3 సర్వే. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్శ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్మహీం మహిషీమివ. ౫౨
ఆర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శరదీత్యుక్తసంవిదా,
కపీంద్రేణార్థితో రామః కిష్కింధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
న యోగ్యా నగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః. ని. 'తు స్యాద్భేదేఽవధారణే' ఇత్యమరః రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తేనాభిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్మహీం తస్య సుగ్రీవస్య మహీం భువం, మహిషీం రాజ్ఞీమివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జలదానాం తన్మహిష్యభిషేకప్రవృత్తి ర్యుక్తైవేతి భావః. వర్షాసమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః. రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః. ౫౨

ఆర్యేతి. హే ఆర్య స్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణా గవేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యాదితి భావః. ఇత్యేవ ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన, ని. 'సంవిదాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యమరః. కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః. ౫౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—నేతి. నగరప్రాప్తిః పత్తనప్రవేశః, యోగ్యా అర్హా న భవతి, పితృనిదేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పత్తనప్రవేశానర్హత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయాసమా సదృశీ, అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధామపి న ప్రవిష్టవానిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథా చ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢవ్రతత్వం చ గమ్యతే. ౫౪

అ. అథ వర్షర్తుం వర్ణయతి—దత్తేత్యాదినా, దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్పవికసనం చ యేన, తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో' రిత్యమరశేషః. ధార్తరాష్ట్రాన్నీలచంచుచరణహంస

తేన జీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్. ౫౫

[1]అస్మాకం రూపలక్ష్మీమసకృదపహసత్యాత్మకాన్త్యా తదాస్తాం
భర్తారం నస్సురేన్ద్రం కిమపి న గణయన్ వాలినం ద్రాగ్జఘాన,
ఇత్థం మత్వేవ వైరం ఝడితి ఘనఘటా రాఘవస్యాహవోత్థా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వా స్తనితమిషమహాసింహ [2]నాదాన్వితేనుః.

తత్ర,—

విశేషాన్, అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రాపత్యాని దుర్యోధనాదీన్, నిరస్యతా నిరాకుర్వతా, ని. 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణైర్లోహితైస్సితాః, మలినైర్మల్లికాక్షాస్తే ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరై' రిత్యమరః. తేన ప్రక్రాంతేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమూతకాలేన వర్షాసమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనేవాచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పో వర్షాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ' 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావే క్తః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్. ౫౫

అస్మాకమితి. అస్మాకం, రూపలక్ష్మీమాకారశోభాం ఆత్మకాన్త్యా నిజదేహభాసా, ఇంద్రనీలసచ్ఛాయయేతి భావః. అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, తదపహసనమాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్మాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవరాజం, కిమపి కించిదపి, న గణయన్, న లక్షీకుర్వన్నిత్యర్థః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. వాలినం, తత్పుత్రమితి భావః. ద్రాక్ ద్రుతమవిచార్యేత్యర్థః. జఘాన హింసితవాన్. ని. 'ద్రాఙ్మంక్షు సపది ద్రుత' ఇత్యమరః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్వా జ్ఞాత్వేవ, ఝడితి శీఘ్రం, ఘనఘటాః మేఘబృందాన్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవస్యాశాం వాంఛాముత్సాహమితి యావత్, ఆశా దిశశ్చ, ని. 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రితి రత్నమాలా. రుద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్షాసమయే చైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వాదితి భావః. స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదాన్వితేనుశ్చక్రురితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, స్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౫౬

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే.

---

1 తత్ర,—అస్మాకీం. 2 నాదం తతాన.

ప. ఉపచితజీవనధారా స్సత్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః,
భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుశరాసనశారతరతారాపథాం [1]ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలా ఇత్యర్థః. 'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానానీ' త్యుదకధారాపూర్వకత్వాత్సర్వేషాం దానానామితి భావః. అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే, తథోక్తాః, †తథా సత్పథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సన్మార్గప్రవర్తినః, నిరస్తసంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః, పౌరస్త్యాః పూర్వదిగ్భవాః ప్రాచ్యాః అగ్రత ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్య' గితి త్యక్ప్రత్యయః. తాదృశో యో మహాబలః వాయుస్తేనాకులితాః ఉద్ధూతాః, † అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజలధరాః, దివ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా. ఆర్యావృత్తమ్. ౫౭

తేనేతి. తేన జీమూతకాలేన హేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన జీమూతకాలేనేత్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః క్రోధో యస్య తథోక్తస్సన్, ఉద్దీపకత్వాజ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ క్రుద్ధస్సన్నిత్యర్థః. ని. 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. శతమన్యుశరాసనేనేంద్రధనుషా, శారతరోఽత్యంతశబలవర్ణః. తారాపథం ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘనగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతి

† వ్యతేఽనేనేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబలమిత్యర్థః. తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవనధారా యైస్తే ఇతి వా, '†లళయోర్డడయోస్తద్వ జ్జదయోర్వబయోస్తథా, రలయోర్నణయోశ్చాన్తే సవిసర్గావిసర్గయోః, సబిందుకాబిందుకయోస్స్యాదభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకావ్యే పాదాంత ఇత్యర్థః.

[1] ఘనతరఘనరవ.

నా [1]కమ్బనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బామమ్బుదకదమ్బకబలితామ్బరాం శిలీంధ్రసంబన్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచితమహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణమిదమభాషత. ౫౽

ప. అయం కాలః కాలప్రమథనగళాభైరభినవై
రహం యూనాం యూనామపహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః హరిన్ముఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, ఘోషితథోక్తాం, కదంబవన పవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహారాడంబరవిధురాణి కాదంబ కదంబాని కలహంసనమూహాః యస్యాం తాం. ని. 'తూలం చ నీపప్రియకకదంబాశ్చ హలిప్రియే' 'కాదంబః కలహంసస్స్యా' దితి చామరః. అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబలితం నిగీర్ణమాచ్ఛాదితమితి యావత్, అంబరమాకాశం యస్యాం తాం శిలీంధ్రసంబం ధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం, వసూని ధారయతీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ' త్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యా'దితి శబ్దార్ణవే. వికచకుటజనిచయైర్వికసితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యాం తాం, ని. 'కుటజో గిరిమల్లికే'తి హలాయుధః. ప్రావృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. 'ప్రావృష ఏణ్య'ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటీం, ప్రేక్షమాణస్సన్, లక్ష్మణమిదం వక్ష్యమాణవచనమభాషతావోచత. ౫౽

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—అయమిత్యాదిశ్లోకషట్కేన. అయం వర్తమానః, కాలో వర్షాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయైర్వారి పూరితత్వాదసితైరిత్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యౌ మహాకాయే సమయే యమ కృష్ణయో' రితి విశ్వః. కుతః అభినవైర్నూతనై ర్జలధరైః, ఘనైః, అహంయూనామహంకారిణాం, తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యానామిత్యర్థః. ని. 'అహంయుస్స్యాదహంకారీ' త్యమరః. 'అహం శుభయోర్యు' సితి యుస్ప్రత్యయః, యూనాం తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారచిత్తత్వమితి యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రవణాంతఃకరణానకరోతీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః. తథా స్మరాధారా మన్మథోద్దీపకా ఇత్యర్థః. ధారాపరిచయజడా వారిసంపర్కశీతలా నభస్వంతః ప్రావృడ్వాతాః. ని. 'నభస్వద్వాతపవన పవమానప్రభంజనా' ఇత్య

1 కమ్బన.

స్మరాధారా ధారా[1]పరిచయజడా వాన్తి సహసా
నభస్వాన్తస్స్వాన్తగె కథమివ వియోగః పరిణమేత్. ౫౯
మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో
మయూరగళకాహళీకలకలస్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి. ౬౦

మరః. సహసా అకస్మాదతివేగేనే త్యర్థః. 'సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే. 'స్వరాదిపాఠాదవ్యయ'మితి శాకటాయనః. వాంతి ప్రసరంతి, అతః స్వాంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్ర్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తిక'ఇతి వైజయంతీ. అథవా స్వాంతః శుభావసానః దేహనాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహఖేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే. † పరిణమేత్పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాన్తో భవేదితి యావత్, న పరిణమేదేవేత్యర్థః. సత్యాముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకానుప్రాసోఽలఙ్కారః. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః, ఆవృత్తిర్యత్ర సబుధైశ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. శిఖరిణీవృత్తమ్. ౫౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజన్మనో మన్మథస్య. జగదేకవీరస్యేతి భావః. మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః, మయూరగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః కోలాహలః, కేకారవాడంబర ఇతి యావత్. సముజ్జృంభతే విజృమ్భితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్కయోః, వాద్యభాండవిశేషే తు కాహళికాహళః కళ' ఇతి విశ్వః. ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కి మితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ.—పయోదమలినే' వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కే నరాః కావా వనితాః, దధతి ధారయంతి? హంతేతి విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః. కే మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ, యథాహామరసింహః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి. తాదృశీం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలఙ్కా

---

† అత్ర కథమితి హేత్వర్థకో నిపాతః. ని. 'కారణేఽపి కథం తర్కే విస్మయేంఽపదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్. 1 పరిచిత.

అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై
రాకాశమేతదవకాశవిహీనమాసీత్. ౬౧

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖినః,
ప్రరోహా ఇవ లక్ష్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః. ౬౨

రః. స చ నరేషు కే వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలఙ్కా-
రేణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౦

అంభోధరేతి. అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమర్దే సంగ్రామకరణే మాంసలో బలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బలమస్యాస్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. సిధ్మాదిత్వా న్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః. 'బలవా న్మాంసలోఽంసల' ఇతి వృత్తికారః. ని. 'బలవా న్మాంసలోఽంసల' ఇత్యమరశ్చ. తేన సమీరేణ వాయునా సమీర్యమాణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయస్సముదాయో యేషాం తైరవిచ్ఛిన్న గంధబంధురై రిత్యర్థః. ని. 'ఆమోదో గంధహర్షయో' రితి విశ్వః. కుటజప్రసూనై ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. ని. 'జయాఽథ కుటజ శ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికే' త్యమరః. ఏత త్పరిదృశ్యమాన మివ స్థితమాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంధ్రమాసీత్. అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధకథనాదతిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౬౧

ఘనేతి. ధరాం భువం, గతా ప్రాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయమానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలాని చ పత్రాణి యస్య తత్తథోక్తస్య, వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖినో వటవృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమరః. ప్రరోహా జటా ఇవ, లక్ష్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరోహత్వోత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణితేతి సంకరః. అత్ర ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం. 'ఇవేతీషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలఙ్కారేష్వి'తి గణవ్యాఖ్యానే. ౬౨

[1](అంభఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః,
నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే) ౬3
ప అమ్భోధిపానే సలిలేన సాకమాపీత మౌర్వాగ్ని శిఖాకలాపమ్,
తప్తోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతో న్మేషమిషేణ నూనమ్.
౬. ఇత్థం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథమపి నీతేషు తదా

అంభ ఇతి. హే సౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభఃపూరేణ పయఃప్రవాహేణ సుష్ఠు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబకుటజాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యాసు సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వాయువశాన్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః. తథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతాః, నదీశ్చ, పశ్య. అత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూరసుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీరిత్యర్థః. తటశబ్దేనాత్ర నికటం ప్రతీయతే తటస్థా నికటస్థా అనపాయిన ఇతి యావత్. తే తరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యాసాం తాస్తథోక్తాః అతఏవ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః. అతః ప్రవృద్ధాః కేళిలాభాద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬3

అమ్భోధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపానసమయే. సలిలేన సాకమాపీతం నిపీయమాన మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలం, కర్మ, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. వారిధరా మేఘా స్తప్తోదరా స్సంత ప్తకుక్షికుహరా స్సంతః, విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమంత్యుద్గిరంతి, బహిర్నిర్గమయంతీత్యర్థః. అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దేనోపచారా న్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—ని. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేషమపహ్నుత్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా త్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతి సంకరః. ౬౪

అ. అథ చైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాలస్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుం వర్షాపగమం వర్ణయతి.—ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదివసేషు, వార్షికవాసరే ష్విత్యర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథమపి గరీయసా ప్రయత్నేనాత్యంతప్రయాసేనేత్యర్థః. నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత ఏవ, తదాకారకాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభామి

1 అస్య పద్యస్య బహుషు కోశే ష్వనుపలంభాత్ప్రక్షేపః.

కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్శనై ర్మేఘమండలం పాండురమభూత్.

తస్య [1]చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి[2]త్యంతరిక్షా దన్తర్హితం కిల పాకశాసనశరాసనమ్. ౬౬

ప. రఘుపతిచాపఘోషసమయో భవితేతి [3]కిల
వ్యుపరతముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితం,
శ్వసితమరుద్భి[4]రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా
త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనః పవనః. ౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాపితమివే త్యుత్ప్రేక్షా, † 'సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయాదితి భావః. శనైశ్శనై ర్దినక్రమేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'వళక్షో ధవళో ఽర్జునః, హరిణః పాండురః పాండు' రి త్యమరః. ౬౫

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగకాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధౌ న స్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవితవ్యమితి యావత్, మహాద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపారస్యాయుక్తత్వాదితి భావః. ఇతి కిల, ఇతి మత్వే త్యర్థః. కిలే త్యళీకే వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏవో త్ప్రేక్షా. అంతరిక్షాదాకాశా త్తత్ప్రకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్యధనుః, అంతర్హిత మపగతం, అదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః. ౬౬

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయః కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇత్యర్థః. భువో లుట్, ఇతి కిల ఏవం మత్వేత్యుత్ప్రేక్షా. ఉద్భటముజ్జృంభితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, వ్యుపరతం వినివృత్తం. ప్రశాంతమభూదిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసితమరుద్భి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానై రితి శేషః. విజితః కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స, తథోక్తః, పవనో వాయుశ్చ, శాంతిమగాదుపరతో ఽభూత్. వృత్తముక్తేయమ్. ౬౭

---

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వే'తిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాంత్యా నిర్జితత్వా త్తద్దుఃఖేన శుభ్రమభూదిత్యుత్ప్రేక్షా.

1 చాపస్య. 2 అన్తరిక్షాన్తరాత్. 3 భియా. 4 అత్ర.

ప. తాపోపశాన్తినటనాత్కృతలోకహర్షా
వర్షానటీ గగనరంగతలాత్ప్రయాతా,
అమ్భోదవాద్యమచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితాశ్చ సహ సైవ తటిత్ప్రదీపాః. ౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి మసహమానమివ తనిమానమభజత. ౬౯

([1]తథా)దుర్దినాపాయే లఙ్కాయామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇ త్యమరః. తాపోపశాంతిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనం నాట్యం తస్మాద్ధేతోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్య'మి త్యమరః. కృతః, ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యంతేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగో తు స్థానరాగో చే'తి వైజయంతీ, తస్య తలం ప్రదేశః గగనమేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రయాతా అపగతాఽభూదితి శేషః. తథా సర్వమశేషమంభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్యప్యంభోదవాద్యానీత్యర్థః, అచిరేణ సహసా,శశామ శాంతిం జగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలాశ్చ, సహసా క్షిప్రమేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇత్యర్థః. ఏవం సమస్తవస్తు సావయవరూపకం, వస్తుతస్తు రూపకోపమయో స్సాధకబాధకప్రమాణాభావా త్సందేహా లఙ్కారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౮

క్రమేణేతి. సకలమశేషం, వాహినీజాతం నదీప్రవాహాః, కర్తృ. ని. 'జాతం జనిసమూహయో' రిత్యభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీం, 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమమృష్యమాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా. వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూరపూర్త్యసహనం యుక్తమేవేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనుత్వమభజత, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ' తి వైజయంతీ. ౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధిక దుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమవశా దన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాంతి వశాచ్చేతి భావః. ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. లఙ్కాయాం రావణపుర్యామపి, సాతంకసంచారయోగ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయో శ్చంద్ర

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

[1]భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సమజని రాజహంసనిశ్శఙ్క-
సఞ్చారః. ౭౦

ఏవం ప్రోషితాయామపి ప్రోషితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.
ప. కామక్షిప్తపృషత్కభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాలీగళ
న్మైత్రీసారలఘూ [2]ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుమప్యక్షమే,

సూర్యయో స్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే. నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని.'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః' 'భాను ర్హంస స్సహస్రాంశు' రితి విశ్వప్రకాశామరౌ, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రిత్యన్యత్ర విశ్వః. భవిష్యతీతి మత్వా కిలేత్యుత్ప్రేక్షా; భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరాతంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేః కర్తరి లుఙ్. 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః. ౭౦

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణామితి యావత్. శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విలోపయతీతి ప్రోషితజనశేముషీముషి ముష స్తేయే క్విప్. ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి'రిత్యమరః. ప్రావృషి వర్షర్తౌ, ప్రోషితాయామపగతాయాం సత్యామపి. ౭౧

అ. తతః కిం తత్రాహ. కామేతి. కామక్షిప్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృషత్కా బాణాః 'పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా' ఇత్యమరః. తై ర్భిన్నం విదారితం యద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ ని. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాజీవ భావయో' రితి శబ్దార్ణవః. తస్య ఛిద్రం రంధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యా' మిత్యమరః. తయా గళన్నిర్గచ్ఛన్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య స తథోక్తః.అత ఏవ లఘౌనిస్సారే క్షుద్రే చ అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతంత్రతయా విస్మృతసఖ్యసంబంధ ఇత్యర్థః. మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా. ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః. అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్తమపి, కిముతాన్యదితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. నిర్వోఢుం సమర్థయితుమక్షమే అశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

1 సంభవిష్యతి. 2 ప్రతిశ్రుతగిరమ్.

సుగ్రీవే చిర [1]సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కిన్ధాం ద్రుత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః.
([2]తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః.)

గ. [3]తతస్సౌమిత్రిరతీవ రుష్టః ప్రవిష్ట ఇత్యఙ్గదేన విజ్ఞాపితోఽప్యనఙ్గసఙ్గరసఙ్గతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవ స్తద్దర్శన [4]త్రాససంచలితసకలప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్షప్రభావనామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౭౩

మనిర్వాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా అన్ధతా అవివేకితా తాం, శమయితుం నిర్వాపయితుం, స్త్రీలంపటతాం నిర్వర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః. కోప కలుషః రోషాక్రాన్తవిక్షిప్తహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కిన్ధాం, ద్రుత మాప ప్రాప, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. † ౭౨

తతఇతి. తతః తదనన్తరం. సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, అతీవ రుష్టోఽత్యన్తరోషావిష్ట స్సన్. ప్రవిష్టః కిష్కిన్ధాం ప్రత్యాగతః, ఇత్యఙ్గదేన, విజ్ఞాపితోఽపి, అనఙ్గసఙ్గరసఙ్గతపరిశ్రమాద్రతిరమణరణసమ్ప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్య దర్శనాద్యస్త్రాసః సాధ్వసః తేన సంచలితానాం సంభ్రాన్తానాం సకలానాం సమస్తానాం ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలే త్యనుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్తస్సన్, ప్లక్షః ప్రభావశ్చేతి నామనీ యయో స్తయోస్సచివయోర్మన్త్రిణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాం ప్రపేదే ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ప. 'సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్, వానరాన్వానరపతే చక్షుషా ప్రదహన్నివ, తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్రస్సహ బన్ధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి. ౭౩

---

1 సంస్థితామ్. 2 ఏతత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్వతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.
† ప్రతిశ్రుతగిరమితిపాఠే 'ఆర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగిర మిత్యర్థః.

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
([1]సద్య ఏవ) ముఖరిత[2]దిఙ్ముఖోఽభూ ల్లక్ష్మణస్య [3]జ్యాఘోషః. ౨౪

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిః కపీనాం
తత్రాస నమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోష[4]మోక్షమివ భూరి భజన్ భుజంగః
[5]సంతాపనాశపిశునా త్తరుణాభ్రఘోషాత్. ౨౫

గ. [6]తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ [7]కుపితేన భ్రాత్రా

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతిమాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖస్యాపి లక్ష్మణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోష స్తస్య కారణం, నిరూపయతి, 'న మే దుర్వ్యాహృతం కించిన్నాపి మే దురనుష్ఠితం, లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కిమితి చింతయే' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీత్యర్థః. ముఖరితహరిన్ముఖః ప్రతినాదితదిగంతరాళో, లక్ష్మణస్య జ్యాఘోషో గుణధ్వనిరభూత్, నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణో ధనుష్టంకారం చకారేత్యర్థః. ౨౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి స్సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్రమాసనం సింహాసనం, అపాస్య త్యక్త్వా, ఆసనాదుత్థాయేత్యర్థః. ఘనచాపఘోషాన్మహాకార్ముకధ్వనేః, నమ్రవదనః అవనతాననస్సన్, తత్రాస బిభాయ కథమివ సంతాపనాశపిశునాత్ గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యోజ్యం, తరుణాభ్రఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్ఠం యథాతథా, సంతోషమోక్ష మానందవిఘాతం, భజన్ ప్రాప్నువన్నితి విశేషణం సుగ్రీవేఽపి యోజ్యం, భుజంగ స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పః పృదాకుర్భుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః. అత్ర తరుణాభ్రఘోషస్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్ భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వమవగంతవ్యం. ఉపమాలఙ్కారః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౨౫

తత్రేతి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. ప్రోత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబాద్రుష్టేన భ్రాత్రా రామేణ, ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. మారుతినా హనూమతా, ధార్యమాణం ధారణ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 హరిన్ముఖః. 3 లక్ష్మణజ్యాఘోషః. 4 పోషమ్. 5 సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

[1]ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్య స్సుగ్రీవస్సౌమిత్రిం సా న్త్వయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. ౭౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిష్క్రాన్తతారముపశాన్తతమోవికారం,
పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాన్తసమమస్య నిశాన్తమాసీత్. ౭౭

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య [2]చైవ మవోచత. ౭౮

విషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స, తథోక్తః, మారుతివచనాత్సునర్లబ్ధధైర్యస్స న్నిత్యర్థః, సుగ్రీవస్సౌమిత్రిం, సాన్త్వయితుం సామవచనైరుపలాలయితుం ని. 'సామ సాన్త్వముభే సమే' ఇత్యమరః. తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రథమం స్వస్యైవ దర్శనే పునః కోపోద్భూతో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వా తాం ప్రహితవా నిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'త్వద్దర్శనవిముక్తాత్మా న స్మ కోపం కరిష్యతి, న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వన్తి దారుణ'మిత్యాది. ౭౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభో స్సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీ భజనేన ప్రతీచీసంగత్యా నిహ్నుతమంతర్హితం రాజతేజశ్చంద్రప్రకాశో యస్మిన్ తత్, ని: 'సురా ప్రత్యక్చ వారుణీ'త్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర'ఇతి విశ్వప్ర కాశః, నిష్క్రాన్తా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్మా త్తత్తథోక్తం, అన్యత్రాపగత నక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృత్తస్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకార వ్యాప్తి ర్యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అస్య సుగ్రీవస్య నిశాంతం గృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాంతం భవి నోషసో'రితి విశ్వః. సత్పథభాజి సన్మార్గవర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ. మిత్రే సుహృల్ల లక్ష్మణే, అర్కే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కః' ఇతి విశ్వః. పూర్వాశయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం యథార్థ మతఏవోత్ప్రేక్షా. నిశాయా రజన్యా అంతో ఽవసానం తత్సమం తత్తుల్యం, ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః. ఆసీత్, శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా. ౭౭

సేతి. సా తు సైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా'ఇతిన్యాయా న్నిజగుణసంపదా లక్ష్మణప్రసాదనపాటవాతిశయ ద్యోతనార్థం రామేత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్మణం, రామవద్గుణగ్రా

1 ప్రేషిత ఏవణతి. 2 చైనమవోచత్.

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేన్ద్రతనయాజ్జాతం వనే భ్రామ్యతః
సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపోర్బాణేన సాలచ్ఛిదా,
అద్యాస్య వ్యసనం తు పఞ్చవిశిఖాదాసీదుపేన్ద్రాత్మజా
త్సౌమిత్రే తదపి ప్రశాన్తమభవ జ్జ్యాఘోషమాత్రేణ తే. ౨౯

గ. తదనన్తరం తారా [1]సాంత్వవచనప్రశాన్తకోపేన సౌమిత్రిణా

హిత్వప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా ఆహోచత ఉక్తవతీచ. ౨౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ — ప్రాచీనమితి. సురేన్ద్రతనయాద్వాలినః, జాత ముత్పన్నం, అతఏవ వనే అరణ్యే, భ్రామ్యతస్సంచరతః, 'వాభ్రాశే'త్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః. సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః. ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధినా, సాలచ్ఛిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృతమిత్యర్థః. అద్యేదానీం తు ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రఇంద్రానుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నరూపేణావతీర్ణత్వాదితి భావః. పంచ అరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్మాన్మన్మథాత్, మహావీరాదితి భావః. అస్య తుపూర్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీ వ్యసనమిత్యర్థః. ఆసీత్. హే సౌమిత్రే తద్వ్యసనమపి తే తవ, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్త మభవత్, ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః. భవదీయచాపఘోషశ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామతంత్రస్సుగ్రీవో యుష్మత్కార్యనిర్వాహపరతన్త్రయా వర్తతే అతస్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వమస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం, తారాయాస్సాంత్వవచనేన ఉక్తరూపసామవాక్యేనహేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేన సహ తపనతనయస్సుగ్రీవః, సవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా

---

1 సాంత్వన.

పాకం తపనతనయస్సవినయమాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్.

గ. దేవ కపిబల [1]మఖిలకులాచలనిలయమనిలతనయేనాహూతం. పురుహూత ఇవ పులోమజాప[2]హారిణమనుహ్లాదం రావణం రణే[3]నిహ నిష్యసీతి. ౮౧

తతః—వ. కకుభి కులిశపాణే ర్మైథిలీం తాం విచేతుం
వినతమథ దిశాయాం యూథపతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాధిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హేదేవ స్వామిన్ శ్రీరామ, అఖిలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్యశేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల మనిలతనయేన హనూమతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజాపహారిణమ్, ని. 'పులోమజా శచీంద్రాణీ'త్యమరః. అనుహ్లాదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్ర ఇవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహారిణమితి శేషః. రణే, నిహనిష్యసి వినాశయిష్యసీతి వ్యజిజ్ఞపదితి సంబన్ధః. మహేంద్రేణ ప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమనామ్నోఽనుమత్యా అనుహ్లాదో జహార ఇంద్రస్త్వనుమంతారం పులోమానమపహర్తారమనుహ్లాదం చ నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా. తత స్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్రస్సుగ్రీవః, తామపహృతాం, మైథిలీం సీతాం, విచేతుమన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేన సూర్యేణ కుభ్నాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యామిత్యర్థః. వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, అథేతి వాక్యారమ్భే, అనన్తరం వా, ప్రేతభర్తుర్యమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః. 'అపం చైవ హలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టాప్, మారుతిం హనూమన్తం చ, అత్ర యువరాజస్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణమితి మన్తవ్యమ్, తథా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాం సుషేణం స్వస్య శ్వశురం, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అథ ప్రస్థాప్య చ హరీన్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమ' మితి, తథా యక్షరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరిలి. ఉత్తరస్యాం దిశి

---

1 అఖిలమఖిల. 2 హారిణం వాలాభిధానం. 3 నిహనిష్యతీతిపాఠే భవానిత్యధ్యాహర్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాఙ్క్షితాయాం
హారితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వానరేంద్రః. ౮౨

౧. తదను దినేషు కేషుచిద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో నియత ముదగ్రదండ స్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర [1]మితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవంగ బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహారితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద నలనీలప్రభృతయో ఽప్యలబ్ధసీతోపలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపిత[2]కండు శాపనిశ్శేషితచరాచర [3]మపరిచితచారప్రాన్తరం కాన్తారం క్రాన్త్వా

త్యర్థః. శతవలిం శతవలినామానం, వానరనాయకం చ, ప్రాహిణోత్ప్రేషయామాస. మాలినీవృత్తమ్. ౮౨

తదన్వితి. తదను వానరప్రేషణానన్తరం, కేషుచిద్దినేషు గతేష్వతిక్రాంతేషు సత్సు,మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహో ఽసహిష్ణుః, ప్రేషణసమయే శ్రీరామా యణశ్లోకః. 'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమే' త్యేకమాసమాత్ర స్యావధేః కృతత్వాదితి భావః. సహతేః పచాద్యచ్, తతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్ర దండశ్చండశాసనః. ని. 'దండో ఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞా'మితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతిరిక్త దిక్త్రయప్రహితేషు, ప్లవంగబలేషు, వినత ప్రముఖవానరసైన్యేషు, సత్వరం తూర్ణం,ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తత యా ప్రత్యాగతేషు సత్సు, పితృపతిహారితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజాంబ వదంగదనలనీలాః ప్రభృతిర్యేషాం తే తథోక్తాః. ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగవాక్షగవయా దయో ఽపి గృహ్యంతే. తే ఽపి వానరోత్తమాః అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలా భాస్సన్తః,తనయవినయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన కుపితస్య క్రుద్ధస్య కండునామ్నో మహ ర్షే శ్శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మా దయో యస్మింస్త త్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కండు ర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః. మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః. తస్య తస్మి న్వనే పుత్రో బాలకో దశవార్షికః, ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః. తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనం. అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షి వివర్జిత'మితి పరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశ శ్చ తన్న విద్యతే యస్మిం స్తథోక్త మత్యన్తదుర్గమిత్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరశూ

1 మితరేషు. 2 కణ్వ. 3 అపరచితచారప్రాన్తారం.

కశ్చింశ్చిత్కాన్తారే అసురమేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధ సన్నద్ధా బభూవుః. ౮౩

ప. నిశిచరపతి రి[1]త్యవేత్య రోషా
దశనినిపాతనిభేన తాడనేన,
అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం
సురహితమేవ చకార వాలి[2]సూనుః! ౮౪

గ. తత స్తారేయవచనా త్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశయా స్సానుశయా స్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

న్యోఽర్థే’త్యమరః. తత్కాన్తారం విపినం, క్రాన్త్వాతిక్రమ్య, కస్మింశ్చిత్కాన్తారే కుత్రచిదరణ్యే, ఏకమసురం, నిరీక్ష్య, రక్షఃపతీ రావణఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, యుద్ధ సన్నద్ధా స్సమరసన్నాహవన్తో బభూవుః. ౮౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇత్యవేత్య జ్ఞాత్వా, తమితి శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపాద్ధేతోః, అశనినిపాతనిభేన దమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘాతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహితం, ‘చతుర్థీ తదర్థే’త్యాదినా సమాసః. సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృత్య నిగృహ్య, సురహితమేవ, చకారేతి విరోధః, స చ అసురహితమచేతనం ప్రహృత్య సురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితో విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. ‘ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత’ ఇతి లక్షణాత్. పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్. ౮౪

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః. ‘స్త్రీభ్యోఢక్’ తస్య వచనా న్నియోగవాక్యాద్ధేతోః, తత ఇత స్తత్ర తత్ర విచిత్యాన్విష్య, నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరతఇతి తథోక్తాః. గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకా త్తత్ర తత్ర సంవిశన్త ఇత్యర్థః ‘అధికరణేశేతే’ రి త్యచ్ప్రత్యయః. అతఏవ సానుశయా స్సన్తాపాః, ని. ‘భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబన్ధయో’ రితి విశ్వః. తాన రాః, సలిలేష్వాశయా వాంఛయా, పిపాస యేత్యర్థః. జలచరపతంగానాం హంసకారండవాదిజలవర్తి పక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీనోడ్డీనాదిగతివిశేషైః అనుమీయమాన మభ్యూహ్యమానం యత్పల్వలం సర స్తస్యోపశయమాశ్రయ మంతస్థ

1 అవేత్య. 2 పుత్రః.

[1]పల్వలోపశయం కిమపి [2]కుహరమవగాహ్య తత్ర కంచన కాఞ్చనమయం మయమాయానిర్మితం [3]విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయంప్రభయా కృతావనం వనోద్దేశమవిశన్. ౮౫

తతః కృతాతిథ్యాయాః స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలాదుత్తీర్ణానాం సమయాతి [4]పాతాదాపతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి

కాసారమిత్యర్థః. కిమపి కించిత్కుహరం భూమివివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రశక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథా విహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మిన్నేవ వనే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వాదితి భావః. హేమాయై హేమాఖ్యాయై, సురాంగనాయై అప్సరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయంప్రభయా తదాఖ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావనం విహిత రక్షణం, వనోద్దేశం వనప్రదేశం, అవిశన్ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖిత్వాన్మేరుసావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తవతీత్యనుసంధేయం. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యాస్స్వయంప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః, మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా, తయా దత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి. ౮౬

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానన్తరం, కృతాతిథ్యాయాః, అతిథిసత్కారేణోపచరితవత్యా ఇత్యర్థః. స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలాదుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతిపాతాదవధికాలాతిక్రమణాద్ధేతోః, వంద్యాంతే నిగృహ్యాంతేఽనేనేతి దండః శిక్షా, సుగ్రీవస్య కర్తుః దండః, ఆపతిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాకం చండశాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్యతీత్యర్థః. ఇతి మత్వా, వికృతిం వికారం ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్. ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సంజాతమనోవ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. అథ పవనతనయస్య హనూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యానీతా పునస్సమాహృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థా యేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయోపవేశో నామ దక్షిణాగ్రేషు

1 'పల్వలోపశల్య' మితిపాఠే అపశల్యం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం. 3 పిహితాకాశనభోభాగం విహిత. 4 పాతేన పతిష్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగ దేనాంగ దేన పవనతనయవచన [1]ప్రత్యయప్ర త్యానీతప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశముపేయుషాం ప్లవంగపుంగ వానాం పరిదేవనకథా[2]ప్రసంగే జటాయుషో నిధనం నిశమ్య విన్ధ్యరన్ధ్రా ద్విహితసంపాతస్సంపాతిర్నామ [3]గృధ్రరాజస్తానేవమవాదీత్. రా॥

వ. కే యూయం [4]అక్షతబలేఽప్యభిధాయ పాపం
వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహన్తః,
కస్మాత్పురా కిరణదాహితపక్షయుగ్మం

దర్భేషు స్థండిలే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్. ని. ‘ప్రాయోఽనశనమృత్యౌ స్యాద్గమనే’ ఇత్యమరః. తముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, ‘ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చే’తి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః. ఉపగ్రసుగ్రీవసంజ్ఞాపేక్షయా మరణమేవ వరమితి ముమూర్షతామిత్యర్థః. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. ‘ఉపస్పృశ్యోదకం విన్ధ్యే ప్రాఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః, ముమూర్షవో హరి శ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమమితి స్మ హే’ తి, ప్లవంగపుంగవానాం జామ్బవదాదివానర శ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే. ‘రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ, జన స్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుష’ ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీ ప్రస్తావే, జటాయుషో నిధనం మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, విన్ధ్యరన్ధ్రా ద్విన్ధ్యపర్వతకందరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః తత్పరామర్శార్థం వినిష్క్రాన్త ఇత్యర్థః. సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భ్రాతా తాన్వానరా నేవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణావాదీదవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ‘సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రాతా జటా యుష శ్శ్రీమా న్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః. కన్దరాదభినిష్క్రమ్య సవిన్ధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టాన్ హరీన్దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిరమబ్రవీ’ దితి. రా॥

అ. తదేవాహ—కఇతి. అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽపి, వత్సే అనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన మభిధాయోక్త్వా, మమ, శ్రవసీ కర్ణౌ, ని. ‘కర్ణశబ్ద గ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ’ ఇత్యమరః. దహన్తః భస్మీకుర్వన్తః, యూయం, కే, కస్మా చ్ఛ్రీవాదహనాద్ధేతోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలం ప్రత్యు ద్గమనకాల ఇత్యర్థః. కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం పక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేన తం, తిగ్మాంశుం చండభాను ముష్ణవచసా, తతోఽప్యతితీక్ష్ణవచసేత్యర్థః. శిశిరీక

1 ప్రత్యయానీతం. 2 ప్రసంగేన. 3 గృధ్రస్తానేవం. 4 అక్షయబలే.

తిగ్మాంశుముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే. ౮౭

౫. తత స్తైః [1]ప్రస్తావితప్రవృత్తిస్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానానస్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత. ౮౮

అలం కాతర్యేణ లఙ్కాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదననీతా తత్ర గచ్ఛంతు భవన్తః. ౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుథ పక్షదహనజనితదుఃఖాదప్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచనజనితదుఃఖ మితి భావః. సంపాతే స్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేఽనుసంధేయా, అత్ర తిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౭

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాజిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సంపాతిః, ప్రోషితాయుషే మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వేత్యర్థః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః. పురా పూర్వం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్సమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారానయనార్థ మిత్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్రమహీధ్రస్య మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత అరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్బిలాత్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానోఽవబుధ్యమానః, మనస్యనుసందధాన ఇత్యర్థః. 'జ్ఞా అవబోధన' ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల ఇత్యర్థః. సంపాతిః పునరప్యవోచత. ౮౮

అ. తదేవాహ—అలమితి. కాతర్యేణ భయవిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మిత్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. కుతః, దశవదననీతా రావణాపహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధితిష్ఠతి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం

1 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్తావితవృత్తాన్తః.

కిష్కి.—ప. దివాకరప్లోషభవాం [1]మమార్తిం
నిశాకరో నామ మునిర్నిరస్యన్,
జగాద వః కార్యమహార్యధైర్యాః
క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ [2]రామపత్నీమ్. ౯౦
ఇతి బ్రువాణం కృత†సౌహృదం తం

తత స్తత్ర, లబ్ధాం ప్రతీత్యర్థః. భవంతో గచ్ఛంతు, 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౮౯

అ. తస్మిన్నర్థే ప్రత్యయాన్తరం విస్పష్ట ఇత్యాహ.—దివేతి. అ. తదేవ విస్పష్టోతి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః పక్షదాహః తస్మాత్ సంభవతీతి తత్సంభవాం, మమ ఆర్తిం మత్పీడాం, సంతాపమితి యావత్. నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, చంద్రశ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదర్శీ, నిరస్యన్ ఏష్యంతి సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగమిష్యంతి తదా తవ పక్షద్వయం పునః ప్రరోక్ష్యతి ఇత్యాదివచనప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వన్, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్తమేవేతి భావః. హే అహార్యధైర్యాః అపరిహార్యధైర్యసంపన్నాః, వానరాః, అతో వైక్లబ్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః. వః యుష్మాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ.—తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏష్యంతి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతాః ప్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమే'తి. తత్తస్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం, క్షణేనాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునేర్వచనం నానృతం భవిష్యతీతి భావః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం, పరాపరజ్ఞం పూర్వోత్తరపర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః. తం ప్రసిద్ధం సం

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వాద్భావే అణ్ప్రత్యయే హృదయస్య 'హృల్లేఖయదణ్లాసే' ష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చే'తి నోభయపదవృద్ధిః. ఇత్థం, అణి పరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వాద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే తత్ప్రవృత్తికాలే హృదంతత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనంతరం తు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాశ్చైకస్మిన్ పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్య

1 మదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతిమాపృచ్ఛ్య [1]పరాపరజ్ఞం,
ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః
ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః. ౯౧
[2]పర్యాప్తప్రమదముపేయుషాం కపీనాం
[3]పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,
పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి మాపృచ్ఛ్య వయం సాధయామ ఇతి పృష్ట్వా. ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాత బలపౌరుషాః, వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీవృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః, ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వృత్తముపజాతిః. ౯౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్మాత్తం, పరిపూర్ణానందకర మిత్యర్థః. 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, పంథానం సంపాతికథితమార్గముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానామిత్యర్థః. తథా దశముఖమార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం, పాథేయీకృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యైస్తేషాం, తీక్ష్ణదండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణామిత్యర్థః. ని. 'పాథేయం సంబళం

త్త్వభావాత్, యద్వా 'హృద్భగసింధ్వంతే' ఇత్యత్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యాదిదం విజ్ఞాయతే హృదంతాచ్చేవాణాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతాదణాద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి. తేన శోభనహృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృదమితి భవతి. సౌహార్ద మితి తు మిత్రవాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతికమితి న కశ్చిద్దోషః. కేచిదాహుః, 'యువాదిషు సుహృత్సు హృదయశబ్దా ద్వావపి పఠ్యేతే; తత్ర సుహృచ్ఛబ్దస్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠాదేవాణి సిద్ధే పునః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దాదణి హృదాదేశే భవత్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దాదణి తు నోభయపదవృద్ధిరితి. అపరే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః, ఇతి శ్రీకూరనాథవిరచితం యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

పాథోధిర్నయనపథాఽతిథిర్బభూవ. ౯౨

సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం
స్మృత్వా గణస్తత్ర వలీముఖానాం,
అపామపారస్య నిధేశ్చ [1]పశ్యా-
దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోఽభూత్. ౯3

గ. తదను వానరసేనామేనామవార్యమాణకాతర్యవిభ్రాన్తిమవద
దంగదః, ౯౪

మత' మితి యాదవః. కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిథి ర్నేత్రమార్గగోచరో బభూవ. అత్ర కపిరాజశాసనే పాథోధేర్నయనగోచరత్వరూప కాలఙ్కారః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. † ౯౨

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూథః, సుత్రామపుత్రారే ర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానామితి భావః. అపారస్య దుస్తరస్య, అపాంనిధే స్సముద్రస్య చ, స్మృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధిం చ మనస్యనుసంధాయే త్యర్థః. ఉభయత్రాపి, 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి షష్ఠీ, సా చ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ కర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయాభవతీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్మరణానన్తరం, అవాఙ్ముఖోఽధోవదన స్సన్, వక్తుమాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్ శ్రీరామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దుస్తరత్వం చానుసంధాయ కి మత్ర కర్తవ్యమస్మాభిరితి ఇతికర్తవ్యతాయామజ్ఞానేన నిరుత్తరోఽభూదిత్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః. ౯3

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అనివార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాన్తత్వం యస్యాస్తాం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, అఙ్గదః ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్. ౯౪

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాదితపదానాం త్రితాస్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖపూర్ణ మార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానామితి కపీనాం విశేషణమ్, అస్యాశ్చర్యం సమాసమ్, అయమేవ పాఠస్సాధురితి భాతి.

1 పశ్యన్. 2 అకథయత్.

ప. కిమితి భజథ మౌనం వానరా మానహీనా
స్సగరరచిత[1]కుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః,
అకలశభవ లేహ్యం దుష్క్రమం[2]బాడబాద్యై
రనవధి మయశోఽబ్ధిం కిం సమర్థాస్తరీతుమ్. ౯౫

గ. తతగ [3]పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తేరియత్తాం ప్ర

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమానశూన్యా. వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితుమేవమామంత్రణమితి ద్రష్టవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగరతరణే, కుంఠితాశాః భగ్నోత్సాహాస్సంతః, కిమితి కస్మాద్ధేతోః, మౌనం నిరుత్తరతాం, భజథ ప్రాప్నుథ, న చైతద్యుక్తమితి భావః. కుతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యాస్వాద్యం న భవతీత్యకలశభవలేహ్యం, కించ బాడబాద్యైర్బడబానలప్రభృతిభిః, ఆద్యశబ్దాద్గరళానిలాదయశ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. దుష్క్రమం క్రమయితు మశక్యమ్ 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః, అనవధిమమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణరహిత మిత్యర్థః ప్రసిద్ధసాగరస్తు నైవం భూత ఇతి భావః. అయశోఽబ్ధి మపకీర్తిసాగరం, తరీతుముల్లంఘయితుం, 'వౄతో వే'తి దీర్ఘః, సమర్థాశ్శక్తాః కిం, న సమర్థా ఏవేత్యర్థః. సాగరమిమం సుతరం యది న లంఘయితుం స్సహి దుస్తరో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణాదతిచ్యత' ఇతి న్యాయా న్మహానర్థస్స్యాదిత్, తస్మాత్సర్వథైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర ప్రసిద్ధసాగరాదుపమానాదుపమేయస్యాయశస్సాగరస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్. ౯౫

తతఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూథపేషు గజగవయగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు, ని. 'యూథనాథస్తు యూథప ఇత్యమరః. పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే, సముద్రపారోల్లంఘన ఇత్యర్థః.' సముద్రోఽబ్ధిరకూపారః పారావార' ఇత్యమరః. ప్రత్యేకమేకైకస్మిన్నిత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్యస్యేయత్తామేతావత్త్వం, దశవింశతిత్రింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వష్టశక్తిమిత్యర్థః తథాచ శ్రీరామాయణే. 'ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజన'మిత్యాది. కథయత్సు సత్సు, జాంబవాన్, ప్రథంజనసంజాతం పవనతనయం, పితృవదశ్క్తమనస్త్వదోగ్యశేషార్థం తద్విశేషణం, ఆంజ

1 కూపోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నైః. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు ([1]వానర) యూథపేషు సిద్ధిశ్యాంజనేయం ప్రభంజ
న[2]సంజాతం జాంబవానిత్థమభిహితవాన్. ౯౬

ప. హే వీరా యూథనాథాః పరిణతిపరుషః † [3]కార్య ఆసీద్విషాదః
కస్మాదస్మాకమేతజ్జలనిధితరణే శక్తిరేతావతీతి,
స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయమనిలసుతో లంఘనాయోన్ముఖశ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం, తత్రాతిశయద్యోతనార్థమేనామ్, నిర్ది శ్యాభిహితవాన్, నను 'భూతలే సాగరే వాఽపి శైలే వా కాననేషు చ, పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గతాగతిగోచరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాదిదానీం 'ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునః కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తిమన్తో ఽప్యేతే రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్య సాధకస్య మహాధీరస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనార్థం శక్త్యల్పత్వముక్తవన్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్.

అ. ఉక్తప్రకారమేవాహ.—హే వీరా ఇతి. హే వీరాః శూరాః, యూథనాథాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేషామస్మాకం 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధేస్తరణే లంఘనే, శక్తిస్సామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతీ, దశయోజనాదిమాత్రవిషయేత్యర్థః. ఇత్యేవంప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః, విషాదశ్చేతోభఙ్గః, ఖేద ఇతి యావత్ 'విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి లక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః. అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే, పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, అయమ్ అయమేష, ఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞః సుగ్రీవస్య, ప్రతిజ్ఞామ్. 'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవిష్యతి'త్యేవంరూపాం, అథవా 'యశ్చ మాసాన్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగైస్సుఖం స విహరిష్యతీ'త్యేవం రూపాం వా. ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్మృత్వా, లంఘనాయ సముద్రతరణాయోన్ముఖోఽభిముఖశ్చేదుద్యుక్తస్సన్నభ్యుదితోఽర్థః. తద్విషయ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 సంభవం. 3 కాయమ్.

† 'కార్యమాధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్నాతీతి నాశయతీతి కార్యమాధీ విషాదః కస్మాదితి యోజనా.

ద్భేదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదే వా.
ఉదపతదుపభోక్తుం మండలం చండభానోః
పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,
తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై
వరమదిశదమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా. ౯౬
ఇత్థం జామ్బవతా [1]పరాపరవిదా సంధుక్షితప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా' మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసే వా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవేదుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదేవేత్యర్థః. కథయత, యద్యత్ర ప్రత్యుక్తి ర్విద్యేత తర్హి కథయతేత్యర్థః. మహాత్మనోఽస్య యది తితీర్షా స్యాత్తదా గోష్పదమివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః. అత్ర సాగరగోష్పదయోర్భేదసంబన్ధేఽప్యభేదసంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః, (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్.

ఉదపతదితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చణ్డభానోస్సూర్యస్య, మండలముపభోక్తు మభ్యవహర్తుముదపతదుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనానన్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్రప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన, క్షుణ్ణగండాయ భుగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతా బ్రహ్మా, వాయోరేతత్పితుస్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయప్రహారణకోపాద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితి భావః. అమేయమసదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వం బ్రహ్మాస్త్రనారాయణాస్త్ర పాశుపతాస్త్రప్రభృతిభిరభేద్యత్వం చ. అదిశద్దత్తవాన్, ని. 'దేహాద్వృతే వరశ్శ్రీష్ఠ' ఇత్యమరః. బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదానీం కియదేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్ణవలంఘనమితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ, అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేన భోల్లంఘనజంఘాలస్యాస్యేదానీం సాగరతరణం కియదితి దండాపూపికయాఽర్థాంతరస్యాపాదనాదర్థాపత్తిరలఙ్కారః. 'దండాపూపికయాఽర్థాన్తరాపతన మర్థాపత్తి'రితి సర్వస్వసూత్రమ్. మాలినీవృత్తమ్. ౯౭

ఇత్థమితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోత్తరకార్యపర్యాలోచనచతురేణేత్యర్థః. జాంబవతా, సంధుక్షితం సముపోద్బోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

---

1 పరావర.

కృత్వా వృద్ధిముపేయుషా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
ఆరుహ్యాద్రితటం యథోచితమసౌ సన్మాన్య [1]సైన్యాధిపా
నాసన్నానథ సన్ననాహ తరితుం వారాంనిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
కిష్కిన్ధాకాణ్డస్సమాప్తః.

యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారుతిః, త్రయో విక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథన వామనరూపో విష్ణుః తస్యేమం త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ, వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః. అద్రితటం మహేన్ద్రశైలసానుమారుహ్య. ని. 'తటం త్రి'ష్విత్యమరః. ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్, సైన్యాధిపానంగదజాంబవదాది సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్య, అథానంతరం, వారాం నిధిం సముద్రం, తరితుం లంఘితుం, వికల్పాన్న దీర్ఘః, సన్ననాహ సన్నాహం కృతవాన్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృన్దమాన సేందిన్దిరసందోహమన్దానన్దలాభాభివందిత రఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతే నాఖండలతపక్రప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారవార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞ సార్వ భౌమస్య కొండపంజీతవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామ చన్ద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా,
కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

---

1 సేనాధిపాన్.

సున్దరకాణ్డః.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠనీతాం
సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
మహేంద్రశైలస్య ఖగేన్ద్రవేగః
ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రథమానవేగః. ౧

గ. తదానీముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీడనం సోఢుమక్షమః క్ష్మాభృదేష నిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరౌఘతయానిరంతరనిష్పతద్బా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే—తతఇతి. తతస్సన్నాహానన్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవో యస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా. అతఏవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స. తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మిత్యభిధానాత్, †హనూమాన్, దశకంఠనీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతుమన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సువర్త్మని, గంతుమితి శేషః. మహేంద్రశైలస్య, ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియా'మిత్యమరః. ఉదస్థాదుత్థితవాన్. ఉత్పూర్వాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' వితి ధాతో ర్లుఙ్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్. 'తతో రావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః, ఇయేష పదమన్వేష్టుం చారణాచరితే పథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్యపద్యాదిమపదమత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృతమిత్యనుసంధేయం. వృత్తముపజాతిః. ౧

తదానీమితి. తదానీముత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః. ని. 'ఉదన్వానుదధిస్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదన్వానుదధౌ' చేతి నిపాతనాత్సాధుః, తస్యోల్లంఘనేఽతిక్రమణే విషయే, దృఢతరమతిగాఢం యథా తథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం యన్నిష్పీడనం తత్సోఢుమక్షమః అసమర్థః, ఏషః క్ష్మాభృత్ మహేంద్రపర్వతః. ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధరపర్వతాః' ఇత్యమరః. నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్నిర్గచ్ఛన్నిర్ఝరౌఘః ప్రవాహనివహో

† ప్రథమానమాన' ఇతి పాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘనోచితదేహపరిమాణం యస్యేత్యర్థః.

ష్ప[1]వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత[2]బృన్దతయా పారిప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ [3]సన్త్రాస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయథురివ [4]సాధ్వసధావమాన[5]హరిణగణచరణ[6] (ఖరతరఖుర) కోటిపాటనోద్ధూతధాతు[7]ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా క్షరితశోణిత ఇవ తత్క్షణప్రబుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరతయా కృతాక్రంద ఇవ పరిసరగహ్వరనిబిరీస[8]నిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్ర(న్త్ర)మాల ఇవఘూర్ణమానతరువిట

యస్య స తథోక్తః తత్తయా, హేతౌ తృతీయా, ఏవముత్తరత్రాపి. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' ఇత్యమరః. నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పతన్నిర్గళద్బాష్పవర్షమశ్రువృష్టిర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వితతజీమూతబృందతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతముదిరే'త్యమరః. పారిప్లవ స్తరళః అతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః, ఇవ విశ్లథశిఖాబంధ ఇత్యర్థః. ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః. సంత్రస్యమానః సంత్రాసం ప్రాప్నువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయథుః శోఫగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ ని. 'శోఫస్తు శ్వయథుశ్శోష' ఇత్యమరః. సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూథానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభి రతినిశితశఫాగ్రైః. ని. 'శఫం క్లీబే ఖురః పుమా'నిత్యమరః. పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాటలితాన్యరుణితాని వికటకటకాని నిమ్నోన్నతనితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్తయా,†ని.'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రేః' రిత్యమరః. క్షరితశోణితః నిస్స్రుతరక్తఇవ, తత్క్షణే తస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవాస్సింహాః. ని. 'కంఠీరవో గజరిపు'రిత్యమరః. తేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కందరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్యమరః. కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్యన్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణభయేన నిస్సృతా ఇతి యావత్. సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్ర

1 పూర. 2 బృన్దస్యన్దతయా. 3 సంత్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హరిణీ. 6 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 7 ధూళీపటలిత. 8 నిస్సరత్. † నికటేతిపాఠే నికటాని సమీపస్థితాని.

పకోటీ [1] పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఛత్పవనఫూత్కారపరిపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసామవిషయం దౌస్థ్యమభజత. ౨

ప. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయాత్తత్రానుయాత్రాం తతః
పర్యాబ్ధి [2]త్పతితా మహేన్ద్రిగహనక్షోణీరుహాణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతిరివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ, 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితి నిశబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ స్సరీసృప' ఇత్యమరః. ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకోటిభి శ్శాఖాగ్రైః పాటితాద్విదళితాజ్జలదబృందాత్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరైర్జల బిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణః స్మృత' ఇత్యమరః. కోరకిత స్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంబశాఖయో'రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేదస్సంజాతఘర్మోదకఇవ, స్ఫటికతటేషు స్ఫటికమయసానుషు యే ఉపలాస్త ఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయద్యోతనార్థం స్ఫటికగ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'విత్యమరశేషః. తేషు పతనేన దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనాస్తైరేవ ఫూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా. ని. 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా' ఇత్యమరః. ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తుమశక్యం, దౌస్థ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌస్థ్యం స్యా' దిత్యమరశేషః. అభజత ప్రాప. ౨

కృత్వేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, మారుతేః హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనోత్థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ స్తస్మాద్ధేతోరను యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య గత్వేత్యర్థః. తతః అనుయాత్రానన్తరం, పర్యాయాత్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి సముద్రమధ్యే, 'పారే మధ్యేషష్ఠ్యా' వేత్యవ్యయీభావః. పతితా, మహేన్ద్రస్య మహేంద్రపర్వతస్య గహనే భ్రష్టారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః, ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యాస్సా తథాభూతా సతీ,

1 తాడిత. 2 పతతామ్.

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతే భావిన
స్సూత్రన్యాసనిఖాత శఙ్కునివహభ్రాన్తిం పయోధౌ దధౌ. ౩

పక్షాభిఘాతరయరేచితవీచి[1]మాలా
త్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో
మైనాకభూభృదుదజృమ్భత సంభ్రమేణ. ౪

౫. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్ఘాత ఇతి వక్షసా తమధః పాతయిత్వా ప్రయాన్తమేనం సాన్త్వయన్ స ఏవ హిరణ్యనాభో బభాషే. ౫

౬ సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాన్తిశాన్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్తం † సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కూనాం నివహస్య భ్రాన్తిం, పయోధౌ సిన్ధౌ, దధౌ ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శఙ్కు'రిత్యమరః. ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౩

పక్షేతి. పక్షయోరభిఘాతరయేణాభిఘాతవేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా వీచిమాలా యస్య తస్మా త్పాథోనిధేస్సముద్రాత్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకుల కీలితనాకలోక ఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో మైనాకో నామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభత. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్సమయే, యాత్రాయాః సముద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్ఘాతః ప్రత్యుద్గత, ఇతి పర్యాలోచ్య, తం మైనాకం, వక్షసా వక్షఃస్థలేనాధః పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం వేగేన గచ్ఛన్త మేనం హనూమన్తం, సాన్త్వయన్ సామవచనైరుపలాలయన్, స ఏవః. సోఽయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్న' ఇత్యత్ర 'అచ్'ఇతియోగవిభాగా త్సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. ౫

అ. ఉక్తప్రకారమేవ విశదయతి.—సాగరేణేతి. హే మారుతే కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞేన. 'ఆతోఽనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః 'అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ

---

† సేతోః కృతే తదర్థమ్. ని. 'అర్థే కృతే చ శబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞకా'వితి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలః.

మారుతే ప్రేరితోఽస్మ్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬
[1]త్వత్పిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,
తస్మా[2]న్నాస్మి విప[3]క్షోఽద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭

గ. ఏవం ప్రార్థ్యమానమేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮

ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభమద్ధా వలమానం వలమానమాథివజ్రః.

వివర్ధితః, ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయం తన్నార్హత్యవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః. అతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తవ, అధ్వశ్రాన్తిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం, అద్యేదానీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాఠే ప్రహితః, అస్మి, అతః హే సౌమ్య సాధో, విశ్రమ్యాధ్వశ్రమమపనీయ, మయీతి శేషః. గమ్యతామ్. ౬

అ. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబన్ధాదపి మదాగమనముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్పిత్రా మారుతేన, పూర్వమహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రాత్పరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్పితృసహాయేనాహం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీత్యర్థః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మాత్కారణాద్విపక్షశ్శత్రుః, పక్షరహితశ్చ నాస్మి, అద్యాస్మిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహితశ్చేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసేత్యర్థః. ౭

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ప్రార్థ్యమానం, యాచమానమేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా'మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వాచ్చ ఇహాన్తరే మయా న స్థాతవ్యమితి సమాధాయేత్యర్థః. కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతి గతవతి సతి. ౮

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ.—అవలోక్యేతి. వలమానాత్ చలనశీలాత్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భోళిర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా వబయోరేకత్వస్మరణాత్ బలస్య బలాఖ్యాసురస్య మానం గర్వం, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహంకార' ఇత్యమరః. మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తః, శతమన్యుశ్శతక్రతు రబ్ధా, వలమానం, హిరణ్యనాభ మవలోక్య, లక్ష్యం లబ్ధ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్మజ

1 తవపిత్రా పరిత్రాతః. 2 నాస్తి. 3 అత్ర.

శతమన్యురపేతమన్యురాసీత్పవమానాత్మజసేవనాదముష్మిన్.

౧. తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత స్సరణిమరుణదరుణసారథేర పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అస్యోత్తమాంగమభవద్గగనస్రవంతీ
వీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాద్ధేతో రముష్మిన్హనూమతి విషయే, అపేతమన్యుః విగతమన్యు రాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైరమవిగణయ్యాపశాన్తకోపోఽభూదిత్యర్థః. ౯

తదన్వితి. తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం, పురా పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం, పూర్వవదిత్యర్థః. 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే, 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక'స్యేతి హ్రస్వత్వం, లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో హనూమతస్సరణిం మార్గం, అరుణసారథేరనూరుసారథేస్సూర్యస్య. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు రి'త్యమరః. పదవీం. విన్ధ్య ఇవ, సురసా నామ, ద్విరసనజననీ సర్పమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహస్తరసీ తు రయస్స్యద' ఇత్యమరః. వదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా, అరుణత్, రురోధేత్యర్థః. 'రుధిరావణ' ఇతి ధాతోర్లఙ్. ౧౦

అ. తతస్తమిత ఆహ.—ఉజ్జృమ్భితస్యేతి, తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతుముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష మి'త్యమరః. గగనస్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరంగపరంపరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణామంబుకణానాం మాలాః స్రజో బిభర్తీతి తథోక్తమభవత్. సురసా వక్త్రాధికం నిజవపుర్యథాస్యాత్తథా అయం నిజసామర్థ్యాద్వ్యవర్ధతేత్యర్థః. ని. 'స్రవంతీ నిమ్నగాపగా' 'శీకరోఽంబుకణః స్మృత' ఇతి చామరః 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి'ష్వితి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్
కృత్వా[1]ఽవగాహం జఠరే తదీయే,
తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే
[2]స్త్రివిక్రమస్య క్రమమేవ చక్రే. ౧౨
భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత
శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛన్నఖరైః ఖరాగ్రైః,
నృసింహరంహాః పథి సింహికాంగం

తనుమితి. తదాఽస్మింత్సమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గమనసౌకర్యార్థమితి భావః. తదీయే సురసాసంబన్ధిని, జఠరే కుక్షికుహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తతస్తదనన్తరం వినిష్క్రమ్య వదనపిధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్య త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్తస్యేత్యర్థః. చక్రం సుదర్శనం పాణౌ యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః, క్రమం, తత్సదృశప్రకారమిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. చక్రీ బలిబంధనోద్యుక్తో, వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా అయమపి తాదృగ్రూపో బభూవేత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః, సోఽభిపత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీ' దితి. వృత్తముపజాతిః. ౧౨

అ. అనన్తరవృత్తాన్తమాహ.—భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పునరపి, గచ్ఛన్, పథి మార్గే, ఛాయానిరోధాదనాతపనిగ్రహే క్షేత్రోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' విలి వైజయంతీ. ఉపపన్నమన్యుః ప్రాప్తక్రోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహఇవ రంహో వేగో యస్య స, తథోక్తస్సన్నిత్యుపమా. సింహికాయాస్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రాహస్య రాహుమాతురంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరైర్నిజనఖైః, ని. 'నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియా'మిత్యమరః. చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో

1 ప్రవేశం. 2 త్రివిక్రమప్రక్రమమ్.

ఛాయానిరోధాదుపపన్నమన్యుః. ౧౩

౧. తదను పారావారస్య పారే [1]లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతు సంతానసందానితాన్తఃకరణో ఽభూత్. ౧౪

౧. వానరసేనా కథం తరేదిమమన్తరాయం వితన్వాన్తమ

హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాఽయమపి సింహికాఙ్గం చిచ్ఛేదేత్యర్థః. 'తత స్తస్యానఖై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్. వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౩

తదన్వితి. తదను సింహికాఙ్గభేదనానన్తరం, † అపారం పారమస్య దుస్తరత్వాత్పారావార స్సముద్రః పదయోరభేదః. ని. 'సముద్రోఽబ్ధిరకూపారః పారావార' ఇత్యమరః. తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః. లంబశిఖరిణి, 'లంబగిరౌ లంబమానశిఖరి'ణీత్యపి పాఠః. 'సలంబశిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబమానః ప్రవిష్టస్సన్, ప్రతనుతరతనురత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరేషామప్రకాశార్థమితి భావః. లఙ్కాపురస్యోత్తరగోపురద్వారముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని. 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసాదివదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్, ఆసాద్య ప్రాప్య, లఙ్కేయం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితిభావః. నితాన్తమత్యన్తం చింతా ఏవ తంతుసంతానాని సూత్రసంతతయ స్తైస్సందానితం బద్ధం అంతఃకరణం యస్య స తథోక్తోఽభూత్, దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బభూవేత్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః. ౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం సురసాగ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దుస్తరమిత్యర్థః. ఇమమేనమతి విస్తీర్ణముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యోఽ

---

† 'పారం పరతీరమావృణోతీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్య స్త ఇతి వా పారావారః అర్శఆద్యచ్' సుధాయాం తు పకారమధ్యోఽప్యస్తీతి కశ్చిదిత్యుక్తమ్, న తు పదయోరభేద ఇతి, తదభేదస్య కుత్రాప్యదృష్టచరత్వాత్.

[1] లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లఙ్కాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచిన్తాతన్తుసన్తానితాన్తఃకరణః.

దన్వన్తమ్ తరతు నామ కథముపయాతు యాతుధానరాజధానీమిమామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవలంఘనః కేవలమహమభవం [1]జీవతి వా న వేతి న జానామి[2] జానకీమితి [3]తత్ర భగవతీం సీతామనవజిగమిషురాంజనేయః ప్రచ్ఛన్నసఞ్చారహేతోరస్తమయం గభస్తిమాలినః కేవలమభిలలాష. ౧౫

గ. తదను [4]శాతమఖస్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతసే కథయితుమివ ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

గ. గగనతలమిదమపరమహీధరకటకకాన్తారసమ్భవదావపావక

య ముదధిరితి భావః. యథా కథంచిత్సాగరం తరతు నామ, యాతుధానానాం రక్షసాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితామిమాం లఙ్కాం, కథముపయాతు కథం ప్రాప్నుయాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనాయాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప ఏవ, అహమపి, కేవలమత్యన్తం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్ణవలంఘనం యేన స తాదృశోఽభవమభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన జానకీ జీవతి వా న వేతి, జానకీం న జానామీత్యేవం, బహుధా సంచిన్త్య వృథా చిన్తయా కిం ప్రయోజనమితి నిశ్చిత్య ధైర్యమవష్టభ్య,. తత్ర తత్ర పురే వనేషు చ, భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం, ఆంజనేయో హనూమానవజిగమిషుః అవగంతుమిచ్ఛుస్సన్, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం గభస్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాష చకమే, 'లష కాంతౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్. ౧౫

తదన్వితి. తదను హనూమచ్చింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః, 'తస్యేద' మిత్యణ్, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః, ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి, ప్రచేతసే వరుణాయ, కథయితుమివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి ప్రాప్తవతి సతి. ౧౬

గగనతలమితి. ఇదం గగనతలమాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకేష్వస్తాచలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపా

1 జీవితా. 2 జానకీతి. 3 తతస్తత్రభగవతీం. 4 శాతమఖస్య నిక్షేపచాపస్య ప్రత్యాసీదతి

శిఖాశ్రేణీభిః [1]కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగరశ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః కి[2]మాపాటలితం ఆహోస్విదభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘమర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ[3]మర్ణవోదరోద్గీర్యమాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం ఆహోస్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమపి [4]రసయితుముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేరర్చిః పుంజేన

వకస్య దవాగ్నేశ్శిఖాశ్రేణిభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపతన్నాగచ్ఛన్యః పతంగస్సూర్యః. ని. 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ' చేత్యమరః. తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహాణామితి చ గమ్యతే, దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యూతో నిర్గతో ఽనలో ఽగ్నిర్యేషాం తాని యాని తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్యకాన్తమణినికరాస్తేభ్యస్సముల్లసద్భిస్స్ఫురద్భిః జ్వాలాపటలై రర్చిఃపుంజై రాపాటలిత మాసమన్తాదరుణితం కిం, ఆహోస్విత్ యద్వా, ని. 'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిమూత చ, స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే-' చేత్యుభయత్రాప్యమరః. ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ, సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే' ఇతి విశ్వః. మహార్ఘమమూల్యం, అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాం' చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజా విధా వర్ఘః,' 'షట్తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ' ఇతి చామరః. ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన, ప్రచేతసా వరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనితసంభ్రమాత్సత్వరం, అర్ణవోదరాత్సముద్రమధ్యా దుద్గీర్యమాణా న్యుద్ధ్రియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం కిరణై రరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠ్యూతోద్గీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వమేవేత్యుక్తం ప్రాక్. ఆహోస్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి, ని. 'తారాపథోఽన్తరిక్షం' చేత్యమరశేషః. రసయితుమాస్వాదయితుం, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద' ఇతి వైజయంతీ. ఉజ్జృమ్భితస్యోద్ధతస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తిబడబానలస్య, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. అర్చిఃపుంజేన జ్వాలాజాలేన, ఇహేదానీం, రంజితం అరుణీకృతం కిమిత్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య, సర్వేషాం జనానామిత్యర్థః. సంగేహసందోహం సంశయాతిశయం, సందధాతే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృమ్భితే సతి, అత్ర గగనతలస్య నిర్ఘా

1 కిమిహ. 2 మాపటలమ్. 3 అర్ణవోద్గీర్యమాణ. 4 గ్రసితుమ్.

[1]కిమనురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యాశ్రాగే సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతిముదభవనం మకరన్దభిక్షామటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయకలికా[2]కర్షణకషాయేషు[3]సాయన్తనవాయుషు తతఇత స్సంచరత్సు తిమిరేషు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేఙ్ఖితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగే రథాంగ[4]విహంగదీన

రితానేకహేతునిమిత్తారుణితత్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా, తదుజ్జీవితశ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః. తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్వితి చ గమ్యతే. పత్రపుటాన్యేవ కవాటాన్యరరాణి తాని పిధానాన్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాసు, ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః. ని. 'కవాటమరరం తుల్యే.' 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని' చేతి చామరః. 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలోపః. అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు, ప్రతికుముదభవనం, కుముదరూపభవనేష్విత్యర్థః. వీప్సాయామవ్యయీభావః. మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సు పుష్పరసరూపభిక్షాటనతత్పరేషు, సత్స్విత్యర్థః. 'అప్రత్యాఖ్యాయినమగ్రే భిక్షే' తేత్యుపదేశాత్కవాటపిహితగృహాన్విహాయాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవాదియముత్ప్రేక్షా గమ్యమానా రూపకసంకీర్ణా, తథా సాయంతనాస్సాయంభవాః. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ, తే చ తే వాయవశ్చ తేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరకసంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్', 'రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస' ఇత్యమరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు, తత ఇతస్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణామింద్రాద్యష్టదిక్పతిపత్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వారసన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమైః అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలాకరేష్విత్యర్థః. రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాంగాహ్వయ నామక' ఇత్యమరః. విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రేంకారే దీనాక్రందితే క్రేమిత్యనుకరణశబ్దః. ప్రేంఖితే

1 కిమితి. 2 కషణ. 3 సాయంవాయుషు. 4 విహంగానామ్.

క్రేంకారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే, ౧౭

ప. ఆవిర్బభూవ పూర్వాద్రేః శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్
తమస్తమాలకాన్తారకుఠారశ్శశలాఞ్ఛనః. ౧౮

ప. తత్కరాస్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,
శైవాలచయసంఛన్నాస్సరసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

సముత్పన్నే సతి. తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిముక్తికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి. ని. 'సైవ నక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికే'త్యమరః. ౧౭

అ. తతశ్చన్ద్రోదయోఽభూదిత్యాహ.—ఆవిర్బభూవేతి. తమోఽన్ధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారం పరశురితి పరంపరితరూపకం. ధ్వాంత విధ్వంసక ఇత్యర్థః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛః' 'ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథః' ఇతి చామరః. శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్య జీవితం జీవనభూతః. తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వాత్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'మలయానిల చంద్రాద్యాస్తటస్థాః పరికీర్తితాః' ఇతి † శశలాంఛనశ్చంద్రః. పూర్వాద్రేరుదయ పర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః. శృంగే శిఖరే. ఆవిర్బభూవ ఉదజృంభత. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగణే. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. తమసా అంధకారేణ. రుద్ధాశ్ఛన్నాస్తత్కరాశ్చంద్రకిరణాస్సరసి కాసారే, ని. 'కాసార స్సరసీసర' ఇత్యమరః. శైవాలచయసంఛన్నా శైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాంకురా మృణాలానామభినవోద్భిద ఇవ. ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలోఽథ కుముద్వతీ, మృణాలం బిస' మితి చామరః. రేజిరే చకాశిరే. 'రాజృదీప్తౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేలాయాం. ని. 'ప్రదోషో రజనీముఖ' మిత్యమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పుర

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యేనేతి బహువ్రీహౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మపనీయ శత్రోః,
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ
లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః. ౨౦

౧. తత్కాలే శ్రీలఙ్కాధిదేవతామాత్మనా సహవిగ్రహం విధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం [1]మార్గప్రసార స్యార్గళీభూయ భూయసా తర్జయంతీం నిర్జిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం [2]నిజనిల

షాంతరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్. శత్రోః రావణస్య సంబంధినీం, కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృందమేవ యవనికాం ప్రతిసీరామపనీయాపసార్య, తత్కీర్త్యపనయనస్యైతన్మూలకత్వాదితి భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛటే'తి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరా యవనికే'త్యమరః. సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థమిత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ౯ దేవబుధయోః పుమా'నితి వైజయంతీ. సహసా శీఘ్రమావిర్బభూవ. లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రం తు సూచకే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయ న్గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదిత'ఇతి అయం తు ద్విప్రకారః-ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయస్సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుజ్య రంగం నిష్క్రాన్తే సూత్రధారే సహానుగే, స్థాపకః ప్రవిశేదన్యస్సూత్రధారగుణాకృతి'రితి అత్ర సమస్త వస్తువర్తిసావయవరూపకాలంకారః వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనూమాన్, ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం. విధాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో యయా తాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః. అత ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య, అర్గళీభూయ విష్కంభతాం ప్రాప్య, గమనప్రతిబంధినీం భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్విష్కంభేఽర్గళం న నే'త్యమరః. భూయసా బాహుళ్యేన, తర్జయంతీం భర్త్సయంతీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయన్నివ కేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనాత్సిద్ధం తర్జయతే రనుదాత్తత్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వప్రయుక్తాత్మ

1 మార్గస్య. 2 నిజవిలయమ్.

యవిలయం సరసిజాసనశాసనాదావేదయన్త్యా విహితానుమతిర్మారుతిర్లఙ్కాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వ[1]న్నైరృతచక్రవర్తినః ప్రాసాదమాససాద. తత్ర. ౨౧

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా
తస్యేదం సదనం [2]సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణమభ్రావలిమ్,

నేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి అత ఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః, లఙ్కాధిదేవతాం లఙ్కాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేన జిత్వా, 'ముష్టినాఽభిజఘానైనాం హనూమాన్క్రోధమూర్ఛితః' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్, అథ సరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా'దిత్యమరః. భావే అఙ్ప్రత్యయః, వానరేణ రచితా విహితా యా అవజ్ఞావధీరణా సా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం, తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యాత్తదా లఙ్కాయా వినాశ ఇత్యాద్యజ్ఞానమిత్యర్థః. † నిజనిలయవిలయం నిజనికేతననాశం ఆవేదయన్త్యా. 'ఇదం చ తథ్యం శృణు మే బ్రువన్త్యా వై హరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువా దత్తం వరదానం యథా మమ, యదా త్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయన్త్యేత్యర్థః. తయా లఙ్కాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాఙ్గీకారస్సన్, లఙ్కాయామవికలమేవాప్రతిహతమేవ, మైథిలీం, విచిన్వన్ మృగయన్, నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య రావణస్య, ప్రాసాదం హర్మ్యం, ఆససాద ప్రాప, తత్ర తస్మిన్ప్రాసాదాసాదనసమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా. రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇదమేతత్తస్య రావణస్య సంబన్ధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృఙ్గం, అభ్రావలిం, బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యన్తోన్నతమిత్యర్థః.

---

† కేచిత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః. అవజ్ఞయా ఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ 'అవజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయా'మితి నపుంసకత్వం, అవజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా'దితి కోశోఽపి జ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానవిషయీభూతమిత్యర్థః. బాహులకాత్కర్మణి ల్యుడిత్యాహుః.

1 నైరృతి. 2 విమానశిఖరైః.

ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాన్మారుతే
స్తస్యాదర్శయదిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా. ౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యఽగ కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతేరీదృశం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి[1]మతులామాదిత్సునా సూనునా,
ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయమపి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం

భృఞః శానచ్, సదనం గృహం, † తథా ఏతద్ధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః. 'ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చే'తి పఞ్చమీ. ఆహృతమపహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్, మారుతేర్హనూమతః, ఇందురేవ దీపస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా కాచిత్కస్మై చిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపీత్యర్థః. చంద్రోదయవశా ద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతిస్సర్వం నిర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తి భేదః. స చైకదేశవర్తిరూపకేణ సంకీర్యతే. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౨

అ. అథ సాక్షాచ్చంద్ర ఏవ మారుతేస్సాహాయ్యకతత్పరోఽభూదిత్యుత్ప్రేక్షతే—అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీ రామస్య, ఏతేన క్షణమాత్రమపి తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్థం భూతం, సీతాన్వేషణరూపమిత్యర్థః. సాహాయ్యం సహాయకర్మ, సహాయకారిత్వమితి యావత్ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, కీర్తిం ఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతుమిచ్ఛునా, సంజిఘృక్షుణేత్యర్థః. దదాతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృతార్థో భవితా భవిష్యత్యేవ, భవతేర్లుట్, ఇతీత్థమాలోచ్య కిల, మత్వా కిమిత్యర్థః. తదా తస్మింత్సమయే, స్వయమపి, పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయితుం, లఙ్కాయాం, రఘునాథదూతస్య హనూమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

---

† 'సువర్ణశిఖరైర్విభ్రాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితామ్.

లఙ్కాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చన్ద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

౪. ఏవమేవ పర్యటన్నస్వప్నసుందరీసౌందర్యముద్రాం [1]నిద్రయా ప్యతిశయ్య శయ్యాగృహే కృతసంవేశం వేశ[2]యువతిజనపరివృతమవరోధ వధూజన మప్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచిత బహువిధబహుచింతాప్రకారః [3]ప్రాకారాదవప్లుతస్సన్నశోకవనికాయా మపి మైథిలీమన్వేష్టు [4]మిష్టదేవతాప్రణతిమతనుత. ౨౪

వాచరితం, తద్వత్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శితమిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయో రావయోరన్యతరస్య ఖ్యాతిసంభవే మయా తూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వా చంద్రేణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షా లఙ్కారః. దీప శబ్దాదాచారక్యజంతాద్భావే క్తః. వృత్తంతు పూర్వవత్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవమేవోక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సంచరన్ సీతా నిరీక్షణార్థమితి భావః. న విద్యతే స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే అస్వప్నాః దేవాః. ని. 'ఆదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా' ఇత్యమరః. తేషాం యాః సుందర్యః తాసాం సౌందర్య ముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్యమితి భావః. శయ్యాగృహే శయన మందిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మిత్యర్థః. ని. 'స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప స్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ'త్యమరః. వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్. 'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ' ఇత్యమరః. అవరోధవధూజనం మండో దర్యాద్యంతఃపురస్త్రీజనం చ, ని. 'శుద్ధాంతశ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః. అవిరోధేన అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ర అంతఃపురే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా ద్వ్యర్థమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానారూపాశ్చ చింతాప్రకారాః విచారపరిపాట్యో యేన స తథోక్తః. 'కిన్ను సీతాఽథ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా, ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధ చింతాక్రాంతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. అత ఏవ ప్రాకారాదవప్లుతస్సన్, లంఘిత ప్రాకార స్సన్నిత్యర్థః. అశోకవనికాయామపి రావణాంతఃపురోచిత ప్రమదవనేఽపి, మైథిలీం సీతామన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం, ప్రణతిం నమస్కార మతనుత అకార్షీత్, ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థ మిష్టదేవతానమ

---

1 నిద్రాయామ్. 2 యువతిపరివృతమ్. 3 ప్రాసాదాత్. 4 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్,

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వన్ క్షణా
దశోకవనికా మగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః,
పరామభిలషన్గతిం శమధనో యథా నిర్మమ
స్త్రయీ మఖిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధీమ్. ౨౫

గ. తతస్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలసరళవకుళవంజుళతిలకామలకకుటజలికుచకతకతక్కోలాంకోలలవంగవికంకతకేతకీ [1]కదమ్బోదుంబరకపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

స్కారం చకారేత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'వసూన్ రుద్రాంస్తథాదిత్యా నశ్వినౌ మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ' ఇతి. ౨౪

అసావితి. అసౌ హనూమాన్, జనకనందినీం జానకీం, తత ఇతో, విచిన్వన్ మృగయన్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతిశ్చ యస్య స ; తథోక్తస్సన్, విశేషణమేతచ్ఛమధనేఽపి యోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్, కథమివ మమేత్యేత దవ్యయం. మమత్వాద్వాంఛితాద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః. పరాం గతిం ముక్తి మభిలషన్ వాఞ్ఛన్, అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. త్రయీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సామాన్యం విశేషే పర్యవస్యతీ'తి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వా ద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యా మివేత్యర్థః. ని. 'ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీ'త్యమరః. 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలఙ్కారః. స చ త్రయ్యామోషధిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారేణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః తమాలాస్తాపింఛాః, కృతమాలా ఆరగ్వధాః, సరళా దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తిష్యఫలాః. కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రుమవిశేషాః అంకోలా నికోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్రుచాం వృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణా వా మాకందా శ్చూతవిశేషాః కుందాని మాఘ్యాని తిందుకాః

[1] కదంబక.

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనసవేతసపలాశపాటలముష్కక [1]ప్రియాళుప్రాయై రనేకై రనోకహనివహైః [2]పరివృతాయాం పరిభ్రమ [3]న్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచన కాఞ్చనమయీం శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్రసంఛన్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః,
న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదశాం దధౌ. ౨౭
మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహీవనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

స్ఫూర్జకాః చందనాః మలయజాః స్యందనాస్తినిశాః చంపకాః హేమపుష్పకాః చాంపేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశుకాః పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకాః ?వా రసాలాశ్చూతాః ప్రియాళవో రాజాదనాని చేత్యేతేషాం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏతేషామభిధాన మమరకోశాదౌ ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయై రేతత్ప్రచురై రనేకైర్బహుభి రనోకహనివహైః వృక్షషండైః, పరివృతాయాం పరిపూర్ణాయాం, తస్యామశోకవనికాయాం, పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనార్థ మిత స్తత స్సంచరన్, అభ్రంకషమంతీ త్యభ్రంకషాః. అత్యున్నతాః. 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః, తై ర్విటపైః శాఖావిస్తారై ర్నిబిడిత గగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగామిత్యతిశయోక్తిః, కాంచనకాంచనమయీం హిరణ్మయీం, తాద్రూప్యే మయట్, ఙీప్, శింశుపామగురుతరుమారురోహ ఆరూఢ వాన్, యదధః ప్రదేశఏవ జానకీనివాసస్థానమితి భావః. ని. 'పిచ్ఛిలా గురుశింశుపా' ఇత్యమరః. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో హనూమాన్, తత్పత్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంఛన్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రం యస్య స, తథోక్తస్సన్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య శ్రీమహావిష్ణోః దశాం, దధౌ, అన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీయాతిష్ఠదిత్యర్థః. తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవా త్తత్సదృశీం దశామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలఙ్కారః. ౨౭

అ. తత స్తదధస్తా త్సీతామపశ్యదిత్యాహ.—మల్లీమితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన, చూతవనా త్సహకారోద్యానాదుద్ధృత్యేతి శేషః. స్నుహీవనే సింహుండీకాననే,

1 ప్రియాల. 2 పరివృతామ్. 3 అభ్రంకషవికటవిటప.

మాలాం దేవకులాదివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవీ మాశ్రమతస్తదా [1]స్వభవనం నక్తంచరేణ చ్ఛలా
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్మారుతిః. ౨౮

గ. పున రయ (²మేనా మాలోక్యై)వం చింతాం తతాన. ౨౯

వ. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి నివసే న్నిశి శీతభాను
శ్ఛాయాం వినాఽపి [3]నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్. 30

సంస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచికిలాలతామివ. ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతభీరుస్స్యాదష్టపత్రికే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా దేవకులాద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శేషః. ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే గృహేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. శ్మశానే పితృవనే, క్షిప్తాం, మాలాం స్రజమివ. శోచ్యామిత్యర్థః. నక్తంచరేణ రావణేన, ఛలాత్. ఆశ్రమతస్తపోవనాత్, అపహృత్యేతి శేషః. స్వభవనమానీతాం ప్రాపితాం, అత ఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యకలనాం దేవీం సీతాం, తదా తస్మింత్సమయే, మారుతిరాలోకయదపశ్యత్, అనేకైవేయముపమా. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

పునరితి. పునర్భూయోఽపి, అయం హనూమాన్, ఏనా మాలోక్య ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన చకార. ౨౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రౌ, శీతభానుశ్చంద్రః జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యన్తావినాభూతామపీతి భావః. నివసేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్. తథా దివసేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా, ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహాయేత్యర్థః. నివసేత్. నైతచ్చిత్రమితి భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ. కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్తస్సన్, రఘుపతిః శ్రీరామః, ధైర్యం మనస్స్థైర్యం, పరిగృహ్య అవలంబ్య, 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః, సప్రాణ స్సజీవ ఏవ, వసతీతి యత్. ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ క్షణమాత్రమపి ప్రాణాన్ ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః. అత్ర శీతభానుదివసేశ్వరయోర్జ్యోత్స్నాఛాయా

---

1 స్వభవనే. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 విలసేత్.

౮. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథమపి [1]నీతే నిశీథసమయే నిశీథినీనాథేఽపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ[2]సేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ స్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత[3]వైకక్ష కమాలయా[4]ముకుటరత్నప్రభయా చ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనై శ్శనైరవిశదశోకవనికామ్. ౩౧

విసాభావేన నివసనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౦

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీథసమయే అర్ధరాత్ర కాలే, నీతే గమితే సతి. ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వౌ' విత్యమరః. తథా నిశీథినీనాథే చంద్రేఽపి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠ మానే అభిలషమాణే, అస్తోన్ముఖే సతీత్యర్థః. దశకంఠస్తు రావణోఽపి, నిద్రాశేషేణ స్వా పావశిష్టాంశేన, స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్యస, తథోక్తః. 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాఙ్గాత్షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్యసతథోక్తః. తదా సరసహరిచందనచర్చయా సద్రవరక్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవేరస' ఇత్యమరః. జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో లౌహిత్యమనురాగశ్చ యేన స, తథోక్తః. 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదౌ' ష్విత్యమరశేషః. తథా పరివర్తితా ఉపరిసన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్ప్రసారిత పుష్పమాలా తయా చ. ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్ యత్తిర్యక్ క్షిప్త మురసీ'త్యమరః. ముకుటరత్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యా చ, తిరస్కృతా న్యక్కృతా నక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమౌక్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన స తథోక్తస్సన్, ఏకత్ర ప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతి భావః. ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి మౌక్తికై'రిత్యమరః. శనైశ్శనైర్మందప్రకారం, మదమదనావేశవశా దతిమంథరమిత్యర్థః, అశోకవనికామవిశత్ ప్రవిష్టవాన్. ౩౧

1 నిశీథసమయేగతే. 2 సేవాసముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య. 4 ముకుటతట.

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం
కరతలకలితాభి ర్దీపికామార్జనీభిః;
దిశిదిశి పరిమృష్టం య త్తమ స్త త్సమ స్తం
హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య. ౩౭
సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం
సీమంతినీతి హతనీతి రవాప పాపః,
ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి •

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తిసమయే. అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. వారసీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యే'త్యమరః. కరతలకలితాభి ర్హస్తతలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిః శోధనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, య త్తమోఽన్ధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాతమితి శేషః. తత్సమ స్తం కృత్స్నం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృదయమేవావజగాహే ప్రవివేశ, యథా లోకే స్త్రీకరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టో ధూపరాగః కుత్రచిన్మందిరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కం శార్వర మంధకారం గిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పరమమోహావిష్టహృదయ స్తదానీమశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమఃప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, సాచ తమసః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యూఢేతి సంకరః. ౩౭

అ. తతః కింతత్రాహ.—సోఽయమితి. మదేన దర్పేణాంధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య తథోక్తః, అత ఏవ హతనీతి ర్నష్టనయః, దుర్వినీత ఇతి యావత్. తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్మషాణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః. అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః.సోఽయం రావణః,సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః. నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతి భావః. రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మభార్యాం వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ్. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః. తతః పల్లవితశబ్దేన 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఆమూలం పల్లవితా సంజాతపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్, కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః సేతి, మత్వేతి శేషః. ని. 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియే'తి హలాయుధః. వితానస్యాయం వైతానో

వైతానపావకశిఖామివ వారణేంద్రః. 33

గ. ఏత[1]ద్దర్శనేన వేపమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్యయాదముమేవ తృణమన్తరతః కృత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. 34

యజ్ఞీయః. ని. 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానః' మిత్యమరః. సచాసౌ పావకశ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలా మివ, అప ప్రాప, ఉపమాలంకారః. అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యాత్సీతా పాతివ్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచితమిత్యవగంతవ్యమ్.

ఏతదితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణః దర్శనేనావలోకనేన, వేపమానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యాస్సా,తథోక్తా' మైథిలీ, కుత్సితః పురుషః, కాపురుషః. 'భాషా పురుష' ఇతి వికల్పాత్కుశబ్దస్య కాదేశః. తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితానీతి యావత్. తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోర దుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరం, అదర్శన మివాత్మానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి, కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థః. విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వాభిసృష్టరూపాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విశ్వాసాద్ధేతోః. † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యంతరం ప్రతీత్యర్థః. తృణమంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ, రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్తృణవ్యవధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథా శ్రీరామస్తృణేనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథాఽనేనైవ తృణేన త్వామపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య తవేదం తృణమేవ భోజ్యమితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః పతేతి బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్యమేతత్తృణసదృశమితి బుద్ధ్యా వా, జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సానుబంధో వినశిష్యతీతి తృణం ఛిత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థః. ‡

---

1 దర్శనవేపమాన.

† 'హృదయదయితశౌండీర్యప్రత్యయా'దితి పాఠే శౌండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అముమేవ తృణాయ మత్వా స్థితాపి తృణమంతరతః కృత్వా ప్రత్యభాషతే'తి పాఠే అముం రావణమేవ తృణాయమత్వాతృణవదనాదృత్య 'మన్యకర్మణ్య

[1]అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురుర్భవతః పరకళత్ర [2]రతిరపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 39

భూయోఽపి పంచవటీపరిసరమముం జనం [3]ప్రభంజన ఇవానుకూలః కూలోపకంఠపరిభ్రష్టాం నావమివ యది నయేథాస్తర్హి తవాపి

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—అయీత్యాదినా. అయీత్యామంత్రణేన తస్య నామాప్యుచ్చరితుమనర్హమితీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యమ్. సకలాః సమస్తాః యేసమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః. పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా 'పరమేష్ఠః కి దితి ఇనిప్రత్యయః ఔణాదికః' తత్పురుషే కృతి బహుళ'మిత్యలుక్ 'స్థాస్థిన్ స్థూణా'మితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురుర్నను కులస్వామీ నను, వంశప్రవర్తకః ఖల్విత్యర్థః. బ్రహ్మణో నప్తృత్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పరకళత్రేషు రతిరనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశేషః. ని. 'రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః. గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం వంశే పుమాన్ శైల' ఇతి భాగురిః. అపత్రపాం లజ్జాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి రవధారణే, శేషేప్రథమః, త్వదీయజుగుప్సిత కర్మవశాత్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవంతీత్యర్థః. సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశకేన త్వయా తన్నిష్ఠేనైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్యమితి భావః. ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జాసాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 39

అ. తథాచ కిమ త్రేతికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమానమేతద్ధితం తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీత్యాహ—భూయ ఇతి. అముం జనమిత్యాత్మనిర్దేశః. మా మిత్యర్థః. పురుషబుద్ధిరేవ మయి కర్తవ్యా న తు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థమిత్థం నిర్దేశః. పంచవటీపరిసరం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభువమ్. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివ పరిభ్రష్టాం ప్రతికూల

నాదరే' ఇతి చతుర్థీ. తస్మైవతృణత్వేన భావనయా తృణనిధానానుపయోగేఽపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణవిధానమితి మంతవ్యమ్.

1 అయిభోః. 2 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రప్యనిరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనఇవ.

దయతే నియతం మదీయో జీవితేశః స్వాత్మజ్జీవితేశోఽపి త్వయి దయాళుర్భవేత్. 3౬

[1]దాశరథేరజయ్యాయా మైత్ర్యాః పాత్రమపి భవితాఽసి [2]కింతు ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయరుచిరలగ్నసాంద్ర [3]వసాపంకిలముఖ

వాయువశాదమార్గగతాం, నావం. కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమిత్యనేకేవేయ ముపమా. భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్, నయతిర్ద్వికర్మకః. తర్హి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాళురితి భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వః. తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి, సంబంధ సామాన్యేషష్ఠీత్యుక్తం ప్రాక్, † నియతం నిశ్చితం, దయతే దయాం కరిష్యతి, మహాప రాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్విక గుణగణానాపరతంత్రా ఏవ దయాళవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః. అత స్స్వాత్మజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోఽపి, త్వయి విషయే, దయాళుర్దయావాన్ స్యాచేన్న మారయే దిత్యర్థః. శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితి భావః. 3౬

అ. నచైవం మత్ప్రీత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్రమేవ ఫలమపితు సకలలోక శ్లాఘనీయ శ్రీరామమైత్రీపాత్రమపి భవిష్యసీత్యాహ.—దాశరథేరితి. దాశరథేః శ్రీరామస్య సంబంధిన్యాః అజయ్యాయాః జేతు మశక్యాయాః అపరిహార్యాయాః యావ జ్జీవనభావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యో య శ్శక్యతే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్య మరః. 'క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థ'ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, మైత్ర్యాః సఖ్యస్య, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యః, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయశ్చాయం లాభ స్తవ భవితేతి భావః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. విపక్షే దండ మాహ. కింత్వితి. కిం తు మదుక్తానన్యథాకరణ ఇత్యర్థః. ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం యథాతథా 'సుచిర' ఇతి పాఠే అతిచిరకాలమారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్ర

---

† తవాపి దయతే త్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః 'అధీగర్థదయేశాం కర్మ' ణీతి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నో చేదితి వా పాఠాం తరం సాధు. 3 వసాపఙ్కపఙ్కిలిత.

మార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవ_న్త మ_న్తరేణ కశ్చిద్దధీత నిజహృదయ గళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

౧. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమారాభావావగ్రహ తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రి చాతకానాం[1]శోణితామ్బుపారణాం తవా పనయశ్చే త్క_స్సమర్థో నివారయితుమ్. 33

వసయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, పిచ్ఛాదిత్వా దిలచ్, ముఖ మగ్రం వదనం చ యస్య తం, తథో_క్తమార్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య, శిలీముఖం బాణం, భవ_న్త మంతరేణ త్వాం వినా. 'అంతరా_న్తరేణ యు_క్తే' ఇతి ద్వితీయా. నిజహృదయాత్ స్వకీ యవక్షస్థలాత్ గళితా నిస్సృతా యా రుధిరధారా, తయా! ప్రక్షాళయితుం శోధ యితుం. కశ్చిద్దధీత శ్రద్ధాం కుర్యాత్. తాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్, నాన్య ఇత్యర్థః. మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయవక్షో విదారయిష్యతీతి భావః. 'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృ_త్తిర్వా'చ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వని పాతః. 32

అ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి నిపతతాం కోవా నివారయితేత్యాహ.—అథవేత్యాది. అథవేతి పక్షాంతరే. జనస్థానే యత్సమరం ఖరాది రాక్షసమారణరణం తస్మాదారభ్య, తతః ప్రభృతీత్యర్థః. 'అన్యారాదితర_ర్తే' ఇత్యత్రార భ్యార్థయోగేఽపీతి వచనాత్పక్షే పంచమీ. అత ఏవ 'తథా కా_ర్తిక్యాః ప్రభృత్యా గ్రహాయ'ణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్దయోగా త్పంచమీతికైయటః. సమ రాభావ ఏవావగ్రహో వృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవ గ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' విత్యమరః. తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిపత్రిణాం లక్ష్మణ బాణానామేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్. ని. 'పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయో' రిత్యమరః. శోణితాంబుపారణాం త్వద్రక్తాంబుపానం, తవాపనయశ్చేత్ప్రత్యర్పణాభావరూపదుర్న యో యది, తర్హి, నివారయితుం, కస్సమర్థః. అమోఘానాం లక్ష్మణబాణానాం గతిం బ్రహ్మాఽపి వారయితుం న శ_క్తః. అత స్తద్బాణా ఏవ త్వద్రుధిరం పాస్యంతీతి భావః. †

† 'పారణా తవాపఘనఘనత శ్చే'దితి పాఠే అపఘనోఽంగం సఏవ ఘనో మేఘ స్తస్మాత్ లభేతేతి శేషః. లభేత చేత్ తర్హి తాం పారణాం నివ_ర్తయితుమిత్యాద్య న్వయః ప్రాగ్వత్. 'పారణాం తవాపఘనఘనత' -ఇతి పాఠే పూర్వవద్రూపకం, ప్రాప్తా మిత్యధ్యాహార్యమ్. 1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం [1]పంచబాణీవిభిన్నం
న హి జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాఽపి వాణీ,
జనముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదష్టం
విశతి [2]హృతవిషాధే రోషధేః కిన్ను శక్తిః. ౩౯

గ. ఏవం జనకదుహితురవధీరణాఘటితిమాకర్ణ్య కోపపరాఙ్ముఖో దశముఖస్తామభితో నివసంతీరారక్షికరాక్షసీః [3]ఉద్దిశ్య భవత్యః

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, పంచానాం అరవిందాదీనాం బాణానాం సమాహారః పంచబాణీ త్రిలోకీవత్ ప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విదారితం అత్యంత కామోపహతమిత్యర్థః. ఏకబాణభిన్నస్యైవావస్థా వక్తుం న శక్యతే పంచబాణీభిన్నస్య తు కిం వక్తవ్యమితి భావః. నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాఽపి, ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్ న ప్రాపత్, కామాంధహృదయో ఽయం న కామపి వాణీమశృణోదిత్యర్థః. అపిస్నేత్యర్థః. హిరవధారణే. ని. 'హి హేతావవధారణే' ఇత్యమరః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—జనమితి. ఉపనతమృత్యుమాసన్నమరణం, అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దష్టం, జనం హృతవిషాధేః, విషదోషపరిహారణశక్తాయా అపీత్యర్థః. ఓషధేశ్శక్తిస్సామర్థ్యం. విశతి కిం ను న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః. దృష్టాంతాలఙ్కారః. 'యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాన్తో నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్.‡ ౩౯

ఏవమితి. ఏవముక్తరూపాం, జనకదుహితుస్సీతాయాః, అవధీరణాఘటితిమవమానవచనమాకర్ణ్య, కోపపరాఙ్ముఖః కోపవినివృత్తముఖః. దశముఖః, తామభితస్తస్యాస్సీతాయాస్సమంతాదిత్యర్థః. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. నివసంతీర్వర్తమానాః. ఆసమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజనమాసామిత్యారక్షికాః. †'ప్రయోజన' మితి ఠక్ జీప్ తతః 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాశ్చ తాః రాక్షస్యశ్చ తా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనాస్సు పుణ్యా

‡ 'పంచవక్త్రాహిదష్ట' మితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధా 'త్పంచబాణప్రభిన్న' మితి పాఠ ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్మథః. † 'ఆరక్షకరాక్షసీ' రితిపాఠే ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకాః కర్తరిణ్వులి టాప్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషార్తే. 3 ఆహూయ.

చతుర్భి రప్యుపాయై [1]రేనా మవశ్యాం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మనను కూలా చే దిమాం హతాశాం[2]ప్రాతరాశాయ మహానసం నయతేత్యా దిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాన్తమేవ ప్రవివేశ. ౪౦

౧. †తదను క్షణదాచరీణాం భీషణవీక్షణవాగ్ఘోషోన్మేషణముకుళితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూథపరివృతసారంగాంగనాభఙ్గిమఙ్గీ

సంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హేరాక్షస్యః, 'భాతేర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్భిరప్యుపాయై స్సామదానభేదదండరూపైశ్చతుర్భి రుపాయైరప్యేనాం సీతామవశ్యం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేన కేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వమిత్యర్థః. అథేయం సీతా అననుకూలా అవశగా చేత్తర్హి హతాశాం నష్టబుద్ధి మిమాం సీతాం, ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం. ని. 'సమానౌ రసవత్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః. నయత ప్రాపయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః. నయతి ర్ద్వికర్మకః, ఇత్యేవమాదిశ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇత్యర్థః. ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహమేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్. ని. 'నిశాన్తం భవనోషసో' రితి విశ్వః. ౪౦

తదన్వితి. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, పిశాచీనాంచ, భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యస్మిం స్త త్తథోక్తం తస్మాద్వాగ్ఘోషోన్మేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవ యశస్వినీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్చారణాత్. తథావాగేవ దోషా రాత్రిస్తస్యా ఉన్మేషణా దావిర్భావా ద్ధేతోః. ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మిష్యత' ఇత్యభిధానాత్, ముకుళితం సంకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీపరుషభాషణవశా న్నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ' మిత్యమరః. శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలఙ్కారః. కిం చ పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః. ని. వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నే' త్యమరః. తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయాహరిణాంగనాయాః యా భంగీ పరిపాటిః తామంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువానేత్యర్థః

---

† 'తదను రోషభీషణవీక్షణానాం క్షణదాచరీణాంవాగ్ఘోషే'తి పాఠే రోషే. త్యాది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 ఏనామ్మమావశ్యం. 2 ప్రాతరశనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా[1]ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ చింతామేవమకరోత్.

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,
[2]మామిహస్థామార్యపుత్రః కిం నాధిగతవాన్ ప్రభుః. ౪౨

గ. ఆహోస్విత్క్రవ్యాదమాయయా విపర్యస్తప్రకృతేః కాకుత్థ్సస్య కిమనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మామహరద్దురాత్మా
కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్

ఉపమా కరోతే స్తాచ్ఛీల్యే శానచ్, తథా శాపబలాద్వసుధాం ప్రపన్నా భూలోకం ప్రాప్తా, గీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవ స్థితా జనకనందినీ, ఏవం వక్ష్యమాణరూపాం, చింతామకరోత్. ౪౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ — నూనమితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతో మదపహారవార్తా యేన తస్మిన్, జటాయుషి గతాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీతి ఇహస్థాం అత్ర లఙ్కాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుపిస్థ' ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః, మాం నాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవాన్కిమ్. అజ్ఞాతవాన్కిం, నూనం, అన్యథా కథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితి భావః. ౪౨

ఆహోస్విదితి. ఆహోస్విత్ యద్వా, క్రవ్యాదమాయయా రాక్షసవంచనాశక్త్యా, విపర్యస్తప్రకృతేర్విపరీతభావస్య, పూర్వవిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః. కాకుత్థ్సస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదరస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం, మయీతి శేషః. † అథవేతి పాఠాంతరే. ౪౩

అ. తదేవాహ — నేతి. దురాత్మా దుర్హృదయః రావణః, మాం కేవలం మామేవ, నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాం దయాం, చాహరత్. కయాఽపి వా మాయయాఽపహృతవానిత్యర్థః, నను కథమేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇదమేతత్కృపాహరణం, నచేత్తర్హి, సంశ్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః, నిరంతరాశ్రితరక్షణతత్పర ఇత్యర్థః. ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం

---

† 'సంజాతే' తి ప్రాచీనపాఠ స్తు సాధుః వర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యాత్.

1 వసుంధరామ్. 2 మామిహావస్థితామార్యపుత్రః కిం నావబుధ్యతే.

[1]ఇదం నచే త్సం శ్రితవత్సలః కిం
భవే త్స తూష్ణీం జగదేకవీరః. ౪౪

గ. ఇత్థం విలప్య రఘుపుంగవ ([2]మేవ సంతతం) చింతయతీ కృచ్ఛ్రా
న్మూర్ఛా మగమత్. ౪౫

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భ ర్త్సయంతీ ర్నిభృతం నివార్య,
అస్వాప్నలోకోత్సవ మాత్మదృష్టం దుస్స్వప్న మేకం త్రిజటాజగాద.
కిం చః—ఉపఘ్నవృక్షస్య పరోక్షభావా

కామబల' ఇతి లప్ప్రత్యయః. జగదేకవీరః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః. శ్రీరామః, తూష్ణీం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరతన్త్రో జాయేత కిం, న భవేదేవేత్యర్థః. కృపాహార ణాభావే కథమిత్థం సమర్థస్యాప్యస్యాశ్రితేషు తూష్ణీం భావ ఇతి భావః. అత్ర కృపాహరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౪౪

ఇత్థ మితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుంగవం శ్రీరామమేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసి భావయంతీ సతీ, కృచ్ఛ్రా త్ప్రాణసంకటాత్, మూర్ఛాం మోహమగమత్, శ్రీరామసంవేదనేన రావణభర్త్స నానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాఽభూదిత్యర్థః. ౪౫

అ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీరితి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవ ద్యపణ్యే' త్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం, నిర్భర్త్సయంతీః పరితర్జయంతీః, భర్త్స యతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీః రాక్షసీః, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య నిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచి ద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ, అస్వప్నలోకస్య దేవనివ హస్య ఉత్సవం హర్షజనకం, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితి భావః. ఉత్సూతే హర్ష మిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి రసాకరే, ఆత్మదృష్టం ఆత్మనాఽనుభూతం, ఏకం దుస్వప్నం రావణవినాశసూచకత్వాద్దుష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసా నామభావాయ భర్తురస్యా జయాయ' చేత్యాది. వృత్త ముపజాతిః, న కేవలం స్వప్న మేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా అలంబనభూతాఽప్యభూదిత్యాహ—కించే తి చే త్యర్థః. ౪౬

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపఘ్నేతి. ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృ క్షస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః. ని. 'స్యాదుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇత్య

1 ఇత్థమ్. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

దుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠంత్యాః,
నక్తంచరస్త్రీముఖకర్శితాయాః
సీతాలతాయాః స్త్రిజటా జటాఽభూత్. ౪౭

గ. తదనన్తర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం మారుతి రియ మనుపేక్షణీయా తపస్వినీ నీతిమముఞ్చంతీం చిన్తాం పరిగృహ్య నేదీయానస్యా బభూవ. తతః. ౪౮

ప దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రభిన్న
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణ భేషజాని,

మరః. 'ఉపఘ్న ఆశ్రయ' ఇతి నిపాతః. పరోక్షభూతే చసాన్నిధ్యార్థేలోకః, పృథ్వీం భువముపేత్య సుచిరం, అతిచిరకాల మారభ్యేత్యర్థః. లుఠంత్యా వివర్తమానాయాః, కించ నక్తంచర స్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషవచనైః కర్శితాయాః కార్శ్యం ప్రాపితాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్. తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటక విశేషాణాం ముఖైః వదనైః కర్శితాయాః అర్దితాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘంట్వంతరేషు ప్రసిద్ధః, సీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా, పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః. అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాశాలే శిఫాజటే' ఇత్యమరః. శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాశ్వాసయామాసేత్యర్థః. శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః. ఉపజాతివృత్తమ్, ౪౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే' ఇత్యభిధానాత్, 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం, రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వా దితి భావః. మారుతి ర్హనూమాన్, తపస్వినీశోచ్యా, ని. 'మునిదీనౌ తపస్వినా' విత్యమరః. అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, విలంబకరణేన న హింసనీయేతి యావత్. ఇతి మత్వేతి శేషః. నీతిమముంచతీం నీతియుక్తామిత్యర్థః. 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః. చింతా మేతత్సాంత్వనభావవిచారం, పరిగృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయాన్ సంతికవర్తీ, బభూవ, 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధౌ' విత్తి నేదాదేశః. తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్, ౪౮

దేవ్యా ఇతి. అయం హనూమాన్, దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూపం యద్వజ్రం మాయుధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయోరంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌష

విస్రంభణార్థమయ మన్వయసంగతాని
రామాభికీర్తనమధూని శనైర్న్యషించత్. ౪౯

గ. తదనంతరం సమన్తాత్ప్రిసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా సలక్ష్మణాయ [1](రామాయ) భర్త్రే భద్రమాశంసమానా జనమిమం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథమాప్నుయాదితి [2]విచింత్య మాయాస

ధఖైవణ్యా' నీత్యమరః. తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథ కుంజరవాజిమా' నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః. రామాభి కీర్తనాని శ్రీరామ నామసంకీర్తనాన్యేవ మధూన్యమృతాని, దేవ్యాస్సీతాయా, విస్రంభణార్థం, విశ్వాసో త్పాదనార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమౌవిస్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. 'అర్థేన సహ నిత్యసమాస స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యషించత్, శ్రావితవానిత్యర్థః. రూప కాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం, జనకతనయా సీతా, సమంతా ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః. ప్రసారితనయనా, కుతఏత త్ప్రియుక్త మితి ప్రవర్తితదృష్టి స్సతీ తస్యాం నేదిష్ఠాయామిత్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపావిటపే, స్థితమితి శేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీక్ష్య, దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నోఽయ మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శనస్యాశుభసూచకత్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వాదితి భావః. తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్నో మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్ర గణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా, అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ 'తేన సహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన'స్యేతి సహ శబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ 'చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యే' త్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశల మాశంసమానా, 'స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః. ని. 'శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః. ఆఙ్పూర్వాచ్ఛంసతే శ్శానచ్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యమరః. ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే'తి, ఇమమీదృగవస్థాపన్నం, జన

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత.

మాయాంతనైరృత[1]పతిబుద్ధ్వా తస్మా న్మారుతపుత్రా త్త్రత్రాస. ౫౦

౫. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యాజ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ న్నాంజనేయః కృతాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౫౧

౫. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర వేగేన తామ్యతః,
రాఘవేంద్రస్య దూతం మామన్యథా మాస్మ మన్యథాః. ౫౨

మిథ్యాత్మనిర్దేశః. స్వప్నః స్వప్నదశా, తథం తులో వా, అప్నుయాత్సంగచ్ఛేత్, నాప్నుయాదేవేత్యర్థః. తన్నాంతరీయకత్వా త్తస్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోఽపి నాయం న హి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానరభూమికయా, సమాగతః పునరాగతోఽయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి, బుద్ధ్వా, తద్గోచరభ్రాంత్యేత్యర్థః. తస్మాత్తథా భూతా న్మారుతపుత్రా త్త్రత్రాస బిభాయ, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. ౫౦

అ. తతః కిం తత్రాహ—స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య శాఖాయా స్సకాశాదవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యా త్తత్కాలోచిత నిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా, జ్జనకపుత్రీం జానకీం, ప్రత్యాయయ, న్నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః. † ని. ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః. కృతాంజలి ర్విరచిత కర సంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౫౧

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ.—కల్యాణీతి. హే కల్యాణి శోభనే జానకి, ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్నిరోధేనేత్యర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండముష్ణం పటు స్మృత'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో గ్లాయతః, క్లిశ్యత ఇత్యర్థః. ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశంకా న కార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహారమ్. ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత'ఇత్యమరః. మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్మ మన్యథాః, నవిజానీయా ఇత్యర్థః. 'స్మోత్తరేల' జ్చేతి చకారా దాశీరర్థే లుఙ్. 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౫౨

---

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నన్తపాఠే సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః.
1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తి ర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్మైథిలి మన్ముఖేన త్వాం కౌశలం కోసలరాజ[1]పుత్రః.
అపి చః—ప. శిరసా తవ సౌమిత్రి రకరోదభివాదనమ్,
అపృచ్ఛత్సోఽపి భద్రం త్వామధిపశ్చ వనౌకసామ్. ౫౪
గ. ఏవమభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా తయా తావదనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వయేతి. హే మైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య సః తథోక్తః, త్వదేకాయత్తచిత్త ఇత్యర్థః. అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్రవాకస్తస్య సమానో ధర్మో యస్య స తథోక్తః. అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కోకశ్చక్రశ్చక్రవాక' ఇత్యమరః. 'ధర్మాదనిచ్కేవలా'దిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా కోసలరాజో దశరథస్తస్య పుత్త్రః శ్రీరామః. మన్ముఖేన మద్ద్వారా, త్వాం కుశలమేవ కౌశలం, స్వార్థేఽణ్, క్షేమవచనం, అబ్రవీదవోచత్, బ్రువోలుఙ్, 'బ్రువిశాసీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్. 'అకథితం' చేతి సీతాయాః కర్మత్వం. ఉపజాతివృత్తమ్. ౫౩

అ. అథ ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తామప్యాహ.—అపిచేతి. అ. తదేవ వివృణోతి.—శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాంత్సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః. 'బాహ్వాదిభ్య'శ్చేతీఞ్ ప్రత్యయః. శిరసా మూర్ధ్నా, తవ, అభివాదనం నమస్కారమకరోత్కృతవాన్, అథ సుగ్రీవసఖ్యమపి జాతమితి సూచయన్నాహ. అపృచ్ఛదితి. సః ప్రసిద్ధః. వనౌకసామధిపోఽపి చ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ. ని. 'మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా' ఇత్యమరః. త్వాం భద్రం కుశలమపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్. దుహ్యాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్. ౫౪

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూతవిస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః. భయాదపేతయా, అపగతసాధ్వసయేత్యర్థః. 'అపేతాపోఢే'త్యాదినా పంచమీసమాసః. తయా సీతయా, తావత్తదానీ మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవసఖ్యం జాతమిత్యాది పృష్టస్సన్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. పవనతనయో హనూమాన్, వాలిమరణకారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యుర్య'

1 సూనుః.

సఖ్యమాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత[1] రామనామ మంగళమంగుళీయ మస్యై ప్రాయచ్ఛత్. ౫౫

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజ[2]నీయమాన
రామాంగులీయకవిలోకనవాసరస్య,
సత్యం కలాం [3]శతతమీమం భువి నైవ భేజే
పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే. ౫౭

గ. మహాభాగ సర్వథాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి [4]మృ

ఇతి యత్ప్రత్యయః. ఆఖ్యాయ సఖ్యకథయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన ఇవే త్యుపమా. సంతతసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ రూపం, విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళీశోభిత మిత్యర్థః. అంగులీయకం శ్రీరామప్రేషితా మభిజ్ఞానముద్రికాం. అస్యై సీతాయై ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, 'పాఘ్రా'స్థే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్మజాయాస్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహ మహోత్సవదివసః. కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య, పవనాత్మజేన హనూ మతా నీయమానమానీతం యద్రామాంగులీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగులిముద్రికా తద్వి లోకనవాసరస్య తత్సందర్శనదినస్య, శతతమీం శతస్య పూరణీమ్. 'తస్యపూరణే' డడితి డటి 'నిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చే'తి తముడాగమే టిత్త్వాత్ జీప్, కలా మంశమ్. ని. 'కలాస్యా న్మూలవృద్ధౌ శిల్పాదా వంశమాత్రకే, షోడశాంశేఽపి చంద్ర స్యే'తి విశ్వః. భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రాపైవ తతోఽపి సహస్రగుణా ధికానందజనకత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర కలాభజనసంబంధో క్తేరతిశయోక్తిః. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగులీయకప్రదానానన్తరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశయానందా సతీ, తం హనూమన్తం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

అ. భాషణప్రకారమేవాహ.—మహాభాగేతి. హే మహాభాగ పరహితాచరణ భాగ్యసంపన్న, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య, మృత్యురన్తకః. ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, తత్ప్రత్యాసాదనం, తథా నిశ్చిత మిత్యర్థః. న హ్యేతన్మద భ్యూహనమాత్రం కిం త్వాప్తముఖావ్ఛ్రుతమపీత్యాహ.

1 రామనామకమఙ్గుళీయకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమీమపీ'త్యేవ పాఠ స్సాధుః. భువీతిపదస్యానుపయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్యః తత్రైవ మహ్యా మనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ, అయమప్యనార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణ[1]న మామార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియతమహామపి మాసా దూర్ధ్వం న శక్నుయాం ప్రాణాన్ [2](కృపణాన్) ధారయితుమితి. ౫౮

౯. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహ న్నేవ తూర్ణమర్ణవముల్లంఘ్య [3]రఘువరచరణ సరసిజసమీపముపయాస్యామి నైవం మా మసమర్థం [4]సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్. ౫౯

తత్రైవేతి. తత్రైవ మదూహితప్రకారేణైవ మహ్యాం అనలేత్యభిధానం యస్యాస్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అస్మత్పక్షపాతిన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏత ద్వార్తా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథితమపి అతః అనార్యశీల స్తుచ్ఛస్వభావోఽయం రావణోఽపి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ. ఉపాయమంత రేణ, దండోపాయం వినేత్యర్థః. 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా, మా మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య. ఆర్యపుత్రేతి రాజపుత్రాణామభిధానం 'ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి నదా స్యతి, దండోఽప్యవిలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ-నియతమితి. అహమపి, నియ తం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోపరిష్టాదిత్యర్థః. కృపణాన్ దీనాన్, ప్రాణాన్, ధారయితుం నిరోద్ధుం 'శకధృషే' త్యాదినా తుము న్ప్రత్యయః. న శక్ను యాం శక్తా నభవేయమత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతి బభాష ఇతి సం బంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మ' జేతి. ౫౮

ఏతదితి. ఏతత్సీతావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనూమాన్, హేమ హానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమ పాతివ్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్, మాభైషీః భయం మాప్రాప్నుహి, తత్రభవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, వహన్నేవ స్కంధే ధారయన్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లం

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీధ్రేత్యాది పాఠః ప్రాచీనః.

కించ.—ప. మహామహీధ్రసధ్రీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాన్,
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ తమువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అపి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే
[2]ద్వియత మపాయినీ పరిణమేద్భవతోన పదవీ. ౬౧

అన్యచ్చ.—

ప. పాతివ్రత్యహుతాశనేన యది తం కుర్యాం మహాం భస్మసా
త్సత్యం దాశరథే శ్శరస్య నభవే దాత్మో[1]చితా పారణా,

ఘ్య ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీరామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీపముప యాస్యామి ప్రాప్స్యామి, ఏవం మా మనమర్థం, మానసమర్థయేథాః. నమస్యన్నే, త్యభిహితవాన్ ఉక్తవాన్. కించ అపి చేత్యర్థః. ౫౯

మహామహీధ్రేతి. సోఽయం హనూమాన్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహతా, మహీధ్రేణ గిరిణా సధ్రీచీం సమానాం, వృద్ధిముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. ని. 'మహీధ్రే శిఖరిక్ష్మాభృ' దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యాతుల్యామల్పీకృతసరిత్సమానాం, దశాం స్థితిం, దధౌ ధృతవాన్. ని. 'కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరి' దిత్యమరః. హనూమద్దేహాపేక్షయా సముద్రోఽల్పఇవ ప్రతీయత ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతా ముదితా, సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ మువాచ, హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ణః వారినిధి స్సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిమస్తి కించి దపి నాస్తీ త్యర్థః. అపితు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ వానరోత్తమ, మయా సహ త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచేద్భవతః, ఇయం, పదవీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా, పరిణమేద్భవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్యర్థః. ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఆంజనేయ, పాతివ్రత్యహుతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినా తం, రావణం, భస్మసా ద్భస్మీభూతం కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య, శరస్యబాణస్య, ఆత్మోచితా స్వానురూపా, పారణా పూర్తిస్తృప్తిరితి యావత్. న భవేన్నస్యాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః. శ్రీరామబా

1 విశేద్ధకామ్. 2 ఇయమనపాయినీ.

కిం చైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రమ్లానకాంతిర్భవే
[1]ద్భ్రాత శ్శాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ [2]శ్రేయసీ.

౧. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుతస్సీతాం [3]వినీతః పున [4]రాబభాషే.

ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా
శాఖామృగేణ పునరాగతిరిత్యయుక్తమ్,
ఏషా కథాఽపి భువనే [5]వితతా యది స్యా

నైవరావణహననం కర్తవ్యమితి భావః. శ్రీరామస్యాపకీర్త్యావహత్వాచ్చ మమైత న్నయుజ్యత ఇతి పక్షాన్తర మాహ. కించేతి. కించ ఏతస్మాత్ర మేవ నభవతీత్యర్థః. ఏతస్య దాశరథేః, యశః దానకృత్రోద్భవా సత్సమాఖ్యాతదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి రూపకమ్. ప్రమ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యేనైవ సీతా రావణం వినాశితవతీ రామ స్త్వశక్తఏవ జాతః, కిమిత్యపకీర్తి స్సంభవిష్యతీత్యర్థః. అతః, హేభ్రాత రిత్యాదరేణామంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణే విధ్వంసితరావణే సతి, శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీత్యర్థః. మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ ప్రశస్యాశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా క్షిప్రమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతి భావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. ౬౨

ఏవమితి. ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏతయేతి శేషః. పవన సుతో హనూమాన్, వినీతః వినయయుక్త స్సన్ సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్.

అ. తదేవాహ.—మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ, వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావా యా ఇతి భావః. శాఖామృగేణ వానరేణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమన మిత్యేత, దయుక్తమనర్హం, వంచనేనాపహరణం పునస్సంకోచేనాగమనం చేత్యేత త్సంభా వితాయా స్తవ న యుక్తమితి భావః. రాజ్ఞ్యాః పునా రాజమార్గేణైవాగమనం యుక్త మితి భావః. కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి. ని. 'విష్టపం భువనం జగ' దిత్యమరః. వితతా విస్తృతా ప్రచురా, స్యాద్యది, తర్హి, శ్రీరామధ నుషః శ్రీరామచాపస్య, జగత్త్రియప్రసిద్ధస్యేతి భావః. కా నామ కావా, ప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యాదితి శేషః, న స్యాదేవే

1 భవేత్తస్యాచ్ఛాసిత. భవేదాజౌ శాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 వినీతాం. 4 అభాషత. 5 విదితా.

త్వాం నామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః? ౬౪

గ. [1]కిం బహు నేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మీదృశస్య సమాచారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితమ్ యదుచితం క్షత్రియాణీ వాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాంత

త్యర్థః. అత స్త్వయాఽల్పకాలక్లేశసహిష్ణుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పునరాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేతవ్యా చేత్యయమేవ రాద్ధాంత ఇతి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయ న్నాహ.—కిమితి. బహునా కిం కాలయాపనకరై రన్యై ర్వచనై రల మిత్యర్థః. కుతః, ఇత్యేతత్ప్రకృత మిదమేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, సముచితత్వేన తదేవ విచారిత మిత్యర్థః. ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదిసమాప్తి' ష్విత్యమరః. కి మేత దిత్యత్రాహ. యది త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్న్యాః, య దర్హం యుక్తం, తదేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం. ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యేత్యర్థః. సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య త్సదృశం తుల్యం, తదేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, యదనుగుణం అనురూపం, తదే, వానుమోదితం అభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, యదనుకూలం సమ్మతం, తదేవ, కథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోద్భవా, 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం వే'తి ఙీష్. ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః, య దుచితం. తదేవోపక్రాంత మారబ్ధం, ఇత్యేవం, బహుశః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే జానకి, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్ష్మణౌ, లజ్జామి

---

1 అత్ర గద్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హం రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మీదృశస్య సమయాచారస్య తదేవ ప్రకాశితం యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః తదేవానుమోదితం యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితం యదుచితం క్షత్రియాణీజనవాణీక్రమస్యేతి బహుశః ప్రశ' స్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకామిమాం ప్రాప్తా విత్రి [1]జానకి జానీహ్యనుజానీహీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కాకుత్స్థేన విదితపూర్వమభిజ్ఞానం కిమపి దీయతామితి. ౬౫

౯. సా తు దీర్ఘం నిశ్వస్య నిశ్చిత్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే తరుణతరతరురమణీయతయా [2]మందీభవన్నందనవైభవే [3]రఘునందనే నోపధానీకృతాఙ్కాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిరచితవిదారణం ధారాధరనామానం కాకమేకం రఘుపతి [4]ర్వ్యలోకయత్. ౬౬

మాం, ప్రాప్తా ప్రవిష్టా, జానీహి అవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం, మామిత్యర్థః. ప్రస్థాతుం పునర్గంతుం, ఆమోచనశబ్దపదుపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః. అతఏవ, 'ప్రస్థానం గమనంగమ' ఇత్యమరః. అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ. అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం కించిదవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ—కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన కకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః. 'సుప్సుపే'తి సమాసః. కిమపి కించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యాబభాష ఇతి సంబన్ధః. † ౬౫

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ — సేతి. సాసీతాఽపి, తుశబ్దోఽప్యర్థః, దీర్ఘం, నిశ్వస్య, వక్తవ్యార్థస్మరణబీజోద్బోధకచింతానుభావం సవిషాదమభినీయేత్యర్థః. నిశ్చిత్య నిర్ణీయ తదుక్తం, 'సదృశాదృష్టచింతాద్యాస్స్మృతిబీజస్య బోధకా'ఇతి. అథ ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ. పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే. తరుణతరై రత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయతయా సుందరతయా హేతునా, అథవా తరుణతరాస్తరవో యస్మింస్తథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావస్తత్తాతయా, మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్మాత్తస్మిన్, తత్తథోక్త ఇత్యతిశయోక్తిః. చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచలతటవిపినే, రఘునందనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగో యస్యాస్తస్యాః. ని. 'ఉపధానం తూపబర్హ' మిత్యమరః. మమ, పయోధరపరిసరే కుచప్రాంతే, ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం, తథోక్తం, ధారాధర ఇతి

---

† అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్మారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందీకృతనందన. 3 రఘునందనోపధానీకృతోత్సఙ్గాయాః. 4 అవాలోకయత్.

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజపశా వాసవివాయసే సవీరః,
అథ తత్కృపయా హృతాక్షిమాత్ర శ్చిరజీవీ స దధౌ యథార్థసంజ్ఞామ్.

గ. సైషా పరిచితకథాస్మరణ[1]ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధ మపర మిద మభిజ్ఞాన ముస్సృచ్య. ౬౮

నామ యస్యతం, ఏకం కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః, వ్యలోకయత్ అపశ్యత్. ౬౬

అ. తతః కిమకరోదిత్యత ఆహ.—కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవస్యాపత్యం పుమాన్ వాసవిః అత ఇఞ్, సచాసౌ వాయసశ్చ తస్మిన్ ఇన్ద్రపుత్రే కాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్రహ్మాస్త్రం. విజపశా ప్రాయుఙ్క్త, అథ ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థాపన్నః. చిరంజీవీ చిరకాలజీవీ కాకః. తస్య శ్రీరామస్య, కృపయా దయయా, హృతమక్షిమాత్రం యస్య స, తథోక్తస్సన్, యథార్థసంజ్ఞాం చిరంజీవతీతి చిరంజీవీత్యన్వర్థనామధేయం దధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ కథయేతి వాక్యశేషః. సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రాపద్రుతస్సన్ శరణ్యాంతరాభావాత్తమేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణం గత్వా పునస్తత్కృపయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్రమేకం దత్త్వా ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'చిరజీవీ చైకదృష్టిః కాకలిః పికవర్ధన' ఇత్యమరః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్భం సంస్తరాద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్నిర్జజ్వాలాభిముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి, తతస్తు వాయసం దర్భస్సోఽంబరేఽనుజగామ హే'తి. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్. ౬౭

అ. ఇత్థం వాచికరూపమభిజ్ఞానం దత్త్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావర్తతేత్యాహ.—సేతి. సైషా సీతా, పరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాన్త స్మృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యాస్సా, తథోక్తాసతీ, కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః. 'వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' ఇత్యకారలోపః. నహ్యతేః కర్మణి క్తః, అపరమన్యత్, ఇదం వక్ష్యమాణం, చూడామణిమిత్యర్థః. ఉన్ముచ్య విశ్లిష్య. ౬౮

---

1 ద్విగుణ.

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాగ్నిదశం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వమసౌ ప్రతస్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః. ౬౯

చూడామణి మితి. కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నాని అంగాని యస్యాస్సా కృశాంగీ తన్వీ సీతా, 'అంగ గాత్రకంఠేభ్యోవక్తవ్య' మితి జీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యః సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండీభూతో యో రుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్. 'రుషే' త్యత్ర హలంతా ద్వికల్ప ష్టాప్ † అత్రోత్ప్రేక్షామప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరోరత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనూమతః, దదౌ శ్రీరామాయ వీక్షమపి ప్రదర్శయేతి దత్తవతీ ‡ [అత్ర కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. యతః 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి. స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహి స్వీయం ధనమస్మై దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన ప్రదర్శనమాత్రేణ మణిదానవ్యపదేశః, తథా చ నన్వేవమపి 'రజకస్య వస్త్రం దదాతి' 'ఘ్నతః పృష్ఠం దదా' తీత్యత్రాసి ప్రాప్నోతీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైతదస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారేణోక్తం. నను భాష్యకారమతేతు చతుర్థ్యైవ భావ్యం. తథా చ కైయటకారైః కైశ్చిదస్వర్థసంజ్ఞావిధానాద్దదాతి విషయఏవ సంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపత్తి పర్యంతమితి ప్రత్యాఖ్యానముభయముక్తం అన్యత్ర భాష్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచ క్రియాగ్రహణస్య 'గత్యర్థకర్మణీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'నశూద్రాయ మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండికోపాధ్యాయశ్చపేటికాం దదా'తీతి చ సప్రపఞ్చముపపాదితత్వాదితి] తతఃకపివరః తత్ప్రణతిపూర్వం తస్యాస్సీతాయాః నమస్కార

† 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నినిభ' మితి పాఠే రావణభీతిపుంజీభూతాగ్ని సదృశమిత్యర్థః.

‡ అత్రకుండలితగ్రన్థే అసాంగత్యం దోషజ్ఞైరన్విష్యపరిహార్యమ్.

గ. తతః కృతకృత్య[1]ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగమన మశోకవనికాం [2]బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. ౭౦

వ. స్వకృత్యైశ్శాఖానా మవనతి [3]మతీవ ప్రకటయ
న్నమార్గేణ భ్రామ్యన్పరికలితభంగ స్సుమనసామ్,

పూర్వకమాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గర్భే యస్య తన్మాణిక్యగర్భం తద్వదనం వక్త్రం యస్య తేన తథోక్తేన ఉరగేణ సర్పేణ తుల్యః సదృశః బాహుర్యస్య స, తథోక్తస్సన్, ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్, ఉపమా అస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౯

తత ఇతి. తతః ప్రస్థానానన్తరం, ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః, కృతకృత్యః కృతార్థస్సన్, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవనికాం, బభంజ మమర్ద, ఉత్పాటయామాసేత్యర్థః. ౭౦

అ. తదేవాహ.—స్వేతి. స్వకృత్యైః నిజదంక్రమణక్రియాభిః, శాఖానాం ద్రుమాణాం, అతీవాత్యన్తమవనతిం భుగ్నత్వం, ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్యత్ర స్వకృత్యైః నిజవ్యాపారైః, శాఖానాం వేదభేదానాం, అతీవావనతిం సమ్యగ్వివేచనం, ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్, ని. 'శాఖా వేదప్రభేదేషు బాహౌ పంక్తౌ ద్రుమాంగయో' రిత్యుభయత్రాపి యాదవః, తథా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భ్రామ్యన్ సంచరన్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, 'వా భ్రా' ఇత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరికలితభంగో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమా' నిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ‡ తథా శ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రానందకరవాచాం, ద్విజానాం అండజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నాయ

† ఆదాయ తత్ప్రణతీత్యత్ర 'ఆదాయ తం ప్రణ' తీతి పాఠే తం చూడామణిం ఆదాయ ప్రణతిపూర్వకం అర్థాత్సీతానమనపూర్వకమిత్యర్థః. అత్ర పాఠే మణి మితి నాధ్యాహార్యమ్.

‡ 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రతే ర్గృహీతానుసయో' రిత్యాదావివ నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః, తథా చ పరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 ఏవ నిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిజా. 2 ప్రబభంజ. 3 అనల్పామ్.

ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం [1]లంకోద్యానే దశవదనలీలామతనుత. ౭౧

గ. తదను సరభస [2]మారక్షికరక్షోగణనివేదిత [3]ప్రమదవనరదన ప్రకుపితదశవదన ప్రేషితా న్పితృపతికింకరభయంకరా న్కింకరా న్ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణ[4]ముపగతవతి హనూమతి. ౭౨

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

మనోహారవచనానాం ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథాఽఽమ్నాయే దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయం హనూమాన్, లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమ మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్యత్రాసంభవా త్తత్సదృశీం లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాచోక్తశ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః. శిఖరిణీవృత్తమ్. ౭౧

తదన్వితి. తదను అశోకవనికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షికః 'ప్రయోజన' మితి ఠక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ అశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః. తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం, యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యాదేతదేవ ప్రమదవన మన్తఃపురోచిత' మిత్యమరః. 'ఙ్యాపో స్సంజ్ఞాఛందసోర్బహుళ' మితి హ్రస్వః, తేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్ ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశీతిసహస్రసంఖ్యాకాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'తేషా మశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినా' మితి 'మేఘ్నిర్భయేషు కృఞః' ఇతి ఖశో ముమాగమః. ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి, చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగముపగతవతి అధితిష్ఠతిసతి. ౭౨

పునరితి. పున ర్భూయోఽపి, నిశమితం హతశేషై శ్శ్రావితం, అమితనిశిచరగణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసనివహసంహరణం యేనస, తథోక్తో రావణః, సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరికుపితో

1 లోకోద్యానే. 2 ఆరక్షక. 3 ప్రమదావన. 4 ఉపాగతవతి.

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పఞ్చ పంచాననపరాక్రమాన్ [1]ప్రఘసప్రము
ఖాంస్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వమితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పఞ్చ పఞ్చతాం నీత్వా ముహు
ర్ముహు ర్దాశరథిదూతోఽహ మిత్యాత్మాన ముద్ఘోషయంతం హనూ
మంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా [2]మధ్యక్షమక్షకుమార మ
ప్యక్షిపత్. ౭౪

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా

ఉత్యన్తక్రుద్ధస్సన్, 'పఞ్చాననపరాక్రమాన్' †సింహతుల్యబలాన్, ప్రఘసప్రముఖాన్ సచివముఖాన్ ప్రఘసాదీన్, పంచసేనాపతీన్ వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహ్ణీధ్వం, జీవతీతి జీవః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతేత్యర్థః. దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవతస్తస్య నిగ్రహణాభీష్టత్వాదితి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ణముల్ ప్రత్యయః. కషాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్. 'హిగతౌ' ఇతి ధాతోః 'హినుమీనా' నేతి ణత్వం.

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తానపి పంచసేనాపతీన్, తోరణపరిఘేణ తోరణ స్థితార్గళేన పఞ్చతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్యర్థః. ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథిదూత, ఇత్యేవ మాత్మాన ముద్ఘోషయంతమ్, 'దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, ఇతి వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః. హనూమన్తం, నియంతుం నిగ్రహీతుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అధ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం చ, అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమప్యక్షిపత్, ప్రాహిణోదిత్యర్థః. ౭౪

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన 'వక్షస్సంఘట్టే' తి పాఠే వక్షః స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతమ

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తతస్తే రాక్షసేన్ద్రేణ చోదితా మంత్రిణ స్సుతాః, నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తార్చివర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతా న్మంత్రిసుతాన్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్తమామ్. సవిరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రఘసం భాసకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకాన్. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరాన్నయవిశారదా' నితి.

1 ప్రమాసన; ప్రహస్త. 2 అభ్యక్షమక్షకుమారమాక్షిపత్.

నక్షత్రాణామకాలే సరణి మరుణయన్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షశ్శార్యాఖ్యశారాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. ౭౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరాణాం [1]మిషతామేవ [2]నిష్పాదితరంగ

డ్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద స్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయన్ అరుణీ కుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః. అరుణశబ్దా 'త్తత్కరోతీ' తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, అత ఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్రియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, స్తథోక్తా శ్శారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తామితి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయోగః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి న్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ' త్యభిధానాత్) క్షితి తలమేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం అక్షక్రీడాం అక్షకుమార సంహారణఖేలాం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరిచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేప ణీయా' నితిపాఠే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారానక్షోపకరణాని, క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః.†అన్యత్సమానం,‡(అత్ర శారశబ్దస్య అకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవిరేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షేషు గ్లహోఽక్షా స్తు దేవనాః పాశకా శ్చ తే' ఇత్యమరః. శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకా లఙ్కారః. స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౭౫

తత్క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరాణాం రాక్షసానాం మిషతాం పశ్యతామేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృత్యేత్యర్థః. 'షష్ఠీచానా దర' ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తి తం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటిత స్తంభజాతేన సముత్పాటితస్తంభసంభూతేన జాతవేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్మాత్సః జాతవేదాః, స్తంభసంభ్రమ

† 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకేక్షేపయిష్య' న్నితిపాఠే విధాయేతినా ధ్యాహారం, క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ ణిజర్థోఽత్ర వివక్షితః.

‡ (అత్రకుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితతదంగ.

నిష్పేషకృత్యశ్చైత్యప్రాసాద ముత్పాటిత స్తంభజాతజాతవేదసా దగ్ధ్వా భూయోఽప్యపాశ్రితతోరణ స్సమీరణసుతో బభూవ, ఏనమపి వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య [1]నిశాచరపతే ర్యుగపదేవ నిపేతుః పుత్రే సుత్రామజితి [2]సమితిహేతో ర్వింశతిర్దృష్టయః. ౭౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
సమరముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః?,
ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయ న్మేఘనాదం
ప్లవగమిహా నయేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షసేంద్రః. ౭౭

ణజనితాగ్నినేత్యర్థః. చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురం, దగ్ధ్వా సమీరణసుతో హనూమాన్, భూయః, పునరప్యపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాన్తరో బభూవ, పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమాశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథాచ శ్రీమద్రామాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం. ఉత్పాటయిత్వా వేగేన హనూమా న్పవనాత్మజః. తత స్తం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలః, తత్ర చాగ్ని స్సమభవ త్ప్రాసాద శ్చాప్యదహ్యతే'తి, ఏనం వృత్తాన్తమక్షకుమార వినాశ వార్తామపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతేః రావణస్య, వింశతి దృష్టయః వింశతి సంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితిహేతోః, యుద్ధార్థమిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ' ఇత్యమరః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ. పుత్రే నిజతనూజే, సుత్రామజితి ఇంద్రజితి, యుగపదేకవారమేవ, నిపేతుః ప్రసస్రుః, త్వమేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకదైవ నిఖిలాభిరపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీదిత్యర్థః. ౭౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషా యేషాం తే అనిమిషాః దేవాః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. ని, 'సురమత్స్యావనిమిషా' విత్యమరః. తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థం తు కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. క స్సమర్థః శక్తః, న కోఽపీత్యర్థః. భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నరచారణసురాణాం సర్వేషామపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వాదితి భావః. ఇత్యేవంభూతేన, నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

---

1 పిశితాశనపతేః 2 సమతి.

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం [1]చమూం రక్షసాం
తస్యాంతఃపురయోషితాం రచయితుం మానం వినారోదనం,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లఙ్కాపురీమగ్నినా
శుద్ధాం కర్తుమముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. ౭౮
సంగ్రామదుర్దినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః. ౭౯

సేంద్రో రావణః, ప్లవగం వానరమిహాత్ర, నయ ప్రాపయ. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, మాలినీవృత్తమ్. ౭౭

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం, తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య, అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం, మానం వినా నిర్మర్యాద మిత్యర్థః. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా. రోదనం అశ్రుమోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః, అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోధకయోరితి భావః. 'దేవతాద్వంద్వేచే'తి దీర్ఘః. ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయాత్సమ్యక్ప్రవృత్త్యభావాదితి భావః. లఙ్కాపురీ, మగ్నినా వాలానలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్యర్థః. అముష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేచైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితుమశక్యత్వా దితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౮

సంగ్రామేతి. శరాన్ బాణాన్ శరాణి నీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరేచే'తి నానార్థరత్నమాలా, తస్మిన్పూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్. ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హీ మయూరఇవ. ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః. మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతిర్హనూమాన్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటయుద్ధలాభాదితి భావః. తమిమముత్పత్త్యనంతరమేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి. శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా. ౭౯

---

1 చమూః. 2 శుద్ధిమ్.

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ [1]సగంధం [2]గంధవహనందనం [3]శతానందాస్త్రేణ బబన్ధ దశకంధరాత్మజః. ౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీరమేనం పిశితాశనాః [4]శణవల్కైర్బబన్ధుః. ౮౧

ప. స మారుతేర్నైరృతపాశజన్మా
బంధోఽభవద్[5]బంధవిమోక్షహేతుః,
పురా పులస్త్యాన్వయ[6]పాంసనేన

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయకవినాశేన క్రుద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రియా చిరలబ్ధ్యా హేతునా సగంధం సగర్వం విజయశ్రియా సగంధం ప్రాప్తసంబంధమితి వా. వి. 'గంధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహనందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ, అయమవధ్య ఇతి మత్వా నిగృహీతవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవధ్యోఽయమితి జ్ఞాత్వా తమస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్, నిజగ్రాహ మహాబాహుర్మారుతాత్మజమింద్రజి' దితి. ౮౦

తేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్రమేనం హనూమన్తం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, † శణవల్కైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః. బబన్ధుః, 'తతస్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్టమరిందమమ్, బబంధుః శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ సంహతై'రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహాబలవతో హనూమతః కథం రాక్షసకృతబన్ధనమితి చేత్సత్యం, సీతామనోహరదూతానుసన్ధానాత్ రావణదర్శనకుతూహలితయా చ స్వయమేవ నిబద్ధ ఇత్యలమతిప్రసఙ్గేన. ౮౧

స ఇతి. సః నైరృతపాశేభ్యో జన్మ యస్య సః, తథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృత ఇత్యర్థః. 'అపర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. మారుతేః హనూమతః, బన్ధః, పురా పూర్వం, పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకుల దూషకేణ రావణేన, బన్దీకృతానాం నిగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా

† ఆన్ధ్రభాషాయాం - జనపనారపగ్గములు.

1 సఞ్జాతగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4. శోణ. 5 బాధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్. ౮౨

గ. తదనన్తర మితరసహానాసహతయా[1]నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృసమీపముపనినాయ. ౮౩

ప. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్ర
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్. ౮౪
ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

మిత్యర్థః. ని. 'ప్రగ్రహోఽవగ్రహో బన్ద్యా' మిత్యమరః. సురసున్దరీణాం దేవతాస్త్రీణాం, బన్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణమభవత్. లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వాదితి భావః. వృత్తముపజాతిః. ౮౨

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం, సహ్యతే ఇతి సహనం భావేల్యుట్ ఇతరసహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా, నిహ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాసహిష్ణుత్వముక్తం శ్రీరామాయణే.' స బద్ధస్తేన వల్కేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధస్స చాన్యం హి న బంధమనువర్తత' ఇతి. ౮౩

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం, అప్రమేయబాహుపరాక్రమశాలినమిత్యర్థః. కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలితముత్తరీయం సంవ్యానం యస్య తం, తథోక్తమితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యానముత్తరీయం చే'త్యమరః. దశకంధరం రావణం, దదర్శ, ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮౪

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

---

1 నిజాద్భుతస్య.

దంష్ట్రామహఃప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖ
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్. ౮౫

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథమివామ్బురాశిమ్. ౮౬

ప. [1]నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధుం
త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్తరూపమ్,

ద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య అన్తరే వివరే రాజమానం యద్దంష్ట్రాణాం మహస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాన్తిః దేహశోభా యస్య తమ్. ని. 'కృష్ణరక్తసితశ్శార' ఇతి యాదవః. అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం. అన్తరిత మన్తర్హితం మధ్యం యస్యాస్సా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చంద్రకలా తయా అభిరామం సున్దరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివ స్థితమిత్యుపమా. ౮౫

సంగ్రామేతి. పునస్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యాఘాతేన భగ్నాశ్శకలితాః అత ఏవ మగ్నాః సంలీనాశ్చ యే దిగ్దంతిదంతా దిగ్గజదశనాః తైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం వక్షస్థలం యస్య తం, అత ఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కయోషయో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగే తరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత మమ్బురాశి మివ స్థిత మిత్యుపమా. ౮౬

నిశ్శ్రేయసేతి. నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం ముక్తిః. ని. 'ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృత' మిత్యమరః. అచతురాదిసూత్రేణ అజంతతయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాపికామిత్యర్థః. పదవీం మార్గం, నిరోద్ధుమావరితుం, ఆత్తరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర యానిపాపాని తేషాం పరిపాకం పరిణామమివ స్థిత,

---

1 నిశ్శ్రేయసః.

సూర్యేన్దుపావకమహాంసి తపోబలేన
జిత్వా [1]యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్. ౨౧
ప. సోఽపి [2]ప్లవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వరస్స్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త. ౨౨
గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం మారుతిః. ౨౩

మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా సూర్యేన్దుపావకానాం మహాంసి తేజాంసి, ని. 'తేజో ధామ మహో విభే' త్యమరః. తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, అంధకారస్యైవేతి భావః. యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాన్త మివ స్థితమిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. ౨౧

సఇతి. స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ప్లవంగం హనూమన్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్తస్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. తస్మిన్, శాపదాయీ, నకేవలం, మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్రమపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరేనైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం రూపశాపప్రదాతేత్యర్థః. నందీశ్వరః శివపార్షదః, ని. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినన్దినౌ నన్దికేశ్వర' ఇత్యమరః. స్వయం సాక్షాత్, ఇహాత్రాగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, అమంస్త అమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'కిమేష భగవాన్నందీ భవే త్సాక్షా దిహాగతః, యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౨౨

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రహస్తేన రావణమన్త్రిణా, విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. కుత్రత్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్నిత్యర్థః. మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభాషత అవోచత, ఏతేన ప్రష్టారం ప్రహస్తమలక్షీకృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౨౩

---

1 యథేచ్ఛమ్. 2 ప్లవంగమ మవేక్ష్య.

[1]అయ మహా మహారథిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృనియోగసముపగతవనవాసనిరతస్య శూర్పకారాతిబాధిత శూర్పణఖాప్రాప్త[2]వైరూప్యకుప్యత్ఖరప్రముఖ నిశిచరబలపలాలజాల [3]కల్పాంతానలకల్ప శిలీముఖస్య కపటహరిణహననసమయ [4]పరిముషితదారాన్వేషణసంజాత సుగ్రీవ[5]సఖ్యస్యసముత్ఖాత వాలికంటకస్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసారథేస్తపోనిధేర్జామదగ్న్యస్య భుజబలావలేపలోపహేతోశ్శ్రీమతో

అ. భావణప్రకారమేవాహ—అయమిత్యాదినా. అయమహామహఠ్సమధిపతిః అహారధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య మహానుభావస్యేత్యర్థః. సత్యసంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య, ని. 'సంధాఽవస్థా ప్రతిజ్ఞాయాం' ఇతి వైజయంతీ. అతఏవ పితుర్దశరథస్యనియోగేన అజ్ఞయా సముపగతవనవాసనిరతస్య ప్రాప్తవనసంచారతత్పరస్య, గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః. తథా శూర్పకారాతిబాధితయా మదనపీడితయా శూర్పణఖయా ప్రాప్తం యద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణనాసచ్ఛేదనరూపవిరూపీకరణం తస్మాత్కుప్యంతి కోపం ప్రాప్నువన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృతిరాక్షససైన్యాని తాన్యేవ పలాలజాలాని నిష్ఫలవ్రీహిరాశయః. ని. 'పలాలోఽస్త్రీ సనిష్ఫలః' ఇత్యమరః. తేషాం కల్పాంతానలకల్పాః ప్రళయకాలాగ్నిరూపాః శిలీముఖాః బాణాః యస్యేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, భగినీవైరూప్యజనితకోపంభయాత్ఖరాదిరాక్షసవిధ్వంసకస్యేత్యర్థః. 'శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్యస్య' ఇతి పాఠే శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతి పృథగ్విశేషణం, ఇదం చ తదీయవృత్తాంతోపదర్శనార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరిణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలే పరిముషితానాం చౌర్యేణ అపహృతానాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయే వా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీ యస్య, తథోక్తస్య, ఏతేనైతస్య మర్మోద్ఘాటనం శ్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచితమిత్యవగన్తవ్యం, తథా సముత్ఖాతః సముత్పాటితః వాల్యేవ కంటకః సూచ్యాకారద్రుమాఙ్గవిశేషః యేన సః, తథోక్తస్య, ఏతేన త్వన్నియంతృవాలిసంహారకస్య త్వదీయసంహారణే కిమాశ్చర్యమితి సూచితం, ని. 'వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటకః' ఇతి విశ్వః. దుర్వృత్తానాం దుర్మార్గవర్తినాం క్షత్త్రాణాం క్షత్త్రియాణాం వంశాః కులాని వర్గా వా త ఏవ వం

1 అయమహస్నమధిపతి. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్పానల. 4 సముషిత. 5 సముసఖ్యఖ్యాత

దాశరథేర్దూతస్సీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితానాం వానరాణామేకతమస్సముద్రలంఘనజంఘాలస్తవ నగర[1]ప్రమదవనసీమని రఘువరధర్మదారాన్ ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుర్మదీయమాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహనివహస్త్వద్దర్శనకు

శావేణవః తేషాం వనం విపిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వినీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః. ని. 'వంశో వేణౌ కులేవర్గ' ఇతి యాదవః. తపోనిధేః తపశ్శీలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్వాద్యఞ్. గర్గాదిరాకృతిగణః, తస్య యద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః, ని. 'దర్పోఽవలేప' ఇత్యమరః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తస్యేత్యర్థః. ఏతేన పరశురామభుజబలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రాయమితి సూచితం, శ్రీమతస్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమకాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతారూపలక్ష్మీపతేర్వా, ని. 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరితి కథ్యత' ఇతి శాశ్వతః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దాసః సందేశహారః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. కించ సీతామార్గణాయ అన్వేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, తపనతనయప్రేషితానాం సుగ్రీవప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యే ఏకతమః అన్యతమః, సర్వేఽపి వానరా మత్తుల్యాః మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశకార్యం కృతం, తే సర్వే మిళితాశ్చేత్కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతిభావః. సముద్రస్య లంఘనే జంఘాలః అతిజవః, నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః. ఏతేన మమ కించిదసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్, ని. 'జంఘాలోఽతిజవస్తుల్యా' విత్యమరః. తవ. నగరే లఙ్కాయాం యత్ప్రమదవనం అశోకవనం తత్సీమని తత్ప్రదేశే, రఘువరధర్మదారాన్ శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని. 'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛుస్సన్, 'తిష్ఠతేస్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, మదీయ మాగమనం, మమ లంకాపురప్రవేశ మిత్యర్థః. భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమథితః ప్రకర్షేణ భగ్నః అశోకవనికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షషణ్డో యేన స తథోక్తః, తథా, త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ, న త్వసమర్థతయేత్యర్థః. నైరృతా రాక్షసా ఏవ లూతాస్తంతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూతా

1 ప్రమదావనసీమ్ని.

తూహలేన కేవల మనుభూతనైరృతలూతాతంతుసహాన స్తవ పరిసర ముపాసరమ్. ౯౦

ప. ఆనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్ర
మత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రం,
వైతానవేదిజనితం పవమానబంధుం
వస్త్రేణ [1]బంధు మవినీత కథం యతేథాః. ౯౧

[2](కించ) ప్రేంఖంతీ పిశితాశయా రణముఖే సౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం
త్వద్గాత్రం పరితః పతత్త్రిపరిషచ్ఛత్త్రచ్ఛవిం మాగమత్,

స్త్రీ తంతువాయోర్ణనాభమర్కటకాః స్సమా’ ఇత్యమరః. తాసాం తంతవో రజ్జవః త ఏవ తన్తవః నాభికోశోత్థసూక్ష్మసూత్రాణీతి క్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్త్వా(?)యిత్వావిత్థం నిర్దేశః, తైః యన్నహనం బంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేన స, తథోక్తస్సన్ తవ, పరిసరం ప్రాన్తదేశం, ఉపాసరం, ప్రాప్తోఽస్మీ త్యర్థః. ని. ‘పర్యంతభూః పరిసర’ ఇత్యమరః. ౯౦

ఆనాకేతి. ఆనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యన్తం ఉపలక్షణమేతత్. సకలలోకే ష్విత్యర్థః. ని. ‘ఆకాశే త్రిదివే నాక’ ఇత్యమరః. పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రం సాధుసమాచారో యస్య తత్తథోక్తం, రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్య శ్రీరామస్య, కళత్రం భార్యాం, పూజ్యామితి భావః. అత్ర లఙ్కాయాం అయోగ్యస్థల ఇతి భావః. ఉపరుధ్య నిరుధ్య, హే అవినీత దుర్వినీత, శాస్త్రనిషిద్ధాచారతత్పరత్వాదితి భావః. వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృతభూమౌ జనితం ఉత్పన్నమ్. ని. ‘వేదిః పరిష్కృతా భూమి’ రిత్యమరః. పవమానబంధుమగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధుం బంధనం కర్తుం, కథం, యతేథాః యత్నం కృతవాన్ భవేః. నయతేథా ఏవేత్యర్థః. అసంగతత్వా దితి భావః. అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్ప్య కుశలీభవ అన్యథా మహానర్థ స్స్యాదితి తాత్పర్యార్థః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౧

అ. వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. అపి చేత్యర్థః. ప్రేంఖంతీతి, హే పౌలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం లక్ష్మణశరవిదారితం, త్వద్గాత్రం పరితః, త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్యర్థః. ‘అభితః పరితః’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయా మాంసతృష్ణయా ప్రేంఖంతీ ప్రసరంతీ, పతత్త్రిపరిషత్ కఙ్కాదిపక్షినివహఃఛత్త్రచ్ఛవిమా

1 బద్ధుం. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ద్రాక్పౌలస్త్య పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనాన్తవాన్తసలిలం మా భూన్నివాపోదకమ్.
బద్ధాదరోఽపి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిక్ష్వాకునాయకకళత్రమనార్య మాగాః,
వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య
శ్వాసానిలాయ భుజగస్స్పృహయాళు తాలుః. ౯౩
బాహూచందననిషంగకోటరా [1]న్నిర్గతో రఘుపతేశ్శరోరగః,

తపత్రశోభాం, మాగమత్ న ప్రాప్నుయాత్, 'మాజిలుఙి' త్యాశిషిలుఙ్ పుషాదిత్వా ఙ్చ్లే రఙాదేశః, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం ద్రాక్ క్షిప్రమేవ, పులస్త్యవంశస్య విలయే విశేషతో నాశే. మూలతో హానావిత్యర్థః. సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాన్తానాం స్త్రీణాం నయనాంతవాన్తసలిలం అశ్రుజలం, నివాపోదకం పితృతర్పణోదకం మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్పణప్రదాతురభావా త్తదేవ తర్పణ జలం మాస్త్విత్యర్థః. పూర్వవ ల్లుఙ్, మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమేవ భవిష్యతీతి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౨

బద్ధేతి. హేఅనార్య మూఢ, వివేకశూన్యేత్యర్థః. త్వం పరదారపరిగ్రహే పరస్త్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽపి, ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభార్యాం, మాగాః మా ప్రాప్నుహి, అన్యథా వినిపాతస్స్యాదితి భావః. 'మాజిలుఙ్' 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజగస్సర్పః, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశనార్థమిత్యర్థః. 'స్పృహే రీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. స్పృహయాళుస్స్పృహావత్తాలు కాకుదం యస్య స తథోక్తః, కిం, భవతీతి శేషః. భవతికిం, న భవత్యేవేత్యర్థః. అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నం మాకార్షీరితి భావః. స్పృహేరదంతత్వాచ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగ్రహీ'త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః. అతో లోపస్య స్థానివత్త్వా న్న లఘూపధగుణః. ని. 'తాలు కాకుద' మిత్యమరః. దృష్టాంతాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౩

బాహ్వితి. బాహురేవ చందనః పటీరద్రుమః తస్య నిషంగః ఇషుధిరేవ కోటరం నిష్కుహః. ని. 'నిష్కుహః కోటరం వానే' త్యమరః. తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతః.

1 దుద్ధృతః.

ప్రాణవాయుమవినీత తావకం కాలయాపన మపాస్య పాస్యతి. ౯౪

గ. కిం బహునా.

ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే
శాఖామృగే చ భవతః ప్రతికూలభాలే,
దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య
ముక్త్వా ప్రణామకవచం కిము వం కిమన్యత్. ౯౫
ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశనేంద్రః
ప్రాణానముష్య హరతేతి భటానవాదీత్,
అజానశుద్ధమతిరత్ర విభీషణ స్తం

రఘుపతేశ్శరఏవ ఉరగః, హేఅవినీత దుర్వినీత, తావకం త్వదీయమ్, 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. ప్రాణ ఏవ వాయుః తం, కాలయాపనం కాలవిలంబం, అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః. పాస్యతి అపహరిష్యతి, సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౯౪

అ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ.—మాయేతి. సమర ఏవ నాటకం రూపకవిశేషః తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. మాయామృగే త్వత్ప్రేరితకపటహరిణే, తథా భవతః ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూలం యస్య తస్మిన్ శాఖామృగే వాలిని చ, దృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య అమోఘస్యేత్యర్థః. ఏతేన త్వద్వినాశన మీషత్కరమితి సూచ్యతే, రఘునాయక సాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార ఏవ కవచముర(శ్ఛ)దః తం, ముక్త్వా, తద్వినేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపీత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం సీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వేత్యభిప్రాయః. ని. 'ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౫

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః. నిశమ్య శ్రుత్వా, కుపితః క్రుద్ధః పిశితాశనేంద్రో రావణః, అముష్య, ప్రాణాన్, హరత, ఏనం వానరం, మారయతేత్యర్థః, ఇత్యేవం, భటాన్ కింకరానవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్, తతః కిం తత్రాహ — అత్రాన్తరే, అజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః, విభీషణో రావణానుజ స్తు రావణం, దూతో, నవధ్యః వధార్హో న భవతీతి, శాస్త్రగిరా శాస్త్రవచనేన, రురోధ నివారయా

దూతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ. ౯౬

గ. రావణోఽపి విభీషణభాషణ మంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు లాంగూల [1]మేవ వరం తదేతత్కార్పాసవాససా సంవీతం [2]పితిహోత్ర సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే [3]ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం నగరీం పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసానాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. ౯౭

ప. నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణికారనికురుంబకర్బురః,

మాస, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'రాజధర్మవిరుద్ధం చ లోకవృత్తైశ్చ గర్హితమ్, తవ చాసదృశం వీర కపేరస్య ప్రమాపణ' మితి, వృత్తం పూర్వవత్. ౯౬

రావణఇతి. రావణోఽపి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీకృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణామంగే ష్వవయవేషు, లాంగూలమేవ వాలఏవ, వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియమితి యావత్, ని. 'ద్వైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః. అతః కార్పాసవాససా, కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రైరిత్యర్థః. శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాస గ్రహణం ద్రష్టవ్యం. సంవీతం ఆవేష్టితం. తదేత ల్లాంగూలం, పితిహోత్రసాత్కృత్య వహ్న్యధీసంకృత్వా, అగ్నిం ప్రజ్వాల్యేత్యర్థః. ని. 'అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని ర్వీతిహోత్రో ధనం జయ' ఇత్యమరః. 'దేయేత్రాచే'తి చకారాత్సాతిప్రత్యయః, చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీధీత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఘోషాన్ చౌర్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోఽయం లబ్ధః నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాదిఘోషా నుద్ఘోష్య సప్రహారం ససంతాడనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిత్యర్థః. 'అభితః పరిత'ఇత్యాదినా ద్వితీయా, సంచారయత భ్రామయతేత్యనేన ప్రకారేణ, రాక్షసానాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస, తత స్తేషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ, కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభిరావేష్ట్య అగ్నిసాత్కుర్వత్సు సత్సు. కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే చానశ్. ౯౭

నిర్ణయేతి. కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్బురశ్శబల వర్ణః, ఏతేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే, 'కర్ణికారః కంచుకారః శోకః కనకపుష్పకః, పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రో మృదుద్రుమ'ఇతి ప్రతాపమార్తాండః, భగవాన్ పూజ్యః. ఉషసి బుధ్యత ఇతి ఉషర్బుధః జ్వలనః, 'అహరాదీనాం పత్యాది' ష్వితి రేఫాదేశః, నిర్నిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయసమృద్ధేర్హేతోః

1 ఏతత్. 2 వహ్నిసాత్కృత్య. 3 దోషాన్.

నిర్నిమేషగణభాగ్యసంచయాదున్మిమేష భగవా నుషర్బుధః.

గ. ఏతద్వృత్తాన్త మారక్షకరాక్షసీ [1]గణాగరోద్వీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ [2]హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః [3]ప్రార్థయత. ౯౯

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే
ర్ధూమాయమిన్ధనమహం క్షణమిత్యపేక్ష్య,
శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో
ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే. ౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పురమిదం న ఖలు నక్తం సువ్యక్తమా

లక్ష్యాదాహే తేషాం ఆనందసంభవాదితి భావః. అస్య హనూమతః వాలతో లాంగూలే, సప్తమ్యర్థే తసిః, నిర్గతయా విషయం నిర్మర్యాదం యథాతథా, ఉన్మిమేష ప్రజజ్వాల, అత్రానుప్రాసాలఙ్కారః. రథోద్ధతా వృత్తమ్. ౯౮

అ. తతః కిమత ఆహ.—ఏతదితి. ఆరక్షకరాక్షసీగణైః, గరోద్వీర్ణం గరోద్రిక్తం యథాతథా వర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వాలనవార్తా మాకర్ణ్య దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతఃకరణా, జానకీ, హుతాశనం అగ్ని ముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః, శీతః అదాహకో, భవేత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతా సతీ, ప్రార్థయత అభ్యర్థితవతీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీ న్మహాకపేః, ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహన' మితి. ౯౯

ఘోరస్యేతి. ఘోరస్య దారుణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతివ్రత్యరూపానలస్య, క్షణం, క్షణమాత్రేణేత్యర్థః. ఇంధనం దాహ్యం దారు, అహం మా ధూమాయాం, 'మాఙిలు' ఙిత్యాశిషి లుఙ్, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, అపేక్ష్య మత్వా, దహనః సీతయా ఉపాసితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనోః హనూమతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతస్థే స్థితవాన్, తద సంతాపకరత్వేనాతిష్ఠ దిత్యర్థః. ఉపమాలఙ్కారః. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౦౦

తదన్వితి. తదను వాలప్రజ్వాలనానన్తరం, పవనతనయో హనూమానపి, నక్తం రాత్రౌ, ఇదం ఏతత్పురం, లఙ్కాపత్తనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం, నాలోకయం ఖలు నదృష్టవానస్మి కిల, తస్మాత్సువ్యక్తదర్శనాభావాత్ ఖిన్నోఽ, అనేనాఽగ్నినాస్మాత్ సాక్షాద్ద)

---

1 గణేనగరోద్వీర్ణం. 2 హనూమతశ్శీతో భవ. 3 ప్రార్థయత్.

లోకయం తస్మాదనలసాక్షికమేవ పుల మఖిల మాలోకయా మీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘాన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లఙ్కార్ణవం క్షుభితసైన్యతరంగభీమమ్,
వేధా మమంథ కిల రజ్జుభుజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లఙ్కాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్షః స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరామర్హిణీ

ష్ట్వా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్యర్థః. 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా' మితి ఇని ప్రత్యయః. అఖిలం కృత్స్నం, పురం లఙ్కాపత్తనం, ఆలోకయామి ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ఇతి మత్వేతి శేషః. యామినీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నిహతవాన్ తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః. నిజఘాన వినాశితవానిత్యర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మా, సీతేత్యభిధానం యస్యాస్సాచ సా కమలాచ తాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీం, 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. ప్రభవే శ్రీరామరూపిణే విష్ణవే, ప్రదాతుం, క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవతరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకికాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ మందరేణ మంథాచలేన, మమంథకిల ఆలోడమాయాస ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా, సాచ సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్యతే. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకి' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం లఙ్కాయాం, దహ్యమానాయాం, భస్మీభవంత్యాం సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షఃస్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందాని తేషాం రజనీం, తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరాభూమిః సంజ్ఞాయాం 'భృతౄవృజే'త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయో ముమాగమః. సైవ బర్హిణీ మయూరీ తస్యాః వర్షారంభదశాం, తదుల్లాసకారిణీమిత్యర్థః.దశాననయశ ఏవకాదంబః కలహంసః తస్యకాదంబినీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీమిత్యర్థః. ని. 'కాదంబఃకలహంసస్స్యాత్' 'కాదంబినీ మేఘమాలే'తి చామరః. తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః అనుగుణః

వర్షారంభదశాం దశాననయశః కాదంబకాదంబినీమ్,
వైధవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలఙ్కావధూటీజటాం
వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాం సకలదిగ్భాగానుగాం ధూమ్యాం హనూమాన్దివి.
[1](అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితానుత్పన్నబాష్పోద్గతిం
రక్షోనాథభయాత్పిధాతుమనసాం విద్యాధరీణాం [2]ముదా,
వ్యాజవ్యాహృతయే యథాపరిణమేద్ధూమ్యా తథా౽[3]జృంభత

యోవేషః వైధవ్యం తత్ర నిశ్చితం మనో యస్యాస్తస్యా లఙ్కాయాః వధూటీ సాలఙ్కా చసైవ వధూటీ వీరవధూః తస్యాః జటాం గ్రథితకేశపాశసంహతిం, శీఘ్రమేవ రావణసంహారస్య జాయమానత్వాదితి భావః. 'స్యాద్వధూటీ సువాసినీ'తి ప్రతాపమార్తాండః, వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాం త్రిజటానామ్నీవ, తద్వా ఆశ్వాసకరీమి త్యర్థః. ధూమ్యాం ధూమసంహతిం, 'పాశాదిభ్యో య' ఇతి యప్రత్యయః. హనూమాన్, దివి అంతరిక్షే, సమకిరత్, ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః. కిరతిరయం నీయమానకర్మకః యథా 'రజః కిరతిమారుత' ఇతి సత్రపి దృశ్యతే యథా 'బహుతిథోపహారకుసుమై'రితి దృశ్యతేచ, ధాతూనామనేకార్థత్వాదిదం ప్రయోగం సుగమం, అత్ర శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలఙ్కారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. పునస్తామేవ పద్యమపి—అపిచేతి,

అ. తత్ప్రకారమేవాహ ద్వాభ్యాం. ఏతదితి. ఏతస్య హనుమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావలోకనేన జనితానుత్పన్నబాష్పోద్గతిం జనితా అశ్రుప్రసారం, రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్, ఏతత్ప్రశంసా నిరోద్ధుమిచ్ఛతీతి నిఃశ్వాసపతనాదిత్యర్థః, పిధాతుమాచ్ఛాదయితుం మనో యేషాం 'తుం కామమనసో'రితి తుమునో మకారలోపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషాణాం, ని. 'విద్యాధరో౽ప్సరో యక్షే'త్యమరః. ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిషయనిగ్రహసాధనాయ, యథా, పరిణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ విపత్సంప్రాప్తా తస్మాన్న భేతవ్యమితి కథయితుం యథా పర్యాప్నుయాదిత్యర్థః. యద్వా వ్యాజవ్యాహృతయే అపదేశప్రకాశనాయ. ని. 'వ్యాజో౽పదేశో లక్ష్యం చే' త్యమరః. యథాపరిణమేదేతేషామశ్రూదయో ధూమ్యావశాజ్జాతో నత్వన్యతో౽భూదితి ప్రత్యాయయితుం వ్యాజపంయథాపర్యవసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 తదా. 3 ఉజ్జృంభతే; జృంభతే,

స్వర్లోకేఽపి కళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా. ౧౦౫
ఆదౌ నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
కస్తూరీపఙ్కభంగీక్షణ మథ వికచేందీవరస్రక్సపత్నీ,
పశ్చాత్స్నిగ్ధాంజనాభా జఘనకుచకటీకంఠనేత్రేషు జాతా
దిక్కాన్తానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా. –

మేత్ అస్మాకం నేత్రేషు ధూమ్యాప్రసారాదశ్రూదయః నత్వానందాదినేతి కథయితుం యథోపయుంజ్యాదిత్యర్థః. తథా, ధూమ్యా, అజృంభత అవర్ధత, స్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తే త్యర్థః. కీదృశీ ధూమ్యా, స్వర్లోకేస్వర్గలోకేఽపి, కళిందశైల తనయాకల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్ర స్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజ వ్యాహృతిపరిణామపరత్వేనోత్ప్రేక్షా, సా చ కల్లోలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా సైర పేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౧౫

ఆదావితి. దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లఙ్కాదహనసంభూతధూమ సంహతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ ఏవకాన్తాః తాసామితి రూపకం జఘనానిచ కుచాశ్చ కట్యశ్చ కంఠాశ్చనేత్రాణీచేతి ద్వంద్వః, తత్తత్స్థానీయ ప్రదేశేష్విత్యర్థః. అత్ర యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పో ద్రష్టవ్యః. యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభావా న్నైకవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమంక్షణం, క్షణమాత్ర మిత్యర్థః. ఏతచ్చ సర్వత్ర సంబ ధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తాజాతా, తదను తదనన్తరం, మరకతాబద్ధా గారుత్మతమణిఖచితా. ని. 'గారు త్మతం మరకత' మిత్యమరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా, జాతా తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమస్యేవభంగీపరిపాటీయస్యాస్సా తాదృశీ, జాతా, అథానన్తరం, వికచేందీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీసదృశీ, జాతా, 'జ్ఞాతిసోదరబంధ్వాది శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. పశ్చాదనన్తరం, స్నిగ్ధాంజనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభాయస్యాస్సాతథోక్తా. జాతేతి సర్వత్రోపమా, అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపంకభంగీ త్యుద్దేశే కర్తవ్యే తథానుక్తత్వాత్సర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర నవివక్షితః. అన్యత్ర

హా తాత హా జనని హా సుత హా సహాయ
హా [1]పౌత్ర హా ప్రియ సఖి క్వాసి హా హతోఽస్మి,
ఇత్యాదిపౌరపరిదేవనభారవాగ్భి
రాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా. ౧౦౭

యైర్బృన్దారకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమసంభవాత్సవివాలజ్వాలాః, సచోత్తాపసమయోపస్థిత దంగారంగిభూమౌ సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః, † స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౧౦౮

హా తాతేతి. హేతి సర్వత్ర విషాదే, ని. 'హా విషాదశుగార్తి'ష్విత్యమరః, హా తాత జనక. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్యమరః, హా జనని మాతః, హా సుత పుత్రక, హా సహాయ సహచర, సహోదరేతి వా. హా పౌత్ర హా ప్రియసఖి ప్రియభార్యే క్వ ను కుత్ర వా, గతాసీతి శేషః. తథా హా హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి, ఇత్యాది రోదనమిదిః పౌరపరిదేవనభారైః పురజనవిలాపాతిశయైః యాసు తాభిః, ‡ వాగ్భిః ఆక్రోశవచనైః, శిఖినా, పరీతా వ్యాప్తా, రావణపురీ, లంకాపురీ, ఆపూరి ఆసమన్తాత్ పూరితా, 'ప్రీ ఆప్యాయనే' ఇత్యస్మాత్కర్మణి లుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

యైరితి. యైః వానరోద్యత్కృశానుభిః, బృన్దారకసుందరీజనస్య సురసుందరీబృన్దస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే, నీరాజనమ్ ఆరాత్రికం, నిర్మితం, నీరాజనత్వేన పరిణతమిత్యర్థః అత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణకాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థమిత్యాదినిర్దేశ ఇతి మన్త

---

† 'జఘనకుచతటీకంఠనేత్రే'ష్వితి పాఠవిషయ ప్రాచీనః, 'జఘనం స్యాత్ స్త్రియాః శ్రోణిపురోభాగే కటిస్థలే' ఇత్యజయకోశాత్ శ్రోణిపురోభాగ కటిస్థలయోరుభయోరర్థయోర్జఘనశబ్దస్యోక్తేరేక శేషాదుభయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీవీ విభూతిః కుచతట్యాం కస్తూరీపంకభంగీత్యాది క్రమసంభవాదవిశాఖాశ్రయణం న కార్యమ్. అత్ర పాఠే కుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావాన్నైకవద్భావావకాశః. యద్వా 'అధికరణైతావత్త్వే చ' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య ప్రతిషేధాదితరేతర ద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, 'విధేయనీలాంశుకాదిపంచకేన ఉద్దేశ్యజఘనాదిషు పంచత్వసంఖ్యాప్రతీతేః, అథవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనకుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వానంతరం ఆప్తదిగ్గజబాధితః అంగసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః.

‡ 'పరిదేవనభారతీభి'రితి పాఠే బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో న.

1 పుత్రి.

నిర్మేఘే గగనే ఽపి య్యైర్విరచితా సౌదామనీసంహతిః,
తే ద్విత్రాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మౌర్వానల
జ్వాలాడంబరముద్బుధా విదధిరే[1]వాలానలోద్యత్కణాః. ౧౦౭

ఆదీప్యమానపవనాత్మజవాలసంగా
దఙ్గారశేషవిభవా మవలోక్య లఙ్కామ్,
వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్స్వగృహాణి నూనం
నిర్వాపయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః. ౧౦౮

వ్యం తథాయ్యైః, న్నిర్మేఘే మేఘరహితేఽపి, సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్లతాశ్రేణిః, తథాత్వేన పరిణతమి త్యర్థః. అశక్యకరణోఽపి రావణవధః ఏవమేవ సంభవిష్యతీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః హనూమల్లాంగూలాగ్ని సముత్థితస్ఫులింగాః,ద్వే త్రీణివా ద్విత్రాణి 'సంఖ్యయావ్యయాస' న్నే త్యాదినా బహువ్రీహిః'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణా' దితి డచ్ప్రత్యయస్సమాసాంతః, తాన్యపి వాసరాణి తావత్స్వపి వాసరేష్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్లీబే దివసవాసరా' విత్యమరః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అంబుధా, నిర్వాణం శాంతిం, న గతా నప్రాప్తా స్సంతః, నశబ్దస్య నఞర్థస్య 'సుప్సు పే'తి సమాసః. ఔర్వానలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్నికీలా సంభ్రమం, విదధిరే చక్రుః. క్షిప్రమేవ సకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకత్వైపరీత్యవృత్తి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజననిర్మాణాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదసంబన్ధేసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్మజవాలః తస్య సంగా త్సంపర్కా ద్ధేతోః అంగారఏవశేషః శిష్టాంశో యస్య స తథోక్తో విభవ స్సమృద్ధిర్యస్యాస్తాం, కార్త్స్న్యేన దగ్ధా మిత్యర్థః. లంకామవలోక్య, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే. స్థితాః. నిశిచరాః రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యమానాని నిజమందిరాణి, యద్వాపి. ని. 'గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యేవే' త్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగబాహుళ్యా దవిరోధో ద్రష్టవ్యః. †నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః, నూనం నిశ్చితం, నిర్వాపయంతః ప్రశమయంత ఇవ, అలక్ష్యంతేతి శేషః. ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. యథా దహ్య

† అత్ర వక్తవ్యం అయోధ్యాకాండే అథవక్ష్య గృహాణీత్యత్ర ద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలార్చిః కణాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞయా రణముఖే యత్కర్మ రక్షోగణ
స్తత్కర్తుం [1]రజనీచరక్షితిభృతాయుక్తో[2]ఽప్యశక్తోభవేత్,
సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లఙ్కాం మహాంతీం ద్యథా
తత్పిత్రా[3]మరుతాయుతోఽపి న తథా దాహక్రియాయాం పటుః.

ప. తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే
శుద్ధిం విధాయ పతిమేవ సమేతుమైచ్ఛత్,

మానం గృహాదికమున్నతదేశమారుహ్య జనైః ప్రశమయన్తి తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౦౯

చక్ర ఇతి. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞయా ఇన్ద్రజిన్నిదేశేన, ఉపలక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రే చకార, తత్కర్మ, రజనీచరక్షితిభృతా రాక్షససార్వభౌమేన రావణేన, యుక్తోఽపి సాక్షాత్సహితోఽపి, కర్తుమశక్తః అసమర్థః భవేత్, న శక్నుయాదిత్యర్థః. తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యస్యైవ బలిష్ఠత్వాదితి భావః. సంభావనాయాం లిట్. ఏవం సప్త అర్చీంషి యస్య స సప్తార్చిః అగ్నిశ్చ, హనూమతా, పరిచితః ప్రవర్తితః, సంగతో వా, యథా లఙ్కాం మహతీం దదాహ, తథా, తత్పిత్రా హనూమజ్జనకేన, మరుతా వాయునా. యుతః సహితోఽపి, దాహక్రియాయాం దహనకృత్యే, పటుః సమర్థః న భవేత్, వాయుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్రపరిచయస్య అత్యన్తజృంభణహేతుత్వాదితి భావః. వాయుసాహాయ్యాదప్యధికం లఙ్కాం దదాహేతి పరమార్థః. అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇన్ద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్మకరణసామర్థ్యసంబన్ధేఽపి సంభావనయా తదసంబన్ధాభిధానాత్సంబన్ధేఽప్యసంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యే వాయుసఖస్య సప్తార్చిషః హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపాటవసంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః. అనయోర్దృష్టాన్తదార్ష్టాంతికతయా సాపేక్షత్వాత్సంకరః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన, లఙ్కేశ్వరేణ రావణేన, బాహుబలాత్ భుజపరాక్రమాత్, అపహృతా ఆసీత్ సురరాజలక్ష్మీరిన్ద్రసామ్రాజ్యశ్రీః తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమన్థనదారువిశేషః. ని. 'నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయో' రిత్యమరః. స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్సముత్పాదిత ఇత్యర్థః. హుతమశ్నాతీతి హుతాశే అగ్నౌ, కర్మణ్యణ్. శుద్ధిం సంస్కారం,

---

1 క్షణదాచరక్షితి. 2 అయుక్తోఽభవత్. 3 మరుతః.

లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహోర్బలాదపహృతా సురరాజలక్ష్మీః. ౧౧౧

ప. వాచామిదానీం కిము విస్తరేణ
లఙ్కాపురీం రావణబాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్. ౧౧౨

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుతిరాయజూకః,

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః. పతిం నిజభర్తారమిన్ద్ర మేవ, సమేతుం సంగన్తు మైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ, యథా కుతశ్చిత్కారణాత్ కాచన సాధ్వీ కుత్రచిదపవిత్రస్థలే స్థిత్వా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పునర్నిజ భర్తార మేవ జిగమిషతి తద్వదిత్యర్థః. ఇచ్ఛతేర్లఙ్. 'ఆడజాదీనా' మిత్యాడాగమః 'ఆట శ్చే'తి వృద్ధిః, అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యాః ఈదృశేచ్ఛాఽసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఏతేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః. వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన, 'ప్రథనేవావ శబ్దే' ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధే 'ఋదోరప్' ఇత్యప్, అత ఏవ. ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. కిము, న కిమపీత్యర్థః. కిన్తు అయం కాకుత్స్థదూతః హనూమానుపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః. లఙ్కాపురీం కృతాన్తదూతస్య, యమకింకరాణామిత్యర్థః. ని. 'కృతాన్తో యమసిద్ధాన్త' విత్యమరః. సుఖప్రవేశాం సుఖేన ప్రవేష్టుం శక్యాం, చక్రే, అనాఘ్రాతనిధనగన్ధానాం లంకాపురస్థ యాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వమసంభావితప్రవేశాన్ యమకింకరాన్ సర్వసామ ర్థ్యేన ప్రవేశయామా సేత్యర్థః. ఏతేన ఉత్తరత్రాప్యేతేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే. వృత్తముపజాతిః. ౧౧౨

పౌలస్త్యేతి. మారుతిః హనూమానేవ యాయజూకః యష్టా కర్తా, ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః 'యజజపదశాం యఙ' ఇతి యఙన్తా ద్యజేరూకప్రత్యయః. పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకీ బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్య సమాగమేన సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, ఏనః, తత్సంయోగీచ పంచమ ఇతి న్యాయాత్

నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నౌ
హుత్వా పలాశసమిధస్సుగతిర్బభూవ. ౧౦౩

లఙ్కాదాహేఽప్యనార్తాం రఘుపతిదయితాం చారణోక్త్యా విదిత్వా
సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధిమపి పయసాం స్వైరముత్తీర్య వేగా
చ్చక్రే గత్వా మహేన్ద్రే ప్లవగ[1]కులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూమాన్.

గ. అథ యథార్హం సైన్యాధిపాన్ సంమాన్య మారుతి[2]స్తై రను

సంభావితదురితమిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః. పునాన ఇవ విశోధయన్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇత్యుత్ప్రేక్షా, పూఞః శానచ్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనః, కృతేన్ద్రియజయశ్చ సన్. ని. 'అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్షమిన్ద్రియ'మితి విశ్వః. నిజవాలే తనూ వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంసమశ్నన్తీతి పలాశాః. ని. 'పలోఽస్త్రీ పలలం మాంస' మిత్యభిధానాత్. పలాశాః రాక్షసాః త ఏవ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః, హుత్వా, సుగతిః అప్రతిహతగమనః, శోభనగతిశ్చ బభూవ. అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలఙ్కారః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

లఙ్కేతి. లఙ్కాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం, చారణానాం నభశ్చరాణాం గన్ధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, అనార్తాం అపీడితాం. అనష్టామితి యావత్. విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అత ఏవ సానన్దః ససన్తోషః, తాం సీతాం ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే. ని. 'విధిర్విధానే దైవేఽపీ'త్యమరః. తస్యాః సీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి, స్వైరం యథేచ్ఛం, అప్రతిహతమితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లఙ్ఘ్య, మహేన్ద్రం అఙ్గదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం, గత్వా, హనుమాన్, ప్లవగకులపతీన్ అఙ్గదజాంబవన్నలనీలాదిప్లవగేశ్వరాన్, పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్, చక్రే, అత్ర అతివిస్తరేణ కథనయోగ్యస్యార్థస్య సంక్షేపేణోక్తేః సంక్షేపో నామ గుణః, తదుక్తం విద్యానాథేన, 'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత' ఇతి. స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౧౧౪

అథేతి. అథానన్తరం. మారుతిః హనూమాన్, యథార్హం యథాయోగ్యం,

---

1 బల. 2 ఏతైః.

యుక్తః [1]స్వకీయవృత్తాన్త మఖిలమాఖ్యాతవాన్. ౧౧౫

౧. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూథినీ యూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనితమానన్ద మానన్దశరధౌ దాశరథౌ సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యేవ వీక్షితుమహమహమికయా ధావంతీ మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాఽభిభూయ మధుపానసుఖమనుబభూవ. ౧౧౬

సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీన్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం హా తత్ర వర్తతే' ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్, అఖిలమశేషం, స్వవృత్తాన్తమాఖ్యాతవాన్. ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలఙ్కాదాహాంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామాసేత్యర్థః. ౧౧౫

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసంతుష్టా, వానరవరూథినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూథినీబలం సైన్య'మిత్యర్థః. యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్న మానందం, ఆనన్దశరధౌ ఆనన్దసాగరే, నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. దాశరథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విభజ్య, వీక్షితుం, ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా, సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయోరన్తరం పరీక్షితు మివేత్యర్థః. అహమహమికయా పరస్పరాహఙ్కారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే' త్యత్ర, ధావంతీ ధావమానా, అతివేగేన ప్రద్రవంతీ సతీత్యర్థః. మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః. 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా' వేత్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేశాకాన్తత్వం చ మధ్య, శబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనం రక్షణం యస్య, తథోక్తం, 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'యద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన' ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థసంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్రమ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన యత్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్వపిబదిత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపీ'త్యమరః. ౧౧౬

---

1 స్వవృత్తాన్తమ్.

ప. అథాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగమంగదం
కృతాంజలిర్దధిముఖ ఏషరోషవాన్,
వలీముఖా న్మధుభజనే శిలీముఖాన్
భవానిమాన్ ఝడితి నివారయేదితి. ౧౧౪

గ. అయమప్యేనమవోచత్. ౧౧౫

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి
శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,
దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా
న్మధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణామ్. ౧౧౬

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాన్, మధువనాక్రాంతిజనితకోపవాన్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సన్, ప్రార్థనాలక్షణమేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నతమిత్యర్థః. అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాన్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాన్ అలీన్. ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః. రూపకాలంకారః. ఇమాన్, వలీముఖాన్ కపీన్. ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖాః' ఇత్యమరః. ఝడితి అంజసా, నివారయేత్, నిరుంధ్యాదిత్యేవమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయిష్యతీతి భావః. 'శేషే ప్రథమః' యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వాదితి. రుచిరావృత్తం 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౧౪

అయమితి. అయమంగదోఽపి, ఏనం దధిముఖంప్రతి, అవోచత్ ఉక్తవాన్.

అ, తత్ప్రకారమేవాహ.—దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లఙ్కాపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవం భూతం, శ్రవణమధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, వితీర్ణం దత్తమ్. ని. 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః. హే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యది అఙ్గావచనం వదతి చేత్, కః కోవా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽపి నిరోద్ధుం శక్నుయాదిత్యర్థః. 'శకిలి'ఙ్చేతి లిఙ్, సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రద స్యేదృశ్మధుపాననివారణం కథం యుక్తం స్యాదితి భావః. అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛానదృశం, యథేష్టమితి వా పాఠః, మధు, పిబతు, మాలినీవృత్తమ్. ౧౧౬

గ. తదను[1]భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి [2]గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తను వికృతి మతనుత [3]దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

ప. ఆరుహ్యాద్రిమథావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాస్వాద్యప్లుత మారచయ్య వదనై [4]రాపాద్యవాద్యక్రమాన్,
ఆలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటా

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ.—తదన్వితి. తదను అంగదవచనానంతరం, భయవశేన భయపారతన్త్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం య న్మధువనకదనం వానరకృతమధువనోల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితియావత్. య జ్జనకదుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేనత దుత్పాదితేన ప్రమదభరేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః, ఆనన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యత్ర 'ప్రమదసంమదౌహర్షే' ఇత్యప్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, తపనతనయస్సుగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమనమేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రీ యస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారస్కన్ధోన్నమనరోమాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టామతనుత అకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా త్సీతాసందర్శనం నిర్ణీయ పరమానన్దభరితో ఽభూ దిత్యర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనాఽపి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ.—ఆరుహ్యేతి. అద్రిం మార్గస్థం పర్వత మారుహ్య, అథావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడా మనుభూయేత్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని, ఆస్వాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం, వల్గితమిత్యర్థః. ఆరచయ్య కృత్వా 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః, వదనై ర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్, ఆపాద్య వాదయిత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్యర్థః. అక్రమం అపగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాద మిత్యర్థః. ఆశ్లిష్య, మదవశాన్మధుపానజనితదర్పవశా త్పుచ్ఛచ్ఛటాం లాంగూలజాలం. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకంపేటికా చ్ఛటే' తి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయిత్వా, అహంప్రథమోఽయం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా.మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వార్థే కప్రత్యయః. తయా పీనా పూర్ణా, వితతూర్వీకయా ధావమానేత్యర్థః. కపీనాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్సమీపే, ని. 'ఆరా

---

1 భయావేశసముపనత. 2 భణిత. 3 తదభిముఖాదధి. 4 అసాద్య; ఆస్ఫోట్య.

మారాదావిరభూదహం ప్రథమికా పీనా కపీనాం చమూః. ౧౨౧

నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్ర
స్సౌమిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవన్దే
పాదారవిన్దయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ[1]విస్తీర్ణమహార్ణవోఽపి,
✓ ఆనన్దసిన్ధౌ పృతనాసమక్షమక్షస్య హన్తా నితరాం మమజ్జ.

ద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః. ఆవిరభూత్, అలక్ష్యతేత్యర్థః. అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తువర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలఙ్కారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అ. తతః కిం తత్రాహ.—నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనూమాన్, నిద్రాత్యయాన్నిద్రాభావాత్, యావద్వనవాసం నిద్రాపరిహారభావాదితి భావః. అరుణితేన పాటలితేన, సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన, నిపీయమానః, అత్యాదరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపి లక్ష్మణస్యైవ హనూమదాగమనప్రతీక్షాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్గోచరం స్యాత్ తథా ధారయన్నిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమముపచనస్యైవ జ్ఞాపనార్థమితి భావః. భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిన్దే ఇత్యుపమితసమాసో న తు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వన్దనాయోగాత్, తయోర్యుగళం, వవన్దే నమశ్చకార, వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౨౨

అక్లేశేతి. అక్షస్య హన్తా అక్షకుమారసంహారీ హనూమాన్, అక్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతే తాభ్యాం, వితీర్ణో విలఙ్ఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పృథుపారావారదుస్తరమహాసముద్రో యేన స తథోక్తోఽపి, అక్ష్ణోస్సమీపే సమక్షం సమీపార్థేఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి టచ్ప్రత్యయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః, సమక్షం పురతః, నితరామత్యన్తం, అవ్యయాదామ్ప్రత్యయః, ఆనన్దసిన్ధౌ ఆనన్దసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈదృశ్మహాకపివీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధిముల్లఙ్ఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పునరాగతోఽస్మీత్యేవంభూతభావనప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవమిత్యమన్దానన్దతున్దిలితాన్తఃకరణోఽభూదిత్యర్థః. అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. వృత్తముపజాతిః.

---

1 నిస్తీర్ణ.

ప. ఆనీతచూడామణిసన్నిధానా దావిః ప్రమోదేనరఘూద్వహేన,
తత్రానుయుక్తః [1]పవమానజన్మావిజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.

ప. లఙ్కాపురో పవన[2]సీమ్న్యథ రాజపుత్రీ
మాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
బందీకృతామివ భుజంగమరాజకన్యామ్. ౧౨౫

ప. దేవ్యాస్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన
త్వన్ముద్రయాచ వ్యపనీయ శోకమ్,

ఆనీ తేతి. ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్సీతాశిరోరత్నస్య సన్నిధానాత్సన్నిధ్యాద్ధేతోః, ఆవిః ప్రమోదేన ప్రాదుర్భూతానందేన, రఘూద్వహేన రఘునందనేన, తత్ర తస్మిన్ సీతావృత్తాన్తే విషయే, అనుయుక్తః పృష్టః, పవనాత్మజన్మా హనూమాన్, కృతప్రణామో విహితసీతానమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞస్సీతాయా దర్శనం యథే' తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతావలోకనవార్తాం కథయామాసేత్యర్థః. పూర్వమాగమనానన్తరకర్తవ్యతయా విహితో రామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతాశుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాతిరేకాత్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యమ్, ఇంద్రవజ్రా వృత్తమ్. ౧౨౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ- లఙ్కేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే వా. ని. మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే త్యమరః. లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః. నిశిచరీగణబాధ్యమానామారక్షికరాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనాప్యనిర్వాచ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే, బృందీకృతాం, కారాగారబద్ధామిత్యర్థః. భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివ స్థితాం, రాజపుత్రీం జానకీం, ఆలోకయ మవలోకితవానస్మి, ఉపమాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతామివ విభోర్భుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్. ౧౨౫

దేవ్యాఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్ముద్రయా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయా చ, దేవ్యాస్సీతాయాః, శోకం విషాదమపనీయ నిరస్య, అతఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరా

1 పవనాత్మజన్మా. 2 సీమని.

వార్తామభిజ్ఞానమయీమయాచం
ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః. ౧౨౬

ప. బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం
కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తాం,
చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా
చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్. ౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాన్,

గంతుమనాః సన్, 'తుం కామమనసోరపి' ఇతి తుమునో మకారలోపః. అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం, తాద్రూప్యే మయట్ ..., వార్తాం వృత్తాంతం, అయాచం యాచితవానస్మి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౨౬

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషతో భీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, †వనే చిత్రకూటతటవిపినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథాం ఉపాఖ్యానకం, విజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముంచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యాః విషయే ఏష ఇయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః. వృత్తముపజాతిః. ౧౨౭

అ. నిగమయతి. కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వ్యాపారేణ కిం, న కిమపీత్యర్థః.

అ. తథాపి కించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—దేవేతి. హే దేవస్వామిన్, ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్, (ఉత్క్రమిష్యమాణాని)త్యర్థః. తిష్ఠతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, శివభాగవతవత్సమాసః. తస్యాః సీతాయాః, అసూన్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళీముద్రికయా, తస్యై వాభిజ్ఞానముద్రయా

† 'బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణబహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రసన్నో౽హం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౮

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,

సున్దరకాణ్డస్సమాప్తః.

ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం, ముద్రయిత్వా, నిరుధ్యేత్యర్థః. అహం, ప్రసన్నః, ఆగతో౽స్మీత్యర్థః. ౧౨౮

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృందమానసేందిందిరసందోహామన్దానన్దలాభాభివందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేన అఖండతపః ప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారవారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల విద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం సుందరకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితే

యుద్ధకాణ్డః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహా దభ్యుపైతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జృమ్భతే,

శ్లో. ఆనీతం పవనాత్మజేన జనకక్ష్మాపాలపుత్రీశిరో
రత్నం మూర్త మివానురాగ మసకృ ద్వీక్ష్య ప్రమోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్ఛ త్స్వయం
సోఽయం వీరవరాగ్రణీ ర్జనకజాజాని స్సదా పాతు నః.

అ. ఇత్థం నిజమిత్రకవితాసభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతా భోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయితుం కామేన లక్ష్మణ నామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః, స్వబుద్ధివైభవానుసారేణ రచితస్సోఽయం మయేదానీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్రభవాన్ కవిః స్వచికీర్షితస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్ట గురుచరణారవిందభజనానుస్మరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్ట ఇతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా లీలయాఽపి, అత్యాదరేణ చేత్కిము వక్తవ్య మితి భావః దృష్టే అవలోకితే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః. ఏకచ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, వచసాం దేవీ సరస్వతీ, పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీత్యర్థః. తథా మహాదనల్పం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః. సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వం, అభ్యుపైతి అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః. 'అభ్యుపైతీ'తి పాఠే అభిముఖ్యేన సమీప మాగచ్ఛతీత్యర్థః. తథా సదసి, రాజవిద్వత్సభాస్విత్యర్థః. ప్రాగల్భ్యం సకల విద్యావివరణప్రౌఢత్వ ముజ్జృంభతే విజృమ్భితం భవతి. తథా సకలా స్సమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్షష్టివిద్యాః, జ్ఞాయంతే అధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావేఽపి తత్త్వతోఽవబుధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా, కీర్తి ర్యశస్సమాఖ్యా జాగర్తి విలసతి, తత్ర తస్మి న్దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉత్తరీత్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తిర్నవా
చేతస్స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామ్భోజే చ భోజే మమ ౧

ప. భోజేన తేన రచితామపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి వచసా కృతిమత్యుదారాం,
న వ్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార

బహుశ్రేయస్కరత్వాన్మామకం మన స్తత్ర స్నేహాయుక్తం భవతీ త్యర్థః. చతుష్షష్టి కలాస్తు 'ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకం, గాయకత్వం కవిత్వం చ కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మ చ వాచకం, సర్వాణి చావ ధానాని సర్వశాస్త్రం తు శాకునమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలం, మల్లశాస్త్రం సూదకర్మ భూరుహాణాం చ దోహదమ్.గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యా వాదో రసస్య చ, జ్వాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోజలస్య చ. వాచస్తంభో వయస్స్తంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్వేషణోచ్చాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్. పయసి ప్లవచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ఘుటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ చ. అంజనం నరదృష్టి స్తు వంచనం స్వరవంచనమ్. మణిమంత్రౌషధానాం చ సిద్ధయశ్చో రకర్మ చ. వేత్రలోహాశ్మమృద్దారువేణువర్మాంజనక్రియాః, అదృశ్యకరణీ దూరక రణీమృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ. కృషిరాహవకర్మ చ, లావకుక్కుట మేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్షష్టికలా హ్యేతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి అనుప్రాసోఽలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

అ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి — భోజేనేతి. తేన అసాధారణమహిమా స్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ అత్యుదారాం,రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరా మిత్యర్థః. కృతిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్మాత్రగౌరవరహితేనాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసున్ ప్రత్యయః, వచసా పూరయిష్యన్ పూరితాం కరిష్యన్, అహ మధునా అస్మిన్కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనా త్సాధుః,వ్రీడితో లజ్జితో, నజాతః, క్వాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచ వా మదీయేనాల్పిష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మీత్యర్థః. కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర అర్థాంతరం న్యస్యతి, కిం తు తథాహీ త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్య హారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ న తు పరిహ్రియతే ఇత్యర్థః.

సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః.

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేకేన కాండేన సః. 3

ప. ఆనందమన్థర మనంతర మాంజనేయా
దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

ఇతః అతఏవ తత్సాహ్యేన మద్వచనస్యాపి పునఃజనపరిగ్రహో భవిష్యతీతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. 2

అ. ఏవం 'నిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపాద్య' ఇదానీం చికీర్షిత మాహ— ముద్రేతి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం, జనకజాం జానకీం, తథా చూడారత్నవిలోకనేన, చూడామణిదర్శనేన, మోహాకులం మోహావిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః. 'ధ్యై చింతాయా' మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వో ల్యబాదేశః,. అథవా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా, రాఘవం దృష్ట్వా చేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. ధీరః ధైర్యశాలీ సుప్రసిద్ధః. లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన. ని. 'కాండోఽస్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిషు' ఇత్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః. తథా ధీరః విద్వాన్ సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా కవిః, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమలాం నిష్కళంకాం, కథాం రావణసంహారరూపోపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాంకర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్, అత్ర లక్ష్మణయోరుభయో రపి ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం క్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేచ నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 3

అ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే, ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవకథాం ప్రస్తౌతి ఆనందేతి, అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మంథరం నిర్భరం యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః. ఆంజనేయాత్, అంజనాతనయాత్, హనూ

దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా
బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్. ౪

గ. అథసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన[1]ద్విగుణితరణో
త్సాహ [2]స్సాహాయ్యసమయ మనుపాలయన్నన్ధ మివ సిన్ధు మవధా
ర్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢత్రికూట[3]శృంగాం లఙ్కామధిగంతు
మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ[4]దఖిలమనీకమ్. ౫

ప. వారిదాదపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం, జనకాత్మ జాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే, రుషారోషేణ, పరుషాయ మాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టిర్బాణాసనోపరి కార్ముకోపరి, దధే నిచిక్షిపే, మహావీర స్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహ మాజ్ఞా పయామాసేత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪

అథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నః యస్య స తథోక్తః, 'లోకోత్త రేషు స్థేయా న్ప్రయత్న ఉత్సాహః' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయ కర్మ బ్రాహ్మణాదిత్వా త్ష్యఞ్, తస్య సమయం సంవిద మపి సీతాప్రవృత్త్యుప లబ్ధ్యనంతరం తదపహారిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్తామానేష్యామీతి పూర్వవిహిత ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః. అనుపాలయ న్ననువర్తమానః. అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, † ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అంధుం కూపమివ, సింధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ని. 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప' ఇత్యమరః. అధిరూఢం త్రికూటాచలశృంగం యయా తాం త్రికూటాచలశృంగాగ్ర వర్తినీ మిత్యర్థః. లంకామధిగంతుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్, తథోక్తం, అఖిలమప్యనీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, నహతేర్ణ్యన్తా చఙ్యుపధా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్రూపాదిత్యర్థః. వారిదా జ్జల దాదపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, తద్రూపధారయా, పునర్భూయోఽపి, పూరితా

---

† 'ధైర్యావగాధమతి' రితిపాఠే ధైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః

1 ద్విగుణీకృత. 2 సాహాయ్యకమనుపాలయ్యం. 3 శిఖరాం. 4 వలీముఖానీకమ్.

తత్క్షణం ప్రతిచచాలనతక్షిణం వాహినీశో [illegible] వాహినీ ౯.

౧. తత్ర సేనచలితఋక్షసముదయే కుముదామోద [illegible] శరభాధిక ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రతేజసి సమారూఢతారానన్దనలక్ష్మణానుగతే సరయు [illegible] నిశాచరతిమిరహారిణి ప్రస్థితే రామచన్ద్రే సమన్త

సమగ్రీకృత్వా, ఆప్యాయితాచ, అఖిలాక్ష్ణ్వ [illegible] వాహినీ [illegible] నదీ, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, సతక్షిణం వాహినీశం ప్రతి దక్షిణసముద్రముద్దిశ్య, [illegible] గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే, శ్లోకసంకీర్తనం సమస్తసస్తు [illegible] ౯.

తత్ క్షణఇతి. తస్మిన్ క్షణే, తత్కాల ఇత్యర్థః. [illegible] ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూకగణః, అన్యత్ర [illegible] తస్మిన్, ని. 'ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాః' నక్షత్ర [illegible] కుముదస్య కుముదనామ్నః కపిసేనాపతేః, ఆమోదః సంతోషః అన్యత్ర [illegible] సంకరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని, 'కుముదం [illegible]' ఇతి విశ్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ, అధిక ప్రసాదశీలే అన్యత్ర [illegible] అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య [illegible] ప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్యస్సేనానాయక [illegible] మివ తదానందిని తత్ప్రీతిపోషకారిణి. అన్యత్ర [illegible] శేషాద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే రావణదిగవస్కన్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో [illegible] తస్మిన్ అన్యత్ర దశసంఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తాసాం దిశాం [illegible] ర్థః. ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజో జ్యోతి [illegible] తస్మిన్, ని. 'తేజో [illegible] ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ, [illegible] తారానన్ద నోఙ్గదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుసృతే, అన్యత్ర [illegible] ప్రతిదిన మేకైక తారాధిష్ఠాననియమాత్ [illegible] త్రాణి తాః నందయతీతి తథోక్తః [illegible] లక్ష్మణానుగతః [illegible] తస్మిన్, లక్ష్మణేతి తృతీయాయాం అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః. నిశాచరాః [illegible] తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి [illegible] విధ్వంసకే [illegible] రూపే, 'రామశ్చంద్ర ఇ' వే త్యుపమితసమాసః, [illegible] మితి [illegible]

తః కందళిత బహుళ హరిజాలకోలాహలభరితహరిదంతరో నిరంతరాస్క్రం దితనికట కాంతారావళి ర్వలీముఖబలమహాంబుధి స్ససంభ్రమ ముద జృమ్భత. ౭

వ. ఉత్త్రాసకాసరముదంచితపఞ్చవక్త్రం
విత్రస్తహస్తి వికటరురుచమూరుయూథమ్,
ఆలోలలోచనతరంగకురంగశాబ
మాసీదసీమ విపినం కపిసర్మఘోషైః. ౮

మాలింగాల్, తస్మిన్ ఉపయసానుమంతముపయోనలమివ, హనూమంతం సరయం సత్వర మభిరోహతి అధితిష్ఠతి సతి, సమంతతస్సర్వత్ర, కందళితస్సముత్పన్నః బహుళో భూయిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వనిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదంతరాణి దిగంతరాణి యస్యస తథోక్తః, నిరంతరం నీరన్ధ్రం ఆస్క్రన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః. సమాసమేతత్, వలీముఖబలమహాంబుధిః వానరసేనాసముద్ర ఇత్యేవముపమితసమాసః, ససంభ్రమం సాటోప ముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితో౽భూత్, 'శరభాధిక ప్రసాదకీశే లక్షణానుగత' ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః, వస్తుతశ్శబ్దభేదేనార్థద్వయమావభాసేఽపి జతుకాష్ఠవ దేకశబ్దస్య ప్రతీతేః, అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళావలమ్బిఫలద్వయవదభిన్నపదే నార్థద్వయ ప్రతీతేః, ఏతత్సంకీర్ణయముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేతి. అసీమ నిర్మర్యాదం, అతివిపులమిత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియాముభే' ఇత్యమరః. విపినమరణ్యం, కర్తృ, కపీనాం సర్మఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవ క్రీడాఘోషైః, ని. 'క్రీడా ఖేలాచ సర్మచే'త్యమరః. ఉత్త్రాసాతిభయయువిభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహిషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, ని. 'లులాయోమహిషో వాహద్విషత్కాసర సైరిభా' ఇత్యమరః. ఉదంచితాః ఊర్ధ్వాక్రాన్తాః పంచవక్త్రా స్సింహాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. ని. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య' ఇత్యమరః. విత్రస్తాః విభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, వికటాని శరారురూణాం హింసప్రజంతూనాం చమూరూణాం మృగాణాం చ యూథాని నివహాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. ని. 'శరారుర్ఘాతుకో హింస్రః' 'సజాతీయైః కులం యూథ' మితి చామరః. ఆలోలాః సాధ్వసా ద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిప్రసరంపరాః యేషాం తే కురంగశాబాః హరిణశిశవో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, చాసీత్. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮

ప. సైన్యై స్తతో రఘుపతి స్సరితాం నివేశం
వేశ న్తయ న్విరళయ న్విపినా న్తరాణి,
ఆరుహ్య [1]శై లమపి సహ్య మసహ్యవాతం
మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ. ౯

వా. గత్వా రామ స్తమద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్. ౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఝరతరంగరిఙ్గత్పయో
జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,
మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురాః ౧౧

సైన్యైరితి. తతః సర్గఘోషానన్తరం, రఘుపతిః, సైన్యైః వానరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థానమ్. ని. 'నివేశ శ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః. వేశంతయన్ వేశంతం కుర్వన్, సేనాసంమర్దేనాల్పసరాంసి కుర్వన్నిత్యర్థః. ని. 'వేశంతః పల్వలం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వేశంతశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తా ల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా విపినా న్తరాణి గహనాంతరాళాని, విరళయన్ విరళాని కుర్వన్, వానరసేనాసాటోపధాటీవిసుట్టితతరుగుల్మ... సుగమాని కుర్వన్నిత్యర్థః. పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యాఖ్యమపి, అసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందగంధవాహైకనికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్. ౯

గత్వేతి. రామ స్త మద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్రతివక్ష్యమాణప్రకారం వచన మవాదీత్ ఉక్తవాన్, వదే ర్లుఙి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదే' ష్వితి వృద్ధిః. ౧౦

అ. ఉక్తిప్రకారమేవాహ—అమీ ఇతి. తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః. తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని. 'సుషిమ శ్శిశిరో జడ' ఇత్యమరః. అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః. తథా భూతాని యాని పటీరభూరుహాకుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి † తేషు సంసారిణో నియతా

† 'కుటీశమీశుండాభ్యో ర' ఇత్యల్పార్థే రప్రత్యయః. ని. 'కుట స్తు పుంసి వేశ్మనోః' 'కుటి స్త్రీ స్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మని చాపి సా' 'కుటీరా కర్కటాలయా' వితి చ రత్నమాలా. [1] సహ్యమపి శైలమ్.

దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః. ౧౧
ఇత్యాలపన్ కరుణమేష నిరుద్ధవేలం
శైలం మహేన్ద్ర మధిగత్య మహీమహేన్ద్రః,
ఆవర్తముద్రితమివాన్వయభూపతీనా
మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్బునిధిం దదర్శ. ౧౨

౪. దృష్ట్వా చ తమద్భుతాకృష్టమనా రామస్త దిద మాచష్ట. ౧౩

వహనశీలాః, తాభ్భిత్యే జనిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదురాః సాన్ద్రాః ని. 'మేఖలా ఖడ్గబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః. దురాసదాని ఉద్దీపకత్వాద్దుస్సహాని వనప్రియాః ప్రియతమానాం కోకిలాఙ్గనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీ'త్యమరః. అమీ ప్రవర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో విధురయంతి విహ్వలయంతి, వికలీకుర్వంతీత్యర్థః. యమకానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. ౧౧

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలపన్ వ్యాహరన్, ఏషః, మహీమహేన్ద్రః భూదేవేన్ద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం. ని. 'వేలాకూలే చ జలధే ర్వేలా కాలవికారయో'రితి విశ్వః. మహేన్ద్రశైలం మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేన్ద్రో మలయ స్సహ్యశ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వోక్త సహ్యమలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వముపగంతవ్యమ్. అధిగత్య ప్రాప్య, ‡ ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధమితి యావత్. ని. 'స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమ' ఇత్యమరః. అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః 'క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థే' ఇతి నిపాతః. తతో నఞ్సమాసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన మివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా, అంబునిధిం, సముద్రం, దదర్శ, అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వారోపణా ద్రూపకాలంకారః. స చోక్తోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తమ్.

దృష్ట్వేతి. తమమ్బునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయస్సన్. రామః, తదిదం వచన మాచష్ట అవోచత్. ౧౩

---

‡ 'అధిగత్యే' త్యత్ర 'హల్యపీ' త్యనునాసికలోపపక్షే తుగాగమః.

ప. ద్రష్టుం నాలమగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాన్తరేఖా దిశో
ద్వీపా స్సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
యేషామేష సుఖాదఖాని నఖరై ర్యేనాథవా పూరిత
స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థే మ్నే మహిమ్నే నమః. ౧౪

గ. అథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంత కాన్తారశోభిని లోభ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—†ద్రష్టుమితి. ‡ఫణిపతిః పాతాళనివాసీ ఆదిశేషః అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః ని. 'అగాధ మతలస్పర్శ' మిత్యమరః. ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థే' ష్వితి తుమున్, దిశః సీమాంత రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామయాని. ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. 'సికతాశర్కరాభ్యాం చే' త్యణ్ ప్రత్యయః. తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సింహళాదయో ద్వీపవిశేషాః, తత్తస్మాత్కారణా దయం వారిధిః, గిరాం దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. అతః, ఏష వారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం, సగరకుమారాణామిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాత్ అనాయాసేన, అఖాని అపదారితః ఖనతే ర్ఘట్ 'భావకర్మణో' రితి చిణ్, అథానంతరం, యేన వా అస్మత్కులభూభుజా, భగీరథేనైవేత్యర్థః. పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరణే' ఇతి పురాణవచనా త్తస్యాశ్చ కాపిలానలదగ్ధసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వగ మనేనానీతత్వాదితి భావః. తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యస్మదన్వయ భూపతీనాం, అవిహతస్థేమ్నే అప్రతిహతస్థైర్యాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః. స్థిరశబ్దస్య దృఢాదిపాఠా 'ద్వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్చ' చేతి చకారాదిమనిచ్ 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౪

అథేతి. అథానంతరం. హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

† 'అత్ర హేసుగ్రీవ. ఉల్లోలకల్లోలవేల్లితం చంచలతరఙ్గవేష్టితం, కల్లోలినీనాం నదీనాం వల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షితు మర్హాసి, యత్. యస్మాత్కారణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచన వ్యాఖ్యాస్తి. అస్యాస్తు మూలం తత్రాపి నోప లభ్యతే.

‡ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య తత్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహార్యం, యద్యస్మాత్కారణా దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యతస్తతో హేతా' విత్యమరః.

నీయమలయజాతానిలే [1]వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయామాస బలమఖిలమ్. ౧౫

౬. సరసపటీరనికుంజవనసంజవనాభిపత
న్మృగమదగంధవహామేదురితే[2]ఽమ్బునిధేః,
తటనికటే లుఠత్పనసతాలరసాలఫలై
రుదితముదం విచేరురుదరంభరయో హరయః. ౧౬

౭. తదనంతరమపరమహాంభోధిమివ చలితమమ్భోధిరోధస్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రాఘవానీకమనీకోన్ముఖం చారముఖాదవ

సంతారేణ నిరంతరత్వేన శోభత ఇతి తథోక్తే, లోభనీయాః మనోహారిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే, రఘుపతేర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః. ౧౫

సరసేతి. సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః సమ్యగ్వేగశీలస్సన్, 'జుచంక్రమ్య' ఇత్యాదినా యుచ్, అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్తశ్చ యో గంధవహోఽనిలః తేన మేదురితే, తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః. ఏతేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ'త్యమరః. అంబునిధేస్సముద్రస్య, తటనికటే కూలోపాంతే, లుఠద్భిః పక్వేళిమతయా వృంతాన్నిపత్య భువి లుఠద్భిః పనసానాం తాలానాం రసాలానాం చ ఫలైః హేతునా, ఉదితముదాః ఉత్పన్నహర్షాః, ఉదరం బిభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః, 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరిశ్చే'త్యత్ర చకారసామర్థ్యాదుదరంభరిరిత్యస్యాపి నిపాతనాత్సాధుత్వం, హరయః కపయః, విచేరుః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహ్రురిత్యర్థః. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః. ౧౬

౭. అథ రావణవృత్తాంతమాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానంతరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలితమపరమహాంభోధిమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే † విశృంఖలలాఘవం నిరాఘాటపాటవం యస్య తత్తథోక్తం, అనీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామసైన్యం, ని.

1 వేలావనదేశే దాశరథేర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

† 'అంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే'తి పాఠే రోదస్యోః ద్యావాపృథివ్యోః తద్విలంఘనేత్యర్థః. 'ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యౌ' ఇత్యమరః.

ధార్యధార్యమాణహృదయాతంకః పఙ్కలీనచరణ ఇవైరావణో రావణో విధేయమపరమజానన్ జానకీమప్యవిమోక్తుకామః కామ [1]పరతన్త్రో మన్త్రిభిస్సమం సమాజమాజగామ. ౧౭

ప. రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః
ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే,
ఇదం తు మే వాఞ్ఛిత [2]మీక్షితం వో
వదన్తు యద్[3]వైరిజనోచితం నః. ౧౮

గ. అమీ చ పునరాశయజ్ఞా [4]వ్యజ్ఞాపయన్.
౧౯

'అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి హలాయుధః. చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనాదపధార్య శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః మనోవేదనా యేన సః, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః, ఐరావణః ఇన్ద్రగజ ఇవ స్థితః సన్, అపరమన్యద్విధేయం కర్తవ్యమజానన్ అనవబుధ్యమానః, తర్హి జానకీపరిత్యాగం కృత్వా ఆతంకనిరాసకం కరోత్విత్యత ఆహ—కామపరతన్త్రః మన్మథపరాధీనః, అతఏవ జానకీమప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనాః సన్, మన్త్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్యైస్సహ, సమాజం సభామండపమాజగామ ప్రాప. ౧౭

రహ ఇతి. తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రః రావణః రహః ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వాదితి భావః, ని. 'రహశ్చోపాంశు చాలింగే' ఇత్యమరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్, మన్త్రిణః, ఇదం వక్ష్యమాణం, వచనమాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ—ఇదమితి. ఇదం మే మమ, జానక్యా అపరిత్యాగరూపమిత్యర్థః. తుశబ్దోఽవధారణార్థః. మే మమ, వాఞ్ఛితమభిలషితం, వః యుష్మాకమీక్షితం, యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్టమిత్యర్థః. 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తత్ వదన్తు, సమ్యగ్విచార్య కథయన్త్విత్యర్థః. ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

అమీ చేతి. ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానన్తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతేనైతేషామైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తితాత్పర్యమితి సూచ్యతే. 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. అమీ ప్ర

1 పరతన్త్రః. 2 'ఈప్సితం వ' ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః. 'ఈహిత' మిత్యపి క్వాచిత్కః. 3 వైరివధోచితం, 4 విజ్ఞాపయామాసుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరేష్వనుచరేష్వస్మాసు కస్మాదయమపవాదో దురవాపోరుభుజపంజరానీతాం సీతాం జాతు న జహాతు నాథ ఇత్యభిదధానేషు (1 ప్రథానేషు.) ౨౦

తతో రమ్భోపహితహఠాత్కారసంభవశాపమమ్భోజభవశాపంచైత

హస్తావిమంత్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౯

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ.—దేవేతి. హేదేవ రాజన్. ని. 'దేవస్సురేషు సే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవకేషు, అస్మాసు మాదృశేషు మహావీరేష్విత్యర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు, అయమపవాదస్సీతాహరణాద్యాక్షేపః. కస్మాత్ కుతో హేతోః, భవేదితి శేషః. న కుతోఽపీత్యర్థః. † ని. 'అపక్షాక్షేపనిర్వాదపరివాదాపవాదవ' దిత్యమరః. అతః నాథః స్వామీ, భవానితి శేషః. దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహా భుజమండలేన ఆనీతామపహృతాం, సీతాం జాతు కదాచిదపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః. న జహాతు న త్యజతు, 'గృహీతం న పరిత్యజే'దితి వచనాదితి భావః. ఆశిషి లోటి 'శేషే ప్రథమః' ఇత్యేవం అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు. ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నలకూబరాభిహిత శాపః హరాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వరవిహితశాపః. 'తతో ద్వంద్వే విభాషైకవద్భవతీ' త్యేకవద్భావః. యద్వా రమ్భోపహితో రంభాపతిః నళకూబరః స చ హరాంకశ్చ తౌ సంభవః కారణం యస్య తం, బలాదన్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననళకూబరశాపం వానరైస్త్వద్వంశవిలయో భవిష్య తీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః. ‡ తథా అంభోజభవశాపం పుంజికస్థలాఖ్యాప్సరోనిబంధన

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

† కస్మాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభాషణమిత్యర్థః.

‡ అత్ర 'రమ్భోపహితహఠాత్కారగ్రహణ సంభవమంభోజభవసంభూతం చ శాప'మితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః. రంభాయాముపహితం కృతం యద్ధఠాత్కారేణ బలాత్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళకూబర శాపమ్, అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః, మహార్తాద్రోషతామ్రాక్షస్తోయం జగ్రాహ పాణినా. గృహీత్వా సలిలం దివ్యముప స్పృశ్య యథావిధి, ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. అకామా తేన

దుపలమ్భాన్తరాయ మావేదయ త్త మగ్రజన్మాన మసమానవినయవిజ్ఞాన విభూషణో విభీషణ స్సరోష మివ మవాదీత్. ౨౧

వ. అహాహ విధినియోగా దద్య నక్తంచరేన్ద్ర
త్వ మపి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,
అరుణదవశిఖాయా మామిష గ్రాసమోహః

బ్రహ్మశాపం, చైతస్యాస్సీతాయా ఉపలంభాన్తరాయం సంభోగప్రాప్తివిఘ్నం మావేద యన్తం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయన్తమగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రావణం, వినయశ్చ మహత్త్వ ప్రహ్వీభావః. విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్షం యథా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణే, 'అథ సంతపితో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలా న్నారీం గమిష్యసి. తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభమేవ తాం, నారోపయే బలాత్సీతాం వైదేహీం శయనం మమే'తి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ — అహాహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.— అహాహేతి. ఖేదే. ని. 'అహాహేత్యద్భుతే ఖేదే' ఇత్యమరః. హే నక్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేశ్వర, అద్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో నివారయితుమశక్యః అనురాగః అసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానుషక్తిర్మ హాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తత్ వినిపాత ఏవ నను శ్రేయ ఇతి భావః. కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం. ని. 'దవో దవశ్చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యత' ఇతి శాశ్వతః. ఆమిషగ్రాసమోహః మాంసపిండ భ్రాన్తివశాత్. ని. 'ఆమిషం మాంస ఉక్తోఽపి తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని'తి వైజ యన్తీ. అవిరళం బహుళం యథా తథా, కృతం అథవా అవిరళం విరళం సంపద్యమానం కృతం విరళకృతం తన్నభవతీత్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేన్ద్రి

యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా, తస్మాత్స యువతీ మన్యాం నారీం నోపయా స్యతి. యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హఠా ద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి నందిశాపస్యాన్యవిషయత్వా త్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృ తానుపయోగాత్.

దవిరళకృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ. ౨౨

ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖాదనఘే స్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణ[1]ోపగతం కళఙ్కమ్,
హా హేతి మీలితదృశః కరయోర్యుగేన
దష్టా శ్రుతీశ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః. ౨౩

పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా యత్ర లఙ్కా
వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో దుర్విపాకః.

యుద్ధేషు స్పృష్టా యస్య సపత్నశ్రీః, 'స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాత్' ఇతి సమాసః 'శ్రీ స్త్ర్యాదిషు చ వ్యర్థవచనం కర్తవ్య' మితి వార్త్తికాచ్ఛిన్నప్రత్యయార్థప్రతీతిః. కేసరీ సింహ ఇవేత్యుపమా, సా చ భ్రాంతిమతాఙ్గేన సఙ్కీర్యతే, దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అవస్థా తాదృశ్యేవ తవాసీదిత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగతం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః. కళఙ్కం అపవాదం, ని. 'కళఙ్కోఙ్కాపవాదయో' రిత్యమరః. కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హా హేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః ని. 'హా విషాదశుగార్త్తిషు' ఇత్యమరః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణనజనితఖేదాతిరేకాన్నిమీలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో ర్యుగం హస్తయుగ్మం, కర్తృ, అష్టౌ చ, తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, పిదధాతు ఆచ్ఛాదయతు, ద్వయో రష్టాచ్ఛాదనే అశక్యత్వాత్ తాన్యాచ్ఛాదయిష్యతీత్యర్థః. తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదనస్యావశ్యకత్వాదితి భావః. త్వన్నామ్నైవ కుటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మన స్సంతాపస్సంప్రాప్తః అత స్త్వమ దుర్జీవితమితి తాత్పర్యం. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః. అత్రోక్తవ్యవహారాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి. ఇదానీమధునా, పశ్య అవలోకయ, కిం పశ్యామీత్యత ఆహ—ఉదధిరేవ పరిఖయా క్షేమేణ పాలితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశేత్యర్థః. ని. 'ఖేయం తు పరిఖే' త్యమరః. లఙ్కా, యత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమాత్రాత్, ఆగత

1 ఉపగతం.

కర్తుం న క్తంచసపరిభవం కాపి [1]మాయేతి శక్తి-
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి. ౨౪

౫. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యౌ జిష్ణుభూకాన్తవీర్యౌ,
న కలయసి యది త్వం నన్దిశాపం చ ధాతు
ర్వరమపి నరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః. ౨౫

స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః పనభంగాత్... దురవస్థా, క్వను కుత్ర, తదేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః. అతః న క్తం... సనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తిరేవ, సీతా, ధరణితనయా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభిరుపలక్షితా సతీత్యర్థః. జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, తాం నేతుం... యామి, అన్యథా కథ మీదృగ్విపత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'ను స్యే శుం దే ప్రసవం నూన' మితి నిఘంటుః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. ౨౪

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థమేతత్.

నేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి యది న సంఖ్యాయసే చేత్, తృణప్రాయా చేతో మద్బాహుబలస్య విషయస్సాత్రమితి న లక్షీకరోషి చేదిత్యర్థః. తర్హి జిష్ణుభూః శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయు' ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తౌ, పరిచితవీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూత పరాక్రమౌ ఖలు, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యుద్ధే పరాజితస్సన్ బందీకృత త్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగరివినాశకస్య తథావిధ కార్తవీర్యభుజనిగ్రహాలసాలంక ర్మీణపరశురామభంగకర్తు శ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినాశనం కియన్మాత్ర మిత్యంతః గూఢాభిప్రాయః. అత స్త్వం, నందిశాపం వానరాః తవోపహాతి ర్భవిష్యతీతి నందీశ్వర శాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాంద్వినా అన్యస్మాన్న తే వినాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః. న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసంధధాసి చేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, 'ఈషద్దు' రి త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణః శ్రీ రామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యురితి భావః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

[1] మార్యేవ.

౮. ఇత్యాది [1]నీత్యా సహితం హిత [2]మభిహితవంతం నిజ మనుజం
త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్షశ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం
సం త [3]మరుంతుదభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ఇతీతి. ఇత్యాది రేవమాదిర్యా నీతిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తా తయా, సహితం సంబద్ధం యథాతథా, హితమభిహితవంతం ఉక్తవంతం, కర్తరి క్తవతుప్రత్యయః. తం, నిజ మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనాదృత్య భాషమాణః రవమత్య. ని. 'రీఢావమాననావజ్ఞే' త్యమరః. అరాతిపక్షః అరాతేః శత్రోః పక్షః సహాయః, శత్రుపక్షపాతీత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్యః, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపిష్ఠం. ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్తస్తు వంచకః' ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదభాషణేన మర్మభేదిరావణదుర్భాషణాదినా యో రోషస్తాత్కాలికః 'రోషస్తాత్కాలికః కోప' ఇతి భూపాలః. తేన భీషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్యరుషోస్తుద' ఇతి ఖశి 'అరుర్ద్విషద' దిత్యాదినా ముమాగమః. విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్ ని. 'వా తు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అనూత్పతద్భిః అనుసృత్యోత్పతద్భిః, చతుర్భి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖదుఃఖాదిషు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అమా సహ సమీపే చ' మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య ఇతి చామరః. అమాశబ్దాదవ్యయాత్త్యప్, 'అనల శ్శరభ శ్చైవ సంపాతిః ప్రఘస స్తథా, ఏతే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమా' ఇతి ఇతి శ్రీరామాయణే ప్రసిద్ధిః, మతిశ్చ ఉల్లంఘ్య, మూర్తిత ఇవ, అంతరిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవితర్కం కోఽయం కిమత్రాస్యాగమనప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గ్రీవాన్ ఉన్నమితకంధరాన్, సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరాన్ ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అవచత్ అవోచత్, ఏతే వానరా మమాభిధేయమభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీత్యన్యథాకరిష్యంతి అతః రామసమాశ్రయణాభిప్రాయమేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్ప్రరుపకారముఖేనైవ రాఘవం సమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్య ప్రవీదిత్యర్థః. అత్ర శ్రీరామాయణవచనమ్ 'అన్యస్త్వేవంవిధం బ్రూయాద్వాక్యమేతన్నిశాచర, అస్మిన్ముహూర్తే న భవేత్త్వాం తు ధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యాయ

1 నీతిసహితం. 2 అభివదంతమ్. 3 అరున్తుదరోషణభాషణో.

సముత్పత న్ననూత్పతద్భి శ్చతుర్భి రమాత్యైస్సహసం హారినిధి మతీ త్యదూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీనంతరిక్షగత ఏవ మాచచక్షే. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం [1]వదన్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,

హాసే విభీషణః, ఉత్పపాత గదాపాణి శ్చతుర్భిస్సహ రాక్షసై రితి సను 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ పథి వర్తినః కారణమితి, 'జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతాః' ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్యమాహాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితి చేత్సత్యం, 'విహితస్యాననుష్ఠానా న్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహాచ్చేంద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతీ'త్యాద్యుక్తపతన హేతూనాం రావణే పరిపూర్త్యా 'న్న పతితై స్సహ సంవ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యో భవతి సంత్యాగో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాచ్చ నదోష ఇత్యల మతి ప్రపంచేన. ౨౭

అ. 'ఏవమాచచక్షే'ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ — పౌలస్త్యమితి. అగ్రజనుషమగ్రజన్మానం, జ్యేష్ఠభ్రాతర మిత్యర్థః. ని. 'జనుర్జననజన్మాని'త్యమరః. ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన, 'ఉపాయానాం చ సర్వేషాముపాయా బహులాస్తథా, ఇతి యోగ నర్వహాని శ్చ సైవ కార్పణ్య ముచ్యత' ఇత్యుక్త లక్షణకార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మయుక్తభాషణశీలం 'ఏతేన యుక్తవచనాభాషణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వముచ్యతే, పౌలస్త్యవంశోద్భవంచ, రావణం ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేఽపి దురదృష్టవశాత్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బన్ధువర్గం చ సంత్యజ్య త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితం, విభీషణాఖ్యోఽహం, ఏతచ్ఛక్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్రమితి బోధనేన తేషాం విశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మిత్యవగన్తవ్యం, విద్విషతాం శత్రూణాం, శరణయ తీతివిరామం వినాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమమిత్యర్థః. అపన్నానాం కావ

1 చరంతమ్.

రామం విరామమిహ నిర్వ్యపతా మవాప
మాపన్నదైన్యహరణం శరణం మమేతి. ౨౭
అనంతర మతికరుణం సమీరయన్తం సమీరభువా చ [1]సప్రత్య

త్రయనిపీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః. రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానంద కరం, మమ శరణం రక్షక ఇతి మత్వేతి శేషః. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. అవాపం ప్రాప్నవం. 'రక్షిష్యత్యనుకూలాన్న ఇతి యా సుదృఢా మతిః. స విశ్వాసో భవే చ్ఛత్రు సర్వదుష్కృతనాశనః' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మఙ్గం ప్రదర్శితం, తథాచ. 'ఆను కూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్యతీతి విశ్వాసో గోప్తృత్వవరణం తథా. ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథాయోగాంగా శరణాగతిః ప్రదర్శితేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్త గుణసంపన్నత్వేన పరత్వం విభవత్వేన కథ ముక్త మితి చేత్. 'బాలోఽపి నావమన్తవ్యో మనుష్య ఇతి భూమిపః. మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణ తిష్ఠతి, నాన్యృషిః కురుతే కావ్యం నాసురో విందతే బలమ్. నాదేవాంశో దదాత్యన్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదివచనైః భూపతేః విష్ణురూపత్వావగమేన. 'బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వే' త్యాదిహనుమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోఽధికశక్తిత్వే నావగత్వాత్. 'పరమాపద్గ తస్యాపి ధర్మే మమ మతిర్భవేత్, అశిక్షితం చ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ ప్రతిభాతు మే, యాయా మే జాయతే బుద్ధిః యేషు యేష్వాశ్రమేష్విహ, సా సా మమాతిధర్మిష్ఠా తం తం ధర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రార్థితేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠస్త్వం యథా వత్స తథా చైతద్భవిష్యతీ' తి దత్తవరత్వేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థమిక్ష్వాకువంశేఽవతీర్ణం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తథోక్తవానితి సర్వం రమణీయం, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం ఆత్మనదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీర యంతమ్. 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీ షణ ముపస్థిత' మితిభాషమాణమిత్యర్థః. 'వాచాధర్మమవాప్నుహీ' తి న్యాయేనానేన భవతాం మహానుపకారః ప్రాప్స్యతీతి నివేదయంతమితి భావః. తథా సమీరభువా హనుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మయాఽయం దృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్మ త్పక్షపాతేన ఉపకారమేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహితమిత్యర్థః. విజ్ఞాపితం

1 సప్రత్యభిజ్ఞాపితమ్.

భిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ కిం కారణమితి శఙ్కాపరవశే నివేదయతి హరీశే దాశరథి[1]రపి దయమానమానస స్స్మయమానో మధుర మిద [2]మువాచ. ౨౮

అ. అభయమాగతో[3]ఽదపయాంతి చే ద్ధ్రువా
రఘవో భవన్తి లఘవో న కిం సఖే,

నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శనే' ఇత్యత్ర శమధాతో ర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః. తదా తస్మిన్ కాలే, తదాగమనాయ తస్య నిశాచరపతేః ఆగమనాయ. ఆగమనస్యేత్యర్థః. కిం కారణం కో హేతు, రితీత్థం శఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే. ని. 'శఙ్కా వితర్కభయయో'రితి విశ్వః. హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజోఽహం విభీషణః శరణార్థితయా సమాగతః ఇత్యాదివిజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, దయమానం నిరవధికపరమకృపానిరతత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః. తథా స్మయమానః 'స్మితపూర్వాభిభాషీచ రాఘవ' ఇతి వచనా ద్విభీషణం దృష్ట్వా సాక్షాద్భూతం శరణాగతశ్చే త్సంతోషం కృత్వా, శరణాగత ఏవ చేదస్తు భవతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణదీక్షితస్య మమ నికటే ఇతి మందహాసం కుర్వాణస్సన్నిత్యర్థః. మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీ దువాచ. ౨౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయమాగతః అభయార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్తః సకాశాత్, ముధా వ్యర్థముప్రాప్తమనోరథస్సన్నిత్యర్థః. అపయాతిచే దపగతోయది, రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా, జనపదవాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్. † లఘవః నీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవైముఖ్యేనాహం లఘుః

† 'రఘవ' ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తదపత్యేష్వర్థేషు రాజసు లక్షణయా బహువచన మితి, కేచిత్తు ఇక్ష్వాకునామ్నో దేశస్య రఘుసంజ్ఞాప్యస్తీతి 'తస్య రాజన్యపత్యవ'దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగిత్యాహుః, మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్తమితి శ్రీమదప్పయదీక్షితై ర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయా ముపపాదితమ్.

1 అదయమానస్స్మయమానః. 2 అభాషత. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపోః
కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః. ౨౯

౫. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీ
తోఽయ మాశరపతి రవన్దత దాశరథిమ్. ౩౦

౫ రామ_స్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం
[1]దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్మత్కుల భూపతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః. అతః అయం శరణార్థీ, రిపోశ్శత్రోః రావణస్య, అనుజో వా, అస్తు, అథ వా తనుజః తనయో వా, అస్తు, శరణాగతో జనః, కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు, అత_స్త మపశ్య మానయ తేత్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తం. సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్. ౨౯

తదన్వితి. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయం సత్వర మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థీ, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, వినీతస్సన్, దాశరథి మవందత నమస్కృతవాన్. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా త్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః. ౩౦

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేన్ద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేస్మ, ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూఞిత్యం భ్రాంతం, తదు_క్తం వామనేన, 'ఆహ బ్రూతే ర్ణలం తత్త్వం భ్రమా' ఇతి. † ఉ_క్తిప్రకారమేవాహ—హేవిభీషణ అద్యేదానీం, మయా, భాతీతి భవతే తుభ్యం, భాతే ర్డవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, వీతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలన ధౌరేయత్వము_క్తమ్. తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహ_స్తం సబాంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి, నను అగ్రజం భూతలయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

---

† బ్రూఞ్ ధాతో ర్లటి 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యనేనా పాదేశపక్షే తిపో ణలి ఆహేతి రూపం, అత్రస్మిన్నర్థ్యాపారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా 'ఆహ ఇత్యవాచార్థే తిఙ్ప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః. అతః స్మవదా ధ్యాహారస్యోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్య.

అస్మిన్నుదాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా
సానుప్లవః ప్లవగమండలసార్వభౌమః 30

(¹తథాహి)

ప. శ్రేయః పదా త్పద ²ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రాయ స్తదద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

ముచిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్తమాహ—అస్మిన్నితి. అస్మి న్నర్థే, అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుప్లవ్యతే ప్లవంగతీత్యనుప్లవః అమాత్యభృత్యాదయః తైస్సహ సానుప్లవః, 'తేనసహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభావః. ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రప్రవర్తీ సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యర్థే 'సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞా'వి త్యణి 'అనుశతికాదీనాం చే' త్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, 'ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్ర కశ్చిదాశంకా కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావాపన్నస్య గమ్యత్వేన బాధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తే రిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 30

అ. ఉక్తమర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—తథాహీతి. స ఏవం ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాధికం, కర్తృ, విధేః, ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, వి. 'విధి ర్విధానే దైవే చే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నా, వి. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. పదాత్ స్థానాత్, చరణాచ్చేతి గమ్యతే. వి. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి, యదిత్యధ్యాహారః, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ స్యాదిత్యుపచయమిత్యర్థః. అస్యేదానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽవ్యవచ్ఛేదనార్థకః, ఫలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకః, యతః యుద్ధ్యస్మాత్

† 'విభీషణేయ' దితి ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః తుశబ్దా ఏవ త్వేనావధారణార్థకత్వే అత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉపేతి.

రేఖాతపత్త్రసహితం పద మస్య గృహ్ణ
న్నేకాతపత్త్రసహితం పద మేష భేజే. 3౨

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాఙ్గసుధాతరఙ్గాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిస్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపరో దశగ్రీవబలమఖిల మావేద్య సద్య ఏవ లఙ్కాపురసమాస్క
న్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతు [1]మారాధయ వా
రాంనిధిమితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాన్. 33

వ. అథ వారాంనిధిం ధ్యాయ న్నమ్భోధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్త్రాకారరేఖేత్యర్థః. తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తచ్చి
హ్నితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్ణన్ స్వీకుర్వన్,
ఏకాతపత్త్రసహిత మేకచ్ఛత్త్రయుక్తం, నిష్పన్న మిత్యర్థః. పదం సామ్రాజ్యం భేజే
ప్రాప. అతః శ్రేయసః పదా త్పదాన్తరప్రాప్తిరిత్యేతత్ఫలితం జాతమితి యుక్తముక్త
మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యా
సోఽలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౨

అ. అనన్తరవృత్తాన్త మాహ.—అసావిత్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్శబ్దో
వాక్యాలఙ్కారే, అగ్రతః అనుపద మేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య అపాఙ్గ
సుధాతరఙ్గైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచిత
సామ్రాజ్యాఙ్గమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లఙ్కా
రాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిస్రమ్భభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని.
'సమౌ విస్రమ్భవిశ్వాసౌ' విత్యమరః. అపర స్సుగ్రీవఇవ స్థితస్సన్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలం
సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః సైన్యం వా. ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థౌల్యం
బలం శక్తిర్బలోఽసుర' ఇతి శాశ్వతః. ఆవేద్య, 'అవధ్యస్సర్వభూతానాం గన్ధర్వోరగ
పక్షిణామ్, రాజపుత్త్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయమ్భువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః.
సద్యః అవిలమ్బేనైవ, లఙ్కాపురస్య, సమాస్కన్దనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయా వా
నరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లఙ్ఘనసాధనం, సేతుం, విధాతుం బద్ధుం, వా
రాంనిధిం నీరనిధిం. ని. 'ఆప స్స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ,
ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం ప్రతి. విజ్ఞాపితవాన్.

అ. తత శ్శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యత్రాహ.—అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనా
నన్తరం, రామః, వారాంనిధిం, ధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చిన్తయన్, అమ్భోధిహృ

---

1 ఆరాధయతు.

వ్యానశే దర్భశయనం వేదిమివ హుతాశనః ౩౪

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే [1]దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ [2]నియమవశాన్నిశాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాదసాం పతిః. ౩౫

ప. వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమగ్నౌ
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,

దయే అంభోధితీరే శేత ఇతి తథోక్తస్సన్, 'అధికరణే శేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః. 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్యలుక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే, తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. తేన ప్రార్థనావైయర్థ్యేఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వం చ ద్యోత్యతే, తథా చ శ్రీరామాయణవచనమ్, 'ఏవముక్త్వా కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన' ఇతి. ౩౪

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతన్త్ర్యాత్ నియన్త్రితే నియమిత ఇవ వస్తుతస్తు సకలనియన్తృత్వాత్తస్య న తథాత్వమితి భావః. నిశాత్రయమపి, తిసృష్వపి నిశాస్వపీత్యర్థః. 'అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యానతత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజన్తూనాం పతిః జలనిధిః. ని. 'రత్నాకరో జలనిధిర్యాదఃపతి రపాంపతి' రిత్యమరః. అతఏవ ప్రసాదమనుగ్రహాభిముఖ్యమితి యావత్. నాససాద న ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే, నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రముః' ఇతి. ౩౫

అ. తతశ్చ శ్రీరామః కిం కృతవానిత్యాహ—వ్యాపారయన్నితి. అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మత్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయమనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్తమిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అగ్నౌ, వ్యాపారయన్ ప్రసా

1 నిధ్యానవతి దేవే రామచన్ద్రే. 2 నియతి.

ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ. 3౬

గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖమనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్తు ముదయుఙ్క్త న యావ దేష
పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రం,
సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ [1]తావ
న్మందాకినీ కిముత వారుణమాలలక్ష్మ్యై. 3౮

ప. రుషా విశిఖముచ్ఛిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

రయత్. కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ భ్రూభఙ్గో విటఙ్క ఇవ యస్య స తథోక్తః † రఘూణాం ప్రథమః శ్రీరఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహః యః ప్రథమసర్గః అప్సృష్టిరిత్యర్థః. 'అప ఏవ ససర్జాదా'వితి బ్రహ్మాండపురాణవచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయేత్యర్థః. ధను రాదాతుమైహత ఐచ్ఛత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రాపం, చాప మాదాయ చ, అనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాన్. 3౭

నాథ ఇతి. ఏషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇత్యమరః. ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా విమోక్తుం, నోదయుఙ్క్త నోద్యుక్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గఙ్గా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్ర మాలలక్ష్మీమివ స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వమపహ్నుత్య వారుణాస్త్రత్వేనోత్ప్రేక్షా, తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలఙ్కారః. 'కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే స్యాదసంగతి' రితిలక్షణాత్, అయం చోక్తోత్ప్రేక్షానువగత ఇతి సంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 3౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహతి త్యజతి సతి, జహాతేశ్శతృప్రత్య

---

† భ్రువః కుటిః కౌటిల్యం భ్రుకుటిః 'ఇకో హ్రస్వో ఽఙ్యో గాలవస్య' ఇత్యూకారస్య హ్రస్వః, 'కృదికారా దక్తిన' ఇతి ఙీష్. 1 తావ్యస.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,
రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్భికుమ్భీనస
ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః. ౩౮

గ. తత్క్షణం చ జలనిధిః క్షన్తా చ యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళ [1]దహనోష్మణాం సోఢాఽపి బాడబగాఢావలేపస్య తితిక్షు రపి భార్గవతీక్ష్ణపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారకమయం [2]శరసగ మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయ బహిః స్స్వయూ స్త రాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేఽవకాశే చే' తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపే' త్యమరః. షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్, అథవా రుజేతి పేరనాభేదః. తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసా యస్య తత్. తస్తైర్నక్రచక్రేణ కుంభీర కాపరపర్యాయజలగ్రాహవ్యూహేనాకులం సంకులమ్. ని. 'నక్రస్తు కుమ్భీర' ఇత్యమరః. రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతశరీరాః మీన విశేషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. ని. 'రాజీవ శ్శకుల స్తిమి' రిత్యమరః. అత్ర వలతేరను దాత్తత్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన తస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపదప్రయోగః, అత ఏవ 'వలతే రాత్మనేపదమనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వలతే వలతీతి చే'తి భట్టమల్ల శ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః. ని. 'కుమ్భీనసో లోహితాహి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి శైలానాం కటపర్వ తబిలాని యస్మిన్ తత్తథోక్తంచ సత్, తరళం విఘూర్ణిత ముజ్జాయమానం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౩౮

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షంతాచ సహనశీలోఽపి 'క్షమూష్ సహనే' తృచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య స్వావస్థితి విశేషాశీవిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్షణః, బాడబస్య బడబానలస్య యో గాఢావలేపః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాఢావలేపస్య' ఇతి పాఠే దృఢదాహ గర్వః ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. తస్య సోఢాఽపి సహతేః తృచ్, భార్గవతీక్ష్ణపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణేభ్యః సర్వంసహాం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః. తితిక్షుః

1 దాహనోష్మణామ్. 2 శరమయమ్,

మేయం నిమిష మపి న విషేహే. ౮౦

ప. శరణమథ శరవ్యథానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశపాత మేష కిం వా
జలధర మర్థయతే న జీవలోకః. ౮౧

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్వినీత వేషో విశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనన్దయ ద్రఘునన్దనమ్. ౮౨

కుణ్ఠితశీలో౽పి, క్షమతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరితాపయంత,మప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరవరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషం నిమేషమాత్రమపి, కిము త చిరకాలమితి భావః. న విషేహే న చక్షమే, స్వతోదుస్సహస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కః క్షమేతేతి భావః. ౮౦

శరణ మితి. అథాసనానంతరం, ఏష, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానం శరజనితాత్యంతసంతాపకారణం. ని. 'నిదానంత్వాదికారణ' మిత్యమరః. రామం శ్రీరామ మేవ, శరణం రక్షకమ్. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. జగామ ప్రాప, గమేః లిట్, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్తమాహ—పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం జల మితి శేషః. యాచత ఏవేత్యర్థః. అతో౽స్యైతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః. 'అర్థ ఉపయాచ్ఞాయా' మితి ధాతుః. 'అభిషేఽర్థయతే రర్థాయానం యాచ్ఞావరోధస' మితివచనాత్. వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౮౧

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ. అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్తస్సన్. ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహారస్తథోపదే' త్యమరః. వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః. వినయప్రహ్వీభూత ఇత్యర్థః. విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నానుతిః స్తుతిర్యాసు తాః తత్కాలోచితప్రసాదసంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః. తాదృశీభిః, నతిభిర్నమస్కారైః, రఘునందన మభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపోపశమనం చకార, 'ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో హి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః. అత్ర నతిభిరితి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమే'తి. ౮౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం శైఘ్రాత్రం కుత్ర చ న వనచర ధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మయా [1]సలిలావష్టమ్భ స్సమ్ప్రతీత్యేవ నలో విదధాతు సేతు మిత్యభిదధానో మన్ద మన్ద మంతరధాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయో౽ప్యష్టాసు దిక్షు క్షణా
త్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరాన్ ధాత్రీధరా నాహరన్,
న్యైః క్షిప్తై స్సలిలే నలేన జలధి ర్యాతో౽పి జమ్బాలతాం

తదన్వితి. తదను రఘునందనాభినందనానంతరం తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘమవ్యర్థం, శైఘ్రాత్రం మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, వనచరాణా మాభీరప్రముఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చిన్మరుసీమని మరుదేశే†నిపాత్యతాం విసృజ్యతాం, మయా, సలిలావష్టమ్భః సలిలప్రతిబంధః, సహ్యతే మృష్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, నలః, సేతుం, విదధాతు విరచయతు, ఇతీత్థ మభిదధానో భాషమాణః. సాగర ఇతి శేషః. మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్, అంతరధా వంతర్హితో౽భూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతానాహరతేత్యాజ్ఞప్తాస్సంతః. అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితానితి శేషః. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్గలోకా ఇత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్, తత్ర అంచితాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తానిత్యతిశయోక్తిః. ధరంతీతి ధరాః పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్ క్షణా దాహరన్ ఆనీతవంతః, తతః నలేన, సలిలే, క్షిప్తైస్తైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః జంబాలతాం పంకతామ్. ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకో౽స్త్రీ శాదకర్దమా' విత్యమరః. యాతో౽పి, నిర్ఝరపయఃపూరైర్గిరిప్రవాహైః. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్య

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వే౽పి ధామనీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్సామానాధికరణ్యానుపపత్తి'రితి కేచిత్, అన్యే తు 'ననందపశ్యన్నుపసీమసస్థలీ' రితి భారవిప్రయోగాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్నీ'తి జయదేవప్రయోగాత్ 'శర్వ్యావరసీమకుణిదండధరో౽ధితిష్ఠ'న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీత్యాహుః.

1 సలిలప్రష్టంభ.

నిర్గచ్ఛ న్నచిరాయ నిర్ఝరపయః పూరైః పుపూరే పునః. ౪౪
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ
జ్జలచర [1]జీవజీవనదగన్ధమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణ
క్షుభితగుహా [2]గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః. ౪౫
ప. అలక్షితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం

మరః. అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్ †పునర్భూయోఽపి పుపూరే పూరితః. పూరః కర్మణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకిలత్వనిర్ఝరపయఃపూర పూరితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్ట దేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాంతాస్తథోక్తాః, మహౌషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి బహువ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన వళితాయాధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కారైర్ధ్వనిశ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః, అత ఏవ గుహాగృహేభ్యః కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహాయేషాం తే,తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నిపేతుః పతంతిస్మ, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంసృష్టిః. ౪౫

అలక్షితేతి. తతో గిరినిపాతానంతరమిత్యర్థః. అలక్షితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటక్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథా తథేత్యతిశయోక్తిః తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా

† నిర్గచ్ఛత్యచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరే పుపూరేపున'రితి ప్రాచీనపాఠే, నిర్ఝరపయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః, కర్మణిలిట్, అర్థాన్నిర్ఝరప్రవాహేణైవ కర్తృత్వమ్. యద్వా 'క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్రసిధ్యతి, సుకరైస్స్వగుణైర్యస్మాత్కర్మకర్తేతితం విదు'రితి వచనాదినా సౌకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనవగంధ. 2 గృహాసిక.

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలేనామునా,
అబోధి హరియూథపై రధిపయోధి సేతుర్మహాన్
భువో భుజ[1]ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౮౬

౭. అనన్తర మన్తర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరిశం సువేల మవలోకయన్తో ముహు [2]రవిన్ద న్పరమానన్దమ్. ౮౭

ప. వలయితతటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్త రామః,

యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయోధి పయోధావితి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. విరచితః నిర్మితః మహాన్ అత్యాయతః, సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాః స్వభూమ్యాః అభయం భయాభావం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. లంభయన్ ప్రాపయన్, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, అబోధి బుద్ధః, బుధ్యతేః కర్మణి లుఙ్ 'దీపజనే'త్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః. పృథ్వీవృత్తమ్. ౮౬

అనన్తర మితి. అనన్తరం సేతునిర్మాణానన్తరం, అన్తర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్త్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధురూపాం జననమరణపరంపరారూపాం వా సంసృతి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం, 'ఈషద్దుః' ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. తరంగిణీపతిం సముద్రం అతీత్య తీర్త్వా, సద్యస్తదానీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం భాస్వరం చ. 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన మర్యాదంచ ని. 'వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోరపీ'తి నానార్థరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోకయన్తః పశ్యన్తః, సాక్షాత్కుర్వన్తశ్చ, ముహుః పునఃపునః, పరమనిర్వాచ్య మానన్దం సన్తోషం, బ్రహ్మానన్దం అవిన్దన్, అలభన్త, అనేకేషేయ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౮౭

వలయితేతి. రామః, వలయితతటదేశైః రాష్ట్రితసానుప్రదేశైః, వాహినీనాం కపిసేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయన్తీ, నివేశైః శిబిరైః, అవిరళాని సాన్ద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రేణ్యన్తరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్. ని. పఙ్క్తిః

1 ఇవాఽభవత్. 2 అవిందతమహానన్దమానన్దమ్,

కపికలకలశీర్యత్కన్దరామన్దిరాన్త
శ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్. ౪౮

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువేలం రామం నిశమ్య సమ్యగుపగమనాయ రఘునాయకబల మను [1]ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణ ప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాన్త ఖిన్నయో ర్విపన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో ర్వచనా [2]త్ప్రాసాద ముదగ్ర మాసాద్య ప్రత్యేకశ స్తదావేద్యమానా

శ్రేణీ లేఖా స్తు రాజయ' ఇత్యమరః. కపికలకలైః వానరకోలాహలైః, శీర్యమాణానాం విశీర్యమాణానాం కన్దరాణాం గుహాగృహాణా మన్త ర్మధ్యప్రదేశః. ని. 'అన్తర్మధ్యే తథా ప్రాన్తే స్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత' ఇతి విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతా స్తథా కుపితా శ్చ యే సింహా స్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తి జన్తవో యస్య తం, సువేల మధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్, 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, మాలినీవృత్తమ్. ౪౮

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానన్తరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతుమార్గేణ అతిక్రాన్తవారిధిం. అధిగతసువేలం రామ మధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగుపగమనాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సైన్యముద్దిశ్య, ప్రహితయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాన్త జ్ఞానమస్యాస్తీతి విదితః అర్శ ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ † తస్య ప్రేరణయా రావణప్రేషితా ఏతే గూఢపురుషా గృహ్యన్తా మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియన్త్రణేన తత్కృతబన్ధనేనేత్యర్థః. నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్నయోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః హననోద్యత కపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బన్ధముక్తౌ పునరావా మాగతా విత్యేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్మ్య మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం

† 'విదితచరవిభీషణే'తి ప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజన్తత్వం నకల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్ప్రివర్ధమానసమరసన్నాహమతీన్ [1]ప్లవగసేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా [2]శుకా చసాప్యపేక్షమాణ శ్శార్దూలప్రభృతిభిః [3]ప్రణిధిభిరప్యవగతాశేష [4]వృత్తాన్తస్తాన్త స్సుచిర మనుచిన్తయ న్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జిహ్వ ముపహ్వరే కిమ ప్యభిధాయ సౌధాదవతతార. ౪౮

౫. తత్క్షణం స క్షణదాచరో౽పి నిదేశాన్నిశాచరపతే ర్దాశరథిశిర స్సశరం ధనురపి నిర్మాయ మాయానుభావం విహాయ నాసీత మిత్యభిధాయ పురో నిధాయ చ నిదాఘాతిశయసన్తాపినీం వాసన్తీ మివ

ప్రాప్నువానా సమరసన్నాహమతిః, యుద్ధసన్నాహేబుద్ధి ర్యేషాం తాన్, ప్లవగసేనాధిపతీన్ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలోకయమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బల ప్రశంసినా శత్రుసైన్యస్తావకా శుకా వపి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, 'గిరీణాం ప్రతికూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం సదృశం నామ పత్తుమప్రత్త వేత్తవ' మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః. తథా శార్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి స్సంస్థ పురుషై రపి, అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. అతఏవ తాంతః ఖిన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింతయన్ ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం సమీపవ ర్తిన మతివినయప్రహ్వం అత్యన్తవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వం నామ కంచి న్మాయానుభావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామ శిర స్సధనుః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్త్వేత్యర్థః. సౌధా దవతతార అవరూఢవాన్. ౪౮

తత్క్షణమితి, తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, స క్షణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వో౽పి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మాయానుభావాత్, నిజమాయాశక్తి సామర్థ్యాత్; దాశరథే శ్శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్, ఆనీత మిత్యే మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః, సీతాయా అగ్రే, నిధాయ నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో ష్ణాధిక్యేన సంతాపినీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేస్యా దుష్ణస్వేదాం బునో రపీ'తి విశ్వః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యమరః.

1 ప్లవజ్గమ. 2 తావుభౌ. 3 ప్రణయిభిః. 4 వృత్తాన్త స్సాన్తస్తాపః.

వైద్యుతానల ఇవ చిరకాలవిరహావిహ్వలీకృతా మాతలీచకార మైథిలీమ్.

గ. తతస్సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధా చ పునస్తథ్య మితి విచార్య తదనార్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

ప. రక్షోఽవరోధవసతిం రజనీచరాణాం
రక్షోఽవరోధమపి రావణభర్త్సనం చ,
సర్వం సహే యదుపలమ్భధియా స ఏవం
సర్వంసహే భవతి జీవతి హన్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవమత్యాహితముగ్ధా సమేతామేతాం సద్య స్సహసా

వైద్యుతానల ఇవ శ్యామనా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీం మాతలీచకార అసతీకృతవాన్, తదేతన్నఖప్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం చండభానుసంతప్తాయ దవానలక్షిప్తసదృశం చాభూదితి భావః. ౫౦

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం, పతిదేవతా పతివ్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఛితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయికం తత్సధను శ్శిరః, తథ్యం యథార్థ మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—రక్ష ఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతః పురావస్థానం, అత్యన్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చే'త్యమరః రజనీచర్యశ్చ రజనీచరాశ్చ తేషాం, అతిభయంకరాణా మితి భావః. 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః, రక్షసాం గుప్త్యై యః ఉపరోధో నిర్బంధః తమపి, రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య భర్త్సనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభ ధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'షహమర్షణే' లట స్తఙ్, సః శ్రీరామః, ఏవ మిత్థంభూతః, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః. అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహా హే సర్వంసహే వసుమతి. ని. 'సర్వంసహా వసుమతీ'త్యమరః. భాతీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, 'భాతే ర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్, సీతా, స్వయ మిత్యర్థః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః. సర్వం సహాయాః సర్వసాక్షిత్వా న్నిజమాతృత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః. అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయో స్సంసృష్టిః.

ఇతీతి, ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితముగ్ధా విభీతబుద్ధ్యా, యదా

సాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో ([1]మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మాయాపి సేయం మాయాహి
మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి కి మిద
మనార్యం విచార్యమితి భాషమాణా నవీనాసారనిష్యందినీ కాదంబి
నీవ ఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. 43

ప. అథ నిగడితనీతిం ముంచ ముంచేతి సీతాం

అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే దయా మతి స్తయా సమేతాం, అనుకంపాయుక్తామితి
మిత్యర్థః. ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః కర్మజీవానపేక్షి చే'త్యమరః. సీతాం సీతాం,
సద్యః అవిలంబేనైవ, అన్యథా మహానర్థ స్స్యా దితి భావః. ఆసాద్య సన్నిధాయ,
హేసఖి ప్రియే, 'సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయా' మితి జీప్. హే వైదేహి మైథిలి, మే మదీయం
వచః, దేహి, మాం ప్రతి వదస్వేత్యర్థః. తథా మమ మే, వచః, మదీయా వక్ష్యమాణం
వాక్యమిత్యర్థః. విధేహి కురు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవేత్యర్థః.
కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ—ఇయం వర్తమానా, దీనా దశా దుర్దశావస్థా, కథం
కుతః, న కథమపీత్యర్థః. కిం తు సేయం శిరోధనురాద్యాహరణక్రియా, దశాననేన
మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయుక్తా, మాయాపి చిత్రం ఖలు, వితథ్యగ్వం
విబుధ్యస్వేత్యర్థః. హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధుర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి
మాప్రాప్నుహి, కుతః అఖిల జగతీధుర్యం సకలలోకధురంధరం 'ధురో యడ్ఢకా' వితి
యత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే కమనీయే, రామే,
అనార్యం తుచ్ఛ మిద మేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యం, విచార్యం విచారయితుంయోగ్యం
కిం,? న విచార్య మేవేత్యర్థః. అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితిభావః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, భాష
మాణా, సరమా విభీషణ పత్నీ, నవీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారా వర్షిణీ,
కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమాలే' త్యమరః. ఘర్మోద్వేగినీం
గ్రీష్మేణ పరిక్లిష్టాం, ని. 'ఉద్వేగ స్త్వమితే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్ణవః,
కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర మాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ, ఉజ్జీవితవతీత్యర్థః.

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరతరణకండ్వా బహుళతరసమ
రాభినివేశేన భీషణః నంద్యాదిత్వా ల్ల్యుః, అయం రావణ స్సీతాం శ్రీరామపత్నీం,

1 వితన్వా న్త్విగ్వచిత్.

మవిరతరణకండూభీషణో రావణో౽యం,
మనసి న బహు మేనే మన్త్రిణం మాల్యవన్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవన్తమ్. ౫౪

౫. అథ రామో౽పి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధిమేఖలాలఙ్కారమణే ర్లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణో ర్మహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే

పరమపతిప్రతాం, ముంచముంచ ఆభిక్ష్ణ్యేన త్యజ, ఆభిక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః, అన్యథా మహాననర్థో భవిష్యతీతి భావః. ఇత్యేవం, నిగదితనీతిం ఉక్తనీతివచనం, మాల్యవంతం మాల్యవన్నామానం, మన్త్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే న బుధ్యతేస్మ, కింతు దివి స్వర్గే. ని. 'ద్యౌ స్స్వర్గనభసో రపీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్. 'చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్యఞి'తి క్షీరస్వామీ, తద్వంతం, వరణపుష్పస్రగలంకృత మిత్యర్థః. అమరీణాం మండలం పరం సురసుందరీనికరమేవ. ని. 'మండలం త్రిష్వి' త్యమరః. బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్సన్ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అనుప్రాసయమకయో స్సంసృష్టిః, మాలినీవృత్తమ్. ౫౪

అథేతి, అథానంతరం, రామో౽పి, కామోచితవేషః ఇచ్ఛానుసదృశవేష ధారిణః, విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః. తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః అనలాది విభీషణమన్త్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లఙ్కాయాః రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేనస, తథోక్తః. తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్ 'అనలశ్శరభ శ్చైవ సంపాతిః ప్రఘస స్తథా, గత్వా లఙ్కాం మమామాత్యాః పురీం పున రిహాగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపో ర్బల' మిత్యాది, అతఏవ హృదంతే స్వాన్తప్రదేశే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోప బుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సన్ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబుధి మేఖలాలంకారమణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలే' త్యమరః. లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థః. నీలం తన్నామానం వానరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమన్తం హనూమన్త మన్తర్వ్యూహవిహితరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షఃప్లవగఋక్షాధిపతీన్ప్రతినిధీన్ విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖేన గుప్తముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై రుపరురోధ ॥౫౫॥

ప. అత్యాకులాం హరిబలైరవలోక్య లఙ్కాం
దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి తద్రక్షిణోః మహోదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధురీణం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్. 'స్త్రీభ్యో ఢ'గితి ఢగ్, అత్రాపి ఢ స్యేయాదేశః, ప్రత్యద్ద్వారపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తద ధికృతే కరోతేః క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాఠే తు. అధికృతే నియోజితే, కృధాతోః కర్మణి క్త ప్రత్యయః, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః. తనూమంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, హనూమంతం, తథా అంతర్వ్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షససేనాధిపతయే చ, రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః, ప్లవగఋక్షే త్యత్ర 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః. ప్రతినిధీన్ ప్రతిఫలాన్ విధాయ కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః. తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, విధాయ కృత్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైః, ఉత్తరంగ స్సముచ్ఛ్రిత స్సన్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రక్షిత ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉపరురోధ అరౌత్సీత్ రుణద్ధిస్మ. ॥౫౫॥

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైః, అత్యాకులా మత్యంతసంకులాం, లఙ్కా మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్గళేషు, సంజాతార్గళసంబంధేషు, వానరాణాం తత్ప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్విత్యర్థః. ని. 'కవాట మరరం తుల్యే' ఇత్యమరః. అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః, గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్. అతఏవోక్తమమరసింహేన. 'స్త్రీ స్యాత్ కాచిన్మృణాల్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ'తి, అబాహుళ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం తతః స్వార్థే కః, 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః 'ణ్వుల్తృచౌ' ఇతి కర్తరి ణ్వుల్ 'ఆరక్షికై' రితి పాఠే ఆరక్షా ప్రయోజనమేషా మారక్షికైః 'ప్రయోజన' మితి ఠఞ్, త్వరితం శీఘ్రం. ని. 'జవోఽథ శీఘ్రంత్వరిత'

ఆరక్షకై స్త్వరిత మస్తకరాజధాన్యా
ముద్ఘాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః. ౫౬

౫౭. తత్క్షణం లక్ష్మణాగ్రజ స్ససుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట
మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణికాం
నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహారీణా మనవరతబం

మిత్యమరః. ఉద్ఘాటితాభిర్విఘటితాభిః ఉదభావి ఉద్భూతం, భువో భావే లుఙ్ 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగంతౄణాం రాక్షసానామత్రైక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వాణ్యపి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ఘాటితకవాటాని చక్రు రిత్యర్థః. రాక్షసానాం పాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశనైయత్యా దితి భావః. మృత్యుస్తేషా మతిసన్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, లోకే తావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే భవితవ్యస్త్వవిపత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్జ్ఞానం త్వహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః. సంయమనీకవాటోద్ఘాటనా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వై ర్వానరై స్సహేత్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖర మధిరూఢోఽధిష్ఠితస్సన్, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్య చూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః. రూపకాలంకారః. సింహలద్వీప ఇత్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యోఽద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపోఽస్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః. ద్విర్గతా ఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుప్సుపే'తి సమాసః. 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్యోఽప ఈ'దితీకారాదేశః. స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీ మిత్యర్థః.' అత్రైకదేశవర్త్యశ్లిష్టపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః. ని. 'విశ్వకర్మా ప్రజాకరే తథా గీర్వాణశిల్పిని'తి వైజయంతీ. నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితా మిత్యర్థః. అత్ర కౌశలతత్కార్యయో ర్భేదేఽప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహా మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః. బాష్పనేత్రాంబు

దీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంతర సేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదాంబుపంకిలబాహ్యాంగణో త్సంగాం లఙ్కా మవలోకయమాస్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ మధివసన్తం సన్తమస మివ సదేహాబంధ మంతికచరేణ స్థగితముక్తా తపత్రనిభాత్తతారకేణ విభావరీపతినేవ సేవ్యమానం వైమానికవధూ విధూయమానధవళచామరద్వంద్వశోభిత ముభయత స్సుమగానాగసీపరి

ధూమయో'రిత్యభిధానాత్, నద్యేవ మాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుకల్పిత దేశభూతానీత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమా తృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః. తాన్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవన ప్రదేశాంతరాళాని యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహైః పుష్పితో ద్యానవనమధ్య ప్రదేశా మిత్యర్థః. అత్రాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. నిరంతర మనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య ఇంద్రాదిదిక్పాలసంఘ స్యయే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబుభిః పంకిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తాం, మితి పూర్వవ దతిశయోక్తిః. ని. 'ఉత్సంగో ముక్తసంయోగే వక్షస్యూర్ధ్వతలేఽపి చే'త్యుత్పలమాలాయాం. 'పంకి'లే త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్మత్వర్థీయ ఇలచ్. బాహ్యేత్యత్ర 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చే'తి వక్తవ్యాత్ ష్యఞ్, లఙ్కా మవలోకయామాస ఆలోకితవాన్, తత్ర లఙ్కాయాం చ, ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నత మత్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః. 'ఉపాన్వ ధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం, అధివసంతం అధిష్ఠితం, సదేహాబంధం మూర్తిమత్, సంత మసం విష్వగంధకారమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'ధ్వాంతే గాఢేఽంధతమసం క్షీణేఽవతమసం తమః. విష్వక్సంతమస' మిత్యమరః. 'దేహాబద్ధ' మితి పాఠే గృహీత శరీర మిత్యర్థః. 'వాహితాగ్న్యాది' ష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆహితాగ్న్యాది రాకృతిగణః, అంతికచరేణ పార్శ్వవర్తినా ఉదస్తముత్క్షిప్తం యన్ముక్తాతప త్రం స్వచ్ఛనీర మౌక్తికచ్ఛత్రం తన్నిభాత్తద్వ్యాజాత్. ని. 'వ్యాజే నిభో' నా సన్న శేత్రిష్వథో వాచ్యలింగకా'వితి నానార్థరత్నమాలా సతారకేణ అశ్విన్యాది నక్షత్ర యుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాస్యమాన మివేతి సాపహ్నవో త్ప్రేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాశ్చ దేవాః, 'చరతీ'తి ఠక్, తేషాం వధూ భ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఽపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామర

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేక సమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నై రావణవిషాణకులిశాగ్రై రుత్కీర్ణవిశాల వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత పాటలపట మాపాటలసంధ్యారాగబంధురం కన్ధరమివ దదర్శ దశకంధరమ్. ౫౭

స. కోపా దుత్పతిత స్తదా హరిపతిః కోటీరముత్పాటితం

ద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం తేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, అతఏవ అభితః ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వగాభ్యా మిత్యర్థః. చలితో ప్రసృతో మందాకినీపరీవాహౌ గంగాప్రవాహౌ యస్యతం తథోక్తం, ని. 'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాః' ఇత్యమరః. అంజనాచలం కజ్జలశైల మివ స్థితమిత్యభూతోపమా, ఉత్ప్రేక్షా వా మతభేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తన్మతినిర్ణాయకైః, తాదృగ్భ్రాంతిజనకై రిత్యర్థః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. అనేక సమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతై స్సంప్రహారై ర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతఏవ భగ్నాని విదళితాని యాని ఐరావణవిషాణకులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రముఖాని తై రుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం విశాలం యద్వక్షస్థ్సలం తత్ఫలక మివ యస్యతం, ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్వినీలతాపించగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవత్ పాటలః అరుణః యః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసితో యేన తంతథోక్తం. ని. 'రుధిరాసృగ్లోహితా ప్రరక్తక్షతజశోణిత మి'త్యమరః. అతఏవ ఆపాటలేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురం సున్దరం, ని. 'బంధురం సున్దరే నమ్రే' ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా. ని. 'కం వారిణిచ మూర్ధ్నిచే' త్యమరః. దశకంధరం రావణం దదర్శ. ౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే హరిపతి ర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః, కోపా త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పతితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః. 'హతంచ రావణం యుద్ధే దర్శనాదవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్తమర్థం సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్యర్థః. నైరృతనాయకస్య రక్షఃపతేః రావణస్య, ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. కోటీరం ముకుట ముత్పాటితం,

కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యపచాద్యంజతేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః కం ధరతీతివిగ్రహః, 'శర్మణ్యాణి' త్యణి కంధార ఇతి స్యాత్.

చక్రే నైరృతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణం,
యుద్ధ్వా [1]తత్ప్రథమావమానకుపితేనైతేన బుద్ధ్వా తతో
మాయామస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

౧. తతో([2]విరచిత) తస్యాసాహసో[3]పాలంభవిధినా దాశరథినా [4]సమ్మన్త్ర్య మంత్రిభి స్సహ సమాదిష్ట స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ వాలినందనః

చక్రే, ఆకృష్య భువి నిపాతయామాసేత్యర్థః. 'ఆకృష్య ముకుటం చిత్రం పాతయిత్వాఽపతద్భువీ'తి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం, కోటీరం, సుదృఢీచక్రే, సుష్ఠు దృఢీకృతవాన్, అభూతతద్భావే చ్విః, రావణకోటీరవిఘటనేన విభీషణకోటీరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్యర్థః. అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి సిద్ధవదనువాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అథ తత్ప్రథమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః ఆద్య స్తత్ప్రథమః తావత్పర్యంతం కుత్రాపి భంగాభావా త్తేనావమానేన అవజ్ఞయా హేతునా, కుపితేన క్రుద్ధేనైతేన రావణేన సహ, యుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారై ర్విచిత్రగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః అస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమాశ్రయారంభం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, పున ర్వ్యాగమోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసకలసద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏతస్మిన్నన్తరే రక్షోమాయాబలమథాత్మనః, ఆరబ్ధు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః, ఉత్పపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, అత్రాతివిస్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షేపేణ కథనా త్సంక్షేపో నామ గుణః, లక్షణం తూక్తం, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్య సుగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనా స విరచితః కృతః యేన సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్ర్య మయా సార్ధం త దిదం సాహసం కృతం, ఏవం సాహసయుక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరా' ఇతి విరచితసుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః. ని. 'య స్సనింద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః. దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా, మంత్రిభిస్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్యై స్సహ, సమ్మంత్ర్య దూతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వా త్సమ్యగ్విచార్య, సమాదిష్టః, 'గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనా దిద' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాఢతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతేఽభీక్ష్ణమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, 'సాధిష్ఠే' త్యత్ర 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధా' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం సవిలా

---

1 చ, 2 ఏతస్మాన్నాస్తి క్వచిత్. 3 ఉపలంభ. 4 సమామన్త్ర్య.

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లఙ్కాం ప్రవిశ్య నిశ్శఙ్కో నృశంసమితి శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

స. సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ
నిశ్వాస[1]గంధినిజవాలధిమండలస్య,
కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం
పౌలస్త్య మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦
రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ
మాస్కందనీయమితి హా మనుషే కళత్రం,

సం, సోత్పతనపాటవ మిత్యర్థః. సాలం ప్రాకార ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం పాపినం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ.—సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌ కస్త్వం కస్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ.—హే పౌలస్త్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయ నిశ్వాసానాం తావకోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్యకక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః. ని. 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరసోముఖాని ముఖ్యాః యేషాం తేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు వదనే ముఖ్యే శ్రోత్రే ద్వారాభ్యుపాయయో' రితి యాదవః. కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర శ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తక' ఇత్యమరః. రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత మవధేహి జానీహి, నిజస్వరూపకథనాపదేశేన తదీయ మర్మోద్ఘాటన మిత్థం కృతవానిత్యర్థః. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతేః. తృతీయం నయనం, తృతీయనేత్రరూప మిత్యర్థః. అత ఏవ రూపకాలఙ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణ స్యాతిదురాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః. ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయ మితి, మనుషే అవబుధ్యసే, హా, ఆత్మవినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః. ని. 'హావిషాదశుగార్తిష్వి' త్యమరః. కథమివ మదేన అంధో వివేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధుకరః

1 రోధ.

అమ్భోజ మిత్యలికసంభవ మక్షి శమ్భో
ర్మందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః, ౬౧

గ. కిఞ్చ.

ప. ఏకం హైహయసంభవాత్పరిభవాత్ [1]మ్లానం ద్వితీయం పున
ర్దైత్యేన్ద్రావినయా త్తృతీయ మపి మే తాతాహితా ద్వైకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహా[2]ముఖా న్యేకం వినై వాభవం

వియద్గంగాసంచరణశీలో భృంగః, తుళబ్దో వ్యవచ్ఛేదకః, శమ్భోః త్ర్యంబకస్య అళిక సంభవం లలాటస్థమ్, ని. 'లలాట మళికం గోధి' రిత్యమరః, అక్షి అగ్నిస్వాత్మకం నేత్రం, అమ్భోజ మితి, యథా మనుతే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మవినాశహేతుభూత మేతదితి న జానాతీత్యర్థః. మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సదృశలలాటనేత్రే అమ్భోజ భ్రాన్తిజననార్థ మిత్యవగంతవ్యం, ఉపమాలఙ్కారః. వృత్తం పూర్వవత్.

అ. వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యాహ.—కించేతి. ౬౧

అ. తదేవాహ—ఏకమితి. హే దైత్యేంద్ర, హైహయసంభవాత్ కార్తవీర్య కృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపతిరస్కారాద్ధేతోః. ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రియే' త్యమరః. ఏకం పితామహముఖం, మ్లానం ఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి తేజోహీనమభూదిత్యర్థః. తథా అవినయాత్ గోళవిద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, మ్లానం తథా మే మమ, తాతేన పిత్రా వాలినా అహితా ద్విరచితా ద్వైకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణ రూపా ద్విక్రారా త్తృతీయ మపి ముఖం, మ్లానం. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరిత్రై స్తావకదురాచారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏక మేవ వినా త్రీణి ముఖాని, మ్లానా న్యభవన్, బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ, తద వ్యవశిష్ట మేకంముఖ మిత్యర్థః. ఏవ ముక్తరీత్యా, మ్లానం, న విధేహి నకురుష్వ, అత స్త్వయా మైథిలీ, దాశరథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతన్ముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి మ్లానం

† దైత్యేంద్రే బలీంద్రవిషయే అవినయాత్ త్వత్కృతదుర్నయాత్, తదుక్తం మహానాటకే. 'రేరేరావణ రావణాః కతి బహూనేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః కిల కార్తవీర్య నృపతేర్దోర్దండపిండీకృతః, ఏకో నర్తనదాపితాన్నకబలో దైత్యేంద్ర దాసీజనైరన్యం వక్తుమపిత్రపామహా ఇహాత్వం తేషు కోఽన్యోఽథవా.' ఇత్యాన్యే.

1 గ్లానమ్. 2 సుఖాని.

స్తచ్చైకం న విధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨

ప. కౌబేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుః కింవా యశ స్తావతా,
వేషం [1]సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయా౽ద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్. ౬3

గ. కిం బహునా.

ప. పూజోపహారరచనాయ పురా పురారే

భవిష్యతీత్యర్థః. కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధిగ్జీవిత మితి భావః. అత్ర పితామహముఖత్రయమ్లానతా౽సంబంధే౽పి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౨

కౌబేరస్యేతి. కుబేరస్యేదం కౌబేరం. 'తస్యేద' మిత్యణ్, తస్య, పుష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య, హరణ మపహరణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జిత్వా తదీయపుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృత మితిసోల్లుంఠనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరనివాసశైలోత్తోలనేన చ బాహుబలం చ విదృత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్ద్వితీయం బలం నిరూపితవానసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తిః, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిఙ్మర్యాదాపాలకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచ. సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రాదీనాం చాపరాధకారిణ స్తవ దురాత్మత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయినోక్తిః, ముహుః పునః పునః. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా, కింవా, యశః కీర్తిః, న కిమపీత్యర్థః. యత స్సంయమినాం సన్న్యాసినాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం నైపథ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీభూత్వేత్యర్థః. విజనే వనే నిర్జనారణ్యే, దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్, శ్రీరామదర్శనే సద్య ఏవ నిపాతో భవే దితి సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయా౽ద్యేదానీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య, ఉచితమనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామసమక్షం చౌర్యేణాపహరతా త్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటిత మిత్యర్థః. వృత్తం పూర్వవత్.

అ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురారే రీశ్వరస్య. పూజాయాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం, నవసు, మూర్ధసు శిరస్సు, ఛిన్నేషు సత్సు, యచ్ఛిరః, దశమ మిత్యర్థః.

---

1 సంయమినః.

శ్ఛిన్నేషు మూర్ధసు నవస్వవశేషితం యత్,
దేవ స్తదద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే
రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై. ౬౪

గ. [1]అనన్తర మరున్తుదాభాషణరోషణేన రావణేన [2]గృహ్యతాం గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిష్టా సవలమ్బితభుజప్రకోష్ఠా నాశరా శ్చతురశ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం శిరో భంగ మివ రిపో ర్విభిన్ద న్నవిన్దన్ కమ ప్యాత్మనః ప్రతిరథం (శేషం ప్రే-

అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, తత్తే దశమ మిత్యర్థః. దేవః సురలక్ష్మ్యా ట్యాగనశీలః శ్రీరామః, అద్య ఇదానీం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం పూజోపహారం, రచయితుం కర్తుం, కుతకీ కౌతుకవాన్, స్వాపరాధం నివేద్య పున ర్జానక్యప్రదానే క్షిప్ర మేవ రామః త్వాం నిహనిష్యతీతి భావః. ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి స' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అనన్తర మితి. అనన్తర మంగదవచనానన్తరం, అరు న్తుదమ్ మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, కర్తరి ల్యుః, రావణేన, అయం వానరో, గృహ్యతాం గృహ్యతా మితి చాపలా ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, రోషాతిరేకాచ్చ సంభ్రమః, ఆదేశేన ప్రకారేణ, సరయం సత్వర మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్, అవలమ్బితా గృహీతా భుజయో బాహ్వోః ప్రకోష్ఠా కూర్పరాధః ప్రదేశా చ యై స్తాన్, ని. 'కలాచ్యంతరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలకర్తవ్యబుద్ధికుశలః, అయ మంగదః, విహంగాధిపో గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్పా నివ, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే సముత్పత్యోర్ధ్వ మేత్య, ఏతా నాశరాన్, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం, రిపోః రావణస్య శిరోభంగం శిరోవిదారణమి వేత్యుత్ప్రేక్షా, †విభిన్దన్ విదారయన్, తథా ఆత్మనః, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభట మవిన్దన్ అలభ

† 'ప్రాసాదశృంగంవరాంగమివే'తి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః, వరాంగం శిర ఇత్యర్థః. అత్ర త్వపాఠేవిభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్.

1 ఏవమరున్తుదభాషణ. 2 గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామితి. 3 నిశాచరాస్తే క్వచిత్.

కంఠోపకంఠభువః) పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్. ౬౫

ప. రఘుతనయ స్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనా గివ దధే కుటిలాం భ్రుకుటిం,
అథ పరివవ్రు రాశరపురం హరయస్సరయం
యుగవిగమే యథా యుగపదమ్బుధిమౌర్వశిఖాః. ౬౬

ప. తతో మద[1]పరిప్లవప్లవగవీర[2]సాంరావిణ
క్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః,

మాన స్సన్, పఙ్క్తికంఠోపకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథనందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశ ప్రవిష్టవాన్. ౬౫

రఘుతనయఇతి. తతోఽంగదప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః, విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభావరూపరావణదుర్నీతి ర్యేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సన్, మనాగీషత్, ధీరోదాత్తత్వాదీషత్, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, 'ఇవేతీషదర్థోపమావాక్యాలఙ్కారే'ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, భ్రుకుటిం భ్రూభంగం, కుటిలాం వక్రాం, దధే ధృతవాన్, అథానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగప దేకవారమేవ, అంబుధి మౌర్వశిఖాయథా బడబానలజ్వాలా ఇవ ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' విత్యాచార్యదండ్యనుశాసనం, సరయం సత్వరం, ఆశరపురం, లంకాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః, ఉపరురుధురిత్యర్థః. ఉపమాలఙ్కారః. ౬౬

తతఇతి. తతః లంకోపరోధానంతరం, సమంతాద్రావ స్సంరావః కోలాహలః ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావ' త్యమరః, తస్యభావ స్సాంరావిణం. 'అభివిధౌ భావ ఇను' ణితి భావార్థే ఇనుణ్. 'అణినుణ' ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః ఆదివృద్ధిః, ఇనణ్యనపత్య' ఇతి ప్రకృతిభావః. † మదపరిప్లవానాం దర్పోద్రిక్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదుత్సవే వా. ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. క్షుభితః క్షోభం ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షసనివహః. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్య

---

† అత్రాయంక్రమః అభివిధిర్వ్యాప్తిః, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే వ్యాప్తౌ గమ్యాయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిత్యర్థః.

1 పరిప్లవత్. 2 సంరంభిణ.

రవై రధికభైరవై రుపరురోధ రోదోऽన్తరం
తరంగితఘనాఘనస్తనితబంధుభి ర్దుందుభిః. ౬౭

౧. తేన సమంతతః కందళితా దళయతేవ జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః([1] ప్రబుద్ధాః) కేసరిణ ఇవ గిరికందరా దస్మా న్మందిరా న్నిర్గత్య గత్యన్తరాయసంధాయకా న్యపశకునా న్యనిమిత్తా [2] న్యవిలో

మరః. తస్య పాణికోణేన హస్తప్రదేశేన అథవా పాణౌ యః కోణః వాద్యవాదన దండవిశేషః. ని. 'కోణో వీణాదివాదన' మిత్యమరః, తేన ఆహతైః తాడితైః వాదితైః, దుందుభిః రణభేరీ. ని. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః అధికభైరవైః, అత్యంతభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జితం తస్య బంధుభి స్తత్సదృశై రిత్యర్థః. అత్రోపమా. 'జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. ని. 'శక్రమాతుక మత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనాః' ఇత్యమరః. రవైః ఝాంకారైః, రోదోऽన్తరం ద్యావాభూమిమధ్యకుహరం, ఉపరురోధ ఆవృణోత్, రాక్షససమర సన్నాహభేరీఝాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోऽభూ దిత్యర్థః. అత్ర ముఖ్యవృత్తి వాచ్యానాం రోదోऽన్తరోపరోధాసంబంధేऽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. పృథ్వీ వృత్తమ్. ౬౭

తేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర, కందళితా వ్యాప్నువతా, అత ఏవ జగంతి భూమ్యాది వస్తూని లోకాన్, దళయతా విదారయతేవే త్యుత్ప్రేక్షా, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభినిర్ఘోషేణ, రోషేణ వానరసాంరావిణజనితామర్షేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరికందరా ద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః. ప్రబుద్ధా స్సుప్తోత్థితాః, కేసరిణ స్సింహా ఇవే త్యుపమా, మందిరాత్ మందిరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్రమ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్వ వ్రజసీత్యాదినిషేధవచనపాదగ్రహణాదిసా గమనవిఘ్నకారీణి. ని. 'విఘ్నోऽన్తరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. అపత్యాని నందనాని చేత్యుభయమ్. ని. 'ఆహు ర్దుహితరం సర్వేऽపత్యం తోకం తయో స్సమే' ఇత్యమరః. అనిమిత్తాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానాః, అగణయంత ఇత్యర్థః. సమరపారవశ్యా దితి భావః. తథా విమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః దివావిబుధసీమంతిన్యః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజిహీర్షయా విహారేచ్ఛయేతి, హేతూత్ప్రేక్షా, రణేऽభిముఖీభూయ హతానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితి భావః.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 అనవలోకమానా.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభిస్సహ విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన
సమయకరిమ్లానముఖీస్సుముఖీరప్యగణయన్తో నిరన్తరజ్వలితకోపానలన
యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర
వశా [1]దిశాముఖ [2]ముఖరశివారవామ్రేడిత [3]క్ష్వేళితవ్యాకులీకృత
కులమహీధ్రాః గృధ్రాయితపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకాస్సముత్తుంగశ

విపూర్వాద్ధరతేస్సన్నన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణ
ప్రయాణకాలే, పరిమ్లానముఖీః విషణ్ణవదనాః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్త మితిభావః. 'స్వాంగా
చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా'దితి ఙీష్, సుముఖీ ర్నిజవధూర ప్యగణయంతః,
అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపఏవ అన
లో యేషు తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా స ఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకా
రుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి
ప్రతాపమార్తాండః. తేషాం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భయం
ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మాచ్చలితాః విమార్గగతాః యే నిజవా
రణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః
అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా
అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆమ్రేడి
తాని, ద్విస్త్రిరుక్తాని. ని. 'శివా హరీతకీక్రోష్ట్రీ'తి వైజయన్తీ. ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రి
రుక్తమిత్యమరః. క్ష్వేళితాని సింహనాదాః. ని. 'క్ష్వేళాతు సింహనాదస్స్యా'
దిత్యమరః. భావే క్తః, తైర్వ్యాకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః
కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పక్షా స్తేషాం
విక్షేపైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీకాని పతాకాయుక్తసైన్యాని యే
షాం తే తథోక్తాః, ని. † 'అనీకంతు రణే సైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకావంత
ఇతిభావః. 'అసన్నమృత్యోర్ధ్వజకటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని చ గృహోర్ధ్వ
భాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

---

† 'గృధ్రాయితపక్షవిక్షేపకృతపతాకానీకాయమానరుక్త్వసముత్తుంగశతాంగ
సంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానీకాయమానరుక్త్వం యేషాం
తేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథా స్తేషాం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా
ఇత్యర్థః.

1 నిశాశయా. 2 ముఖరిత. 3 క్ష్వేళితాకులకులమహీధ్రాః.

తాజ్గసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశిత కృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాస పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః వ్యాఘ్రాతికరాళకాలాయసకంకటాః వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇవ కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరాః సంగరాంగణ మవతరన్త స్సమీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ

ఆయతస్యన్దనబృందాని తత్పరిగతాః, తదారూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః. తథా నితాంత మత్యంతం నిశితా స్తీక్ష్ణాః యాః కృతాంతస్య యమస్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వ త్ఖరతరాః నిశితతరాః యే పట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః [illegible] ఆయుధ విశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'ఆకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి పరిఘాః అయోమయదండవిశేషాః. ని. 'పరిఘః పరిఘాతనః' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరాపర పర్యాయాః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘణో ముద్గరఘనా' విత్యమరః, కృపాణాః కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః. ని 'కౌక్షేయకో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరః తాన్ ఆయుధవిశేషాన్ ధారయంతి తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేష నికాయాః తైః సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీ వేత్యుపమా. ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగ' మిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాలాయసకంకటా లోహమయోరశ్ఛదాః తే వ్యాఘ్రా ఆముక్తా యైస్తే తథోక్తాః. ని. 'కరాళో దంతురో తుంగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్ఛదః కంకటక' ఇతి వైజయంతీ, తథా కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః మూర్తయ ఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య వివర్తాః పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తథా కాలస్యాపి యమస్యాపి, భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యతిశయోక్తిః, 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇతి ఖచ్ ముమాగమః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాన్ ధింధిభిండీ త్యాదివీరాలాపాన్, సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః, రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః, శరాసనం కార్ముకాణీత్యర్థః, ఆదాయ స్వీకృత్య, అమ్భోధరాః మేఘాః, ఆసారైః ధారాసంపాతైః, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, గిరిమి వేత్యుపమా, యథా

మోన్మాథరా దూరంపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖిల మక్షోభ
యన్త రక్షోభటాః.   ౬౭

౫. తతో సఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్రుటత్తోమర
శ్శిలానిపాతముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయైషిభి ర్దివి సురాసురై రాతురై
రలక్షి హరిరక్షసా మతిభయఙ్కర స్సంగరః.   ౬౮

౬. క్రమేణ చ కుపితకపివీర[1]దూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల
ప్రవాస్తం భజతి [2]భానుమతి మథితాయుధకగళనాళప్రణాళిపరీవాహి

పాతిభిః అత్యన్తమూరప్రపాతిభిః, శిలీముఖై ర్బాణైః, అఖిలం, వలీముఖబలం, వానర
సైన్యం, మక్షోభయన్త, క్షోభమనయ న్నిత్యర్థః.   ౬౭

తత ఇతి. తతః విక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతాని విక్షిప్తాని ఆయు
ధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ స తథోక్తః, తరుభిః పరిత్రు
టంతః పరితో విశీర్యంతః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ స తథోక్తః, శిలాభి ర్నిపా
తాః వినిపాతితాః ముద్గరా యస్మిం స్స తథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః
మత్తద్విపా మత్తగజాయస్మిం స్స తథోక్తః, అతఏవాతిభయంకరః అతిదారుణః,
హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరో రణః స్వపక్షయో ర్వానర
రాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛంతీత్యేవంశీలాంత ఇతి తథోక్తై రత ఏవాతురై రత్యంత
వ్యగ్రచిత్తైః, 'అసురై' రితి చ పాఠః, దివ్యంతరిక్షే, స్థితై స్సురాసురై ర్దేవదానవై
రలక్షి దృష్టః, 'చిణ్ భావకర్మణో' రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్, సురాసురై రిత్యత్ర
'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావః. యత ఏషాం శాశ్వత
ఏవ విరోధో న త్వధూర్తవ న్న శాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురై స్సంగతా అసురా
ఉభయోరవ్యంవ కాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి
ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావస్స్యాత్ పృథివ్యా
వృత్తమ్.   ౬౮

౭. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయో రుభయబలయో స్సంధ్యాసమయః ప్ర
వృత్త ఇత్యాహ.—క్రమేణేతి. కించేతిచార్థః క్రమేణ కాలక్రమేణ. కుపితైః రాక్షస
సంప్రహారక్రుద్ధైః కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతో ఉపాస్తః యః నైరృత
వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మిన్నివ,

1 విదూషిత. 2 భగవతి భానుమతి మథితాయుధయాతుధానగళ.

లోహితనదీపూర ఇవ దూర మన్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే సముదంచితే విక్రాంతహరిసఖాక్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్త ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణే వియతి [1]తారాగణేరణరభసచలిత[2]పథ

భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం' ని. 'అస్త మదర్శన'ఇత్యమరః. సూర్యపక్షే అస్తమస్తాచలమ్, ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ' దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధినః 'ప్రహరణ'మితి ని. మథితాని ఛిన్నాని యాన్యాయుధినాం గళనాళాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః తాభ్యః పరివహతి ప్రవహ తీతి తత్పరివాహీ లోహితనదీపూరః లోహితసరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, అంతరితః, ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ తథోక్తే సతి, ఉదితే ప్రాప్తిముపాగతే సతీత్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కపయస్త ఏవ హరయః సింహాః ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి'త్యమరః, తేషాం సఖాయః తైరాక్రాంతాని విదారితాని యాని దంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తః త్యక్తః యః ముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ముక్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరీ'తి †తథా రణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్రవృత్తం యద్రథతురగపదాతిగజం సేనాంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః, తస్య పదైరాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణక్షోణీమధ్యం తత్ర జనుర్జన్మ యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తమస్యంధకారే, భువనం జగత్, అస్కందతి ఆక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయ' మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణైవ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవమేవ పాఠదర్శనాత్, నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, 'యవాగూం పచతి' త్యత్ర

---

† జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః, శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా అష్టౌ మౌక్తికయోనయః.

1 తారాంగణే. 2 గజతురగరథపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాన్తరాళజనుషి రజసీవ భువన మాస్కన్దతి తమసి తామసీచరేష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగేష్వాశరకరేష్వివ సకోశేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమదాకరే కుముదాకరే. ౭౦

ప. ఆసారధారాం [1]వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్మానస మాశరాణామ్,

పాతక్రమానుపపత్త్యా అర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వదత్రాపి యథాయోగ మన్వయో౽ఙ్గీక్రియతా మితి చేత్సత్యం, అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వా౽స్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానన్తరమేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ విలమ్బాసహిష్ణుత్వా ద్దోషో౽త్ర దుర్వార ఇత్యల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్రా తామసీ రాత్రి' రిత్యమరః. యామినీవిరహివిహగేషు చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రియా' త్యేకశేషః, సశోకేషు సవిషాదేషు సత్సు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తే రన్యత్ర విరహాకులితత్వాచ్చేతి భావః, తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివ, తామరసేషు పఙ్కేరుహేషు, సకోశేషు, ఖడ్గాపాయాత్కేవలతత్పిధానేషు సత్సు, అన్యత్ర సకుడ్మలేషు సత్సు, ని. 'కోశో౽స్త్రీకుడ్మలే ఖడ్గపిధానే౽ర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. తథా దాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవ, కుముదాకరే కైరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్ర తుల్యయోగితా ప్రతాపానలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వే ౽ప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపి శ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషే విశేష్యశ్లేషాయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమేయసాధారణ ధర్మ సాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగేణేయ మనేవశబ్దా౽పి పూర్ణోపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౭౦

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. వికిరన్ విక్షిపన్, ప్రవర్షన్నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతౌ తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశ రాణాం రాక్షసానాం. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా త్క్రవ్యాదో౽స్రప ఆశర' ఇత్యమరః. అన్యత్ర ఆసమన్తా చ్ఛరవత్ప్రవర్తన్తే తృష్ణయే త్యాశరాణాం చాతకాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః. మానస మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అపరత్ర 'సర్వంసహాపతిత మమ్బు నచాతకానా' మితి భూగతస్య తేషాం విషప్రాయత్వా

---

1 ప్రకిరన్.

వీరో హారీణ సంయతి మేఘనాదో విహ్యాథ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభసమంగదో రావణే

ర్ద్రుమేణ మహతా[1]హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,

శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా

[2]మమంథ చ రథం మనోరథమపి క్షణా ద్రక్షసామ్. ౭౨

ప. వియత్తలే తదను [3]నిలీయ మాయయా

స లక్షయ న్రఘుతనయం సలక్ష్మణమ్,

దభ్రామాంబుదానే నోజ్జీవయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయఏవ, మేఘవన్నదనా న్మేఘనాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదః అభ్ర నిర్ఘోషో హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హారీణ్ వానరాన్, విహ్యాథ నిజఘాన, శ్లేషసంకీ ర్ణేయ ముపమా. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౭౧

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే, రణే, అంగదః, మహతా మహో న్నతేన, ద్రుమేణ, రభసం వేగయుక్తం యథాతథా, వి. 'రభసో వేగహర్షయోః' రితి విశ్వః. అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః రావణేః †రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః, అత ఇఞ్, అఖిలం సమస్తం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః 'ఖ స్సర్వధురా'దిత్యత్ర యోగవిభాగాత్ఖ ప్రత్యయః, తాదృశో యో యానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో యేన స, తథోక్త స్స న్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రః శితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోళినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిలాష మపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, మమంథ బభంజ, అత్ర రథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయో రేవ మథన రూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్య మానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోక్తోపమయా సంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్. ౭౨

వియదితి. తదను రథమథనానంతరం, స రావణి రింద్రజి న్మాయయా వైశసేన, వియత్తలే నభస్తలే, నిలీయ, నిగూఢతయా స్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం, రఘుతనయం రఘు నన్దనం లక్షయ న్లక్షీకుర్వన్. వి. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యంచే'త్యమరః. 'తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట శ్శత్రాదేశః, అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రాప్తపన్నగాకారాన్. వి. 'ఉరగః

---

† సరయమితిప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం.

1 హతశ్లథధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాథ. 3 విలీయ.

అజిహ్మాగా నధిగతజిహ్మాగాకృతీ
సమర్షత స్సమితి వవర్ష రావణిః ౭౩

ప. లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రాహుభయంకరాః,
బబంధు ర్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః. ౭౪

ప. యావ ద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావ ద్దశాస్యాజ్ఞయా
సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పురశ్శోచతి,
తావ త్తే గళితా స్సుపర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా

పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశన' ఇత్యమరః. అజిహ్మా మకుటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాన్, శరాన్, అమర్షతః కోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః. రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౭౩

లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చ అనుగతమిత్యర్థః. శ్లేషః. ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవ దేకశబ్దే నార్థద్వయప్రతీతేః, బంధచ్ఛిదం సంసార నివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యన్త దారుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః, శరకార్యం వేధనం పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రురిత్యర్థః. అత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమ స్తోపమాలింగాద్రామచంద్ర మిత్య త్రోపమితిసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్త్రయా ణాం సంసృష్టిః. ౭౪

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—యావదితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇంద్ర జిత్, 'జిదృక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురంలఙ్కాం, యాతి, రఘుసుతౌ రామ లక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధౌ వతః కృతకృత్యోఽస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః. తథా యావత్, దశా స్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీదతి, యత్ప్రా ప్త్యాశయేయం వర్తతే తావేవం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోప్య సీతాయా స్తదానీం తత్రాసితత్వా దితి భావః, తావత్తదా నీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సువర్ణగరుతాం గరుడపక్షాణాం, వాతేన. దళితాః నిర్భగ్నా, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తత స్తదనంతరం, రాఘవౌ రామ లక్ష్మణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః.

దీప్తౌ చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవౌ. ౭౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయోశ్చ బలయో రుజ్జృంభమాణే రణే
ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్మారుతిః,
తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా
త్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. ౭౬

గ. అథ తదానీ మనీకినీనాథవధజనితరోషోదయా దాయోధనో
త్కంఠో దశకంఠ స్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా

చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ, దీప్తౌ సుప్రకాశౌ, అభూతా మితి శేషః, ఉపమాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౫

దుర్వారఇతి. తదను నాగపాశమోక్షానంతరం, ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి, మారుతిః హనూమాన్, అతఇత్యర్థః, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తస్వాంగప్రహారేణ ప్రహారే ణేత్యర్థః. 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణ వచనా దితి భావః. ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మపి, తస్య నామాకంపన ఇతి చ వదంతి, ధూమ్రాక్షప్రకంపననామానౌ రాక్షససేనానాయకా విత్యర్థః. ద్వేధా ద్విప్రకారేణ, వ్యధా దకరోత్, విదారయామాసేత్యర్థః. తథా తారేయ స్తారాసుతో ఽంగదోఽపి, స్త్రీ భ్యోఽపృథక్, అచలాత్, అచలేనేత్యర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్నిసుతః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం, ద్వేధా, వ్యధాత్. 'ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీల స్తూర్ణ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీ రామాయణవచనమ్, తత్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చకితైః భయసంభ్రాంతైః, నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, అత్ర సంక్షేపో నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్. ౭౬

అథేతి. అథ సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం త్సమయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః రోషోదయః అమర్షోద్రేకః తస్మాద్ధేతోః, ఆయోధనోత్కంఠ స్సమరోత్సుకః, దశకణ్ఠో రావణః. సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శ్చాసౌ జయానకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తాని చ శేషాహిలోచనాని అదిశేషచక్షూంషి యేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శ్శ్రవస్త్వా ద్దుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్త మితిభావః. అత్రోక్తార్థాసంబంధేఽపి

శేషశేషాహిలోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధర స్సలిలధర ఇవ సుమేరుశృంగం సముత్తుఙ్గం శతాంగ మలంకుర్వం స్సర్వత శ్చలితసకలచతురంగ [1]సంఘతయా లక్ష్మ్యేవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమా దతిక్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిల మపి [2]వలీముఖబలమ్. ౭౭

ప. జేతారమాహవముఖే దశదిక్పతీనాం
దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,

తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ణు జిష్ణుకోదండధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః, విస్ఫురదింద్రధనురంకిత శ్చ, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం, సముత్తుంగ మత్యున్నతం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వన్ విభూషయన్, అధిరూఢ స్సన్నిత్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్ర శ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలం యస్యస తథోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం సాక్షా ల్లక్ష్మ్యా ఽనుగమ్యమానో ఽనుస్రియమాణ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ, పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః. అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్పత్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత అపశ్యత్. ౭౭

జేతారమితి. ఆహవముఖే రణాగ్రే, దశదిక్పతీనాం ఇన్ద్రాదిదిక్పాలకానాం, జేతారం, 'జిధాతో స్తృచ్' 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్ధ్వాధో దిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, శ్లాఘావశేన అహో మహానయ మితి ప్రశంసావశేన, రఘునన్దనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు తత్ప్రసిద్ధ మూర్ధానుకంప మిత్యర్థః. లక్ష్యం రావణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః. ‡ భుజశిరో భుజాగ్ర

---

‡ 'దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందేఽలంకరణేఽపి చ, వామభాగః ప్రశస్త స్స్యా త్స్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్స్పన్దనం భావిజయసూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవ్యేతర' మిత్యత్ర సవ్యమితర ద్యస్మా దితి బహువ్రీహిః, 'నబహువ్రీహౌ' ఇతి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నాదదాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 సంగతయా. 2 కపికులమ్.

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త
త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్. ౭౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి
ర్దశవదన స్తదా దశదిగన్తర మన్తరయన్,
సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే
హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ. ౭౯

గ. అనన్తర మనీకాస్కన్దకందళితామర్షం తం వర్షన్తం గిరీన్ హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నన్తం హనూమా న్త మమన్దతరలాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీల మపి ([1]వానర

మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శ్శరచాపవ్యాపారతస్చలి[?]ఽభూ దితి కిం వక్తవ్య మస్య ధన్యత్వ మితి భావః. ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే, * 'స వీరో యస్య వై వీర్య మరిణా యుధి వర్ణ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చ లనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అథేతి. అథానన్తరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగసమయే, దశవదనో రావణః, అధికమత్యన్తం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణో యై స్తై ర్మదగర్జితై ర్మదప్రయుక్త సింహనాదైః, దశదిగన్తరం, దశదిగవకాశానిత్యర్థః. అన్తరయన్ ఆచ్ఛాదయన్, అన్తరశబ్దా దన్తర్ధానార్థా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యన్తా ల్లటః శత్రాదేశః. ని. 'అన్తర మవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్. జలధి, మాదివరాహ ఇవ హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం క్షుబ్ధం, విదధే చకార. ౭౯

అనన్తరమితి. అనన్తర మనీకాస్కన్దేన వానరసేనాసుటీకరణేన కందళితామర్షం సముత్పన్నక్రోధం, అతఏవ గిరీ న్వర్షన్తం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంచ, అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ. ముష్టినా ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామర సింహః, ని. 'హస్తో ముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినే'తి చ గాఢ మత్యన్తం, అభిఘ్నన్తం ప్రహరన్తం, హనూమన్తం, అమన్దతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆక్రాన్తే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రే యేన తం, నిజ చంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశా వాక్రామన్త మిత్యర్థః. అర్ధర్చాదిష్వంచల శబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దోవస్త్రదశాసు వర్తతే అతఏవామరశేషే. ని. 'అంచ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

సేనాపతిం నిఖిలమపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వాతూల ఇవ [1]తూలరాశి మపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణ [2]మభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యా మహత్యాగాఢ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః. ౭౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుఝరై రనుజం పులస్త్యతనుజంచ శరైః,
యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌ యుధిశోకహర్షశబలంచబలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంత్వంశుకాంతేస్యా'దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గౌణతేతి, నీలమపి నీలాఖ్యం వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయినా ని. 'జగతీభువనేభూమా' వితి విశ్వః. మహతా బలేన నిజపరాక్రమేణ, వాతూలో వాత్యా. 'వాతాచ్చే' త్యూలప్రత్యయః, తూలరాశిమి వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణపరంపరావర్షిణం. అభ్యమిత్రీణం'అభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రీణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచే'తి చకారాత్ఖప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రీయోఽప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్య'పీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మపి, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్. బాహ్వాదిరాకృతిగణః మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా, ఉరసి గాఢ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాన. ౭౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః శ్రీరామః అశ్రుఝరైః బాష్పప్రవాహైః. అనుజం శక్తివిద్ధం లక్ష్మణం తథాశరైర్బాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం, చావకీర్య నిక్షిప్య, లక్ష్మణం ప్రతి రుదిత్వా రావణం విద్ధ్వా చేత్యర్థః. యుధి యుద్ధే, కరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహౌ, స్థాయినౌ రసవిశేషౌ, యుగప దేకవారమేవ, వ్యధాత్ అకరోత్. తథా బలం వానరసైన్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాత్, లక్ష్మణోపహతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహారణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వనయోస్స్వవిజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధానమితి చేత్ రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౭౧

ఆధూయేతి, సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మిషతి అవబుధ్య

1 తూలజాలం కపికులమపసారయన్, 2 అభ్యమిత్రీణసౌమిత్రిం.

త్సౌమిత్రి [1]రన్నిపతతి సంయతి తావదేవ,
పౌలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయాన్
ప్రాణా స్తుమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్. ౮౨

ప. ప్రాప్య [2]తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయాన్,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదీనదశాననః. ౮౩

ప. ప్రాబోధయ త్తదను పఙ్క్తిముఖ శ్శయానం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,
ఆదేశత స్స చ విభో రఘునః ప్రబోధ

తే, తావత్తదానీ మేవ. ని. 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః. ఏషః శ్రీరామః, పౌలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య దయయా తాత్కాలికకృపయా, తదీయాన్ రావణసంబన్ధినః, ప్రాణాన్ అసూన్ ప్రాణానేవ, ముమోచ తత్యాజ. బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రసిద్ధ మేవ హి నధునాగమ్యతాం త్వయా లఙ్కా గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛేత్యుక్త్వా ప్రేషితవా నిత్యర్థః. † వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౮౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః ఉదేయ ప్రథమం, పూర్వం యుద్ధాదౌ వ్యసంభావిత...త్వా దితి భావః. పరాజయం శ్రీరామాత్పరాజయం ప్రాప్య, ఉదేజయాన్ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వాత్ 'ఏజృ కమ్పనే' ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః. అతఏవ దినే అహని దీన స్తస్యైవ దశాయోపాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, హ్రేజోహీనవదన ఇత్యర్థః. పురీం ప్రాప లఙ్కాం ప్రవివేశ. ౮౩

ప్రాబోధయదితి. తదను పురప్రవేశానన్తరం, స పఙ్క్తిముఖో దశముఖః శయానం నిద్రాణమ్. ని. 'స్వప్నక్ శయానో నిద్రాణ నిద్రాణః శయితః సమాః' ఇత్యమరః. 'కీదృశో వాచ్య' ఇత్యాదివత్, కుమ్భకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ వరదానా త్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్ననిద్రానన్తర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనీయమా దితి భావః. ఏతచ్చోత్తరకాణ్డే స్పష్టమ్. 'పృథగ్వినా' ఇత్యాదినా తృతీయా వికల్పాపక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రకారేణ, ప్రాబోధయత్ బోధయామాస, స చ కుమ్భకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావశాత్. ని. పఞ్చమ్యాస్తసిః. ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచ' ఇతి

† కుమ్భకర్ణేన్ద్రజిదాదిసకలరాక్షసవినాశానన్తర మన్తతో ఽస్య వధః కార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనం, తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణ విమోచనాత్. 1 ఏవసముదఞ్చతి తావదేవ. 2 'తం ప్రథమ' మితి పాఠస్సుగమః.

సంవేశధామ సమరాంగణమాజగామ. ౮౪

౫. ఆగతం చ తమంజనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితత్రిశూలం శూలధర మివ జగత్త్రయోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్యత్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమానచలితజలద[1]పారిప్లవం ప్లవంగమబలమంగదో ధీర మవాదీత్. ౮౫

౬. కపయః కైకసేయానాం కాఽపి నేయం బిభీషికా,

[2]మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్. ౮౬

శబ్దార్ణవేన విద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం స్స తథోక్తో య స్సంవేశో దీర్ఘనిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్స్థానం, తద్గృహం వా, పూర్వసంవేశ ధామ్ని తు షణ్మాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత నత్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప స్స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే స్థానే తేజో జన్మ ప్రకాశయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాప, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత ఏవ జగత్త్రయోద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభకర్ణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యన్ శమం ప్రాప్నువన్ సహజభుజతేజోవిశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషో యస్య తత్తథోక్తం, అత ఏవాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశమిత్యర్థః. ధావమానం పలాయమానం, అత ఏవ పవమానచలితజలదపారిప్లవం సమీరణ సమీరితవారివాహతరళం. ని. 'పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః. ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీర ముదారం. అవాదీదువాచ. ౮౫

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—కపయ ఇతి. హేకపయః, స్సోయం పరిదృశ్యమానో వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభోక్తృథట్, కాఽపి కాచన బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూత పూర్వం, 'సుప్సుపే'తి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అదృష్టచరమిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసాధారణం, భయవైకృతం పలాయనాదిభయజనితవికారః, మాభూత్ న భూయాత్, ప్రాకృతజనై రివ మహావీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాఙిలు' జిత్యా శిషిలుఙ్.

---

1 పారిప్లవప్లవగ. 2 అభూత్.

గ. అథ హరయోఽపి సదయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సమర[1]సన్నాహం దిగ్నాగా ఇవ ప్రతినివృత్తాః [2]ప్రమత్త మివైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సమంతా ద్బాహ్యాత్రై గ్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరన్.

ప. క్షిప్తా స్సంయతి పుష్పితాః క్షితిరుహా [3]స్తే రక్షసో వక్షసి
ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత మార్గ్నిస్సగాః,

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలో చితప్రార్థనాసహితం మంగదవచన మవధారయంతః అవగచ్ఛంతః, అతఏవ సదయం సత్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః దిగ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః. ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రగం స్యపరాక్రమ మిత్యర్థః. రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయమారుతా యథా, వింధ్యాచల మివ, సమంతాత్ సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. అహ్యాత్త రాసి త్రైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరన్, అభివవృషు రిత్యర్థః. అత్ర గిరితే ర్వ్యాప్త్యర్థత్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్మత్వ 'మేవ' యథా 'సించతి' ఇత్యాదినా మపి సించతే ర్వ్యాప్తి) కరణార్థ త్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు క్షరణ మర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా 'అమృతై స్సించతి సర్పః, అమృతంసించతీ' త్యాదిబోధ్యమ్. ౮౫

క్షిప్తా ఇతి. యే ఇత్యధ్యాహారః యత్తదో ర్నిత్య సంబంధాత్ పుష్పితాః సంజాత పుష్పాః తారకాదిత్వా దితచ్. విశేషణ మేతత్పటవాసపాంసుత్వోపమానార్థం ద్రష్టవ్యం, యే క్షితిరుహాః వృక్షాః క్విప్. సంయతి యుద్ధే, క్షిప్తాః విక్షిప్తాః వానరై రితి శేషః, తే క్షితిరుహాః, ప్రస్విన్నే క్రోధానుభావస్వేదార్ద్రే), స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః. మార్గే స్సంతః, పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో గంధ చూర్ణం సుమాద్యై రధివాసిత'మిత్యభిధానాత్, ఆలీయంత ఆశ్లిష్యన్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః. 'లీఙ్ శ్లేషణే' లఙి తఙ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహుః పునఃపునః, ముక్తాః క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్ట నాత్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య, ప్రహర్తుః పర

1 సన్నాహాన్ దిగ్భాగాః. 2 ప్రమత్తాశయం. 3 తైః.

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహు రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్పి్రిత్యానృత్య [1]పునః ప్రహర్తు రభవ౯ ఖేదాయ ఖేదాయ చ.

ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ
న్నయ మవనీ మనీకమద ఖేలనదుర్లలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్షమపి. ౮౯

౯. తత శ్చ సహజ[2]భయచాపలాధిగతలాఘవం రాఘవం శరణ మ

స్య ప్రహర్తు రేవ, ఖేదాయ, ఖేదాయ చ, అభవ౯, అత్ర పూర్వార్థే క్షితిరుహాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. తయా రక్షోవక్షస స్తాదృ క్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్థే తూక్తార్థా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తథాఽనర్థోత్పత్తి రూపో విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౮౮

జ్వలదితి. అయం కుంభకర్ణః. జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం, ఉపర్యుప రిష్టాత్, భ్రమయ౯ చాలయ౯, అవనీం భువం, నమయ౯ నమ్రయ౯ నిజపాదఘాతేన నిమ్నాం కుర్వన్నిత్యర్థః. అనీకమదేన యుద్ధాభినివేశదర్పేణ యత్ఖేలనం లీలా తేన దుర్ల లితః దుర్విలసిత స్స౯, సపది సద్య ఏవ బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం, ఋషభం, శరభం చేతి త్రీ౯ వానరసేనాపతీ౯, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాదన మహారత, ప్రాహర దిత్యర్థః. గవాక్షమ ప్యరుంధ రురోధ నిరబధ్నా దిత్యర్థః. ౮౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరంచ సహజే కపికులస్వాభావ్యా స్సైన్నసర్గికే యే భయ చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్ అతఏవ రాఘవం శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రిత్యమరః. అశ్నువానం ప్రాప్ను వానం, 'అశూ వ్యాప్తా' శానచ్. వానరానీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తురణే సైన్య' ఇతి విశ్వః. సమాశ్వాసయ౯ ఉజ్జీవయ౯ విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకో త్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ హరికులపతి స్సుగ్రీవః విద్విషతి కుంభకర్ణే సర్వతః సమంతాత్, పర్వతా న్వికీర్య విక్షిప్య తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం యుద్ధం అతి చిరం బహుకాలం విధాయ తతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తా

1 పరమ్. 2 బల.

శ్చ్యావానం [1]వానరానీక మాశ్వాసయ న్విశాలాధిక విపులభుజపీఠో వికీర్య విద్విషతి సర్వతః పర్వతా న్విధాయ చ విచిత్ర మతిచిరం యుద్ధం న క్తంచరపతివిముక్త[2]ధాత్రీధరావలిః కులిశ దారిత ఇవ కులభూధరో ధరా యా [3]మచేతనః పపాత హరికులపతిః. ౯౦

ప. పరిగృహ్య తం ఝటితి బాహుపంజరే చలితే పురం ప్రతి దశాననానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్య నః ప్రభో రయశః ప్రమృష్టమితి హృష్టయాతుధానైః

ఁ. తత్ర చ విచిత్రకుసుమపరిమళశిశిరపవనాఘ్రాణలబ్ధచేతనో[4]ద్బుద్ధ సుగ్రీవనఖముఖాకలితశూర్పణఖాముఖానుకారో (వినాసికాకర్ణ) స్వ

ధాత్రీ ధరావళిః పర్వతశ్రేణి ర్యస్మిన్ స నక్తంచరపతిః కుంభకర్ణస్తేన విముక్తా పతితా యస్య తథా పపాత ఇత్యర్థః. అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సన్. కులిశదారితః వజ్రాయుధవిపాటితః, ని. 'హ్రాదినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిదురం పవి' రిత్యమరః. కులభూధరః కులపర్వత ఇవే త్యుపమా. ధరాయాం పపాత తథాచ శ్రీరామాయణే. 'స శైలశృఙ్గాభిహతస్తు వాలి కాలం చకార రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామలయాఽఽశు శృఙ్గం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన. స శైలశృఙ్గాభిహతో విసంజ్ఞో పేదుః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానా' ఇతి. ౯౦

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ.—పరిగృహ్యేతి. తదను పతనానంతరం రావణానుజే కుంభకర్ణే ఝటితి త్వంజసా తం సుగ్రీవం బాహుపంజరే దోర్మండలే నిక్షిప్యేత్యర్థః. అథవా రణ విపత్తౌ యాం సప్తమీ పరిగృహ్య గృహీత్వా పురం లంకాం ప్రతి చలితే ప్రస్థితే సతి అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం నః అస్మాకం ప్రభోః స్వామినః రావణస్య అయశః వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః. అద్యేదానీం ప్రమృష్టం శోధితం అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరాకృత మిత్యర్థః. ఇతీత్థం మత్వేతి శేషః అశరైః రాక్షసైః హృష్టం సంతుష్టం భావే క్తః మంజుభాషిణీవృత్తం లక్షణం తూక్తమ్. ౯౧

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః యేషు తే తథోక్తాః. శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలాశ్చ యే రక్షోవ్యాపారాః పురవీథి ప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతన స్సంజ్ఞః అత ఏవ ఉద్బుద్ధః ఉన్నిద్రః స్సంధగ శ్చ యః సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః అకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స తథోక్తః. సుగ్రీవనఖనికృత్తనాసాకర్ణ ఇత్యర్థః. అత ఏవ

1 రాఘవానీకం. 2 ధాత్రీధరవళిః. 3 అచేతనఇవ. 4 వితనాద్బుద్ధిక్షితిః.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్ప్లుత్య గత మక్షిగతమేన మనాలక్ష్య వైలక్ష్యతః ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతి. క్షణమతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబలమపి భక్షయ న్నలక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచన్నేవాయ మంజసా రామ మభిజగామ. ౯౨

దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథా తథా, చమ దిత్యనుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. 'సుఖదుఃఖాద్యభూతానాం వైర్హ్యార్థైర్వై శ్చిత్తనిక్రియా, చమత్కారస్స సీత్కార శ్శరీరోల్లాసనాదిభి'రితి. ప్రాకారం సాలం, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఉత్ప్లుత్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం, ని. 'ద్వేష్యే త్వక్షిగతో వధ్య' ఇత్యమరః. త మేన మిమం పృద్ధరశాకారిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య భావః వైలక్ష్యం. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః, †వృత్తే వర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్తకనీనికే ఈక్షణే నేత్రే యస్య స తథోక్తః, విరూపాక్ష ఇత్యర్థః. ని. 'వర్తులం నిస్తలం వృత్త' మిత్యమరః. సోఽయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః. ని. 'త్రియామా క్షణదా క్షపే'త్యమరః. ప్రతిక్షణం క్షణే క్షణే క్షీబతే మాద్యతీతి క్షీబః మత్తః. ని. 'మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. 'క్షీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనుపసర్గా త్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః. తస్య భావస్తయా, 'స్తబ్ధత' యేతి పాఠే విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్షయన్, సౌమిత్రి మభ్యుద్గతం లక్ష్మణ, మలక్షయన్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియా నిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచన్నేవ ప్రయుంజాన స్సన్నేవ, అంజసా ఝటితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యభిజగామ ప్రాప, అభ్యుజ్జగామేత్యర్థః. ౯౨

---

† వైలక్ష్యతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. స్వకృతసుగ్రీవానయననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికార స్యాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా, తథాచోక్తమ్. 'ఆత్మన శ్చరితే సమ్యగ్జ్ఞాతేఽన్యై ర్యస్య జాయతే, అపత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా 'విలక్షో విస్మయాన్వితే' ఇత్యమరకోశా ద్వైలక్ష్యం విస్మయః స్యాత్తస్య సుగ్రీవస్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం.

ప. [1]విచ్ఛిద్యాశు తదర్ధచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
ర్బాణా నత్ర ముమోచ [2]వాలిదళనా న్మారీచమర్మచ్ఛిదః,
ఆలోక్యాథ స తా న్విదారిత[3]ఖరా నస్మిన్న కించిత్కరా
న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మప్యరివధూపృష్ఠస్థధుర్యం దధే.

ప. రామాస్త్రా ద్దళితేషు రాక్షసపతే రంగేషు తుంగో భుజః
ప్రాగేకో నిపపాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ,
సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు స్త్రికూటో యథా

విచ్ఛిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తత్కుంభకర్ణవిముక్తం, అద్రిశిఖరం, అర్ధచంద్రముఖతః, అర్ధచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేత్యర్థః. విచ్ఛిద్య విభిద్య, అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనాన్ వాలివినాశకాన్ మారీచస్య మర్మ చ్ఛిందంతీతి తథోక్తాన్, మారీచమారకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యైస్తాం స్తథోక్తాన్, బాణాన్ ముమోచ ప్రయుయుజే. అత్ర వాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదనస్య ఖరవిదారణస్య చైకత్వేఽపి బహువచనప్రయోగ స్తద్వర్గ్యాణా మనేకేషా మ్వానుపపద్యతే, తథా 'విదారితఖరా' నిత్యస్యోత్తరార్ధస్థితత్వేఽప్యేకవాక్యత్వాన్న వాక్యసంకీర్ణదోషః. అథానంతరం, సః రామః, తా న్బాణా, నస్మిన్కుంభకర్ణే, అకించిత్కరా నకార్యకారిణః, మోఘానితి యావత్, ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం, దధే ప్రయుక్తవాన్, బాహు చ్ఛేదార్థ మితి భావః. పున ర్భూయోఽపి, అరివధూపృష్ఠస్య శత్రుస్త్రీపృష్ఠస్య, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః. 'ధురో యడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః. ఐన్ద్రం ఇంద్రదేవతాక మప్యస్త్రం, దధే, తచ్ఛిర శ్ఛేదార్థ మితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

రామాస్త్రాదితి. తత స్తదనంతరం. రామాస్త్రాత్, రామాస్త్రే ణేత్యర్థః. రామాస్త్రోద్దళితే ష్వితి పాఠస్తు సాధుః. రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వాద్యవయవేషు దళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ, శత్రుసైన్యం సముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః. మందరో మందరాచల ఇవేత్యుపమా. పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽపి భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తచ్ఛిన్నం విదారితం, శిరః శీర్షం చ వ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః

1 ఛిన్నఖ్ఖాళం. 2 వాలివిపదః. 3 ఖళఖాన్.

ఛిన్నం వ్యోమ్ని శిర స్తురీయ మభవ త్త్రూటం త్రికూటస్య చ.

౯. తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణ వధపరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతికాయత్రిశిరస శ్శిరసాఽఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేః సమావిశ న్నమీ సమీకభువమ్ ౯౫

వ. అజని పున స్సమీక మనయో ర్బలయో
రవదలితే ముఖేఽపి య దసుజ్ఝితరోషభరమ్,

లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్. 'చతురశ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛ ప్రత్యయః. కూటంశిఖరం అభవ దితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతి తిసృణాం సంసృష్టిః వృత్తం పూర్వవత్. ౯౪

తదన్వితి. తదను తదనంతరం తేన కుంభకర్ణవధేన యోఽనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః. స చాసౌ పరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదన శ్చేతి విశేషణసమాసః. తేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వ నామరాక్షససేనానాయకౌ, సహాయౌ రక్షకౌ విధాయ కృత్వా సమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చత్వారః, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం శిరసా ఆదాయ గృహీత్వా, అమీ కుమారాః పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేతరా' డిత్యమరః. నివిశ్యతేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి వేత్యుత్ప్రేక్షా. సమీకభువం రణభూమిం సమావిశన్ ప్రావిశన్. ౯౫

అజనీతి. పున ర్భూయోఽపి అనయో రుభయో ర్బలయో ర్వానరరాక్షససైన్యయోః సమీకం యుద్ధం అజని జాతం. 'జనేః కర్తరి లుఙ్' 'దీపజనే' త్యాదినా, చ్లేశ్చిణాదేశః. కీదృశం సమీక మిత్యత ఆహ—యత్సమీకం ముఖే అవదలితే సతి అన్యోన్యముఖభంగే జాతే సత్యపీత్యర్థః. అనుజ్ఝితః అత్యక్తః రోషభరః అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. సైనికానా మమర్షాతిశయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః. అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామ ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేక మేకైకవరలాభాదితి భావః. తథా యత్సమరసముత్సుకేన సమరోత్కంఠితేన కలహ

అమరమృగేంద్రదృశామపి యదాశయపూర్తికరం
సమరసముత్సుకేన మునినా యదదృష్టచరమ్. ౯౬

మమాథ శైలా దథ వాలినన్దనో
నరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,
హనూమతా సోఽపి హత స్సురాన్తకః
పురాంతకేనేవ యథా పురాంతకః. ౯౭

౯౮. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మారుతిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషు యాతుధానపతిషు నిర్భరవిషాదరోషపరవశో [1]నిశాచరాకార ఇవ తమోనిశాకాము [2]స్సమర ప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన అదృష్టపర మద్భుతయుద్ధం, 'ఘోరమపూర్వ చరత్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదా తదాస్యతత్త్వమిత్యర్థః. అదృష్టసం యుద్ధ మజనీతి సంబన్ధః. ౯౬

మమాథేతి. అథానంతరం వాలినన్దనోఽఙ్గదః, సంయతి యుద్ధే వానరాన్తగం వానరనాశకం నరాంతకం శైలాత్ శైలేనే త్యర్థః. మమాథ విదారయామాస. తథా హనూమతా, స ప్రసిద్ధః సురాంతకః దేవాంతకోఽపి పురా పూర్వం పురాన్తకేన త్రిపుర జయినా శంభునా ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. 'ఇవేతిసుదర్శితమూర్తేష్వాక్యాలంకారే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే. అన్యథా యథేతి వా ర్థవాచినా శబ్దేన పౌనరుక్త్య దోషో దుర్వార స్స్యాత్ †అంతకో యథా మృత్యురివ, హతః మారితః, ఉపమాయమకయో సంసృష్టిః. వంశస్థవృత్తమ్. ౯౭

అనంతరమితి, అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన అసాధారణకర్మాచరణతత్పరేణ, నీలేన మహోదరే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే సతి తథా మహాపార్శ్వ అది శ్యేషాం తేషు రాక్షససేనానాయకేషు విశసితేషు వినాశితేషు సత్సు బుభుక్షేణేతి శేషః. నిర్భరవిషాద రోష పరవశ స్సముత్కటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షస దేహధారీ, తమోనికాయ అంధకారపటలఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా అతికాయః

† 'పురాంతకేనేవ రుషా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనపాఠే న కావ్యానుపపత్తిః.

1 నిశాచరస్యాకారః. 2 సమరమ్.

యమతికాయస్సమాగత్య వృత్రాసుర ఇవ సుత్రామ్ణా సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్రమాయోధనమ్. ౯౮

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య [1]ఇతీశవరా
దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధత్త విధేః,
దళిత మనేన త ద్దివి సముత్పతితం జగతా
మతనుత రాహుభీతిమధికా మతికాయశిరః. ౯౯

అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరందధత్పృథుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రామ్ణా వాసవేన సహ. ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్రాసుర ఇవేత్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహ, విచిత్రమాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్యమకరోదిత్యర్థః. ౯౮

సఇతి. సః సౌమిత్రిశ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త మతికాయం, † ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః వధితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మని లగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. విధే రస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, అధత్త ప్రాయుఙ్క్త. అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి అంతరిక్షే, సముత్పతితం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకానాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి, మతనుత అకరోత్. అత్రాతికాయశిరసి రాహుభ్రమా ద్భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మత సాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్మత' ఇతి లక్షణాత్. ౯౯

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'న తాత మోహం పరిగంతు మర్హసీ' త్యాదినా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణ భారం, 'బుభూష' రిత్యాదినా సమాసాంతా ప్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధ సన్నద్ధ ఇత్యర్థః. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషా సధ

---

† 'ఈశవరా'దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'అథైన మభ్యు పాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః, బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భింధ్యేన మేష వధ్యోహి నాన్యథే'తి. [1] ఇతీవ వరాత్.

స రథీ సమేత్య సధను శ్శరధీ చలిత శ్చమూభి రభిధాశరథీ.

గ. [1]ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ [2]రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ప్య చ హవిషా [3]ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్మాయ నిఖిలమర్మాహతిం నిస్త్రింశ క్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధ ఇవ హరీ న్విధురీచకార. ౧౧౧

నుః కార్ముకధర శ్చ సన్, శరధీ తూణీరౌ, సమేత్య, ధృత్వేత్యర్థః. *శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరధీ 'కర్మణ్యధికరణే చే'తి కిప్రత్యయః. ని. 'తూణోపాసంగ తూణీరనిషంగా ఇషుధి ర్ద్వయో'రిత్యమరః. చమూభి స్సేనాభి స్సహ, అత్ర సహశబ్దా ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూనా' నేతి జ్ఞాపకా త్తృతీయా. దాశ రథీఅభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యే నేత్యర్థః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౧౦

ఆగత్యేతి సమరం యుద్ధభువ మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ శత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః. రథాభిరక్షాయాం నిజరథగుప్తి విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాన్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః. ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం. ని. 'ఘృణి జ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. విశేషణమిదం జయప్రద త్వం సూచ్యతే. తదుక్తం. 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుక్ప్రసన్నః క్షాత్రం సము ద్రరశనాం వశగాం కరో'తీతి. శిఖావంతమగ్నిం, ప్రతర్ప్య సంతర్ప్య చ, మంత్రా ధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయన్ తిరో ధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తీ సన్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగ్రై శ్శిలీముఖై ర్బాణైః, నిఖిలమర్మాహతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం, నిర్మాయ కృత్వా, నిర్గత స్త్రింశ తోఽంగులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయః' ఇత్యమరః. తస్య క్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్విభేదనసమర్థ ఇత్యర్థః. క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధక ఇవేత్యుపమా. † ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృ

* 'సధనుశ్శరధి' రితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహితస్సన్ చమూభిస్సహ సమే త్యేత్యన్వయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరీనాన్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావన్తం.

ప. సహాలక్ష్మణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘఇవ పద్మసరః,
వికలాశయంవిధురసత్త్వమయం విరచయ్య ధామచజగామ[1]శనైః,

ప. క్షతార్కభవతేజసి క్షపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతినిర్గతే విశిఖవృష్టిమస్మిన్ ఘనే,
అదీప్తనళమస్ఫురత్కుముద మస్తనీలోత్పలం

గయం ద్విఘ్నకశ్చ స' ఇత్యమరః. హారీ న్యావరా, న్వ్యధురీచకార, మూర్ఛితా నకరో దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణః, సహ లక్ష్మణేన సహాలక్ష్మణం 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'వోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్సహశబ్దస్య సభావాభావః. తం దాశరథిం శ్రీరామమపి, పరుషస్తీక్ష్ణః, నిదాఘో గ్రీష్మకాలః. ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేస్యా దుష్ణస్వేదాంబునోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శనైః, వికలాశయం వ్యాకులమానసం, అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః. విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రత్యపేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా. 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. శనైఃమందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః. ధామగృహం, జగామ ప్రాప శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

క్షతేతి. క్షతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాతప్రకాశే చ, క్షపితా సంకుచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్యద్యుతిః శోభా యేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్ ఘనే మహతిమేంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం తామేవ వృష్టిం విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్సమయే, వాహినీ నదీ సేనా చ. ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్. ని. 'నళః పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. అస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిన్. 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపా'వితి విశ్వః. అస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపినాయక ఏవ ఉత్పలం యద్వా అస్తౌ నీలోత్పలౌ నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర వినష్టాని కృష్ణేందీవరాణి చ యస్మిన్. ని. 'నీలఃకపీశేఽద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రి

---

1 శర్త్రైః.

సముత్తరళజీవనం సమభవ త్తదా వాహినీ. ౧౦౩

ప అచల మథ సలీల మోషధీనాం
హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,
విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం
విబుధమనో౽పి విధూతశోకశల్యమ్. ౧౦౪

౧. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ బాహుబలేన దహ్యమానాం దరీ మివ పురీ మపహాయ పఞ్చాస్య మివ పఙ్క్తివదననిదేశత శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహతప్లవంగసంఘం ప్ర

ష్వే' తి నానార్థరత్నమాలా. సముత్తరళ మతిచంచలం స్థిరవిస్ఫురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలంయస్మి న్కర్మణి తద్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉక్తరీత్యా విశకలితా౽భూదిత్యర్థః. శ్లేషసంకీర్ణోపమాయమలంకారః. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౦౩

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఛానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః సదాశయజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధీనా మచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం, సలీల మనాయాసం యథాతథా, ఆహర త్యానీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం. విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునరుత్థానసమృద్ధోత్సాహం మభూదిత్యర్థః. తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం మనో౽పి. ని 'విబుధాః స్సురపండితా' ఇత్యమరః. విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధా స్సంతుష్టాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః. అత్ర సైన్య విబుధమనసోః ప్రకృత త్వా త్తుల్యయోగితా భేదః. పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్. ౧౦౪

పున రితి. పున ర్భూయో౽పి. సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన. ని. 'తేజో౽నలే ప్రభావే౽గ్నౌ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ' తి వైజయంతీ. దవానలేన వనవహ్నినేవ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకాం, మపహాయ త్యక్త్వా, పంచాననం సింహామి వేత్యనేకే వేయ ముక్తమా, పఙ్క్తివదననిదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి పీడయతి నిజభుజబలేనేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతప్లవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చే త్యుభావపి రాక్షసౌ, అంగద భుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభౌ పతంగౌ, నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ

జంఘు మంగదభుజప్రతాపానలశలభా వృభావపి నిశమ్య నిశామ్య చ ద్వివిద మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షావపి కోపాక్షాంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య బాహూ సుబాహుమారీచావివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యామద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమౌ తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,
శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీస్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః. ని. 'సమూ పతంగశలభౌ' విత్యమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్స్యా దిత్యాహు ర్నీతి కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ, రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపాక్షాంతిభ్యామమర్షేర్ష్యాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అక్షాంతి రీర్ష్యాఽసూయా తు' 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇతిచామరః. కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోపముద్ధృత్య, రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచావివ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ వేళాయా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ స్సుగ్రీవేణ నికుమ్భో హనుమతేతి యథా క్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. స చోక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౫

భూమావితి. తత స్తదనంతరం. ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం ప్రహృత మతఏవ భూమౌ పతితమితి శేషః. కుమ్భ మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం, విరహం వియోగం, న సహత ఇత్యసహో ఽసహిష్ణుః. పచాద్యచ్ 'నలోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతా హతః నికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనిత విషాదా ద్ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం. అమరీస్తనకుంభం అమరాంగనాకుచకుంభ మేవ, అగాత్, భ్రాతృవిరహాసహతయా తన్నామగంధసంబంధా దమరీ

గ. [1]తతః కుపితరావణాకారణం రణవాహానియుక్తం నియుక్త మఖిల వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్ష మైక్ష్వాక శరోఽపి విపక్షమపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్జనయితుః ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితు రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణి చ,
స్థిత్వా వ్యోమని మాయయా శరచయం త్యక్త్వా చ భిత్త్వా చమూం
బుద్ధ్వా రాఘవకోప మాప సహసా లఙ్కామలం కాతరః. ౧౦౮

కుచకుంభం ప్రాపే త్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీసుకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వేనోత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౬

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం కుపితేన క్రుద్ధేన రావణేన అకారణ మాహ్వానం యస్య తం, రావణేనాహూత మిత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం, అతఏవాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేతమిత్యర్థః. ఆహవాటోపముఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం, ఖరాత్మజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విపక్షం శత్రుపక్ష మపి, తం, సపక్షమివ బంధుస్సన్నే వేతి విరోధః స చ సగరుదే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః. జనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీపం, అనయత్ ప్రాపయామాస. మకరాక్షోఽపి నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలీ త్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శిరసి, 'విభాషా జేర్చ్యో' రితివికల్పా దల్లోపాభావః. కృత్వా, ధృత్వేత్యర్థః. రణం రణరంగం, గత్వా, తత్ర రణరంగే, హుతభుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణి చ, ధృత్వా. మాయయా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అంతరిక్షే, పూర్వవ దల్లోపాభావః. స్థిత్వా, శరచయం బాణపరంపరాం చ త్యక్త్వాఽభివృష్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య, కోపం కోపోదయం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, అల మత్యంతం, కాతరో భీతస్సన్ సహసా శీఘ్రం, 'స్వరాదిపాఠాదవ్యయ' మితి శాకటాయనః. లంకా మాప ప్రవివేశ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

1 'తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్త'మితి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా
సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకు
లీకృతమానసే తస్మి న్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య
నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే [1]విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భి
లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్ర మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజి త్స్వయ మనభిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవానిత్యాహ—తత ఇతి. తతః పురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహ్రియతే విమోహ్య తే౽నేన పరమానసమితి ప్రతిహారః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా వీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. † అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్య గ్ద్వారాత్. ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూ మతః, పురతః పురస్తాత్, అసినా ఖడ్గేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచిః మైథిలీం సీతాం, నికృత్య ఛిత్త్వా, అతః ఆకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతఃకరణే, తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్మా దాగత మింద్రజాల మి త్యర్థః. అతథ్య మసత్యమపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా. ని. 'సత్యం తథ్య మృతం సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమరః. చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతి రూపక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయే' త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, నిరాశే ఆశారహితే నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశ సనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యాస్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః, ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్, నికుంభిలాం నికుంభి లాఖ్యహోమార్థ గుప్తస్థలవిశేష మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య స్తదానీమే, వాతివిచిత్ర మత్యంతాద్భుతం, సత్త్రం పరమారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉప క్రాంతవానిత్యర్థః. ౧౦౯

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్త్వే౽పి. ని. 'ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహార' ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాన్త మిమ మాకర్ణ్య [1]విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకులో రాజహంస స్సంసది నిపత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరుణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి [2]విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే
దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే [3]శిఖేవ,

తదన్వితి. తదను ఇన్ద్రజిత్కృతనికుమ్భిలాప్రవేశానన్తరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః, ఇమం వృత్తాన్తం మైథిలీవధరూపవార్తాం. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః. ని. 'స్ఫూర్జథు ర్వజ్రనిర్ఘోష' ఇత్యమరః. విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వాదితి భావః. మానసచరః, మానససరోవర్తీ. ని. 'మానసం సరసి స్వాన్తే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదాకులః, 'విషాద శ్చేతసో భఙ్గ ఉపాయాభావచిన్తయా' ఇత్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకులస్సన్, రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః. ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదమ్బకలహంసయోః' ఇతి విశ్వః. సంసది వానరసమితౌ. ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. నిపత్య భువి పతిత్వా సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః 'శుభే వర్త్మని తిష్ఠన్తం ధ్యానమార్య విజితేన్ద్రియం, అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక' ఇత్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః, సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపఞ్చస్య. పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽపీత్యర్థః. సః రామః, విధురో విశ్లిష్టస్సన్, వ్యలాపీత్ విలలాప. ని. 'విధురం ప్రత్యవాయే స్యా ద్విశ్లేషవిశ్లిష్టయో రపీ' తి వైజయన్తీ. ౧౧౦

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. తత్తథా, తేన ప్రకారేణేత్యర్థః. అత్రభవతీ పూజ్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణీనిర్మన్థ్యదారువిశేషాత్, శిఖా అగ్నిజ్వాలేవేత్యుపమా, ఏతేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణేర్దేవ్యాః కాలముఖాశ్రేష్ఠాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్భభూవ, తథా మనోః వైవస్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకశ్లాఘ్య ఇతి భావః. వసుధాః స్నుషా, దశరథమహారాజస్యేతి భావః. యద్వా వధూర్జాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః. అభవత్ జాతా. ని, 'వ

[1] విశీర్ణ. [2] విధురమ్. [3] శిఖీవ.

వంశే మనోరపి వధూరభవ త్కిమన్య
ద్రామ[1]స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః. ౧౧౧

౨. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో
ర్నాలం నలోఽపి నవసేతునిబన్ధనాయ,
దూరే చ పావక[2]శరో దురతిక్రమోఽయం
తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః. ౧౧౨

౩. ఇత్యాది పరిదేవమాన మేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీష

ధూ ర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చే' త్యమరః. అన్యత్కి ముత్పత్తిగృహప్రవిష్టగృహయో రత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్యమన్యత్కిమపి నాస్తీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః, అఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః. విధినా దైవేన, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే' త్యమరః. విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో న కస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః. తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాఽపి, నవసేతునిబంధనాయ నూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం నపర్యాప్తః, సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో న భవతీత్యర్థః. 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. తథా పావకశరశ్చాగ్నేయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. సోఽప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనాప్యుపాయేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః. అత ఏవోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా దస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవ స' ఇతి లక్షణాత్. వృత్తం పూర్వవత్. ౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణ స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ స్వామిన్, శ్రీరామ, భవతోఽపి

1 తథాపి. 2 శరాన్.

ణ స్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిద మవస్థానే¹ కరుణా మవస్థాంతరం నిరంతరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం ²కృత్రిమ మేవైత దవధారయ ధారయ మనసి స్థైర్యమిత్యభిధాయ తద్వధాయ పురోధాయ లక్ష్మణం ³తత్క్షణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్సహోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శ్చలిత స్తతో గిరిదరీకుహరాదివ కేసరీ,
అపరిపూర్య రుషా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.

మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యాపీతి భావః. అవస్థానే అవసాదస్థానే, సీతావధస్య మాయికత్వాదితి భావః. కరుణం దీనం కరుణశబ్దో ధర్మవాచకః, ఇదమేత దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం దుర్దశాపన్నత్వేన న ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. తేన తు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుయజ్ఞనిష్పాదనార్థం పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపమైశ్వర్యం, కృత్రిమం కృత్రిమమ్, అసత్యమేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి. అతః మనసి, స్థైర్యం నిర్వికారత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం స్థైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః. ధారయ స్వీకురు, ఇత్యేవ మభిధాయ ఉక్త్వా తస్యేంద్రజితః వధాయ సంహారార్థం లక్ష్మణం, పురోధాయ పురస్కృత్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాయజ్ఞస్థానం బలైః సైన్యైస్సహ ఉపరురోధ నిరుద్ధవాన్. ౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం శాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, నంద్యాదిత్వాత్ కర్తరి ల్యుః. హరికులారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహాగోళకాత్, కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సన్, రుషా వానరసంమర్దకృతామర్షేణ అసమంతాజ్జహాత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః† 'ఋయాజోరణి'తి జహాతే రప్రత్యయ గుణావాదేశౌ తమపరిపూర్య అసమాప్యైవ ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవం యుద్ధం చకార 'ఆఙి యుద్ధే' ఇతి హ్వయతే రాఙ్పూర్వా దప్ప్రత్యయ సంప్రసారణం, ని. 'ఆహవ స్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౧౧౪

---

† అత్ర హవమితిచ్ఛిత్త్వాహూయంతేఽస్మిన్నితి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 తత్క్షణాదేవ పురస్కృత్య నికుమ్భిలాముపరురోధ.

వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజిరే,
విద్రావణ స్తతో మాయావిద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

౫. అనుపద [1]మనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయదుర్దాన్తం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహానందనస్కన్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత[2]నిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. [3]వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోత్కటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారం వేత్తీతి మాయావిత్. రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం, వాతూలో వాతసమూహ ఇవే త్యుపమా 'వాతా' చ్చేత్యూల ప్రత్యయః. రణాజిరే రణాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాన్ కాందిశీకాన్ చకారేత్యర్థః. ౧౧౫

అనుపదమితి. అనుపద మనంతరం, అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోప'ఇతి శబ్దార్ణవః. సంవర్తసమయదుర్దాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని. 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః. కృతాంతం యమమివ స్థిత మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతౌ యమసిద్ధాంతౌ' విత్యమరః. స్యందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజితమింద్రజితం, గంధవహానందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితా స్తీక్ష్ణాః శరధారా శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్త స్సన్, జంభం జంభాఖ్య మసురం, శతధారం పాణౌ యస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవేత్యుపమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్స్వరుశ్శంబ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపరురోధ 'స్తంభు రోధన'ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్ణిజంతా ల్లఙ్.

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః. 'స్థేశభాసపిసకసో వర'జితి వరచ్ప్రత్యయః. తేన మదేన

1 'అనీకోన్మథనసంరబ్ధం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః. 'అనీకినీనాథనిధనసంరబ్ధతరం సంవర్తప్రవృత్తమివ కృతాన్తం' ఇత్యపిపాఠః. 2 శితతర శరధారాభిః. 3 పరస్పర.

పతత్త్రుటితకఙ్కటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రైరివ,
జగత్త్రయభయావహం జయపరాజయాగోచరం
వితేనతు రుభౌ విభావివ [1]తదా రణం దారుణమ్. ౧౦౭
శతధారకఠోరశిఖై ర్విశిఖై శ్శతధా విరచయ్య శరాసగుణం,
విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథిమప్యథ దాశరథిః.
ప. యదుచిత మహో మాయాశీలస్య యద్భుజశాలిన
స్సదృశ మథవా యుక్తం సత్కంపరం ప్రసుతస్య యత్,

దర్పేణ ఉత్కట ముద్రిక్తం, ప్రముఖే పరి... ప్రభూత... ఉత్కట... ఉద్భట ముజ్జృమ్భితం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః. పతన్తః ... త్రుటితాః ఛిన్నాః కఙ్కటాః ఉరశ్ఛదాః యస్మిన్ తం, ని. 'ఉరశ్ఛదః కఙ్కటకః' ఇత్యమరః. 'పరిత్రుటి' తేతిపాఠస్సాధుః. తథా అస్త్రైః ... ప్రతిహతాని ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిన్ తం తథోక్తం చ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలోక్య భయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాఠే త్రైలోక్యస్య ... వినాశ ... చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యబల ... భావః. అత ఏవ దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహ విగ్రహా' విత్యమరః. తదా తస్మిన్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రీన్ద్రజితౌ, విభౌ మత్త గజా వివ, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమాలంకారః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౧౭

శతధారేతి. అథానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, 'అతఇఞ్' సమరే యుద్ధే, శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధ ... విశిఖై ర్బాణైః, శరాసగుణ మిన్ద్రజిత్కార్ముకజ్యాం, ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతంతుషు' ఇత్యమరః. శతధా శతప్రకారేణ, శతశఃశకలిత మిత్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః. విబుధేశజిత మిన్ద్రజిత మపి, హతసారథిం, విదధే చకార, ని. 'సూతః క్షత్తాచ సారథి' రిత్యమరః. తోటకవృత్తమ్. 'ఇహ తోటక మమ్బుధిసైః ప్రథిత' మితి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదితి. అహో నికృత్తగుణో హతసారథి శ్చేతి ఆశ్చర్యం. మాయాశీలస్య పరవ్యామోహక వ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య ముచిత మనుగుణం, తథా భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య త్స్వస్పృశం సమానం, అథ జితి పాఠాంతరే,

1 తదారుణమ్.

శతమఖజిత శ్శౌర్యం యద్యా<ఽ>నురూప మథాత్మన
స్తదకృత రుషా<ఽ>మందో మందోదరీతనయో రణే. ౧౧౯

ग. (¹ఏవం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రీణి దినాని వ్యతీయుః.) ౧౨౦

ग. అనుపద ²మభిషేణనపతి విభీషణే తేనావినీతేన భీషణేన విముక్తాం శక్తిమర్ధచంద్రేణ దారయ న్స్వపారయ న్సోఢు మదనీయ ము

నక్తంచరేంద్రసుతస్య సకలలోకజైత్ర రావణతనయస్య, యదుక్తం అర్హం, అథ ఏతి వాక్యారంభే, శతమఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్స్వస్య, యచ్ఛ. ని. 'వా స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయే' ఇత్యమరః. శౌర్యం శూరత్వం, అనురూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాన్, కృఞో లుఙి తఙ్ 'తనాదిభ్య స్తథాసో' రితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్య యదుచితం తత్సర్వ మపి రణపాండిత్యమకరోదిత్యర్థః. హరిణీవృత్తం. 'రస యుగహయై ర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ త' దేతి లక్షణాత్, అతఏవాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయో<ఽ>ప్యాలంకారికా న మమృషుః. 'క్వచి త్పదమధ్యే<ఽ>పి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వాపరౌ భాగౌ న స్యాతా మేక వర్ణగా' విితి తిలకవచన మపి సమాధాతుం న శక్నుయాత్ తథాపి. 'న తు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్త మారాధయే' దిత్యాది మహాకవిప్రయోగ దర్శనా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వపథీనా భవంతి. ౧౧౯

ఏవమితి. స్పష్టో<ఽ>ర్థః. ౧౨౦;

అనుపద మితి. అనుపదమనంతరం. విభీషణే అభిషేణనపతి సేనయా<ఽ>భిగమన పతి సతి. ని. 'యత్సేనయా<ఽ>భిగమన మరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యాపపాశే' త్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచ్. 'స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం. భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన, తేనేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం, శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, దారయన్ విభిందన్, అముష్య ఇంద్రజిత ఇమ మదనీయం, 'త్యదాదీని చే'తి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధా చ్ఛః, అవినయం దుర్వినయం, సోఢు మపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టః,

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్. 2 అభిషిషేణ అభిషేణనపతి.

వినయ మమర్షాకుల స్సౌమిత్రి రమోఘం [1]మాఘవతమముంచ దస్త్రమ్. ౧౨౧

ప. పతతి స్మ తత్ప్రథమ మస్త్ర ముజ్జ్వలం
సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి [2]రపతో దివౌకసా
మథ బాష్పవృష్టి రమరారియోషితామ్. ౧౨౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః

సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శత్రుశిరశ్ఛేదనసమర్థమిత్యర్థః. మాఘవతమితి ఐంద్రం, 'తస్యేద' మిత్యణ్. అస్త్ర మముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త. ౧౨౧

పతతీతి. ప్రథమమాదౌ, ఉజ్జ్వలం దీప్తం, తత్ప్రసిద్ధ మస్త్ర మైంద్రాస్త్రం, పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజితీతి శేషః. 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్, తతః అస్త్రపాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యం మింద్రజయినః, శిరః, పతతి స్మ, అను పశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చాత్సాదృశ్యయోరను' రిత్యమరః. అనఘా భూమ్యాం, ని. 'క్ష్మాఽవని ర్మేదినీ మహీ' త్యమరః. దివ్యతి దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః, ఆద్యే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, ద్వితీయం. ని. 'దివం స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, † తేషాం పుష్పవృష్టిః తత్కర్తృకప్రసూనవర్ష మిత్యర్థః. పతతి స్మ, అథానంతర మమరారియోషితాం రావణాంతఃపురస్త్రీణాం. బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం, పతతి స్మ. అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వాత్ కారణమాలాఖ్యాలంకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్స్యాదుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణ ముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. మంజుభాషిణీవృత్తమ్.

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాపి ముఖానీత్యర్థః. శోకేన, మ్లానతాం పరిప్లా

† దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద్రప్రయోగోఽపి దృశ్యతే 'న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి. ని. 'మందిరం సైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభః' ఇతి త్రికాండశేషః. ద్యౌ రోకో యేషా మితి విగ్రహే దివౌకసః. 'దివౌకా శ్చ దివౌకా శ్చ దేవే చాతకపక్షిణి' ఇతి రంతిదేవః.

1 మాఘవతాస్త్ర మముఞ్చత్. 2 అనఘా.

క్లాన్తం నిశ్వసదశ్రుపూరభరితం క్రన్దచ్చ ఫూత్కారి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం
జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠమట్ట[1]హాసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్ ౧౨౩

౧. అనన్తరమతిక్రాన్తేషు విక్రాన్తేషు పురన్దరారిముఖేషు నన్దనేషు వినిహతేషు కుమ్భకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్తపూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు [2]విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమన్తతః కరుణ[3]పరిపూరితపౌరవధూజనపరిదేవనోత్తరఙ్గాయాం లఙ్కాయామాతఙ్కాతిశయరోషణో రావ

నం, నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణనిశ్వాసవత్. అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం, క్రన్దత్ ఆక్రోశచ్చ, ఫూత్కారి చ, ఫూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యారమ్భే కోపేన 'శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన విపాటలమత్యరుణం చ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లయో యస్య తత్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనాద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాః దన్తైర్నిపీడితాః ఘనా లమ్బమానాశ్చ ఓష్ఠా అధరోష్ఠా యస్య తత్తథోక్తం, అట్టహాసితేన అతిశయితహాసేన ఉద్రిక్తముద్భటం చ, జజ్ఞే జాతం అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్రరసానుభావవిజృమ్భితాన్యభూవన్నిత్యర్థః. అత్ర క్లాన్తత్వాదీనామనేకగుణానాం సముచ్చితత్వాత్సముచ్చయాలఙ్కారః. 'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి సామాన్యలక్షణం, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౩

అనన్తరమితి. అనన్తరం శోకరౌద్రరసావేశానన్తరం, విక్రాన్తేషు మహాశూరేషు. ని. 'శూరో వీరశ్చ విక్రాన్త' ఇత్యమరః. పురన్దరారిముఖేషు ఇన్ద్రజిత్ప్రముఖేషు, నన్దనేషు పుత్రేషు, అతిక్రాన్తేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః. కుమ్భకర్ణ ఆదిర్యేషాం తేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యన్తే. భ్రాతృషు సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు, సచివేషు మన్త్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారితేషు సత్స్విత్యర్థః. విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనాపతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే, బలవతి, బలే సైన్యే చ, విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి, లఙ్కాయాం, సమన్తతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకసమ్పూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరఙ్గాయా

---

1 హాసితోద్వృత్తమ్. 2 కపినిమర్దనేన విశీర్ణే. 3 పరిహారిత.

ణా [1] స్తత్క్షణమేవ హార్యక్ష ఇవ హారిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసు రన్తిక
గతమన్త్రిణా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినా చ సంచోదితరథో దాశ
రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౪

వ. కోపాదసౌ [2] పరిఘతోమరకున్తయష్టి
చాపాశుగ [3] ద్రుఘణశక్తికృపాణపాణిః,
ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబన్ధు
ర్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౫

అలక్ష్యత స రక్షసా మధిపతిః [illegible]

ముద్రితాయాం, తద్వ్యాఖ్యాయాం సత్యామప్యర్థః. అనంతరోక్తమేవ అపద్యత్వాయ స్తైన్యైవ రోషణో రోషవాన్, 'ప్రస్ఫురదుల్బణనేత్రయుగ్మ' [illegible] తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, హార్యక్షస్సింహః, హారిణీం మృగీ మివ. ని. 'హర్యక్షకేసరీ హరి' రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిఘాంసు ర్హన్తు మిచ్ఛుః, హన్తే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. అన్తికగతమన్త్రిణా సమీపస్థసచివేన, నిహ్యన్య [illegible] మితి నిషిద్ధ్యమానః, తథా సారథినా, విధినా చ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్యస తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సన్, సంగరాంగణం రణభువం, అవతతార ప్రవివేశ. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సఙ్గర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

కోపాదితి. కోపాత్సమరాభినివేశా ద్ధేతోః, పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరా దండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః శార్ఙ్గాణి ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చ పాణిషు యస్య స, తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవిలాసాశ్చర్యవిజయభూతోఽపి, అనేకాని ముఖాని బాహవ శ్చ యస్యస తథోక్తః తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతు నా, సబంధు ర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవ తిష్ఠతీత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః, ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః. వానరాణామితి శేషః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్యతేతి. స రక్షసామధిపతిః రావణః, ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహానాం మౌళిషు శిరస్సు. ప్రసహ్య బలాత్, కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః,

1 తత్క్షణ మిక్ష్వాకుకులనాయకదయితాం ధరణీసుతాం. 2 పరిఘయష్టిసతోమర కున్త. 3 ద్రుహిణ.

[1]ప్రసహ్య వినిపాతయన్ స్వనగమండలీమాలిషు,
అయం తవ తవాయ మి[2]త్యధిసమీక మేకైకశో
వరా నివ వినిర్దిశన్నమరవారవామభ్రువామ్. ౧౨౬

౩. తత్క్షణమక్షౌహిణీవిక్షోభకందలితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత [3]కేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారథిమతివిస్మయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః. తవాయ మేషః, తథా తవాయ మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్, వినిర్దిశన్నివ, అలక్ష్యతే త్యుత్ప్రేక్షా. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౨౬

తత్క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అక్షౌహిణీనా మనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం నవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం భటాః, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్ఛతీ దశవాజినః, ఏకవింశతిసాహస్రం శతానా మష్టసప్తతిః, ద్విరదా స్స్యందనా యత్ర సాఽక్షౌహిణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యక్షౌహిణీసంఖ్యా మాహుః. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో రథో గజశ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయ శ్చ తురగా స్తజ్ఞైః పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విదు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయో గుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్మృతా స్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః. చమూ స్తు పృతనా స్తిస్ర శ్చమ్వ స్తిస్రస్త్వనీకినీ. అనీకినీం దశగుణామాహు రక్షౌహిణీం బుధా' ఇతి. యథా హామరసింహః—ని, 'ఏకేభైకరథా త్ర్యశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకినీ దశానీకి న్యక్షౌహిణ్యథ సంపది' ఇతి. విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్నకోపం, అతఏవాతిపరుషై రత్యంతతీక్ష్ణైః విశిఖైః బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం ఛిన్నం ధను ర్యేన తం, 'ధనుషశ్చే' త్యనఙాదేశః. అస్త్రధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే, తి పాఠే ఖడ్గధారయా విదారితో విదళితస్సారథి ర్యేన తం, అతివిస్మయనీయమత్యాశ్చర్యవిషయం కరలాఘవం హస్తపాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం, యాతుధానపతిః రావణః, అమర్షవేగేన

1 ప్రహస్య. 2 అభిసమీకమ్. 3 ధ్వజమ్.

నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మముష్య వేగముక్తయా శక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ [1]కలాధరమాతతాన యాతుధానపతిః. ౧౨౭

ప. ఆలోక్య [2]దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా
చ్ఛోకేన విద్ధహృదయస్సుతరాం స రామః,
కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార
లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా. ౧౨౮

ప. అవకీర్య దాశరథి రస్రఝరై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగప ద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలం చ బలం.

ప. వలయితచిత్ర [3]చాపవతి వారితపఙ్క్తిముఖే

క్రోధరయేణ ముక్తయా, శక్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధరమిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాస ఇవేత్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహః' ఇత్యమరః. ముహూర్తమల్పకాలమ్. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపి చ' ఇతి వైజయంతీ. మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం విసంజ్ఞమివ, వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణ మమూర్ఛయ దిత్యర్థః. ౧౨౭

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, 'దూఙ్ పరితాపే' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణ మాలోక్య, శోకేన విషాదేన, సుతరా మత్యంతం, విద్ధహృదయో వ్యథితాంతరంగ స్సన్, అథ శోకానంతరం, కోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణాకర్షణేన వలయీచకారేత్యర్థః. తథా విధాతా విధిరపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లేఖకా అధికాక్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి తద్వదిత్యర్థః. శ్రీరామస్య సంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. ౧౨౮

అవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. ౧౨౯

వలయితేతి. అమర్షవతి లక్ష్మణప్రహారాత్ క్రోధావిష్టే, అత ఏవ వలయితం

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

విసృజతి రాఘవే విశిఖవర్షమమర్షవతి,
అరిషు న కశ్చిదప్యథ నివృత్త్య గతస్సమరా
దమరవిలాసినీషు న చ కాచిదలబ్ధవరా. ౧౩౦

౧. అయం చ పున [1]రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహౌషధివిధిలబ్ధజీవితానుజసమాశ్లేషసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర [2]కౌతుకోపలంభసంరమ్భోదంచితపులకకంచుకితాకృతిర్దాశరథి రధిసంగర

కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్ట కార్ముక ఇత్యర్థః యద్యపి 'నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ' ఇతి కర్మధారయా న్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి ¦'త్వగుత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా' మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితపఙ్క్తిముఖే సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతి ప్రయుంజానే సతి, అథానంతరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, సమరా ద్యుద్ధా న్నివృత్త్య, న గతః, కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినీషు సురసుందరీషు చ, 'పాకమలసే' త్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః. కాచి దేకాఽపి, విలాసినీ అలబ్ధవరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గలోక ప్రాప్తిసంభవా త్సర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరా ఏవ బభూవురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పునర్భూయోఽపి, పూర్వమేకవార మానీతత్వా దితి భావః. వాక్యాలంకారే వా, అంజనాసుతేన హనూమతా సమానీతః జాంబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య † సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన యత్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్ధమానః య స్సమరకౌతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః రోమాంచాః తైః కంచుకితా పరిష్కృతా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సన్. ని. 'ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపీ'తి విశ్వః అధిసంగరం సంగరే, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహా త్ప్రసాదాత్, నిమిత్తే పంచమీ, అమ

† 'మహౌషధివేగానుజీవితే'తి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1 అంజనీసుతం. 2 కౌతుకోపలంభః.

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమానీతమతివిశంకటం రథ మపి కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహా దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృశలక్ష్యవిశేషాదలక్ష్యగౌరవయో
శ్శస్త్రాశస్త్రి సమున్మిషత్పులకయో స్సంఘయో స్సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే [1]విహారతో ర్మూర్ఛను విశ్రామ్యతో
రశ్రాంతం రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీ దసీమా రణః. ౧౩౨

రాధిపసారథినా మాతలినా, ఆనీతం ప్రాపిత మతివిశంకటం నితాన్తవిశాలం, వి. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః. 'సంకటాదిభ్యశ్చ' ఇతి శంకటచ్ప్రత్యయః. రథం స్యందనం, కంకటకం కవచమపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే—'సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ దత్తం ధనుః [illegible] తే, దత్త స్తవ మహాసత్త్వ శ్రీమం శ్ఛత్రుని [illegible]'. ‡ ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృశలక్ష్యవిశేషాత్ సదృశలక్ష్య లాభాత్, 'దృశేః క్స' ఇతి క్సప్రత్యయః. అలక్ష్యం [illegible] గౌరవం యయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రి 'ఇచ్కర్మ వ్యతిహారే' ఇతి బహువ్రీహౌ [illegible] ఇచ్ప్రత్యయః. 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ' [illegible] త్వం. తత్ర సమున్మిషతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో స్తయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సఙ్ఘయోః, అహో [illegible] హస్త లాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః. జీవితసంకటే ప్రాణవిప్లవే జాతే సతి, విహారతోః విహారమాణయోః, 'విరహతో' రితి పాఠే [illegible] రితి వ్యాఖ్యానే తూష్ణీం న తిష్ఠతో రిత్యర్థః. †మూర్ఛాసు మోహానవకాశాసు, విశ్రామ్యతోః విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః,మూర్ఛావస్థాతో ఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి [illegible] పితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, అసీమా నిర్మర్యాదో, రణః, ఆసీత్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౨

---

‡ 'శతక్రతో రనుగ్రహా దగ్రహీ' దితి పాఠే [illegible] గృహీతవాన్, తదభావేఽపి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటేఽపి మాసతో' రితి ప్రాక్తనపాఠే ప్రాణవిప్లవేఽపి స్వక్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ద్భాసం కుర్వతో రిత్యర్థః. 1 విహారతోః.

గ. అథ తయో [1]రశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖణ్డలవృత్రనిభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణేష్వభఙ్గురపరస్పర[2]వివరమార్గణేష్వ[3]చ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస[4] గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ [5]సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథమజాయత [6]యశోధనమాయోధనమ్. ౧౩౩

ప. తూణీముఖాత్త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనేప్యథ శరస్య విమోచనే వా,

అథేతి. అథానన్తర మాఖణ్డలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసురసదృశయో రిత్యుపమా. ని. 'ఆఖణ్డల స్సహస్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయో రుభయోః రామరావణయోః, అశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతో రభఙ్గురం భఙ్గరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయన్త్యన్విష్యన్తీతి తథోక్తేషు, కర్తరి ల్యుః, 'అభఙ్గుర' ఇత్యత్ర, 'భఞ్జభాసే'త్యాదినా ఘురచ్. మార్గణేషు సాయకేషు, ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' విత్యమరః. ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు, 'ల్వాదిభ్య' శ్చేతి నిష్ఠా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురన్ధరేషు యోధేషు, 'ఖస్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖః, అవ్యాహతో ఽప్రతిహతః సహజో నైసర్గిక శ్చ య స్సాహసగుణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ, యుద్ధసమర్థే. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్యమరః. రథే రావణస్యన్దనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారితే సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయే మనోరథో ఽభిలాషో యస్మిం స్తద్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మిం స్త దాయోధనం యుద్ధ మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః.

తూణీతి. తూణీముఖా న్నిషఙ్గకుహరాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవో ఽథ శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మౌర్వ్యా, సంయోజనే సన్ధానే ఽపి, ని. 'మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణ' ఇత్యమరః. అథానన్తరం,

1 అశ్రాన్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు. 3 వాగ్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృత్తేషు. 5 సమరాభికాంతినిర్భిన్నే. 6 భుజాయతయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇవాతివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిరమాయుయోగే. ౧౩౪

ప. అర్ధోదితతీరవాద మహాస్త్రమౌ యస్య స్త్రైః క్షణా
త్తైనైవాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లంకాపతేః,
సామ్యే సత్యపి[1]చారుచారముఖయో ర్ధానుష్కమాయావినో
[2]ర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనా త్సమభవ త్ప్రీడా రణే రావణే. ౧౩౫

ప దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్గరిభిస్స్రవై

విమోచనే మోక్షే వా, యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరయోః, లోకేన ప్రేక్షకజనేన, వ్యలోకి దృష్టః, 'లోకృ దర్శనే' ఇతి 'చిణ్భావకర్మణోః' ఇతి చిణ్, అతివేగా ద్వేగాతిశయాద్ధేతోః, తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త ఇవేతి వేగాతిశయోక్త్యా ప్రాణితో త్ప్రేక్షా, చిరం చిరకాల మాయుయోగే, సవిసంయోగశ్చాప్యనుసంధానం సృష్ట ఇత్యర్థః. కర్మణి లిట్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అర్ధేతి. రామః అర్ధోదితతీరవాదం అర్ధోక్తతీరాలాపం, యస్త్రావణముఖం, అస్త్రై రహారచ్ఛిచ్ఛేద, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అంకురలోకంఠతా, తేనైవ, లంకాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్తవిరాలాపావశిష్టార్థం చ, జగదే ఉక్తం, అతః ధనుః ప్రహారణం యేషాంతే ధానుష్కాః ధన్వినః, వి. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః. 'ప్రహరణ' మితి ఠక్, ఇసుసుక్తాంతాత్కః ఇతి కాదేశః, తేషాం మధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, 'అస్మాయామేధాస్రజో వినిః' ఇతి విని ప్రత్యయః. అథవా ధానుష్కా చ తౌ మాయావినౌ చేతి విశేషణసమాసః. తయోః రుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చకురా శ్చారాశ్చ యుద్ధగతివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావలోకనాత్, రావణే, ప్రీడా లజ్జా, సమభవత్, జీవతైవ మయా సకలలోకసమక్షం ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిక్మే జీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో లజ్జితవానిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశస్త్రైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని క్షతాని ప్రహరణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్య ఋద్ధైరుద్ధైః రాపాత్తైః

---

1 చారుచిభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదర్శనేన సముభూత్, ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచతుష్పథః,
రణే రఘు[1]కులోద్భవః క్షణమమాని వైమానికై
ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

౧. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం [2]వైభాకరేణ తామిస్రం మాహేంద్రేణ దానవం[3]మాహేశ్వరేణ వైష్ణవమిత్యేవమస్త్రమస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశమాహవాగ్రహా దవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చతుష్పథాస్సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినాసమాసాంతః రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దేవైః, 'చరతీ' తి ఠక్. బలే బలాసురే రుషా రోషేణ, కషాయేక్షణః స్సంరక్తలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. క్షణం క్షణమాత్ర మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి భావః. అమాని అవబుద్ధః, మన్యతే. కర్మణి లుఙ్. ఇంద్రకవచసంబంధాత్తత్ర సహస్రాక్షత్వసదృశశోభితబుద్ధ్యుదసంబంధా చ్చ తథాత్వేనోత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః. ఏతేన స్మరణం ధ్వన్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౩౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణ దేవతాకాస్త్రేణ, 'సాఽస్యదేవతే,' త్యణ్. ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయాస్త్రం, వైనతేయేన గారుత్మతేన. వాతంధయం నాగాస్త్రం, 'నాడీముష్ట్యోశ్చే' త్యత్ర చకారా త్ఖశ్ ముమాగమః. వాయుర్దేవతాఽస్య వాయవ్యేన 'వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్' దితి యత్ప్రత్యయః. వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ. దానవం దానవాస్త్రం,మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక మిత్యేవ ముక్తరీత్యా, అస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే శ్శానచ్, అనయోః శ్రీరామరావణయోః, అనిశమవిరతం, ఆహవాగ్రహాద్రణాభినివేశాదవిదితా న్యజ్ఞాతాని. సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయుః రతిచక్రముః, ఇణ్ గతౌ, ఇతి ధాతోర్లిట్. ౧౩౭

1 కులోద్భవాః. 2 వైశాకరేణ. 3 వైష్ణవీయేన మాహేశ్వరంచ.

ప. శస్త్రాశస్త్రిసముత్సుకోఽపి దయితాం సంచింత్య [1]పర్యాకులా
మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరున్మేషేణ తస్య స్తకాన్,
[2]రామః కందళితాన్ ముహుర్ముహు రవచ్ఛేదేఽపి లంకాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮

ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహారణం యద్ధ్వా యత్ర. సముత్సుకోఽప్యుత్కంఠితోఽపి, 'సకౌతుకోఽపీ'తి పాఠే వ్యయమేవార్థః. శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం, సీతాపతి ర్మైథిలీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యాకులాం విరహావిహ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచిన్త్య, సమరదీర్ఘత్వరణయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యేత్యర్థః. జ్వలతా దీప్యమానేన, నవిద్యతే పునరున్మేషః పునః ప్రయోగో యస్య తేన ఏకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకేనేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరున్మేషః మస్తకానాం పునః ప్రాదుర్భావో యస్మాత్తేన,†విధే రస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, కరణేన, ముహుర్ముహుః పునః పునః, అవచ్ఛేదేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యపి, కందళితాన్ సంభరితాన్, లంకాపతేః రావణస్య, తే చ తే మస్తకాశ్చ తాన్. దశశిరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతామశేషలోకానాం మాతంకేన సమముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస. అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయోరపి సమ మిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తిరలంకారః, 'సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తి రితీష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోఽపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కార ఇతి రహస్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౮

రక్షఇతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివసీదంతీతి దివిషదో దేవాః. ని. 'అదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్, 'హృద్యు

---

† 'పునరున్మేషం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరున్మేష మితి ఛేదనక్రియావిశేషణం, పునర్యథా నావిర్భవేత్తథా చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులామ్. 2 మూర్ధ్న ః.

మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,
శ్లాఘాపదం సముజనిష్ట పరం న రామః
[1]కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః. ౧౩౯

౪. అనన్తర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య [2]నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోఽహమితి విహీత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప. ౧౪౦

భ్యా ముపసంఖ్యాన'మితి వక్తవ్యాల్లుక్. 'సుషామాదిషు చే'తి షత్వం 'అవిహితలక్షణో మూర్ధన్య స్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య' ఇతి వచనాత్, తేషాం, రామః పరం రామ ఏవ, శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం, న సముజనిష్ట న జాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుఙి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామవ్యాజాత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయ శ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః. కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేద రూపః యేనాఽసౌ, శ్లాఘాపదం, సముజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాఠే వనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, రామః, శ్లాఘాపదం, సముజనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణ సంహారమూలత్వా దితి భావః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౩౯

అనన్తరమితి. అనన్తరం రావణపతనానన్తరం, ఆలింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, అంగాశ్లేషతయా రణభువి నిపతితమిత్యర్థః. శరతల్పం బాణ శయ్యా మధిశయానం అధిష్ఠితవంతం, 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారేషు' ఇత్యమరః. అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం ఏతేన మృతోఽపి నిజప్రకృతిం న జహాతీతి సూచ్యతే. యాతుధానపతిం రావణమధిగత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయితస్సోదర్యో భ్రాతా సమాన శబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరాద్యః' ఇతి యత్ప్రత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, అహం, కుత్సితోఽర్యః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృఘాతితయా క్షుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే' త్యమరః. 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరౌ భ్రాతౄన్ స కదర్య ఇతి స్మృతః' ఇతి చ, 'కోః కత్తత్పురుషేఽచీ'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః,

1 'కామోఽపి చాకలితే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యాపార్యసౌహార్ద సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుఃఖై [1]రన్వితం బంధువర్గం
సహజ మపి భవంతం ముంచతః స్సాహసేన,
కులవిశసనహేతోః [2]కూటధర్మానువృత్తే
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః. ౧౪౧

ప. ఆర్యస్య రక్షితు మసూ ననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
త్వజ్జీవహృత్త్వయి మహం [3]నిజజీవహేతో
రద్యాపి హంత సహతే హతకో విధి ర్మామ్. ౧౪౨

ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజమానుషాణి విరచిత స్మనిజుషః, నిభీషణశ్చిరం విలలాప.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—అయీతి. అయి దశముఖ హేరావణ, సమాని తుల్యతయాఽనుభోక్తవ్యాని చ యాని సుఖదుఃఖాని చ తై రన్వితం, మయా సహ అభిన్నసుఖ దుఃఖానుభవతత్పర మిత్యర్థః. బంధువర్గం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవంతమపి, సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః, తథా కుల విశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య, కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం జీవితపర్యంతం, 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః. కళంకః స్వయమపవాదార్థం భ్రాతరం ఘాతితవానిత్యేవంరూపోఽపవాదః, ఆసీత్. ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయోః' ఇత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః. అసూన్ ప్రాణాన్, రక్షితుం త్రాతుం మనుజః, స ప్రసిద్ధః. ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణాన్, యుధి సమితి, అముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. అహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతః అద్యేదానీ మపి, హతకః పాపః, ఇత్యుపాలంభోక్తిః సాదృశ్యే కః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధద్రోహిణం, సహతే మృష్యతి, హంత ఈదృగనుచిత కారిణోఽపి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితి విషాద ఇత్యర్థః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౪౨

1 అన్వితంబంధువర్గైః. 2 క్రూరకర్మానువృత్తేః. 3 మమ.

గ. ఇత్యేవ మస్మి న్విలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తా[1]త్కరుణ మారటంతీభి రంతరితయూథపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి [2]స్సహా[3]సమాగత్య మధ్యేసమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం నిరీక్ష్య నిహతోపఘ్నేవ లతా [4]నిపతన్తీ నాథ నాథే త్యపరిమేయవిషాదా [5]నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందంచ క్రంద మందోదరీ. ౧౪౩

ప. యా వీక్షితాఽజని పురా యమరాజధానీ
వీర త్వయా [6]సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,

ఇతీతి. ఇత్యేవం అనయా రీత్యా. అస్మి న్విభీషణే, విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏవాంతరితయూథపాభిః వినష్టయూథనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభిరివే త్యుపమా. కరుణాశబ్దాత్క్రియావచనా దర్శఆద్యచ్, కరుణం శ్రోతౄణాం శోకజనక మారటంతీభి రాక్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్సహాన్తఃపుర స్త్రీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధా స్సమాగత్య, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే' త్యమరః. మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః. 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగేన ఏకారాన్తత్వం మధ్యశబ్దస్య, అశనిహతం వజ్రవిదారితం, మందరం మందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా ఆపతితం నిపతితం, దశకంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా ఛిన్నోపాశ్రయవృక్షా, ని. 'స్యాదుపఘ్నోఽన్తికాశ్రయ' ఇత్యమరః. లతేవ, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిషాదేనాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతఏవవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః. యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లిష్టీకృతా. ని. 'విధురం ప్రత్యవాయే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయంతీ 'అభూతతద్భావే చ్విః' 'అస్య చ్వౌ' ఇతి దీర్ఘః. కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగనేవ, ని. 'ఉత్క్రోశకురరౌ సమౌ' విత్యమరః. అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకవతీ, మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచుక్రోశ, విలలాపేత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ— యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలదిగ్విజయోత్సవేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు యా, యమరాజధానీ యమ

---

1 సకరుణమ్. 2 సమం. 3 సమాపత్య. 4 విలపన్తీ. 5 విషాదాహతా. 6 నిఖిల.

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక
సాధారణః పున రుపైష్యసి హా [1]కిమేతత్. ౧౪౪

ప. జనక స్స్వయం దనుజవంశనాయకో
దయితో జగత్త్రితయచిత్రశాసనః,
తనయః పురందరజయీతి గర్వితా
విధినాఽహ మేవ మధునా విడంబితా, ౧౪౫

ప. రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య
హాత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,

పురీ, వీక్షితా దృష్టా, అజని జాతా, తాం సుకుమారాఙ్గీం మద్విధాసీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్సతీ, పున స్సాధారణస్త్రీత్వమ్, ఉపైష్యసి ప్రాప్స్యసి, ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని. 'హా విషాదశుగార్తిషు' ఇత్యమరః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౪

జనక ఇతి. జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, చిత్రం చిత్రం జేతృనిర్జేతుం త్రయాణాం తల్లోకానాం త్రాసకశేఽన్యా ఇత్యయః జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య చిత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్య స తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారేణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాతేతి శేషః. అను చేదానీం తు, విధినా దైవేన ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వనంశయే తైవైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దానవరాజో మేభర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ'మితి. మంజుభాషిణీ వృత్తమ్. ౧౪౫

రాజన్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసః రాజన్యాః క్షత్రియాః 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః. రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణం సాను, తేషాం ధర్మవిదుషః ధర్మజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హాత్వా, అథానంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం నిస్సందేహం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. అభిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, వివోఽయం

1 కిమేకః.

ఆరభ్య [1]వాలినమసంశయమావిరాసీ
దిక్ష్వాకువంశసహజః కథమేష ధర్మః. ౧౪౬

ప. అహోహ నిహతా లఙ్కా వాలానలేన హనూమతః
పరమపనిజాపాతివ్రత్యాగ్నినాలేన భవానపి,
సుఖ మహ మిహాసీనా [2]శోకానలేఽపి యదీదృశే
ప్రభవతి న మాం హన్తుం ప్రాయస్స ఏష హుతాశనః. ౧౪౭

గ. తదహ మిదానీం సాయంసంధినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ ప్రవిశ్య

ధర్మః, కథం నత్యేవ, ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య, సహజః నియతః, నసహజ ఇత్యర్థః. అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య, శ్రీరామస్య అయం న ధర్మ ఇతి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౪౬

అహోహేతి. అహోహేతి ఖేదే. ని. 'అహోహో త్యద్భుతే ఖేద' ఇత్యమరః. తదా హా, హనూమతః, వాలానలేన, లఙ్కా, పరమత్యన్తం, నిహతా, దగ్ధా, అవనిజాయాః సీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవానపి, నిహతః, అహం, త్వహేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, ఆసీనా అవస్థితా, తదాహం శోకానలే కథమాసినేత్యత ఆహ, స ఏషః సోఽయం, హుతాశనః శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూయస్త్వా, మాం, హన్తుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథమన్యథాఽవస్థానం న ఘటతీతి భావః. * హరిణీవృత్తమ్. ౧౪౭

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాదిదానీ మహం, సాయంసంధౌ సాయంకాలే, సాయ మిత్యవ్యయమ్. దినశబ్దేన 'సుప్సుపేతి సమాసః'† భగవతః పూజ్యస్య, సవితురాదిత్యస్య. ప్రభా ద్యుతిరివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా' దిత్యమరః. ప్రవిశ్య, సవితృప్రభాయాస్సాయమగ్ని ప్రవేశః. 'ఆదిత్యోఽస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్యస్సాయం

* 'సవిమ చితానల' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖాసీనాయది సవిమ చితానలః చితాగ్నిః మాం హన్తుం ప్రాయః నప్రభవతీత్యన్వయః.

† 'సాయంతనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంతనీ 'సాయం చిర' మిత్యాదినా భవార్థే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

1 వాలియువయంశథమ్. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమసం తటిదివ ఘనం త్వామస్తం భవంతమనుసరంతీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహదహనదహ్యమానమాత్మానమ్. ౧౪౮

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే[1]ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధమేధమానవిభవం విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతుం రఘుపతిరఖిలత్రిలోకీత్రాతా

ప్రవిశతీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణం, చంద్రమసం చంద్రం, చంద్రికా కౌముదీవ, తథా తటిత్తోఽస్య సంతీతి తటిత్వాన్ మేఘః, 'తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. కింతు 'ఝయః' ఇతి మతుపో మస్య వకారః, అపదత్వాన్న జశ్త్వం, తం తటిత్వన్తమివ చ, భవంతం అనుసరంతీ అనువర్తమానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతీ సతీ, నిరంతరవిరహదహనేన అవిచ్ఛిన్నవియోగాగ్నినా దహ్యమానం తప్యమానం, ఆత్మానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి, త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశమంతరా అత్యుగ్రవిరహానలజనితసంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్. 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తి స్మృత్యుక్తరీత్యా పతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతి భావః. ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే.

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరిదేవనవతీం శోకజనకవిలాపవతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం, మందోదరీం 'ని. ప్రజావతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః. నివర్త్య చితాగ్న్యారోహణాభినివేశా న్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణాంతాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవే' త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచరపతేః రావణస్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, 'మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహితం యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞం, 'ప్రజాపతి రశ్వమేధమసృజతే' త్యాదౌ మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం, సమీపే ఇత్యర్థః. ఏధమానవిభవం ప్రవర్ధమానవిభవం, విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం లంకానగరసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అఖిలత్రైలోక్య

---

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సవిధమేధమానవిభవం విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్తనః పాఠః.

రశ్మిభి రమ్భోధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతి రభ్యషించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా[1]దధిగతరాజ్యపదో విభీషణోఽయం,
అనుదినమభివృద్ధమణ్డలోఽభూదరుణకరామృత[2]పూరణో యథేందుః.

గ. తతః. ౧౫౦

ప. సీతాముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన
సీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్,
[3]దేవస్య తత్క్షణ మపాస్త దశకంఠకృష్టా

అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆనీతైః తోయైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నిసంతాపితం, వనస్పతిం వృక్షం, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమే' ఇతి విశ్వః. అంభోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ అభిషిక్తవాన్. ౧౪౯

అథేతి. అథానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేన స, తథోక్తః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః. అయం విభీషణః, అనుదినం దినేదినే, వీప్సాయామవ్యయీభావః. అరుణకరాః సూర్యకిరణా ఏవ అమృతం తేన పూరణమాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందుర్యథా ఇందురివ, అభివృద్ధం ప్రవృద్ధం మండలం రాష్ట్రం బింబశ్చ యస్య స తథోక్తోఽభూత్, ఇందోరరుణకరయుక్తత్వ ముక్తం వరాహమిహిరేణ. 'సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశం, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః' ఇతి. శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితాగ్రావృత్తం, 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం. ౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశ్రితేన, కరణత్రయపరిశుద్ధేనేత్యర్థః. విభీషణేన సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణాః సౌశీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణాపహృతాం, సీతాముదీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్క్షణం, తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగమంతఃకరణం,

1 'అధిగతరాజపదః' ఇతి ప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదిచేన్దుః' ఇతి ప్రాక్తనపాఠః. 3 'రామస్య తత్క్షణమభూద్దశకంధరారేః' ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

మానన్దశోకరసబన్ధురమన్తరంగమ్. ౧౫౨

గ. [1]అనన్తర మియ మరున్ధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతిదేవతాఽనాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురన్దరముఖాన్ బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవన్తమరవిన్దాసన మిన్దుకలేవ పునరుదేష్యన్తీ తపనమివ దహన మవజగాహే. ౧౫౩

ప. ప్రాణేశదర్శిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో

ఆనన్దః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః అస్పృశ్యమిమాం స్పృష్ట్వా గృహ్ణాతి రాఘవః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అథవా సీతా ఏతావన్తం కాల మన్యగృహ పరిగృహీతేయ మభూదితి విషాదః తావేవ రసౌ తాభ్యాం బన్ధురం పరిపూర్ణ మభూత్. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౫౨

అనన్తరమితి. అనన్తరం శ్రీరామస్య ఆనన్దశోకావేశానన్తరం, ఇయం సీతా అరున్ధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ సేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచారపరిపూర్ణేత్యర్థః. తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపురుషః పురాణ పురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వామిమం మర్త్యత్వేనావతీర్ణత్వాదితి భావః. ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనార్థం, 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః. పురన్దరముఖానిన్ద్రాదీన్, బర్హిర్ముఖాన్ బర్హిః వహ్నిః ముఖే యేషాం తాన్ దేవాన్. 'బర్హిః కుశహుతాశయోః' ఇతి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవన్తం పూజ్యం, షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం చ, అరవిన్దాసనం బ్రహ్మాణం చ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః. తేషాం తదా సన్నిహితత్వాదితి భావః. ఇన్దుకలా చన్ద్రకలేవ, పునరప్యాగామ్యుదేష్యన్తీ సతీ, తపనం సూర్యమివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ఇన్దుకలాయాః అమావాస్యాం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః. ౧౫౩

---

1 'అనన్తర మియమరున్ధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్య స మనుష్యధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్' ఇత్యనిచ్ సమాసాన్తః.

ద్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా
త్త్యక్తం స్వయం తదమునా దహనేన బభూవ. ౧౫౪
విశుద్ధశీలా మనలేన సంగా ద్వైదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతామ్,
ప్రభాం పునః ప్రత్యుషసీవ పూషా ప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసరో రఘూణాం.

ప్రావిక్షదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ జానకీ, నిజశుద్ధిహేతో రాత్మశుద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః. షష్ఠీ 'హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ. అగ్నిమ్. జ్వలనే ప్రావిక్షత్ ప్రవిష్టవతీ, విశతే ర్లుఙ్ 'శల ఇగుపధా దనిటః క్స' ఇతి క్సాదేశః. దహనో జ్వలనస్తు. ని. 'సప్తార్చిర్దహనో శుక్ర' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాలమారభ్యేత్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య సర్వభక్షకత్వా దితి భావః. యదంహో దురితం, సంపాదితమితి శేషః. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. తదిత్యస్యాముం తృతీయార్థే తేనేత్యర్థః. *అమునా అంహసా స్వయం, త్యక్తం విముక్తమ్, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కాత్ స్వయం సకలదురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూదితి మహదాశ్చర్య మిత్యర్థః. అత్ర దహనస్య దురితసంబంధతద్విముక్త్యసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తిభేదః, ఏతేన జ్వలనాపేక్షయాఽప్యత్యంతపవిత్రత్వమస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౪

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మిన్సమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీరామః, †అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్ధేతోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, కులీనా మిత్యర్థః. 'అయోనిజా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య ఆదరేణ దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే. ని. 'ఉషః ప్రత్యుషసీ అపి' త్యమరః.

---

* అత్ర తద్భూతదశ్చేతి కర్మధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకావ్యయత్వం న కల్ప్యమ్. యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దహనః తత్ పాపం కర్మ స్వయం త్యక్తః త్యక్తు మారబ్ధవాన్. ఆదికర్మణి క్తః, 'కర్తరి చే'తి కర్తరి క్తః, ఇత్యన్యే.

† 'ప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాఠే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా' వితి వామనసూత్రాత్సోఽగ్రసరశబ్దే నైవ రామరూపవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణిపత్య ప్రతిగృహ్య శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితైః హరిభిరనుగమ్య మానః ప్రమోదమానమనాస్సుగ్రీవేణ సహ భాగధేయానాం విభీషణం సక రుణ మాలోకయ న్ననుజేన సీతయా చ సమమయోధ్యామభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ కమపి కౌబేరమ్. ౧౫౬

ప. అయమహ్నాయ పుష్పకమయం విదితాని తాని

ప్రభాం నిజశోభామివ, పురః, ప్రత్యగ్రపీతాం పరిగృహీతవాన్, ... రః. వితేనాసనయో రత్యన్తావినాభావసంబన్ధో వ్యజ్యతే. వృత్త ముపజాతిః. ౧౫౫

అథేతి. అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, 'భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుః,ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్' ఇత్యా దినా ఆత్మానం స్తువతేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే, ప్రదర్శ్యమానం, ఏషః అయం తవ పితా దశరథ స్త్వద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తనిర్దేశేన లోచనగోచరీ క్రియమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమయానారూఢం. వి. 'వ్యోమయానం విమా నోఽస్త్రీ' త్యమరః. మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్మ యశశ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుతాపన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి' ఇత్యాజ్ఞావచనమిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతి పద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగమ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇన్ద్రవత్తవరేణ, ప్రత్యు జ్జీవితైః, అనుప్రాణితైః అతఏవ ప్రముదితైః,హరిభి ర్వానరై రనుగమ్యమానః, ప్రమోద మానమనాః ప్రహృష్యమాణాంతఃకరణః,తథా సుగ్రీవేణ సహ,భాగధేయానాం శేషం కేవల కిమపి సల్లకుంతం, విభీషణం,సకరుణం సదయమాలోకయన్ పశ్యన్, అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమమయోధ్యాం నిజరాజధానీ మభిగంతుంకామో జిగమిషుస్సన్, 'తుం కామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. కమప్యనిర్వాచ్యం, కౌబేరం కుబేర సంబంధినం, 'తస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం స్వైరచారిణం, విమానవరం పుష్పకాఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౬

అయమహ్నేతి. సోఽయం రామః, పుష్పకమారుహ్య, తాని పూర్వోక్తరీత్యా చరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకాపురనికటే యాని దశకంఠరణాంగ

లఙ్కోపవనం చ వనేచరాణాం గణాని,
సిన్ధుం గభీరం మపి సేతునిబన్ధనం చ
సన్దర్శయన్ స్వప్రియాయై స్మ జగామ రామః ౧౪౭

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదఞ్చతి న
స్తథైవ తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,
మహీతలమపి కుసల్వల ముపేక్ష్య మహామ్బునిధిం
ఘనసభుపే నివేశ్య చ హాసన్తి పరే హరయః. ౧౪౮

గ. ప్రియే జనకనన్దిని వినతానన్దన మప్యతిశేతే విమానవేగః.

ణాని రామాగమనపరిగణనాయమాణాని అపి చ, గమ్భీరం గామ్భీర్యగుణయుక్తం, సిన్ధుమపి సముద్రం చ, సేతునిబన్ధనం చ, స్వప్రియాయాః సీతాయాః, సన్దర్శయన్ తదేతదితి ప్రదర్శయన్, జగామ. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౪౭

ఉపరీతి. హే ప్రియే సీతే, నః అస్మాకం సమ్బన్ధి, మణివిమానం రత్నఖచిత వ్యోమయానం, యథా యథా యేన యేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఉప ర్యూర్ధ్వమ్ ఉదఞ్చతి గచ్ఛతి, తథా తథా తేన తేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః, నభః అన్తరిక్షం, విపులతాం విశాలతా ముపయాతి, అనన్తత్వా త్తథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మహీతలమపి భూమణ్డలమపి, 'వదిక్యారాదన్యతరస్యామ్' మితి మహీశబ్దస్య హ్రస్వః * మహామ్బునిధిం మహాసముద్రం, కుసల్వలమల్పసరఃప్రాయముపేక్ష్య దృష్ట్వా, అపకర్షాద్వా తిరస్కృతేః కుత్సిత్వా ల్పాదేశః. దూరస్థస్య మహతోఽప్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ఘనసభుపే సానుమతే, నివేశ్య ప్రదర్శ్య చ, అపరే అన్యే, హరయః వానరాః, హసన్తి, కృశోఽప్యమ్బునిధి రేవం ప్రతిభాతి తదేక దేశోల్లఙ్ఘనేన తవ కా ప్రతిష్ఠేతి కృభిప్రాయేణ పరిహసన్తీత్యర్థః. ౧౪౮

అ. అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సమ్బోధయతి. ప్రియే ఇత్యా దినా— హే ప్రియే, జనకనన్దిని సీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానన్ద

---

* మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహీ. 'మహ పూజాయామ్' చురాదే రదన్తా ణ్ణిచి 'అచటిఇ' రితి ఇప్రత్యయే మహిః, 'కృదికారాదక్తిన' ఇతి ఙీషి మహీ ఇతి, 'పిదిః పక్షే క్ష్మాహిః శిఖి రిత్యాదౌ హ్రస్వనిర్దేశః' ఇతి వాచస్పతిరిత్యమరసుధా యాముక్తం, అతఏవ ద్విరూపకోశే, 'మేథి శ్రేథీ మహి క్ష్మాహీ' ఇత్యుక్తం.

తథాహి. ౧౫౯

ప. యద్యద్దూరే పురః పశ్యన్నిచ్ఛామి తవ శంసితుమ్,
తత్తదన్యాగపి ద్రష్టుమపి వక్తుం న పార్యతే ౧౬౦

గ. తరుణి ధరణిసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బింబాధరే పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, మత్తేభగామిని మాయామృగమృగయాస్థాన మిదం, కుటిలాయతకబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభస్తని కుంభసంభవాశ్రమ మిదం, విధు

నం గరుత్మంతమపి, అతిశేతే. తతోఽప్యతివేగవ ... ఇత్యర్థః. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః.

అ. తదేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహీతి. ౧౫౯

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, దూరే యద్యద్వస్తు స్థానం వా, పశ్యన్, తవ, శంసితుం కథయితుమిచ్ఛామి, తత్తద్వస్తు స్థానం వా, అన్యత్ పశ్చాద్ద్రష్టుమపి, తథా వక్తుమపి, న పార్యతే న శక్యతే. ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్యశేషః. ౧౬౦

తరుణీతి. హే తరుణి సుందరి, ధరణీసుతే భూమిపుత్రి సీతే, అయం పురోదృశ్యమానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్య త్వమవలోకయ, హే బింబాధరే బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్య తీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహాదివ నయా బహు విలపితమితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖసదృశగ్రీవే, 'అంగగాత్రకంఠేభ్యశ్చే'తి ఙీష్. ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి రుక్తా భవతి, తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే—'స్యాద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిభా ఉశ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిభా త్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః. ఇయమేషా, కబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనముపదిష్ట మితి భావః. కరభావివ ఊరూ యస్యాః తత్సంబుద్ధిః హే కరభోరు, 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః. అత ఏవ హ్రస్వః. ని. 'మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః, ఏతదాది త్వయా దృష్టపరమితి భావః. హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి, ఇయం, మమ పర్ణశాలా, అయమావసథో ఉటజ ఇత్యర్థః. హే మత్తేభగామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య

ముఖి విరాధ [1]విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే రాశ్రమపదమిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయమితి వివిధాః కథాః కథయన్నేవాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత పావనం తపోవనమయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాస[2]పారణాసుకృతీ హరిః,

మృగయూపవనం, త్వద్ధ్వంసనమిత్యర్థః. కుటిలా కుంచితా నతా తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యా స్తస్యాస్సంబుద్ధిః హే కుటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినా జీష్. ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభస్తని కరికుంభపృథులకుచే, 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా' దితి జీష్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. హే విధుముఖి చంద్రాననే, పూర్వవజ్జీష్. ని. 'విధుర్విష్ణౌ చంద్రమసీ' త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం తపోవనస్థానం, హే విదేహరాజపుత్రి జనకనందిని అయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వివిధాః నానాప్రకారాః, కథాః శ్రావ్యవాచః, 'చింతిపూజికథికుంబిచర్చశ్చ' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః. కథయన్ శంసన్నేవాయం శ్రీరామః, అంజసా ద్రుతం, భాగీరథీ పరిసరే గంగాప్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. భరద్వాజమునేస్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైర మిత్యర్థః. పావనం పవిత్రం చేతి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుల' మితి సమాసః. తపోవన మాశ్రమ మయాసీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. యాతేర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాంస' క్చేతి సగాగమః, 'అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీడాగమః, మైథిలీ మభాషత అవోచత చ. ౧౬౧

అ. ఉక్తిప్రకారమేవాహ.—ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిషు' ఇత్యమరః. ప్రసుప్తస్య నిద్రాళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః తేషాం పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః' 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గితి చామరః. బర్హిణభుజంగయోస్సహజవైరే

---

1 విధ్వంసనభూమి రియం. 2 పారణాసుఖితః ఫణీ.

కండూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవస్య మృగః. ౧౬౨

౧. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్యస్తత్రైవ దవీయసీం యామినీమతి లంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదన్నగ్రత ఏవ హనూమదావేదితో దంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజానిపురస్సరమజస్రమానందబాష్పాకులితాలోకైరమాత్యలోకైః పరిగతమతిపావనతపోధనవ్రతం మహాజనభక్తిభరితం భరతమాలోకయన్నతివత్సలతయా తద్విమానాదవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపురుత్కంఠితః ౧౬౩

సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వాదాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవ ఇతి భావః. తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనఖైః సింహనఖాగ్రైః, కండూవినోదనోత్కంఠీ కండూయత్యద నోదనోత్సుకః. పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య స్వైరం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి మునేర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౨

తత్రేతి. తత్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తత్రైవ దవీయసీం దూరతరాం. ‘స్థూలదూరే’త్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ ‘[illegible]’ ఇత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః ‘ఉగితశ్చే’తి ఙీప్. తదపి మార్గమతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, పునర్భూయః, ఆశ్చర్య లంకాతోఽపి, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపమాసీదన్ ప్రాప్నువన్నగ్రతః పురస్తాదేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యేనాయాంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః ‘జాయాయా నిఙ్’ ఇతి నిఙాదేశః. పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్తస్తం, తథా అజస్రం నిరంతరమానందబాష్పైః ఆకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః, ని. ‘ఆలోకో దర్శనద్యోతా’ విత్యమరః. అమాత్యలోకైః సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతిపావనమత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధనవ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్య తం, భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః అజాసభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం. నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. ని. ‘భక్తిర్నిషేవణే రాగేరచనాయా’ మితి శబ్దార్ణవే. భరతమాలోకయన్, అతివత్సలతయా హేతునా, ని. ‘శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల’ ఇత్యమరః. ‘వత్సాంసాభ్యాం కామబల’ ఇతి లచ్ప్రత్యయః. తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా

ప. యానం మదాశయమవేత్య యథాయథైత
త్తారాపథాదవతరత్యవనీకుమారి,
ఆసేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ
రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ. ౧౬౪

ప. ఇత్థం వదన్నిందుముఖీం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
రుదస్యభరతం జవా దుపనయన్ స్వభుజాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంఠత ఉత్కంఠితోఽభూత్, ఇచ్ఛదిత్యర్థః. ౧౬౩

అ. తదానీం సీతామనుప్రీణయన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ.—యానమితి. హే అవనీకుమారి సీతే, ఏతదస్మదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమావరోహణాభిప్రాయ మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షాదత్యాదరా దితి వా పాఠః. అవతరతి, అవరోహతి, తథాతథా, భూః త్వన్మాతా భూదేవీ, అద్యేదానీం, సవిధం సమీప మాసేదుషీ ముపగతాం, భవతీం పూజ్యాం త్వామ్. 'భాతే ర్డవతు' రితి డవతుప్రత్యయః. పూర్వవత్, అత్యాదరేణ అత్యంతపుత్రీప్రేమ్ణా, అభిగచ్ఛత్యభ్యుద్గచ్ఛతీ త్యుత్ప్రేక్షా. యథా దూరా దాగతాం పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౬౪

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమ స్థము' రితి థముప్రత్యయః, ఇందుముఖీం సీతాం ప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదన్, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్తస్సన్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవేతి నిర్దిష్టయా, పదవ్యా మార్గేణ పథఃకరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, పంచమ్యాస్తసిః, మందం శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాన్. ౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజపరిపాలనపురస్కారార్థమాపితే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయో రగ్రతః పురస్తాత్ ప్రణతం నమస్కృతవంతం, భరతం, జవాదాదరాతిశయప్రయుక్తరయాత్ ఉదస్య ఉత్థాప్య, భుజాభ్యంతరముపనయన్, గాఢమాలింగన్నిత్యర్థః. తథా తపసా

ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః
కరేణ స ముహుః స్పృశ న్న విరరామ రామశ్చిరమ్. ౧౬౮
పశ్య న్ననంద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం
సౌమిత్రి మార్యసమదుఃఖసుఖకృశీకృతాంగమ్,
సోఽయం సుఖోపనత రాజ్యపరాఙ్ముఖాయ
తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ. ౧౬౯

గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజం పౌరుషనిఘ్నేన

వ్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శ్శరీరం, ఉదీక్ష్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశన్ పరిమార్జయన్ స రామః, చిరం, న విరరామ న విరతోఽభూత్. తదీయతాపశమనతాత్పర్యేణ అనల్ప కాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః. 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౬౮

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ భ్రాత్రా శ్రీరామేణ సమం సుఖం దుఃఖాను భవో యస్య సః అతఏవ కృశీకృతం అంగం శరీరం యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశే షణ సమాసః. అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన కృశీకృతాంగం అంతతః శ్లేశా నసుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, పశ్యన్, దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం, పరిరభ్యాలింగ్య, ననంద ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోష. తథా సోఽయం సౌమిత్రిశ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సంప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, అవరతహితాయేత్యర్థః. పునః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామీత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చ బ్లోవాక్యాలంకారే. ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహర్షేత్యర్థః. † గుణానాం పరమాదరాస్పదత్వా దిద మనోన్యస్యాభినందనం యుక్త మితిభావః. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౬౯

అథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నేన సహ, ‡ పురతః ప్రథమ మభివాదితో

† 'తస్మై' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహ' ఇత్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తేరనుపయోగాత్, పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పష్టం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీమున్మనీకృత్య సావరోధవధూకాంతస్సుగ్రీవశ్రీవిభీషణానుజాదీన్ యథోచితాభి రుపచర్యాభి రభ్యర్చితపురోహిత మామంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహాలోకానుగృహీత పౌరవర్గ మగ్రజన్మానం విమానగత మేవసబహుమాన మానం దయ న్ననయ దుపనీతోపజం నిజ మాశ్రమపదమ్. ౧౬౮

౧. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యా[1]మతిశయితసుదుఃఖభారాక్రాంతాం కైకేయీం చ మతిక్రమస్నేహాపరిష్వ

నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః ఉపచారైః, ఉపపూర్వాచ్చరతేః కృఞంతాత్ 'పరిచర్యా' దితి స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్. అవరోధవధూభి రంతఃపురస్త్రీభిః, సహితాన్ సావరోధవధూకాన్, 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవశ్రీవాను జాన్ సుగ్రీవవిభీషణాదీన్ యేషాం తాన్ వానరాన్, ఉన్మనీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాన్ కృత్వా, అభూతతద్భావే చ్విః. 'అస్య చ్వౌ' ఇతి దీర్ఘః. 'అరున్మనశ్చక్షు' రిత్యాదినా సలోపః, అభ్యర్చితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, ఆమంత్రితః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహాలోకేన కరుణాకటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృతః పౌరవర్గః పురజననివహో యేన తం, అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహుమానం సగౌరవ మానందయన్, ఉపనీతా శ్రీరామాగమనా దుపగతా రుజా ఉపతాపో యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్. ని. 'స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాపే' త్యమరః. నిజం స్వకీయ మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాపయామాస. ౧౬౮

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖః లక్ష్మణసీతాసహితః, 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్' దాశరథిః శ్రీరామః, అత్యంతం లోభయతీత్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష జనక మిత్యర్థః. తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కౌసల్యాం చ, అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూతా ఽహ మస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతామిత్యర్థః. కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ

1 'అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహాపరిష్వక్తాం సుమిత్రాం చే'తి ప్రాచీన పాఠ స్సుగమః.

స్త్వాం సౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాద్య నిజానలోకనరసనిరతాభి రేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచికాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౮

ప. * అథాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహస్యాదరా

ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,

అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరస్పరం తాం సత్యం ప్రముదితపూర్ణాం, సౌమిత్రిమాతరమపి సుమిత్రాం చ, క్రమాత్ పృథగనుక్రమేణాభివాదనపూర్వకం నమస్కృత్య, నిజావలోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసోఽనురాగః తస్మిన్నిరతాభిః తత్పరాభిరేతాభిః పూర్వోక్తాభిః, వనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంశైః. ని. 'కలా శిల్పే కాలభేదే చంద్రాంశే కలనా కలే' తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభిస్తరంగైః, పయోనిధి స్సముద్ర ఇవేత్యుపమాద్వయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణే క్షణే ఆశ్లిష్యమాణః, నిర్భరానందమనుపమానందం అవిందత అలభత, పరమానందభరితాంతఃకరణోఽభూదిత్యర్థః. ౧౬౮(?)

అథేతి. అథానంతరం, గురోర్వసిష్ఠస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణై రశేషలోకలోచనై రీక్షిత స్సానందమవలోకితః స చాసౌ రఘూద్వహశ్చ తస్య శ్రీరామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం, విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తేనేత్యర్థః. జహాతే శ్శతృప్రత్యయః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా సంక్షుభితా మంథరా కైకేయీదాసీ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తత్ర తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరాదితి భావః. సమంతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

---

* 'అథాఖిలజగత్పతే రపి రఘూద్వహస్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచలతా గురోరాజ్ఞయా, అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య హ్యాది మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా' మితి పాఠే అఖిలజగత్పతే రపీత్యనేన స్వతఏవ సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధమితి సూచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశోద్భవత్వాదభిషేక్తవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మంథరాం ప్రాగభిషేకాంతరాయకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వత్పునర్విఘ్నం కుర్యాదితి శంక్య అతఏవ మంథరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః, శిష్టం స్పష్టమ్.

స్వమూరులలితమంథరం విజహౌ గతిం మన్థరామ్. ౧౭౦

౫. అలంకృతః కృతపుభిషేక మాదరా
దమాత్యసంహతిభి రహాప్య రాఘవః,
పురోగస్సుఖః పున రయ మాససాదే రథం
మనోరథం స చ భరతో మహారథః. ౧౭౧

౬. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యా [1]మభితో
విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతోదస్త విమలముక్తాతపత్రో [2]విచి
పుణ్యానసనలిలం, పునమ్భగారోఽపి, మాల్యాలంకారే వా, ఆసీయత ఆనీతం, పృథ్వీ
వృత్తమ్. ౧౭౦

అలంకృతఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహ
తిభిః మంత్రివర్గైస్సహ తేషాం ముఖ్యత్వాదితి భావః. ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం
తం విరచిత మభిషేక మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః. అలంకృతః జటావటల
విమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః. పునః పురోగస్సుఖః,
అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః. రథ మాసాదే ప్రాప, పుష్పకం విహాయ
రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః. 'అశ్నోతేశ్చ' త్యభ్యాస దీర్ఘనుడాగమౌ, తథా, మహా
రథః, మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థ
సిద్ధిం, ఆససాదే, శ్రీరామాభిషేకేన పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః. రుచిరావృత్తమ్.
'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౧

తత్రేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం స్సమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార
చరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నవివక్షితః, లక్ష్మణా
పేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః.
'శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖై రుపచర్యమాణస్సామ్రాజ్యభోగనిరతో 'బభూవే' తి. అభితః,
ఉభయపార్శ్వయోరిత్యర్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజ
నాచారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్త ముత్క్షిప్తం విమలం స్వ
చ్ఛం ముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచి
త్ర సన్నివేశం వా యథా తథాపహితేన విరచితేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్ర

1 అభితో విధూతధవళవాలవ్యజనః.
2 విచిత్రోపజాతమనుజవేషచారుభిః, ప్రాచీనపాఠోఽయమ్.

త్రప్రహితనైపథ్యచారురారూఢశతాంగమాతంగతురంగపదగవాహి-
నీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానస్వాగతోచితకుసుమలాజోప
చారపౌరపురంధ్రీకదంబసంరంభచలితమంజీరమణికాంచీ వలయవాచా
లితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవైతాళికస్తవవైబోధికవివిధరవ
శ్రవణసముచ్చలితసామోదపౌరసంబాధాం సౌధాంతరగవాక్షచలిత
తరుణీజనేక్షణరేఖానీలోత్పలదామతోరణాభిరామ రథ్యాంతరామ
యోధ్యామాజగామ రామభద్రః. ౧౭౨

ప. [1]సాకేతం సముపేయివాంస్త్వ [2]విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి

యోక్త్రాదయః ప్రసాధనేన చారవః సుందరాః, శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః, తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితా యైస్తైః. ని. 'శతాంగస్స్యందనో రథః' ఇత్యమరః. తురంగపద గవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః. అనుగమ్యమానః అనుస్రియమాణశ్చ సన్, రామచంద్రః, స్వాగతోచితానాం కుసుమానాం లాజానాం చోపచారః విశేషణపూజోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారకుసుమా ప్రియమాణో యైస్తాని తథోక్తాని యాని పౌరపురంధ్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహాః తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపురమాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం, 'తత్కరోతి' ఇతి ణ్యంతాత్ కర్మణి క్తః. వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని తేషాం ఘోషాః తథా వైతాళికానాం స్తుతిపాఠకానాం 'తత్త్వప్రకాశనోద్యోగై రాజ్ఞస్సత్కారవాచిభిర్ఘోషైః, సరభసమేకవిచారం గాయన్ వైతాళికో భవతి' ఇత్యుక్తలక్షణానాం వైబోధికానాం కర్తవ్యార్థవిబోధకజనానాం చ యే వివిధరవాః తేషాం శ్రవణసముదే ఆకర్ణనకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందాశ్చ యే పౌరాః తైస్సంబాధాం సంకీర్ణాం. 'మాంగళికవైబోధికే' త్యత్ర 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. సౌధాంతరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణరేఖాః సుందరీజననేత్రపఙ్క్తయః తా ఏవ నీలోత్పలదామతోరణాని తైరభిరామాణి రమ్యాణి రథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యంతరాణి యస్యాస్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭౨

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, 'జిదృక్షి' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. యద్వా

1 రాజ్యంస్వం. 2 వినయైరాసేవితః.

సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాన్ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
రామః పాలయతి స్మ కీర్తివిభవై రామోదినీం మేదినీమ్. ౧౭౨

ప. [1]సాహిత్యాదికలావతా ఈనగరగ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగాంబికాసూనునా,

ప్రశస్తో రావణవిజయానన్తరమస్యాస్తీతి విజయీ, ‘ప్రశంసాయాం వినిః’, స ప్రసిద్ధో రామ స్సాకేత మయోధ్యాయాం. ని. ‘సాకేతం స్యా దయోధ్యాయాం’ మిత్యమరః. సముపేయివాన్ ప్రవిష్టః. ‘ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచానశ్చే’తి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, తథా భ్రాతృభి రనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రియసుహృదః, ‘రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్’, స్వే స్వే పదే, కిష్కిన్ధాదిప్రతినియతస్థానేష్విత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః ‘పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వే’తి వికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః. స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠాపయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం, స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్యైహికభోగాన్, అనుభవన్, దానత్రోత్థకీర్తిః తస్యా విభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః ఆమోదినీమానందవతీం, మేదినీం భువం, సుచిరమతిచిరకాలం, పాలయతిస్మ పరిపాలితవాన్, ‘లట్ స్మే’ ఇతి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ‘సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతా స్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్.’ ౧౭౨

అథ కవిః కావ్యవ్యాఖ్యాతృనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకేనాహ సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాటకాలంకారాది సముదాయరూపా విద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకలవిద్యాపరమాస్యాభిజ్ఞేనేత్యర్థః. అత్ర కర్మధారయస్యాప్యుద్వేగకరత్వా త్సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్నిర్దోషత్వమ్, ఈనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసాయితః భూషణాయమానః ఉపమానార్థకాచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః, నచాసౌ శ్రీగంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ని. ‘ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ

1 అస్య శ్లోకస్య స్థానే. ‘కోలాలాఖ్యమహాగ్రహారమహితా కల్పేన సంఖ్యావతాం మూర్ధన్యేన విశారదేన విధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్వ్యాఖ్యోదిత పఞ్చకాణ్డమహితా నష్టే ప్రబన్ధే పునః కాణ్డో నిర్మిత ఏకచూళపతినా షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరమ్’ ఇతి పాఠః క్వచిద్దృశ్యతే.

ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిషయేశాంసంపదే ప్రబంధే పునః
కాండో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరం.
ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండః సమాప్తః.

స్సంఖ్యావాన్ పండితః కవి' రిత్యమరః. స ఏవ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వాద్ ఉల్లాస కరత్వాచ్చ చంద్రాయితేనేత్యర్థః. అనేన శ్లిష్టపరంపరితరూపకం. ని. 'విధుర్విష్ణౌ చంద్రమసి' ఇత్యమరః. గంగాంబికానామ్న్యాః గంగాంబికాగర్భ సంభూతేన, లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యకవినా, ప్రాచీనత్వాత్, భోజేన రాజ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాది సుందరకాండాంతైః కాండైః సహితః అనంతరో విద్వ త్ప్రేమాస్పదే యస్మిన్ స్నిగ్ధ్యత్తరే సమసమాసే. ప్రబంధే చంపూరామాయణాఖ్యే కావ్యే, పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షష్ఠానాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః, చిరంజీయాత్, సర్వోత్కర్షేణ వర్తతా మిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౬౩

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధాన్యాలోక్య తత్సారత
వ్యాకృత్యైవ మఖండపండితసభాతోషాయ సంపాదితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతి చే న్నను పరామృశ్యం వ్యామృశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమతనుః తత్ర త్రిలింగాహ్వయో
దేశ స్తత్ర తథాద్రిమాలికనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులూరితి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్రస్సుధీ
శ్చక్రేమా మనువహా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతేః.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహనిందపలాభాభిరంజిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేనా ఖండితతపః ప్రచండ ముని ప్రకాండ మండలేశ్వర శాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచాస్యయసుధా పారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేద ప్రముఖనిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదాశ్రితా,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.
సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

చంపూరామాయణస్థశ్లోకానాం సూచీ.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1943.